نوادر الوصول

فی شرح الفصول

مع دیگر رسائل

مصنفۂ فاضل لوذعی عالم المعی جامع المعقول والمنقول

حاوی الفروع والاصول حضرت مولانا مولوی مفتی

محمد سعد اللہ جعل اللہ الجنۃ ماواہ والفردوس مثواہ

بعد تصحیح تمام وتنقیح مالا کلام

از اہتمام خادم العلماء والعمماء من امت سید المرسلین محمد قمر الدین

بہ امر

برادر معظم حاجی مولوی محمد عبد القیوم تاجر کتب کلکتہ و بلسلی اسکوائر نمبر ۱۲

در مطبع قیومی واقع کانپور مطبوع گردید

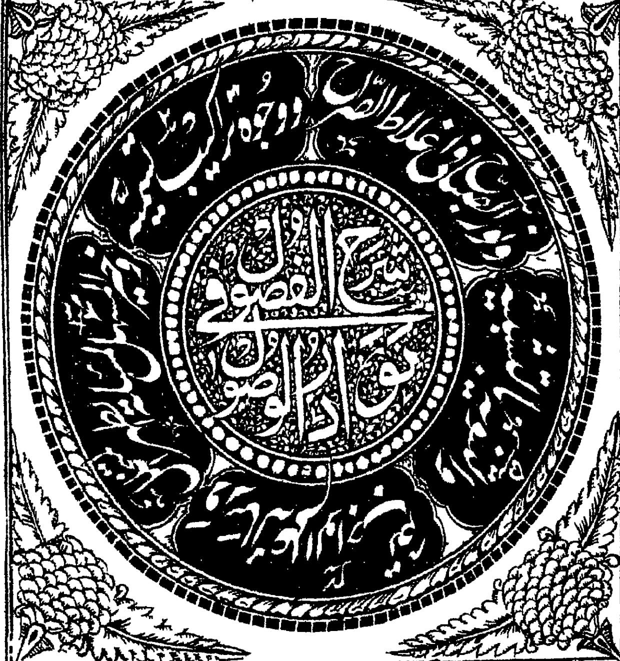
یہ کتب خانہ ایک مدت سے نہایت کامیابی کے ساتھ ترقی کرتا چلا آتا ہے اور اس مین ہر علم و فن اور ہر شہر کی مطبوعہ کتابین بتعداد کثیر ہر وقت مہیا رہتی ہین اور سب سے زیادہ توجہ اس امر پر کی جاتی ہے کہ جہان تک ہو کتب صحیح اور خوشخط کا ذخیرہ موجود رہے۔ چنانچہ اس خاص التزام کی وجہ سے اس کارخانہ کے معاملہ دار خواہ بیوپاری ہون یا متفرق خریدار کسی دوسری طرف رخ نہین کرتے اور یہ کارخانہ بھی اُن کیساتھ امکانی خوشمعاملگی اور کفایت و رعایت سے پیش آتا ہے ان صفحون مین چند وہ نایاب و جدید الطبع کتابین مرقوم ہین جو مفید اور کارآمد طلباء و شائقین ہین مبادرۃً خرید میں عجلت فرمائین ورنہ کچھ دنون بعد بعض بعض کتب بالکل نہ ملینگی اُسوقت کف افسوس ملنا پڑے گا۔

قیمت	نام کتاب
	قرآن شریف مترجم معرای قیومی سنہری جدول بخط استاد الخطاط خوشخط محررہ جناب حافظ حسین علی صاحب ہر پارہ و ہر منزل علیحدہ اور ہر صفحہ آیت پر ختم حاشیہ پر رسم خط مولانا بحر العلوم مجلد دورو پیہ پانچ آنہ
عہ/ ۵	
	قرآن شریف مترجم جلی قلم ترجمہ اردو شاہ رفیع الدین صاحب تقطیع کلان حاشیہ مطبوعہ قیومی مجلد
۵/ ۸	
عہ/	ترجمہ اردو تفسیر عزیزی پارہ تبارک الذی قیومی
۱۴/	ترجمہ اردو تفسیر عزیزی پارہ عم قیومی
	تفسیر نور مبین سورہ عبس شریف کی اردو مکمل تفسیر کاغذ عمدہ قیمت پانچ آنہ
۵/	
	مرآۃ الواعظین ترجمہ اردو درۃ الناصحین یہ کتاب وعظ نصیحت مین نہایت مشہور ہے اس کا ترجمہ فصاحت سے عام فہم کیا گیا ہے اور جا بجا اشعار مثنوی مولانا روم وغیرہ اضافہ کرلے گئے ہین۔
عہ ۱۲/	
عہ ۱۲/	

قیمت	نام کتاب
۱۲/	اشباع الکلام فی اثبات مولود والقیام یہ نایاب رسالہ قطب الوقت حضرت مولانا شاہ سلامت اللہ صاحب شاگرد رشید مولانا شاہ عبدالعزیز صاحب قدس سرہ محدث دہلوی کی تصنیف سے ہے ایک نسخہ نہایت جانفشانی سے دستیاب ہوا تھا جو بخیال فائدہ عوام چھپوا دیا گیا قیمت
۲/	الفرائد السنیہ یہ رسالہ اثبات علم غیب رسول اللہ صلعم مین مولانا شاہ محمد عبدالحق صاحب شیخ الدلائل مہاجر مکہ معظمہ کی تصنیف سے ہے۔
۱/	تحقیق الحق یہ مجالس میلاد حضرت سرور کائنات کی واقعی اور مکمل تحقیق ہے۔
عہ ۱۲/	انوار الاتقیا ترجمہ اردو تذکرۃ الاولیا جو تصنیف حضرت شاہ فریدالدین عطار قدس سرہ کی ہے خوشخط واضح۔ کاغذ عمدہ۔
	مجالس الابرار۔ یہ کتاب وعظ مین بہت مشہور و معروف

ما شاء الله لا قوة الا بالله

حسب الارشاد اخی المعظم جناب حاجی محمد عبدالقیوم صاحب تاجر کتب کلکتہ ویلسلی اسکوائر نمبر ۱۶

باہتمام کمترین حاجی محمد قمر الدین غفرلہ اللہ المبین بن حاجی محمد یعقوب صاحب مغفور

در مطبع قیومی واقع کانپور مطبوع گردید

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ الذی صرف قلوبنا نحو الایمان و نور قلوبنا بصحیح الاعتقاد والاذعان والصلوٰۃ والسلام الاتمان علی نبیہ مبلغ امرہ ونہیہ والاستحسان وعلی آلہ وصحبہ مصادر الہدایۃ والایقان ضاعف اللہ اجورہم عند وزن الافعال فی المیزان اما بعد بندۂ اجوف الباطن معتل الرای سراپا آوہ محمد سعد اللہ عفا اللہ عنہ ناچیاہ خدمت صرافان نقود معانی وصیرفیان جواہر نکتہ دانی التماس میدارد کہ خیلی پیشتر این ناقص الفکر ہنگام روز بازار سلطنت لکھنو فیض آثار وبزمان انسلاک خود در سلک منتسبان آن سرکار در بارہ باصرار و استبداد بعضے از یاران ہمدم ومخلصان راسخ قدم بشرح نویسی فصول صرف تالیف محمد اکبر الہ آبادی معروف بفصول اکبری پرداختہ نام تاریخش نوادر الوصول فی شرح الفصول نہادہ بود وقبل ازانکہ تالیفش پا براہ خاتمہ گذارد بعضی از دوستان صمیم و صاحبان طبع سلیم اجزای اوائلش را منطبع گردانیدہ حسن وخوبیش را بسمع مشتاقان فرج سانیدہ کہ ناگاہ بوزیدن باد صرصر حوادث شیرازۂ جمعیت خاطر دوستان ہم از ہم گسستہ وآن عقد پروین خلوص کیشان باوفاق چون بنات النعش منتشر گردیدہ ہر یک بناحیۂ دیگر پیوستہ و تا انقراض مدتے امد بر یک قران اجزای مطبوعہ بجائی و اوراق مسودہ ناتمامش بجائی دیگر منتشر و پریشان و در زاویۂ ذہول ونسیان افتادہ ماند الحمد للہ کہ حالا بقاعد توفیق ایزدی باصرار و تحریک بعضی از یاران بقیۃ السیف شاہد پیرایی تکمیلش و بمنصۂ شہود نمود

خدا پیرایہ بخشد از قبولش + مصون دارد ز رد ہر فضولش +

الحمد حمد در لغت ستودن و تفصیلش از ارباب لغت بعبارات مختلفه آمده نزد بعضی ثنا ست که بر فعل جمیل
کسی باشد و نزد بعضی وصف جمیلی که بقصد تعظیم بود و در اصطلاح فعلی که بمقابله نعمت بر تعظیم منعم دلالت
کند و همدرین معنی ست شکر لغوی و نقیض حمد ذم بود و نقیض شکر کفران والنسبة بین اللغویین عموم من وجه
جائیکه حمد بمقابله نعمت بزبان باشد هر دو صادق و جائیکه بزبان نباشد بلکه بجوارح دیگر شکر ست
نه حمد و جائیکه بزبان بدون مقابله باشد حمد ست نه شکر و الف لام دران برای استغراق ست یعنی همه محامد
خالق و مخلوق بحقیقت مراد راست یا برای جنس و این ظاهر ست یا برای عهد خارجی مشیر بقوله علیه السلام
الحمد لله اضعاف ما حمده جمیع خلقه کما یحبه و یرضاه لله لام برای اختصاص بمعنی حصر ست کذا فی حواشی
الکشاف یا بمعنی تعلق مطلق کذا فی حواشی شرح مختصر الاصول للدوانی و تحقیق لفظ الله در شرح
تسمیه گذشت رب دراصل مصدر ست بمعنی پرورش کردن یعنی چیزی را بتدریج بحد کمال او
رسانیدن و صدقش بر ذات خداوند ذو الجلال بطور مبالغه ست از قبیل زید عدل کما فی الکشاف
یا بمعنی اسم فاعل ست و الی ذلک المعنی یشیر ما فی المدارک الرب هو الخالق ابتداءً و المربی غذاءً
و الغافر انتهاءً و انچه ارباب لغت و تفسیر بمعنی مصلح و مدبر ذکر کرده اند نیز راجع ست بمعنی مذکور
یا مخفف ارب صیغه اسم فاعل ست کما قیل و لعل ذلک مشار الیه فی قول صاحب مجمع البحار
هو اسم فاعل من ربه یا صفت مشبه است مثل صعب بمعنی مالک و صفت مشبه اگرچه از فعل متعدی
نیاید اما از مقررات اهل فن ست که چون میخواهند از متعدی صفت مشبه آرند در باب لازم برده بنا
میسازند کذا فی ارشاد العقل السلیم لابی النقود النحوی و بمعنی موجد و سید مطاع نیز گفته اند و بتخفیف
با نیز آمده کذا فی التهذیب للازهری و صاحب مجمع البحار آرد بمعنی مالک و سید و مدبر و مربی و متمم
و منعم آید و نظام نیشاپوری و جوهری میگویند اطلاقش بدون اضافت مخصوص بذات او تعالی ست
و صاحب مجمع گوید الا بطور ندرت و در حالت اضافت بر بنده نیز اطلاق کرده شود مثل ارجع
الی ربک و ربة الدار للمراة کذا فی التهذیب همچنانکه بر خداوند تعالی اطلاق کرده میشود از آنست رب العالمین
و انچه در صحیحین از آنحضرت صلی الله علیه وسلم آمده لا یقل احدکم ربی و لیقل سیدی و مولای محمول بر کراهت تنزیهی ست

کذا فی الارشاد و امثال فارجع الی ربک و اذکرنی عند ربک در قول حق تعالے بحسب عرف بندگان ست کذا فی الجمع العالمین جمع عالم بفتح لام در اصل بمعنی ما یعلم به الشیء ست چه فاعل بفتح عین بمعنی ما یفعل به باشد مثل خاتم بمعنی ما یختم به و قالب بمعنی ما یقلب به و در عرف عام عبارت ست از جمیع ما سوی الله دلیل علی ذلک قوله تعالی قال فرعون و ما رب العالمین قال رب السموات و الارض و ما بینهما کذا فی النیشاپوری و هر جنسے را ازان نیز گفته اند مثل عالم افلاک و عناصر کذا فی الارشاد نه فردی را از افراد لهذا عالم زید و بکر نمیگویند و مناسبت در هر دو معنی ظاهر ست چه ازین عالم نیز کلاً و جزءاً واحداً وجود صانعش دانسته میشود و نزد بعضی علم بمعنی علامت ست الف برای اشباع زائد کرده اند و چون عالم مذکور بوجود واجب تعالی علامت ست لهذا بدین اسم نامیده شد و نزد ابن عباس رض و بعضی دیگر عالم عبارت ست از ملائکه و جن و انس یعنی ذوی العقول ثلثه نظام نیشاپوری گوید درین صورت مشتق ست از علم بمعنی ادراک و شمولش بغیر ایشان بالتبع ست و نزد بعضے عالم عبارت از نفس انسانست و بس و ازینجاست که او را عالم صغیر می نامند زیرا که چون بهنگام تصور همه عالم کبیر و ماسوی الله در نفس انسانی مرتسم میگردد گویا خود نیز عالم ست کذا فی البیضاوی لیکن این هر دو معنی اخیر با یکے ازین هر دو درین کتاب مناسب نمی نماید و الاقوله و العالمین بکسر لام که بعد ش مذکور ست مکرر افتد و جمعش با واو یا یا و نون که مخصوص بذوی العقول ست بر تقدیر معنی اول با عتبار اشرف اجزا و با عتبار تغلیب ست کذا فی النیشاپوری اگر گویند چون عالم بمعنی جمیع ماسوی الله گرفته شود جمع آوردنش چه معنی دارد جوابش آنکه عالم عبارت از قدر مشترک میان جمیع اجناس و بعض اجناس ماسوی الله ست و مجموع ماسوی الله فردی ست از افراد قدر مشترک همچنانکه جنس واحد فردیست ازان و جمعش و فی ممنوع میشد که عالم را غیر اجزا افراد و جزویاتی بودند بالجمله لفظ عالم کلی ست که افراد دارد و جمع کلی مثل اناسی و افراس جمع انسان و فرس جائز ست و ازینجاست

۱؎ در جواهر التفسیری آرد عالم صیغه اسم آلت ست ظاهر امراد ش آنست که اسم آله خاص ست مثل نخل و غیره دلیل عدم جواز عالم زید بکر ۱۲ منه ۲؎ یعنی موضوع ست برائے معنی واحد که قدر مشترک ست در همه اجناس پس اطلاقش بر هر یک از اجناس و بر همه اجناس مثل اطلاق انسان کلی بر فردے بر همه افراد ست زیرا که احتمال تعدد وضع مثل لفظ عین و احتمال وضع عام و موضوع له خاص قولی ست بلا دلیل کذا فی بعض الحواشی للفاضل اللاهوری ۱۲ منه ۳؎ یعنی اگر از عالمین بکسر لام خاصة انسان مراد داشته آید او غیر مناسب نیست و اگر هر سه ذوی العقول مراد دانند پر دو معنی اخیر مناسب نباشد رحمه الله مرقده ۱۲

که علامه تفتازانی در حاشیهٔ کشاف در تحقیقش میگوید هو اسم لکل جانب ولیس اسما لمجموع بحیث لا یکون له افراد بل اجزاء
فیمتنع جمعه انتهی الحاصل ازین توجیه جواز جمعیت عالم ثابت گردید اما اختیارش را درینجا نکتهٔ دیگر میباید و آن اینست
که چون اطلاق عالم بر جنسی از اجناس شائع شده است لهذا برای دفع مظنهٔ خصوصیت ربوبیتش بجنس
واحد جمعش را اعتبار کردند کذا فی الارشاد و اگر پرسند این معنی وقتی باشد که مضاف الیه آن مذکور بود
چون عالم الحیوان والنبات والا بمعنی مطلق خود محمول باشد و بس پس مظنهٔ مذکوره از سر ساقط ست گوئیم آری
لیکن چون لفظ عالم باعتبار معنی جمع ست خواستند تا باعتبار لفظ نیز دال بر جمعیت باشد معنا ابقای مظنهٔ
مذکوره باحتمال بودن لفظ لام عهد چنانکه خاص هنوز باقیست اگرچه احتمالیست بعید و محتمل که اختیار
جمعیتش برای رعایت سجع باشد باشد و رعایت سجع قبل و بعد هر دو را مد نظر میدارند مخصوص بما قبل نیست کما لا
یخفی علی المتفقد و ابن مالک میگوید تحقیق آنست که عالمین اسم جمعست محمول بمعنی جمع نه جمع عالم زیرا که لازم
آید که مفرد از جمع اوسع گردد زیرا که عالم جمیع مخلوقات را شامل ست بخلاف عالمین که مخصوص ست بعقلا کذا فی
التصریح للازهری و جواب استدلال ابن مالک ما قبل گذشت باقی ماند درینجا اعتراض نهایت مشکل
تقریرش اینکه اضافت در رب العالمین لفظی ست زیرا که رب صفتی ست مضاف بسوی معمول خود و اضافت
لفظی مفید تعریف نمیباشد پس بنابرین که صفت لفظ الله معرفه واقع نشود جوابش آنکه در اضافت لفظی بودن
صفت مشتغله بمعنی حال یا استقبال شرطست و درینجا مشتمل بر زمانه استمرارست و اذا فات الشرط فات المشروط
پس داخل ست در اضافت معنوی که مفید تعریف ست کذا فی الارشاد و میتوان گفت که هیئت ترکیبی
اضافت لفظی مطلق اگرچه مفید تعریف نیست لیکن درینجا این ترکیب خاص باعتبار معنی افادهٔ تعریف
می بخشد زیرا که مصداق رب العالمین جز ذات خدا تعالی کسی دیگر نمی تواند شد و نیز محتمل که رب العالمین بدل از الله یا
حال یا منادی یا منصوب علی المدح باشد پس اعتراض مذکور که مخصوص بتوصیف ست لازم نیاید و تعالی الله

---

[1] در [illegible] التفسیر از سعید بن مسیب منقول ست که حق تعالی [illegible] عالم دارد چهل هزار ازان در خشکی و چهل هزار در تری [illegible]
و [illegible] منقول [illegible] که حق تعالی [illegible] عالم [illegible] ست ازان [illegible] هزار [illegible] ست که [illegible]
[illegible] الاسود امام رحمة الله علیه
[illegible] رب العالمین [illegible] عالم لا واحد له من لفظه [illegible] رحمة الله + + + + + + + + + + + + +

بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا و مراد ازان ذوی العقول ست عموماً یا عقلا و علما ی افراد انسان خصوصاً بهر حال این قبیل تخصیص بعد تعمیم ست کقوله تعالی تنزل الملائکة والروح از برای شرافت و عظمت اهل علم و برای آنکه طلبهٔ علوم عظمت و شرافت اهل علم را ازین فن گردانسته خود را در اکتساب علوم منهمک گردانند والصّلوٰة[1] اصلش صَلَوَة بفتحات ثلثه واو الف شد و این لفظ اسم تصلیه ست لهذا مفعول مطلق صلّی واقع شود و مشترک لفظی ست نزد عبد الله بن عباسؓ و تابعین ایشان کما هو المشهور یعنی چون منسوب بخدا باشد برابر ست که در کلام الٰهی بود یا در کلام بنده مراد ازان رحمت ست و اگر منسوب بملائکه باشد استغفار و اگر بمومنین بود دعا و از بعضی در تهذیب اللغات از ابن الاعرابی می آرد اگر از طیور و هوام[1] بود مراد تسبیح ست و جزری در نهایه می گوید معنی صلی الله علیه وسلم آنست که حق تعالیٰ حضرت ایشان را عظمت بخشد در دنیا باعلای ذکر و ترقی اسلام و در عقبیٰ بتشفیع بودن برای امت و تضعیف ثواب اعمال و مشترک معنویست نزد بعضی محققین یعنی موضوع برای عطف و افادة الخیر که مشترک ست در معانی مذکوره کما ذهب الیه صاحب المغنی و از ینجاست که امام غزالی می فرماید الصلوٰة موضوعة للقدر المشترک للثلثة[2] المذکورة وهو الاعتناء بالمصلی علیه انتهی و در معنی این لفظ اختلافهای دیگر ست که این شرح گنجایش احتوای آن ندارد و کتابت الفش بواو شهرت دارد و مصنف علام در شرح اصول می آرد کتب الف الصلوٰة والزکوٰة و کذا الحیوٰة والمشکوٰة والربوٰ بالواو لانه تفخم بها ای داقری هذه الکلمات بالتفخیم یمال الی الواو و اذا اضیفت الی مضمر کتب بالالف نحو صلاتی و غیاث الدین هروی در جامع القواعد[3] میگوید الالف الثالثة فان کانت منقلبة عن یاء نحو رمی کتبت یاء و الالف نحو عصا و منهم من یکتب الباب کله بالالف کانت او فوقها عن الیاء او عن غیره بالالف لانه القیاس و قد کتب الصلوٰة والزکوٰة بالواو دلالة علی التفخیم و قد ثبت کتابتها بالالف ایضاً بهذه الصورة صلاة و زکاة انتهی و صاحب جامع الرموز در بیان این لفظ می نویسد الفها مبدلة عن الواو و تکتب بها فی غیر القرآن کما قال ابن درستویه و مزید تحقیق و تفصیلش

---

[1] هوام جمع هامة. تشدید میم جانور حزنده و گزنده کذا فی الصراح ۱۲ منه نور الله مرقده [2] اسے هر سه معنی اول که اشتراکش در آنها مشترک ست ۱۲ منه نور الله مرقده [3] بیضاوی در تفسیر سورۂ مومنون می آرد کتب الصلوٰة بالواو الا فی الانعام و هم علی صلاتهم خاشعون و فی الواقع علی صلاتهم و فیها سے سالم یحافظون و فی ارأیت عن صلاتهم ساهون ۱۲ منه نور الله مرقده ++

در رسم الخط خواهد آمد على تهوّليهم رسول لغة بمعنى مرسول ست و اصطلاحاً انسان بعثه الله الى الخلق لتبليغ الاحكام و معه كتاب او شريعة مجددة و نبي عام ست ازان كتاب و شريعت نو داشته باشد يا نه هذا هو مذهب اهل السنة و الجماعة بدليل قوله تعالى و ما ارسلنا قبلك من رسول و لا نبي صرح به الفاضل اللاهوري في بعض حواشيه اگر پرسند این تعریف بر حضرت آدم علیه السلام صادق نمی آید زیرا که حضرت ایشان مبعوث الی الخلق نبوده اند بلکه خلق بعد بعثت ایشان بوجود آمده گوئیم قوله الی الخلق متعلق بعث نیست تا اشتباه مذکور لازم آید بلکه متعلق ست به تبلیغ که علت غائی بعثت ست و ترتب علت غائی بمجرد بعثت ضرور نیست باقی ماند درینجا اعتراضی نهایت مشکل تقریرش آنکه اعداد رسولان علی ما ورد فی الحدیث سه صد و سیزده ست و اعداد کتب یکصد و چهار کما فی البیضاوی و الکشاف و غیرهما معنی ابهر یک رسول کتب متعدده و صحف عدیده نازل گردیده پس اگر نزول کتاب بر بهر رسول لازم ست کما قال بعضهم باید که اعداد کتابها کمتر از اعداد رسولان نباشد و الامر بالعکس کما عرفت و اگر بودن شریعت جدیده بهر رسول ضروریست کما ذهب الیه بعضهم لازم آید که مثل حضرت اسمعیل علیه السلام رسول نباشند زیرا که اولاد حضرت ابراهیم بر شریعت ایشان بودند و شریعت جدیده نمی داشتند صرح به القاضی البیضاوی تحت قوله تعالی و کان رسولاً نبیاً و شارح مواقف در جوابش میگوید معتبر در رسول معیت کتاب ست اگرچه نازل برو نشده باشد پس یحتمل که کتاب واحد بار سولان متعدد بوده باشد اگرچه نازل بر شخص واحد بود یا آنکه مکرر نازل شده باشد مثل سورهٔ فاتحه که در مکه و مدینه دو بار نازل گردیده و برین تقدیر تخصیص شخص واحد آن کتاب باعتبار نزول اول باشد لیکن مخفی نماند که این هر دو جواب از احتمالات عقلیه محضه ست و احتمال در مقابلهٔ روایت کفایت نمیکند و مذهب معتزله آنست که رسول و نبی متحد بالذات و متغایر بالاعتبار و المفهوم اند یعنی از جهت که لفظ رسول و ارسلنا و انچه مفید این معنی باشد در حق وی وارد شده است رسول ست و ازین جهت که لفظ نبی و مرادفش در شانش وارد گردیده نبی ست و ازینجا ست که علامه تفتازانی در شرح مقاصد بتبعیت این قول قائل مساوات گردیده لیکن ظاهر آیه مذکوره و قوله تعالی کان رسولاً نبیاً ازان انکار

سطر ۹ امام نووی از علامه هروی نقل میکند که لفظ رسول بر واحد و تثنیه و جمع اطلاق کرده میشود و ازانست قوله تعالی انا رسول رب العالمین علی احد الاقوال ۱۲ منه نور الله مرقده ۱۲۵

میکند و نزد بعضی رسول عام ست از نبی که انسان و فرشته هر دو را[1] شامل ست بخلاف نبی که مخصوص ست بانسان
و مؤید این معنی ست قوله تعالی کان رسولا نبیا و نزد بعضی بودن کتاب و شریعت جدیده در مفهوم نبی شرط ست
برین تقدیر بینهما تباین باشد و التفصیل فی المطولات محمد وجه تسمیه آنحضرت باین اسم مبارک وفور[2] محمودیت
حضرت ایشان مجرد پیدایش ست و باب تفعیل از حمد مفید معنی مبالغه و کثرت میباشد و لهذا فاضل اسفرائی در
طول می آرد از حمد دو اسم برای مبالغه اشتقاق یافته یکی محمد برای مبالغه محمودیت دوم احمد برای مبالغه
حامدیت و آله لفظ آل اسم جمع ست اصلش نزد سیبویه اهل که در اصل اهل بود بدلیل تصغیرش اهیل و هذا
هو المشهور و المسلم عند البصریین و نزد کسائی سر آمد کوفیان اصلش اول بالتحریک بدلیل تصغیرش اویل و هذا
هو الموثوق عند الکوفیین قال الکسائی سمعت اعرابیا فصیحا یقول آل و اویل و اهل و اهیل و کذا نقل عن الاصمعی ایضا
و این قول باعتبار قیاس اولی ست زیرا که خلاف قیاس درین مذهب لازم نمی آید اما اهیل میتواند که تصغیر اهل
باشد کما یدل علیه قول الاعرابی المذکور بلکه بعضی از محققین بهمین معنی تصریح کرده اند مثل فاضل چلپی که در منهیات
حواشی مطول میگوید قد سمع اویل فی تصغیر آل و هذا دلیل علی ان الفه منقلبة عن واو و اما اهیل فتصغیر اهل و لا
داعی الی جعله تصغیر آل لیکون الفه بدل همزة مبدلة بل لا دلیل علیه انتهی بلفظه و مثل فاضل اسفرائنی
که در اطول میگوید فاهیل لیس تصغیر الا لاهل لا للآل انتهی و مثل علامه ازهری که در تهذیب اللغات می آرد
قال ابو العباس احمد بن یحیی اختلف الناس فی الآل فقال طائفة آل النبی من اتبعه قرابة کانت او غیر
قرابة و اهله ذو قرابته متبعا او غیر متبع و قالت طائفة الآل و الاهل واحد و احتجوا بان الآل اذا صغر قیل اهیل فکان
الهمزة هاء کقولهم هنرت الثوب و انرته اذا جعلت له علما قال و روی الفراء عن الکسائی فی تصغیر آل اویل قال ابو العباس
فقد زالت تلک العلة و صار الآل و الاهل اصلین لمعنیین انتهی بالجملة تنصیصات مذکوره دلالت بهمین معنی دارند
که اهیل تصغیر اهل ست نه آل که تصغیرش اویل می آید و مؤید این معنی ست فرقیکه میان آل و اهل بوجوه
عدیده ثابت شده اول آنکه اضافت آل مخصوص بذوی العقول ست پس مضاف نشود بسوی الله و حق و
زمان و مکان و معانی و حرفه و لهذا آل الله و آل الحق و آل المصر و آل الزمان و آل العلم و الاسلام و آل التجارة

---

[1] دلیل قوله تعالی الله یصطفی من الملائکة رسلا و من الناس ۱۲ منه نور الله مرقده [2] جامه را صاحب نور ساختم ۱۲ منه نور الله مرقده

مستعمل نشود بخلاف اہل فانہ اعم کذا فی حاشیۃ الفاضل الچلپی وابی القاسم علی شرح التلخیص ونہایۃ البدایۃ علی
شرح ہدایۃ الحکمۃ متفرقا[1] لیکن صاحب قاموس می آرد آل اللہ ورسولہ اولیاؤہ دوم[2] آنکہ اضافتش
از میان ذوی العقول مخصوص بمذکور ست ولہذا آل فاطمہ نمی گویند بخلاف اہل کذا فی منہیہ حاشیہ
الفاضل الچلپی سوم[3] آنکہ اضافتش از میان ذکور مخصوص باشراف وارباب عظمت ست ولہذا آل حائک
وآل حجام نباید بخلاف اہل وہذا فی کثیر من الکتب چہارم آنکہ اضافتش بسوی ضمیر غیر مستحسن ونادر ولہذا
در کلام مجید نیامدہ و در احادیث بطور ندرت دیدہ شد بلکہ نزد کسائی ونحاس وابوبکر زبیدی ممنوع
لیکن تحقیق آنست کہ اضافتش بسوی مضمر در کلام عرب ثابت ست چنانکہ فاضل چلپی در منہیہ اش
از مرادی شرح الفیہ نقل کردہ وحق بجانب اوست لما روی عن افصح العرب والعجم صلی اللہ علیہ وسلم
آلی[2] کل مومن تقی الی یوم القیامۃ رواہ التمام فی فوائدہ کذا فی الشمنی وازین تحقیق ثابت شد کہ قول بعض
شارحین اضافت آل بسوی مضمر در حدیث نیامدہ غلط ست اگر پرسند چون اضافت آل مخصوص باشراف
وارباب عظمت ست باید کہ تصغیرش نیاید زیرا کہ تصغیر دلالت بر حقارت کند جوابش[3] آنکہ این دلالت
علی الاطلاق مسلم نیست بل محتمل کہ این تصغیر برائے عظمت[4] باشد وبر تقدیر تسلیم از حقارت آل حقارت
مضاف الیہ آن کہ عظمتش مقصود ست لازم نمی آید ولو فرضنا پس حقارت من وجہ منافی عظمت بوجہ دیگر
نیست زیرا کہ عظمت مراتبہا دارد وہذا مما یتعلق بہ لفظا واما باعتبار معنی دران پنج مذہب ست اول آل
بمعنی اتباع وہو مذہب جابر بن عبد اللہ وسفیان الثوری ومختار بعض اصحاب الشافعی والمرجح
عند النووی والازہری دوم بنو ہاشم وبنو المطلب ہو مذہب الشافعی سوم بنو ہاشم فقط وہو مذہب
امامنا الاعظم ومختار بعض المالکیۃ چہارم ازواج وبنات وداماد آن حضرت واولاد شان نزد بعضی خدم نیز
پنجم اہل بیت بالجملہ معنی اول مصداق آل حسبی ست وباقی مصداق آل نسبی لیکن ما قیل چنانکہ زکوۃ و صدقہ

---

[1] یعنی بعضش در حاشیہ چلپی ست وبعضش در حاشیہ ابو القاسم وبعضش در حاشیہ علمی ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ [2] در جواب کسیکہ از آنحضرت پرسید من آلک یا رسول اللہ ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ [3] مخفی نماند کہ بعضے از ناظرین بدین جواب اعتراض کردہ اند کہ تصغیر برای تعظیم فرع تصغیر برای تحقیر ست کذا فی الحواشی الجلبیہ وجوابش آنست کہ فرعیت مذکورہ نزد ہر کسے مسلم نیست وبر تقدیر تسلیم لزوم تحقیر در مسمے تعظیم مسلم نیست ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ [4] مثال تصغیر برائے عظمت شعر وکل اناس سوف یدخل بینہم + دویہیۃ تصفر منہا الانامل ۱۲ منہ رحمہ اللہ مرقدہ + +

مال بر آل نبی حرام ست صدقهٔ علم که عبارت از تقلید در علوم ست بر آل نبی او که علمای راسخین و اولاد روحانی او یند حرام اجمعین تاکید آل ست و چون اصحاب داخل اند در آل بمعنی اول که اینجا مراد ست حاجت بذکر اصحاب علاحده نیست بدان باید دانست که عادت مصنفین آن ست که چون در بیان امری اهتمام نمایند مصدر بکلمهٔ بدان و مثل آن نمایند تا مخاطب متوجه شده دقیقه از دقائق مطلب فرو نگذارد و علمک الله تعالی عالم گرداند ترا خدای برتر و آوردن جملهٔ دعائیه در میان فعل بدان و مفعولش از برای آنست که چون خوانندگان این فن را که بیشتر اطفال و مالوف با فعال حیوانی و لذائذ نفسانی [illegible] بتعلیم علوم که از صفات روحانی ست [illegible] نهایت شاق می افتد لهذا مصنف علیه الرحمه چون اولاد [illegible] این تکلیف مکروه [illegible] ساخته بود حکیمانه [illegible] دعا را برای تغییر ذائقه در [illegible] که شکر [illegible] هرزه دارد که در عکسش حاصل نیست [illegible] بیان جملهٔ دعائیه [illegible] ست و از جملهٔ دعاها خاص این دعا را [illegible] در شروع علم [illegible] کرده آمد و علم اگرچه صیغهٔ ماضی ست اما اینجا بمعنی مستقبل [illegible] که [illegible] تعلیم [illegible] ماضی بمعنی مضارع چند جا [illegible] ماضی بر مضارع [illegible] بعد موصول [illegible] لفظ حیث و کلما و در جزو شرط و عطف [illegible] دعا و اختیار [illegible] ماضی و نیاوردن مستقبل اگرچه ماضی در معنی [illegible] ست [illegible] ماضی باعتبار [illegible] دلالت کند که [illegible] این [illegible] استعمال [illegible] ماضی [illegible] الوقوع [illegible] باز گردان [illegible] بتعلیمش و تصور مقبولیت دعا [illegible] مسرور الخاطر بتحصیل علم [illegible] مستقبل اگر گویند [illegible]

[illegible] ست در جوابات قسم با حرف [illegible] [illegible] تعلیم [illegible] جمهور [illegible] ۱۲ منه نور الله مرقده

ترکیبی علی الاطلاق مفید تعریف نیست لیکن چون مراد از علو درینجا علو حقیقی ست که مخصوص
بواجب تعالی ست پس این ترکیب خاص باعتبار ماده مفید تعریف ست و محتمل که تعالی در ینجا

حال باشد و حرف قد که از لوازم حال ماضی مثبت ست مقدر فرض کرده شود که کلمات عرب سه
قسم بود باید دانست که قسم و صنف و نوع باعتبار لغت متصادقند و باعتبار اصطلاح متفارق
یعنی اگر چند جزویات مندرجه تحت کلی باهم بذاتیات ممتاز باشند آنهارا انواع خوانند و اگر بعرضیات
باشند آنهارا اصناف گویند و اگر امتیاز بعضی بذاتیات باشد و بعضی بعرضیات آنهارا اقسام نامند
کذا فی شرح الطوالع للاصفهانی هذا هو الامر المقرر عندهم لیکن ارباب عربیت در بسیاری از مقامات
یکی را بمعنی دیگر نیز آرند فعل حرکت، اسم بالکسر لغة اسم مصدر فعل بالفتح مصدر ست کذا حققه
التفتازانی و بعضی مکسور را نیز مصدر گویند فی القاموس الفعل بالکسر حرکة الانسان و کنایة
عن کل عمل متعد و بالفتح مصدر فعل کمنع و فعل اصطلاحی را که بیانش خواهد آمد از جهت فعل
میگویند که متضمن فعل لغوی ست یعنی حدث و معنی مصدری اطلاق کلی الکل باسم الجزء
و تحقیق اسم در بسم الله گذشت فتذکر و حرف در اصل بمعنی طرف ست و از آنست حرف الوادی
بمعنی کناره رود و چون حرف در کلام از مسند و مسند الیه یکسو بر کران واقع میشود لهذا او را حرف
گویند اگر گویند اسم را با وجود شرفش بر فعل چرا از فعل مؤخر کردند جوابش آنکه مصنف بیان بحث از کلمات
از جهت تصریف میخواهند و اصل در تصریف فعل ست و علت انحصار کلمات در اقسام ثلثه آنست
که کلمات دلالت بر معانی دارند و معنی از سه حال خالی نیست یا ذات است یا صفت یا رابط
دال بر اول اسم ست و بر ثانی فعل و بر ثالث حرف و هذا الوجه لاغبار علیه بخلاف غیره من الوجوه
المذکورة فی شروح الکافیة و غیرها و این وجه شامل ست کلمات هر زبان را لیکن تخصیص کلمات
عرب باعتبار مقصود ست یعنی کلام ما در کلمات عرب است اگرچه کلمات زبانهای دیگر نیز از سه
قسم خالی نیستند باقی ماند در ینجا اعتراضی جواب طلب تقریرش آنکه از مقررات قوم ست که
منقسم به هر قسمی از اقسام صادق میباشد و اینجا کلمات بر اسم مثلا صادق نیست جوابش آنکه

تقسیم دوگونہ است یکی تقسیم کلی بسوے جزویات مثل تقسیم حیوان بسوی انسان وفرس دوم
تقسیم کل بسوے اجزا مثل آسکنجبین خل وعسل وتقسیم مذکور از قسم ثانی ست وصدق مذکور
از قسم لوازم تقسیم اول ست واز مباینات تقسیم ثانی پس عدم صدق مقسم بر ہر یک از اقسامش
قباحتی ندارد اگر گوئی جائیکہ تقسیم ثانی میباشد واجب ست کہ مقسم برچند فرد قسم واحد صادق نیاید
چنانچہ سکنجبین بر سہ فرد عسل صادق نیست واینجا بر سہ فرد یک قسم مثل سہ اسم کلمات
صادق ست پس لازم آید کہ این تقسیم از قسم ثانی نیز نبود چنانکہ از قسم اول نیست گوئیم مراد از
کلمات دراینجا مجموع اسم وفعل وحرف ست وآن بر سہ فرد اسم صادق نیست نہ کلمات علی الاطلاق
وجواب دوم از سوال اول آنست کہ مقسم در حقیقت کلمہ است کہ صدقش بر ہر یک از اقسامش
مسلم وجمع آوردنش محض براے دلالت بر تکثر افراد ست فعل کلمہ ایست مبنی موضوع براے
افہام معنے اشارت ست بہ آنکہ اقتران زمانہ داخل ست در مفہوم فعل باعتبار وضع زیراکہ وضع لفظے
براے افہام معنی مقرون بزمان بدون آنکہ اقتران زمان در مفہوم ومعنیش معتبر باشد متصور نشود بخلاف
اسم کہ وجودش اگرچہ خالی از اقتران کدام زمانہ نیست لیکن در مفہومش داخل نبودہ است پس فعلیکہ
در استعمال زمانہ از آنہا دور شدہ است مثل نعم وبئس دلیس داخل محدود ند چہ اقتران زمانہ وضعا
مفہوم شان معتبر ست واسمائیکہ زمانہ در آنہا استعمالا معتبر شدہ است مثل اسم فاعل واسم مفعول و
اسم تفضیل واسمای افعال خارج از تعریفند اگر گوئی مصنف علام چرا قید مستقبل از تعریف فعل کہ نزد جمہور
معتبر ست حذف کردہ گوئیم تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ وحدث مستقل مرکب
از مستقل وغیر آن غیر مستقل باشد اگرچہ جواب ازین شبہہ[1] ممکن بود لیکن مصنف علام تعریفی نمود

[1] وجواب شبہہ مذکور از جانب جمہور آنست کہ مراد از معنی مستقبل تضمنی است یعنی مصدر بلکہ در استقلالش بسی
نیست یا مراد از مستقبل معنی اجمالی فعل ست کہ درین حالت نسبت غیر مستقلہ من حیث الربط ملحوظ نمی باشد
تا باعث عدم استقلال کل گردد یا اینکہ مراد از مستقبل آنست کہ در فہم معنی محتاج چیزے خارج از خود نباشد مبنی فعل مجموع
من حیث المجموع را احتیاج بچیزی دیگر از فعل نیست اگرچہ بعض اجزائش را احتیاج بجزو دیگر می افتد مثل نسبت کہ وی بمعنی مصدرے
یا فاعل یا زمانہ محتاج است واین احتیاج مانا احتیاجے است کہ ہر کل را بہ نسبت اجزائش میباشد معہذا ہر فعل را غیر مستقل نمیگویند
در تحقیق الحق فی حواشیا علی بعض شروح السلم ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ + + + + + + + + + + + +

که اعتراض مذکور از سر ساقط شد معهذا تعریف مصنف بر جا جامع و مانع ست پس حاجت ذکر لفظ مستقل نبود
مقارن یا یکی از ازمنه ثلثة مراد از ازمنه ثلثه زمانه ماضی و حال و مستقبل ست بکسر با و قیل بفتحها
ایضا و ازین مراد خارج شد از تعریف فعل ظرف زمان و لفظ زمان و صبوح و غبوق بمعنی شراب صبح و شام
زیراکه درینها زمانه مطلق معتبر ست نه زمانه خاص از ازمنه مذکوره لیکن لفظ ماضی و مستقبل که دلالت
بر زمانه گذشته و آینده دارد و رودش هنوز باقی ست جوابش آنکه مراد از اقتران زمانه در فعل باعتبار
دلالت هیأت بر زمانه است و دلالت لفظ ماضی و مستقبل بر گذشته و آینده باعتبار ماده خاص ست
نه باعتبار هیأت و الا هر فاعل و مستفعل برین معنی دلالت مینمود اگر گویند در مضارع مقارنت با یکی از سه
زمانه نیست بلکه مقارنت با دو زمانه است پس باید که فعل نباشد گوئیم نزد اکثر مضارع موضوع
برائے زمانه واحد ست و استعمالش در معنی دیگر مجاز ست و بر تقدیر اشتراک و وضع برای هر دو
مراد آنست که بحالت واحده موضوع برائے زمانه واحد باشد و مضارع را واضع برای هر دو
معنی معاً وضع نکرده بلکه بمعنے حال جداگانه بمعنی استقبال جداگانه وضع کرده کما هو شان المشترک
و لهذا کدام جا در هر دو زمان معاً مستعمل نشود بلکه بمعنی حال یا استقبال پس حاجت تکلف بجوابیکه
مولانای جامی فرموده اند که وضع برائے اثنین منافی وضع برائے واحد نیست نمانده فتدبر
واللہ اعلم چون فَتَحَ اللّٰهُ کشاد خدا و يَفتحُ میکشاید یا خواهد کشاد با کاف فارسی موافق
لغت و زبان اهل لسان ست و بکاف عربی نیز آمده و اختیار این دو مثال خاص ماضی و مضارع
شاید برائے تفاؤل باشد یعنی گویا دری از ابواب علم بر طالب کتاب کشاده شد یا کشاده میشود
و اسم کلمه ایست موضوع برای افاده معنی مستقل نه مقارن با یکی از ازمنه مذکوره باعتبار
اصل وضع در نفس مفهوم اگر پرسند چون مراد از مستقبل آنست که در فهم نفس معنی خود محتاج بدیگری
نباشد پس باید که اسمای لازم الاضافة مثل فوق و تحت داخل اسما نباشند زیراکه معنی آنها
بدون مضاف الیه تمام و مفهوم نمی شوند جوابش آنکه اصل معنی اینها مثلاً مطلق فوقیت و تحتیت ست
و فهم معنی اینها موقوف بر فهم مضاف الیه خاص نیست آرے فهم مطلق ما یفوق علیه ضرورست

وآن اجمالاً کفایت میکند چنانکه فهم مطلق ما منه الابتدا در فهم ابتدای مصدر افتعال بس ست و
ای فہم معنیش محتاج بانضمام کلمۂ دیگر باشد نحو ذهبت من البصرة الی الکوفة از بصره بسوی کوفه رفتم
مقصود ازین جمله مثل کلمۂ من و الی ست که معنی هر یک بقطع نظر از تعلق بدیگری مفهوم نمیشود و شاید که
اختیار تمثیل این دو حرف خاص برای آن باشد که من بر ابتدا دلالت میکند و الی بر انتها پس گویا
این دو مثال همه حروف را از ابتدا تا انتها احاطه نمود اگر گوئی مصنف علام مثال فعل و حرف بیان نمود
مثال اسم چرا ترک کرد گوئیم چون در مثال فعل ذکر اسم بالعرض آمده بود حاجت بذکر مثال اسم نمانده بخلاف
حرف که ذکرش نیامده واگر گوئی چرا بر مثال حرف اکتفا نساخت که ازان مثال فعل و اسم مفهوم میشد
گوئیم انقسام فعل باقسام ثلثه که از مثال فعل درینجا مقصود بود از مثال حرف که صرف ماضی است معلوم
نمیشد و از مثل لم نخود نیز دور می افتاد اما فعل سه قسم ست ماضی و مضارع و امر وجه حصر آنست
که فعل معرب یا مبنی و ثانی اگر تعلق بزمانہ گذشته دارد ماضی ست و الا امر حاضر معروف و اول منحصر
در مضارع و امر غیر حاضر معروف و نهی مطلقا نزد مصنف علام داخل ست در مضارع ماضی لغةً
چیزیست گذشتن و اصطلاحا فعلیست موضوع برای دلالت بر حدوث کاری در زمان گذشته
یعنی دلالتش بر زمان گذشته باعتبار نفس موضوعیت وان ضرب اگرچه بزمانہ مستقبل و لم یضرب
بزمانہ گذشته دلالت میکند لیکن این دلالت وضعی نیست بلکه بعارضۂ ان و لم حادث شده است
مراد از حدوث تعلق بوجود معنی مصدری در زمانہ گذشته است برابر است که قدیم باشد مثل قدم
یعنی یا حادث متجدد مثل ضرب و تحرک و مضارع در لغت بمعنی مشابه است مشتق از مضارعت
ماخوذ از ضرع بمعنی پستان یعنی شیر خوردن از یک پستان پس هر دو مشابه بایکدیگر گویا دو برادر رضاعی اند که از
یک پستان شیر خورده اند کذا فی شرح التسهیل و در اصطلاح فعلیست موضوع برای دلالت
بر حدوث امری در زمان حال و استقبال و مناسب در هر دو معنی آنست که مضارع نیز مشابه
اسم فاعل است در عدد حرکات و سکنات و عدد حروف و وقوع صفت نکره و قوله موضوع برای
دلالت اشارت ست بآنکه مضارع که بواسطۂ مثل لم یا بواسطۂ حکایت از زمانہ گذشته دلالت

حرف کلمہ ایست موضوع برای معنی غیر مستقل

برمعنی ماضی کنند باعتبار اصل وضع داخل تعریف مضارع است و بعضے برآنند که در مضارع حاکی ماضی زمانه حال مفروض ست باعتبار آنکه حاکی خود را در آن زمان فرض کرده است یا آن واقعه را در زمان حال مفروض ساخته و صیغه ماضی بعد حرف شرط وغیره اگرچه بزمانه استقبال دلالت میکند لیکن چون این دلالت وضعی نیست لهذا از تعریف مذکور خارج شد ونیز قول مذکور تصریح ست برینکه مضارع مشترک است بمعنے حال و استقبال کما هو مذهب الجمهور واختاره الزمخشری و صححه بعضهم فی شرح المفصل

فائده در وضع مضارع سه مذہب ست اول مذہب جمهور چنانچه گذشت دلیلش آنکه اطلاق مضارع بر حال و استقبال بسبب اطلاق لفظ مشترک است بر هر دو معنی و مذهب ما همین است که تعیین یکے از هر دو معنی بقرینه سین و سوف و لام میباشد کما هو شان المشترک و نیز اگر فقط بمعنی حال حقیقت باشد لازم آید که یفعل الآن مفید تکرار و یفعل غدا مفید تناقض باشد و اگر فقط بمعنی استقبال حقیقت بود عکس آن لازم آید و گفته اند چون برای معنی ماضی لفظی موضوع ساخته اند برای حال و استقبال نیز لفظی موضوع بباید اگرچه بطور اشتراک باشد و هر یک ازین دلائل ثلثه مخدوش است اما اول ازینجهت که استعمالش بمعنی حال و استقبال مسلم ست و غایة ما یقال لزوم تعدد معنی است و تعدد معنی مستلزم اشتراک نیست بلکه در فن بلاغت ثابت شده است لفظی که دائر میان اشتراک و حقیقت و مجاز باشد محمول بر حقیقت و مجاز میباشد و تعیین هر یکے از دو معنی هنگام استعمال حرفے از حروف مذکوره اگرچه مسلم است اما محتمل که در یکی قرینه مجاز باشد و در دیگر برای دفع مظنه مجاز و این تقریر اند فاع استدلال ثانی هم لازم آید چه در محلیکه مستدل لزوم تناقض فرض کرده است محتمل مجازی بود باشد فان الاطلاق علی المستقبل علامة المجاز و نیز افادهٔ تکرار باید برای دفع گمان مجاز باشد اما ثالث ازینجهت که از نسع لفظ که برای ماضی لازم نیست که برای هر یک از حال و استقبال نیز لفظی

ﻟﻪ دلیل ثانی است ۱۲ منه ﻟﻪ دلیل ثالث ۱۲ منه ﻟﻪ یعنی سین در مستقبل قرینه مجاز باشد و لام در حال برای دفع مظنه مجاز مثل تاکید در قوله تعالی وکلم الله موسی تکلیما ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + +

موضوع باشد بل محتمل که برای یکی حقیقت و برای دیگر مجاز بود **دوم** مذهب زجاج و پیروانش که حقیقت است

در استقبال و مجاز در حال دلیلش آنکه وجود زمانه حال بکمال اختفا دارد وازینجاست که حکما وجودش را

انکار میکنند و میگویند هر قدر که گذشت ماضی ست باقی مستقبل و زمانه حال حد مشترک وامر اعتباریست

که وجود فی نفسه ندارد والا انقسام چیزی بدو چیز مستلزم انقسامش بسه چیز باشد واین قول نیز مخدوش

است زیرا که عرف و لغت زمانه حال سبب وجود بالفعل ظهور کامل دارد نسبت زمانه ماضی و مستقبل

که وجودش بالفعل نزد متکلم و مخاطب معدوم ست و مدار قوانین عربیت و شرع بر عرف و لغت است

که بعض اجزای زمانه ماضی قریب مستقبل و بعض اجزای مستقبل قریب ماضی را زمانه حال می نامند و مجموع

را شیئ واحد قرار می دهند ولهذا نمازی را که بعض رکعات ادا کرده باشد و بعض باقی بود میگویند هذا یصلی

نه بر تدقیقات فلسفیه والا از فساد نماز در بعض ارکان لاحقه اعادهٔ ارکان سابقه لازم نباید وغیر ذالک

من القباحات **سوم** مذهب ابن طراده که حقیقت ست در حال و مجاز در استقبال واین مذهب را

بسیاری از محققین اختیار کرده اند قال الرضی وهو الاقوی دلیل برین قول آن نست که هرگاه مضارع خالی از

قرائن باشد معنی حال متبادر بود وهذا هو شان الحقیقة لما قالوا علامة الحقیقة التبادر والعراء عن القرائن بخلاف

استقبال که محتاج بقرینه میباشد والله اعلم **و امر** لغة فرمودن و اصطلاحاً فعلی ست موضوع بجهت

فرمودن مخاطب را بامری ای کاری که معنی مصدریست باعتبار لغت و مراد از مجرد معنی اصطلاحیست

پس دور لازم نیاید و مراد از فرمودن گفتن مطلق ست ای گفتن مخاطب را که معنی مصدری این فعل پیدا

کن نه قولیکه مشتمل بر استعلا باشد فقط تا دعا مثل اللهم اغفر لی والتماس مثل قولک لمساویک اعطنی قرضا نیز داخل

امر باشد و نیز حکم به پیدا کردن معنی مصدری عام ست که مطلوب قائل بطریق وجوب باشد یا استحباب یا اباحت

مثل اقیموا الصلوٰة واستعذ بالله و اصطادوا یا اصلا طلبش مقصود نباشد بلکه مقصودش تهدید بود مثل اعملوا

ما شئتم زیرا که اینهمه نزد صرفیان در امر داخل است بخلاف اسمای افعال مثل نزال وغیر آن که ازین تعریف

بسبب نبودن فعل خارج شد مگر نزد کوفیان که اسمای افعال را از جنس فعل میشمارند کذا فی شرح التسهیل و همچنین خارج

شد ازان نهی مطلقا و امر حاضر مجهول و امر غائب مطلق که مصنف علام آنرا مضارع مجزوم بلام امر میخوانند زیرا که

[illegible] فرمودن مخاطب را بامر

در نهیه حکم به پیدا کردن مخاطب کاری را مقصود نیست کما لا یخفی و همچنین مثل طلبت منک الفعل و استغفرک
زیراکه معنی فرمودن مخاطب را بامری بر و صادق نیست بلکه در این هر دو خبر ست از طلب فعل چه (۵)
اقرأ یعنی بخوان لطف این مثال بر خواننده مخفی نیست باید دانست که فعل امر با عتبار انشا که عبارت ست
از ایقاع معنی بلفظی که مقارنش در وجود باشد زمانه حال دارد و از اینجاست که دمامینی در شرح تسهیل مے
آرد کل انشاء له زمن حال من حیث کونه انشاء و باعتبار کاریکه بایجادش امر کرده میشود زمانه مستقبل دارد و
مقصود اهل فن اعتبار ثانی ست و لهذا ابن مالک در تسهیل میگوید الامر مستقبل ابداً و در بعض شروحش مذکور
ست و هذا له زمنان حال من حیث هو انشاء و مستقبل من حیث الحدث المطلوب و فعلیته بهذا الاعتبار لا
بالاول انتهی بلفظه ماضی و مضارع دو قسم ست معروف و آنرا معلوم نیز گویند زیراکه فاعلش معلوم
و معروف ست ای فعلیکه منسوب شود بفاعل جلی یا خفی ای اسم ظاهر یا مضمر و شاید این هر دو لفظ
اصطلاح خاص مصنف علام ست که از غیرش مسموع نشده اگر گوئی این تعریف دوری ست
زیراکه موافق این تعریف شناختن فعل معروف موقوف ست بر فاعل و الفاعل ما اسند الیه الفعل فلزم الدور
گوئیم فعل در تعریف فاعل بمعنی لغوی ای معنی مصدری ست تا فاعل صفات را نیز شامل باشد زیراکه
معنے مصدری در آنها نیز یافته میشود و مراد از فعل درینجا معنی اصطلاحی ست پس دور لازم
نیاید نحو خَلَقَ اللّٰهُ مثال ماضی معروف ست که فاعلش جلی ست و یَخْلُقُ مثال مضارع معروف ست
که فاعلش خفی ست و این اسلوب بیان مثال بطرزے اختیار افتاد تا طالب فهیم مثال ماضی معروف که
فاعلش خفی و مثال مضارع معروف که فاعلش جلی باشد بقیاس این دو مثال خواهد برآورد و مجهول که
چنان نبود یعنی منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود بلکه منسوب بمفعول جلی یا خفی باشد نحو خُلِقَ لعالَم و
یُخْلَقُ و تخصیص التقسیم ماضی و مضارع از افعال سه گانه صدر الذکر بمعروف و مجهول از برای آنست که امر نزد
مصنف منحصر در امر حاضر معروف ست و غیرش از امر حاضر مجهول تا نهی مطلقا نزدش مضارع داخلست کما عرفت
ماضی و مضارع و هر یک معروف و مجهول می آید برای نزاع مختلف باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد
و تثنیه و جمع مذکر و مونث غائب و مخاطب و متکلم و باختلاف مجرد و مزید ثلاثی و رباعی و باعتبار اختلاف حرکات

عین کلمه زیرا که این اختلاف در مجهول صورت نمی بندد بجهت اتحاد مجهول ماضی مجرد و بعضی مضارع مگر باعتبار
غیر ثلاثی صرفیان ای اهل این فن صرف فا و عین و لام را برای وزن کلمات قرار داده اند یعنی آن سه
حرف را میزان و معیار شناخت حروف زائد از اصلی مقرر کرده اند تا در میزان کلمات حرفی از حروف
شفتی و وسطی و حلقی بود یعنی فا شفتی ست و عین حلقی و لام وسطی و مقتضای قیاس ترتیب این حروف
اگرچه تقدیم حلقی بر وسطی و تقدیمش بر شفتی باعتبار خروج صوت از سینه جانب دهن بود یا
بالعکس باعتبار ظاهر لیکن چون میزان عبارت از ترازو ست و ترازو چنین باید که همه موزونات
دران سنجیده شوند و سنجیدن درینجا عبارت است از مطابقت وزن و موزون لفظاً و معنیً یعنی
شامل بودن وزن موزون را باعتبار معنی و ترکیبی دیگر مثل عَلِفَ یا فَلَعَ با هر یکی از موزون به
مطابقت و شمول نمی داشت زیرا که علف معنی خاص دارد و فلع مهمل لهذا فعل را اختیار کردند تا بر
هر یکی از موزونات صادق آید و لفظ عمل اگرچه محتوی بر هر یک از حروف شفتی و وسطی و حلقی ست
و شامل ست بسیاری از افعال را لیکن مخصوص بافعال جوارح است که افعال قلوب و افعال باری جل شانه
را شامل نیست و لهذا افعال لما یرید صفت حق تعالی واقع میشود و نمی توان گفت عمال یا یعمل و بعضی از
ظرفا در وجه ترتیب حروف مذکوره لطیفه گفته اند که حرف شفتی و وسطی خفیف است و حلقی ثقیل و ازانجا
که در میزان هر دو پله سبک [illegible] مساوی نباشند تحکم و ثقیل میباشد لهذا خفیفین را بهر دو جانب مانند کفه
و ثقیل را مانند شاهین درمیان گذاشتند و بعضی در وجهش چنین گفته اند که بیان وسط من حیث التوسط
موقوف بر بیان طرفین ست پس لام وسطی را مؤخر کردند اما مخفی نماند که ازین هر دو وجه توسط عین فقط
ثابت میشود نه ترتیب حروف [illegible] چه گاه نمی توان گفت که فا حرف شفتی را باعتبار ظاهر مقدم کردند

تا اصلی را از زائد امتیاز دهند باین طور که آنچه مقابل یکی ازین ثلثه افتد اصلی ست و هرچه بعینه در وزن
و موزون هر دو بود زائد ست الا چند جا چنانکه بیاید اگر پرسند چرا میزان را برای رباعی و خماسی مقرر نکردند
[illegible] برای آن درین میزان [illegible] را مقرر کرده اند جوابش آنکه میزان چنین باید که همه موزونات دران وزن

[illegible] ۱۲ منه نور الله مرقده

کرده شوند پس اگر برای هر یک میزانی قرار داده میشد وحدت میزان از دست میرفت و اگر
برای رباعی یا خماسی مقرر میکردند ترک کثیر و اختیار قلیل لازم می آمد زیرا که ثلاثی کثیر است غیرش قلیل و نیز
هنگام میزان کردن ثلاثی بحذف بعض حروف میزان رباعی و خماسی ضرورتی می افتاد و زائد کردن از
حذف اولی ست و لهذا زیادت ها را در امات جمع ام مستحسن دانسته اند از حذف ها از امهات و در بعضی نسخها
تا اصلی را از زائد ممتاز سازند نیز دیده شد و هیأت کلمه را تصویر نمایند ای تصویر هیأت اجتماعیش را
در ذهن کشند ظاهر آنست که لفظ هیات مفرد است و بعضی مدققین جمع فهمیده اند اصلی حرفی
است که در جمیع متصرفات کلمه یافته شود تعریف حرف اصلی تا اینجا تمام شد اگر پرسند این تعریف
صادق نمی آید بر هر دو رای صَرَّفَ و هر دو بای جَلبَبَ معهذا یکی از آن هر دو زائد است و همچنین
بر تای اجتنب و سین استفعل زیرا که کدام صیغهٔ باب از آنها خالی نیست جوابش آنکه مراد از جمیع
متصرفات تنها صیغه های باب واحد نیستند بلکه عام است همه ابواب مجرد و مزید را و حروف
زوائد مذکوره در باب مجرد یافته نمیشود بلکه رای زائد صرف در جمیع متصرفات باش نیز موجود نیست زیرا که در
تصریف مصدرش وجود ندارد و نیز مراد از متصرفات ابنیهٔ کلمات قبل التعلیل است پس وارد نشود که واو
وعد و دوقی مثلا در یَعِدُ دُقِ یافته نمی شود معهذا اصلی است زیرا که در اصلش قبل تعلیل موجود بود چون
مصنف علام از تعریف مختارش فارغ شد حالا تعریف مشهور را حکمش قرار داده میگوید و در موازنه برابر
فا یا عین یا لام واقع شد مگر در ثلاثی مقابل یک لام و در رباعی مقابل دو لام باشد و در خماسی مقابل سه لام موازنه
مصدر است از باب مفاعلة بمعنی هموزن کردن و شک نیست که این قول ما نزد مصنف حکمی است از احکام
حرف اصلی نه جزو لیست از اجزای تعریف چنانکه بعضی گمان کرده اند [illegible] ست که مصنف علام در
اصول خود تعریف حرف اصلی همین قدر کرده ما یوجد فی الاصل و [illegible] از بعضی مدققین گفته اند
اینجا مصنف دو تعریف را جمع کرده است یکی برای متعلمین دیگر برای [illegible]

ملہ همچنانکه ابن حاجب تعریف معرب کما [illegible] الاصول و لعرابه [illegible] حکمش ساخته حیث قال [illegible]
یختلف آخره باختلاف العوامل ۱۲ [illegible] ۱۲ [illegible]

فهم و ذوق مخفی نیست آری گر اشارتی باختلاف تعریفین از حروف تردید وغیره می‌بود گنجایش آن بود و علت عدول مصنف علامؒ از تعریف مشهور قرار دادنش حکمی از احکام معرف آنست که برین تعریف دو اعتراض وارد میشد اول اینکه مستلزم دور است زیرا که باعتبار این تعریف شناختن حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابله فا و عین و لام است و شناخت مقابل بودن حروف بفا و عین و لام موقوف بر آنست که این حروف را اصلی قرار دهند دوم اینکه صادق است برای زائد صرف و بای زائد جلبب مثلاً زیرا که یکی بمقابله عین و دیگر بمقابله لام ست اگرچه جواب از هر دو اعتراض ممکن بود از اول آنکه دریافت مقابله فا و عین و لام موقوف بر فهم حرف اصلی نیست بلکه از سلیقه حاصل میشود یا آنکه دور درین تعریف مثل دور در تفسیر اب[۱] و ابن است که آنرا دور معی مینامند و آن محال نبود و از ثانی آنکه مراد از مقابله بالذات ست نه بالتبع و مقابل بودن رای صرف بعین کلمه و بای جلبب بلام کلمه بالتبع است لیکن ورود اعتراض قوی اگرچه ممکن الجواب باشد برای عدول کفایت میکند اگر گویند مصنف علامؒ در تعریف حرف اصلی کلمه یای تردید را بجای واو که در عبارت قوم واقع است یعنی مقابل فا و عین و لام افتد چرا آورده جوابش آنکه مصنفؒ حال حرف اصلی بیان کرده است و شک نیست که حرف واحد بمقابله یکی از ینها می افتد و این معنی از حرف تردید افاده می بخشد بخلاف قوم که حروف اصلیه را معرف قرار داده اند پس واو که دلالت بر مجموع میکند در تعریفش لازم است اما کسانیکه واو در تعریف حرف اصلی آورده اند آنجا واو بمعنی او حرف تردید است کما لایخفی و زائد ضد آن یعنی حرف زائد آنکه در بعضی کلمات از متصرفاتش یافته شود نه در بعضی و حکمش آنست که بمقابله فا یا عین یا لام نیفتد بلکه در وزن و موزون هر دو بعینه باشد مگر تای افتعال مبدل غیر مدغم زائد بتبعیت پس اصطلح بروزن افتعل یا شد نه افطعل و صرّف و جلبب بروزن فعّل و فعلل ست نه فعرل و فعلب و نزد عبد القاهر تعبیر حرف مبدل از اصلی نیز بحرف مقابله با آن بدل شده جائز است پس قال بقاف را بروزن قال بقاف گویند و نزد جمهور بر فعل است کذا فی المازندرانی فائده بدانکه وزن الفاظ نزد ارباب عربیت سه گونه بود اول وزن صرفی و آن عبارت است از مقابل بودن حروف متحرکه با مثال خود بخصوصها و ساکنه و بسا کنه

---

[۱] یعنی ابن ماله الاب را گویند و اب ماله الابن گویند اسنه نور الله مرقده

واصول با اصول وزوائد بزوائد دوم وزن صوری وآن عبارت ست از مقابل بودن حروف ساکنه بساکنه ومتحرکه بامتحرکه بخصوص حرکاتہا اگرچه درحروف اصول وزوائد تخالف باشد سوم وزن عروضی وآن عبارت ست از مقابله حروف ساکنه باساکنه ومتحرکه بامتحرکه اگرچه درحرکات واصول وزوائد تخالف داشته باشد پس طعام وادام وزکام وغیث وصبور هر پنج بوزن عروضی بروزن فعول اند وبوزن صرفی اول بروزن فعال بالفتح وثانی بر فعال بالکسر وثالث بر فعال بالضم ورابع بر فعیل وخامس بر فعول بالفتح است واکابر ومساجد وقواعد هر سه بوزن صوری بروزن مفاعل بالفتح میم است وبوزن صرفی اول بر افاعل وثانی بر مفاعل وثالث بر فواعل وبوزن عروضی هر سه بروزن مفاعل بضم میم است ومقصود مصنف از موازنه میزان صرفیست کما لا یخفی واین وزن در میزان همه جا واقع است معتبر ومقصود نیست مگر در تصغیر که دران وزن صوری معتبر باشد پس مسیجد واسیود وجویرب وتمیر هر چهار را بروزن فعیعل گویند حال آنکه وزن صرفی اول مفیعل وثانی افیعل وثالث فویعل ورابع فعیعل ست وهمچنین عصیفیر ومفیتیح بروزن فعیعیل قرار میدهند حال آنکه وزن صرفی اول فعیعیل وثانی مفیعیل است ووجه اعتبار وزن صوری در تصغیر قصد حصر اوزانش در ثلثه است والا اگر وزن صرفی معتبر میداشتند اعتبار اوزان بسیار لازم می آمد کما عرفت مما سبق هریك معروف ومجهول از ماضی ومضارع بر دوگونه است اثبات ونفی هر دو مصدر بمعنی مفعول است کالخلق بمعنی المخلوق بقرینه حمل آنها بر معروف ومجهول واین عبارت در بعضے نسخ یافته می شود بدان نور الله قلبك وقلوبنا این جمله را برای ارتباط کلام مابعد که بما قبلش تعلق نمیداشت افزوده باشند که این کلام جداگانه است قیاس عقل آن بود که هریك ماضی ومضارع معروف ومجهول مثبت ومنفی مجرد ومزید ثلاثی ورباعی بر هژده صیغه می آمد صیغه دراصل صوغه بالکسر بود واو از کسره ماقبل یا شد معنیش در لغت پیدایش ومهیا کردن چیزے بر مثال مستقیم کذا فی القاموس ودر اصطلاح عبارتست از هیأت کلمه که دران غیرش نیز امکان شرکت دارد وشارح رضی گوید مراد از بنای کلمه ووزن وصیغه او امر واحد است یعنی اعداد حروف مرتبه با حرکات وسکنات معینه مع اعتبار زیادت واصالت اما تغیر حرکت وسکون آخر درین امر معتبر نیست ولهذا رجل رجلا رجل یعنی هر سه اعراب بنای واحد ست واز اختلاف ترتیب وزن مختلف گردد وازینجاست

که فُعِّلَ را بر وزن فُعِّلَ و اَفعِلَ را بر وزن عَفِل گویند موافق عدد اقسام فاعل زیرا که فاعل غایب مذکر
واحد و تثنیه و جمع بود و همچنین غایب مونث پس غایب را باعتبار قیاس شش صیغه باید همچنین مخاطب و متکلم را تا
بضرب شش در سه هژده صیغه باشند لیکن ماضی در استعمال بر سیزده صیغه آید سه مشترک
و آن تثنیه خطاب و بر دو صیغه متکلم و باقی خاص یعنی هر یک برای معنی واحد چنانکه خواهی دانست
در صرف آن و مضارع بر یازده صیغه آید چهار مشترک سه مذکور و چهارم برای واحد مونث
غایب و واحد مذکر مخاطب باقی خاص اگر پرسند وجه مشترک بودن صیغها در ماضی و مضارع
چیست حال آنکه اصل در هر صیغه آنست که مخصوص بمعنی واحد باشد تا التباس لازم نیاید جواب پس
آنکه چون متکلم [illegible] مخاطب میباشد پس رفع التباس از ان از رویت حاصل است لهذا
برای اختصار مشترک را اختیار کردند و گاهست که متکلم عقب حجاب باشد رفع التباس از ان باعتبار
امتیاز صدای مذکر و مونث [illegible] تواند شد و مشتبه بودن آن از مذکر و مونث بسیار کمتر است
[illegible] صیغه را [illegible] اختیار کرده اند که فی الجمله التباس در ان باقی ست ورنه صیغه واحد
برای هر شش معنی کفایت میکرد و همچنین مخاطب اکثر روبروی متکلم میباشد پس رفع التباس در آنهم متصور
لیکن چون رفع التباس [illegible] نسبت بمتکلم کمتر است زیرا که گاهی مخاطب عقب دیوار و پس پرده باشد
و متکلم [illegible] را [illegible] باشد [illegible] لهذا در مخاطب یک صیغه را
مشترک ساختند [illegible] مشترک سه صیغه [illegible] آنست که مضارع باعتبار کثرت لفظ
[illegible] در تثنیه یک حرف دیگر افزوده
تخفیف لفظی [illegible] نسبت [illegible] عادل ثقل [illegible] صیغه ماضی [illegible] در بیان صیغ اوزان (ت)
[illegible] صیغها است و اوزان [illegible] وزن مقابل موزون [illegible] معنی لوی از مقدار حقیقی چنانکه بعضی
[illegible] گمان [illegible] ماده وزن و موزون را مقصود مصنف ایراد اوزانست
موزون [illegible] صیغ [illegible] اوزان [illegible] ماضی و مضارع کرده می شود

(ف) زیرا که احتمال [illegible] ۱۲ [illegible] نور الله مرقده

که هر یک چند صیغها میدارد و در بعضے از نسخها اوزان و صیغ و در بعضی بالعکس و در بعضی اوزان صیغ با ضمائر نیز دیده شده و معنی هر یک ظاهر ست **اثبات فعل ماضی معروف** باید دانست که نحویان صرف کلمات از متکلم بمخاطب و ازان بغائب موافق ترتیب حدوث کلام مقرر کرده اند و صرفیان چون بحث از مفردات قطع نظر از معانی کنند و مفرد غائب مذکر در ماضی مجرد است از زوائد و مجرد مقدم است بر مزید لهذا غائب را بر مخاطب و متکلم مقدم کردند یا ازینجهت که غائب عدم است و مخاطب و متکلم موجود و عدم مقدم باشد بر وجود اما تقدیم مخاطب بر متکلم ازان ست که صیغهای مخاطب از متکلم بیشتر اند و الاکثر للاکثر یا لهذا مقدم اما مضارع چون فرع ماضی ست آنرا هم تابع اصلش کردند و میتوان گفت که صرفیان بنا بر مصلحت اطفال در تعلیم اختیار کرده اند و ترقی از ادنی باعلی نموده اند وانچه بعضی شارحین [illegible] اند که در بعض عبارات قوم بر عکس آن نیز واقع شده [illegible] ست [illegible] فَعَلَ فَعَلَا فَعَلُوا این هر سه مخصوص بمذکر غائب ست و سبب زیادت الف و واو در تثنیه و جمع آنست که چون بنای فرق صیغها افزودن حرف زیادت گزیر نبود و از آنها حروف علت برای زیادت اولی بودند لهذا الف را در تثنیه برای خفت و واو را در جمع برای ثقل افزودند و ماقبلش را بمناسبت ضمه گذاشتند و علت کتابت الف بعد واو جمع در فصل اسم خط خواهد آمد فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ این هر سه مخصوص بمونث غائب ست و سبب زیادت کردن علامت مونث خصوصا تای مثناة فوقانیه در ماضی آنست که تا از مخرج ثانی ست یعنی وسطی و مونث نیز در پیدایش ثانی ست یعنی اول حضرت آدم علیه السلام پیدا شدند بعده حضرت حوا از پهلوی ایشان بوجود آمده فاعطی الثانی للثانی لهذا قالوا اگر گویند در فعلتا توالی حرکات اربعه لازم می آید و آن باعث ثقل ست و لهذا در فعلن لام را ساکن کرده اند جوابش آنکه تای ایشان باعتبار اصلش که مفرد است حکم ساکن دارد و لهذا الف [illegible] سکون حکمی تا و سکون الف حذف کرده اند و رمت میگویند و در بجا اعتراض [illegible] ست [illegible]

ا؎ یعنی غائب ادنی است از مخاطب و مخاطب ادنی است از متکلم باعتبار رتبت [illegible]

۲؎ یعنی جائیکه بر عکس تعلیم شده آن کتاب نحو بوده باشد و مراد از قوم نحویان [illegible] ۳؎ [illegible] باعتبار [illegible] است الف خفیف داده و جمع را که باعتبار معنی نسبت بتثنیه ثقیل ست [illegible]

آنکہ تاے رَمَاتَا را اگر باعتبار اصل ساکن قرار دہند در رَمَتَا بعد حذف نیز التقاے ساکنین باقیست واگر باعتبار
حال متحرک گویند وجہ حذف الف اول رَمَاتَا بہم نمیرسد گوئیم تا را با الف اول ساکن قرار دادہ اند وبا الف ثانی
متحرک زیرا کہ الف اول مثل سکونش اصلی ست و الف ثانی مثال فتحہ اش عارض پس اصلی را با اصلی و عارض را
با عارض اعتبار کردہ اند فَعَلْتَ فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ این سہ صیغہ برای مذکر مخاطب است مگر صیغہ تثنیہ در مذکر
و مؤنث اشتراک دارد و زیادت میم در فعلتما برای دفع التباس واحد مخاطب اشباعی ست کما فی قول الشاعر شعر
فَاِنَّكَ[51] ضَامِنٌ بِالرِّزْقِ[52] حَتّٰى ✝ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا ضَمِنْتَا ✝ و در فعلتم برای دفع التباس متکلم واحد اشباعیست کما فی
قول الآخر شعر فَاِنَّ الْمَاءَ مَاءُ اَبِیْ وَجَدِّیْ ✝ وَبِئْرِیْ ذُوْ حَفَرْتُ وَذُوْ طَوَیْتُ ✝ و تخصیص میم برائے آنست کہ
چون اصل در زیادت حرف علت ست و زیادت مثل الف و واو درینجا مستقل بود لہذا میم را کہ
قرب مخرج با واو دارد خاص کردند و واو جمع را از فعلتم چنانکہ با تصال ضمیر مستعمل ست نحو ضربتموہ برائے
تخفیف از کثرت استعمال و عدم التباس حذف کردند وہہنا کلام مذکور فی موضعہ فَعَلْتِ فَعَلْتُنَّ نون
مشدد فعلتن نزد بعضے عوض واو و میم جمع مذکر است و نزد بعضے اصلش ضربتمن بود میم را بسبب قرب
مخرج بنون بدل کردند فَعَلْتُ فَعَلْنَا اگر گوئی الف فعلتما برای دفع التباس جمع مؤنث افزودہ اند
ہنوز التباسش بجمع مؤنث غائب اشباعی ہنوز باقی ست گوئیم جمع غائب از قرینہ مرجع خود ممتاز
میشود انتہی بحرکات ثلثہ یعنی فتحہ کسرہ ضمہ در عین فَعَلَ يَفْعُلُ ... كَرُمَ لیکن فعل مفتوح العین خود
و موزونش ہر دو مستعمل است بخلاف مضموم و مکسور کہ خودش مستعمل نیست و ہمچنین ست حال مضارع
و ازین مادہ سوائے مجرد از فتح و سوائے انفعال[53] و افتعال و مفاعلہ از مزید مستعمل نشدہ چون کلمہ ما و
لائے نافیہ در اول ماضی معروف درآید نفی ماضی معروف گردد نحو مَا فَعَلَ وَلَا فَعَلَ الخ
الی تا آخر تصریف و در بعضی نسخہا کلمہ ما یا لا بحرف تردید دیدہ شدہ بدانکہ دخول ما بر ماضی بیشتر ست از

---

٥١ اولہ اخوک اخ مکاثرۃ و ضحک ✝ فحیاک الآلہ فکیف نتا ✝ ٥٢ این ہر دو شعر مقولہ زنی است کہ بعد شوہرش با برادر شوہر
نکاح کردہ بود چون از فقر و فاقہ اندوہناک میماند زنش تسکینش می پرداخت و میگفت برادر تو صاحب خندہ و تبسم بود و بس رندی دار در آخر
ہستی آیا ضامن ہستی پروردن تا آنکہ در آکنی ہر جان چیزے کہ بر ذمہ خود کردہ ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ ٥٣ افتعال دروغ بستن بر کسے کذا فی القاموس
و انفعال کردہ شدن کذا فی تاج المصادر و فعال بالکسر باہم کار کردن کذا فی القاموس ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ ——

از دخول لا و آنهم مشروط است بیکی ازین سه چیز اول تکریر آن بر ماضی دیگر لفظاً نحو قوله تعالی فلا صدق ولا صلی او معنی نحو قوله تعالی فلا اقتحم العقبة لان المعنی فلا فک رقبة ولا اطعم مسکینا لان ذلک تفسیر للعقبة قاله الزمخشری وقال الزجاج فکانه قیل فلا اقتحم ولا امن کذا فی المغنی و نحو قوله علیه السلام لا طلعت الشمس ولا غربت الحدیث دوم در محل دعا نحو الا بارک الله فی سهیل سوم در جواب قسم نحو شعر حسب المحبین فی الدنیا عذابهم + تالله لا عذبهم بعدها سقر + و بعضے برآنند که دخول لا در دعا و جواب قسم اگرچه ظاهر بر ماضی ست اما فی المعنی بر مستقبل ست زیرا که درین دو مقام ماضی بمعنی مستقبل است در حقیقت بر مستقبل ست ولا یخفی ما فیه فان الکلام فی لفظ الماضی مگر در بعض اشعار بدون شروط مذکوره بطور ندرت آمده نحو شعر لاهم ان الحارث بن جبلة + زنا علی ابیه ثم قتله + وکان فی جاراته لا عهد له + و ای امر سیء لا فعله + و نحو شعر ان تغفر اللهم تغفر جما + و ای عبد لک لا الما + بدانکه بنای ماضی مجهول جهت مناسبت معنی و قلت تغیر لفظی نزد جمهور از ماضی معروف است و نزد مصنف و بعضے دیگر اصل همه مشتقات بلا واسطه مصدر است و لکل وجهة هو مولیها اما مصنف درینجا مطابق مذهب جمهور میگوید اول آنرا یعنی اول ماضی معروف را ضمه ده و ما قبل آخرش کسره گر نبود چنانکه در فعل بفتح العین و ضمها و اگر ما قبل آخرش مکسور بود فقط اول را ضمه باید داد و برای بنای مجهول کفایت میکند و چون مصنف علام درین جا محض در پی بیان حال معروف و مجهول ثلاثی مجرد است چنانکه تمثیلش بران دلالت میکند و الا امثله از ثلاثی و مثالی از رباعی می آورد و در بیان غیر ثلاثی اکتفا بر اشکله کرده است چنانکه سابق بیان حاجتی به حمل کردن مجمل غیر ثلاثی در مجهول مذکور باختیار التکلفات بعیده چنانکه بعض شارحین کرده و بعض بر کتاب حاشیه نوشته معلم العلامت منه ساخته اند نمانده نحو فُعِلَ مثال هُبِتَ و ما فُعِلَ مثال

لاهم یعنی اللهم نیست که حارث بن جبله ننگ کرد پدر خود را با زنا کرد با زن پدر خود باز کشت او را و زیرا که حالش این بود که با همسایگان خود وفای عهد نمیکرد و کدام کار بد است که او نفعل نیاورده و لا زنا بتخفیف المنون اصله زنأ با همزه بمعنی صعد فی درونش بیدا او الاصل زنا [illegible] فیه و ما المضاف و ذاب علی عمی [illegible] نور الله مرقده + +

منفی ست **فصل** بدانکه علامت مضارع چهار حرف بود واهل فن بساختن مجموعهای
مختلفه اش طبع آزمائی کرده اند اشهر آنها اتین[1] ست وازآنها ست اَنَیْتُ وَنَأْیتُ ونائی ونُوتی
ومائی وآخیرین رامؤلف جمع کرده وسبب اختیار کردن مجموعهٔ مذکوره از مجموعهای دیگر آنست
که اتین صفت حروف مذکوره می تواند شد یعنی آمدند آن حروف مذکوره ای دراول مضارع و
لطفش مخفی نیست بخلاف مجموعهای دیگر که هیچ یک از آنها صفت حروف نمی تواند که در اولش
جاگیرد یعنی جزو اولش واقع شود نه درآخر والا التباس بماضی لازم آید الف دریک صیغه
واحد متکلم همچو نون در یک صیغهٔ متکلم مع الغیر اگرچه تعظیماً اطلاقش خلاف قیاس بر واحد متکلم نیز
شائع شده است بخلاف غائب ومخاطب کذا فی المطول نحو الم نخلقکم من ماء مهین وعجب است از بعضی
مدققین منطقیه که وقوع لفظ مخالف قیاس را در قرآن مستبعد پنداشته تعجب عجیب وغریب نموده تکثر اعتبار
در ذات باری ثابت کرده اند باین جهت که چون از واحد اشیای متعدده صادر شدن نمی تواند مگر باعتبار جهات
مختلفه پس واجب تعالی باآن جهات مع الغیر شد وسخافتش بر اهل خبرت مخفی نیست معهذا اگر بجای مفعول صیغه
مذکوره شئی واحد باشد مثل الم نجعل الارض پس صدور کثرت باعتبار جهات آنجا گنجایش ندارد
ویا در چهار وتا در پنج واختیار این ترتیب درین حروف با وجود خلاف بودنش با ترتیب
تصریف صرفی ونحوی از برای آنست که ترقی از ادنی بسوی اعلی باعتبار اعداد صیغ
حاصل شود یعنی چون الف ونون هر یک در یک یک صیغه داخل می شد ویا در چهار وتا در پنج
لهذا الف ونون را بر یا مقدم کرد ویا را بر تا اما وجه تقدیم الف بر نون ظاهر است که الف بر صیغهٔ واحد
متکلم داخل میشود ونون بر صیغهٔ تثنیه وجمع وواحد مقدم است بر تثنیه وجمع ووجه تخصیص زائد بودن
حروف مذکوره وتخصیص هریک بصیغهایش در مضارع آنست که از جمله حروف زوائد

[1] قوله اتین بصیغهٔ جمع مؤنث غائب آمدند آن زنان ومی تواند که بهمزهٔ استفهام وکسر تا خوانند یعنی آیا الخبیر است
تا اختلاف مجموعه مستعمله باشد اما قوم این لفظ را بصیغهٔ جمع قرار داده اند واَنَیْتُ بُو ساخته سندم
وتائی می آیم ونُوتی می آیم ویائی مضارع اتیت است وتفتیش را دانستی ۱۲ منه نور الله مرقده ++

حروف علت کثیر الدوران و سهل الزیاد تند پس یا را از آنها بسبب آنکه مخرجش وسط زبان ست و غائب
نیز متوسط میان متکلم و مخاطب باشد بغائب خاص کردند و بودن تا در واحد و تثنیه مؤنث غائب
از برائے آنست که مؤنث فرع مذکر ست و تا نیز چون درینجا بدل از واو ست چنانکه خواهی دانست
واو شد پس بدین مناسبت فرع را بفرع دادند و جمع مؤنث غائب بر مقتضائے توسط مذکور
باقی ماند لان الشی [illegible] للفار لا للقار و واو را از آنها برائے مخاطب خاص کردند زیرا که مخرج واو منتهائے
مخارج ست همچنانکه مخاطب منتهائے کلام باشد لیکن چون در مضارع مثل وَجِلَ و در صورت
عطف نحو وَوَجِلَ اجتماع سه واو مستکره لازم می آمد لهذا واو را بتا بدل کردند چنانکه در تجاه و تراث
و الف را از آنها بمناسبت آنکه مخرجش مبدأ مخارجست باعتبار حدوث صوت که از حلق بیرون مے آید
و متکلم نیز مبدأ کلام باشد برائے متکلم واحد خاص کردند مگر چون علامت را در اول مضارع مقرر کرده
اند و ابتدا بالف ساکن متعذر بود الف را بسبب مناسبت قرب مخرج بهمزه بدل کردند چنانکه همزه را
بالف بدل مینمایند و لهذا مصنف علیه الرحمة تعبیر بالف کرده و بسا ست که اهل فن همزه را الف گویند
مثل الف وصل و الف قطع و الالف اللام در اول مضارع متکلم واحد همزه است نه الف و این تعبیر برائے
آنست تا دلالت کند بر اصالت وے و نون را در متکلم مع الغیر برائے آن افزودند که در صورت
زیادت حروف مذکوره خالی از التباس نبود و نون با حرف مده مناسبتی دارد که از امتداد صوت
در خیشوم پیدا میشود چنانکه حروف مده از امتداد حرکات والله اعلم اثبات فعل مضارع معروف یَفْعَلُ
یَفْعَلَانِ یَفْعَلُوْنَ نون تثنیه و جمع عوض ضمه اعرابی ست که در مفرد بود و ضمه لام جمع برائے مناسبت
واو ست نه ضمه اعراب چه وے در آخر بود و لام در جمع حکم توسط پیدا کرده و وجه تخصیص نون اعرابی
عوض حرکت اعرابیه آنست که اصل در زیادت و تصرف حروف علت بوده اند و چون زیادت
حرف علت درینجا بسبب موجود بودن حرف علت دیگر ثقلی پیدا میکرد لهذا نون را که مناسبت

[1] یعنی چون یا را مناسبت توسط مذکور بغائب دادند پس در هر صیغه که ازین مناسبت عمل واقع
شد نکته دران میان باید کرد نه در صیغه که مناسبت مذکوره مرعی است ۱۲ منه نور الله مرقده + + + +

تا م یا حرف علت دارد و اواخر اسمای متمکنه بلباس تنوین تابع اعراب قبح بیشتر افزودند و چون کسره میان
فتحه و ضمه متوسط است همچنانکه تثنیه میان واحد و جمع لهذا نون تثنیه را مکسور کردند فاعطی المتوسط للمتوسط و چون
جمع باعتبار کثرت معنی نسبت واحد و تثنیه ثقیل است و فتح خفیف لهذا نون جمع را مفتوح ساختند تا ثقل زائد
نشود تَفْعَلُ تَفْعَلَانِ یَفْعَلْنَ نون یفعلن و همچنین نون تفعلن ضمیر فاعل است و همچنین الف و واو در تثنیه
و جمع و یا در واحد مخاطبه بخلاف صیغهای باقی که ضمیر فاعل در آنها گاهی مستتر و گاهی ظاهر بود الا هر دو
صیغه متکلم و واحد مخاطب که فاعلش همیشه ضمیر مستتر باشد و لهذا أَفْعَلُ زیدٌ و نَفْعَلُ زیدون و تَفْعَلُ زیدٌ
درست نیست تُفْعَلُونَ تُفْعَلِینَ نُفْعَلْنَ أُفْعَلُ نُفْعَلُ بحرکات ثلثه در این تفصیلش در ماضی
گذشت چون علامت مضارع را ضمه دهی و ما قبل آخر را فتحه مضارع مجهول شود
مخفی نماند که مناسب بحال مصنف آن بود که درینجا نیز مثل ماضی می گفت اگر نبود شاید
که برای اعتماد بر مقایسه ماضی درینجا ترک کرده و بعضی شارحین برآنند که حرکت فتحه عین مجهول
غیر فتحه معروف است همچنانکه ضمه فلک و کسره هجان از مفرد و جمع مغائر بالاعتبار است پس اگر فتحه حرف
را نیز بدل سازند مضایقه ندارد و بنده میگویم این حرکت محض تطویل لاطائل است و در بنای کلمه
هر قدر اختصار باشد بهتر و قیاس بر مثل فلک مع الفارق چه آنجا چون مفرد و جمع واحد بود بنا چاری
فرق اعتباری بوزن قفل و اسد اختیار کرده اند و درینجا بغیر آن فرق حقیقی بصیغه معروف و مجهول
حاصل ست چون یُفْعَلُ الخ ای تا آخر تصریف و کلمه ما و لا که برای نفی باشد تغیری در لفظ مضارع
ندهد نحو لَا یَفْعَلُ و مَا یَفْعَلُ اما در معنی مثبت را منفی گردانند و دخول ما بر مضارع نسبت کلمه لا اگرچه
قلیل ست مگر مشروط بکدام شرط نیست و از آنست قوله تعالی وَمَا یَخْدَعُونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ نحو مَا یُؤْمِنُ اَکْثَرُهُمْ
بِاللّٰهِ اِلَّا وَهُمْ مُشْرِکُونَ لن نزد سیبویه اصل خودست و هو الصحیح و فرا گوید اصلش لا بود الف را بنون بدل
کردند و این قول مخدوش است چه بکلمه ابدال نون بالف شائع ست نحو لَنَسْفَعًا و لَیَکُونًا نه عکس آن و خلیل
و کسائی گویند اصلش لا ان بود همزه برای تخفیف و الف را از اجتماع ساکنین حذف کردند و این نیز مخدوش ست
زیراکه تقدیم معمول معمولش بر نفس خود [illegible] جائز است نحو زیدا لن اضرب بخلاف معمول آن لهذا نمیگویند زیدا عجبنی

ان یضرب کذا فی المغنی و شارح مصباح در رد استدلال ... گویا ندیده ... حکم مسطور را ایم نیست از انکه معانی حروف
و احکام آنها هنگام ترکیب تغیر میابند آیا نمی بینی که لو هر گاه بالا سر کلمه درآید معنیش باطل شود و نفی تخصیص پیدا گردد

مضارع را بمعنی مستقبل منفی مؤکد گرداند و مسمی بنفی تاکید بلن گردانند و این تقدیر بر تحقیق کلامش
بهتر است از انچه بعضے شارحین تقدیرش چنین قرار داده اند و این نفی نزد صرفیان مسمی است بنفی تاکید
فائده بدانکه در معنی لن دو قول است مشهور آنست که برای تاکید نفی مستقبل است کما هو مختار الزمخشری فی الکشاف
بدلیل آنکه در نفی محض لا افعل گویند و در تاکید لن افعل نمی گویند ... دوم آنکه برای تابید نفی بود و صرح
به الزمخشری فی الانموذج و آن نزد بعضے مخصوص بدنیا بود لقوله تعالی ... نزد بعضے عام تر لقوله تعالے
لن یخلقوا ذبابا و لو اجتمعوا له سوم آنکه مقتضایش نفی مستقبل است نه تابید نه تاکید والا تحدید در قوله تعالی لن
اکلم الیوم انسیا و لن نبرح علیه عاکفین حتی یرجع الینا موسی و لن ابرح الارض حتی یاذن لی ابی درست
نمی شد و ابد را در قوله تعالی و لن یتمنوه ابدا از جمله تکرار شمار ... رد ... تاکید و تابید ... گاهی از
خارج موضوع له تاکید و گاهی تابید ... معنیش ... داخل نیست فی
این قول مختار ابن هشام است ... فی المغنی ... قول اول ... علیه قوله
... نفی تاکید ... لن ... فلن اکون ظهیرا للمجرمین ... لا اکون ظهیرا لهم فلا فا
... ابن عصفور ... ابن هشام ...
... [illegible]
... [illegible]

... [illegible]
... [illegible]
قرار داده اند ... [illegible]

داخل گردیده باشد چنانکه ظاهر ... [illegible]
یعنی منصوب بدل از اعراب ... [illegible]

از نون جمع مونث غائب و حاضر که سلامت ماند لَنْ يَفْعَلَ لَنْ يَفْعَلَا لَنْ يَفْعَلُوا لَنْ تَفْعَلَ لَنْ تَفْعَلَا لَنْ يَفْعَلْنَ لَنْ تَفْعَلُوا لَنْ تَفْعَلِي لَنْ تَفْعَلْنَ لَنْ أَفْعَلَ لَنْ نَفْعَلَ معروف و مجهول و اول بحرکات ثلاثه و ثانی بضم اول و فتح عين **فائده** گاہے لن را مجهول بر لم سازند و جازم قرار دہند کقوله ع فَلَنْ يَحُلْ لِلْعَيْنَيْنِ بَعْدَكَ مَنْظَرُ و کلمه لَمْ مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند و مسمی به نفی جحد گرداند و شارح مذکور درین جا نیز تقدیر عبارت مثل سابق ساخته فافهم و لم نزد جمهور بر اصل خود ست و فرا گوید اصلش لا بود الف را بمیم بدل کردند جحد بالفتح یعنی جحود یعنی دانسته انکار نمودن و چون ماضی متحقق الوقوع باشد لهذا نفیش را جحد نامیدند اما جحد بفتحتین و بالضم بمعنے قلت خیر است و اینجا نامناسب بمعنی انکار چنانکه بعضی شارحین فهمیده اند و اضافت نفی جحد لامی است کعلم الفقه و شجر الاراک یعنی اضافت عام بسوے خاص که مفید تخصیص است و در آخر چهار صیغه که لن در ان نصب میکند چنانکه گذشت جزم کند یعنی ساکن نماید اگر آخر مذکور حرف علت نبود و اگر آخرش حرف علت بود بیفگند چنانچه در لَمْ يَدْعُ که اصلش يَدْعُوْ بسکون واو و اصلش يَدْعُوُ بضم واو بود و چون قبل از دخول لم واو را بسبب استثقال ضمه ساکن کردند و عمل لم اسقاط حرکت بود پس واو را که فرع حرکت است نیز برافگندند و همچنین ست حال لَمْ يَرْمِ وَلَمْ يَخْشَ که اصلها لَمْ يَرْمِيْ وَلَمْ يَخْشٰى بود و نون اعرابی را بیفگند از ان زیرا که قائم مقام ضمه است و چون اصلش که ضمه است بدخول لم ساقط گردیده بود قائم مقامش بطریق اولی ساقط شود نحو لَمْ يَفْعَلَا ای الی آخر تصریفه تا سقوط ضمه و نون اعرابی هم ازین اشاره بوضوح انجامد گویند که لم جزم میکند بسبب مشابهت در نقل معنی بان شرطیه که اصل ست در حروف جازمه یعنی چنانکه ان ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند همچنین لم ماضی را بمعنی مستقبل گرداند ابن هشام در مغنی می آرد که گاهی بعد لم فعل مرفوع باشد مثل **شعر** لَوْلَا فَوَارِسُ مِنْ ذُهْلٍ وَأُسْرَتُهُمْ يَوْمَ الصُّلَيْفَاءِ لَمْ يُوفُونَ بِالْجَارِ پس بعضے این رفع را محمول بر ضرورت شعری کنند و ابن مالک گوید رفع مذکور لغتی ست از لغات که وجودش در نظم و نثر برابر است و لحیانی گوید بعضی از عرب بان لم را ناصب نیز گفته اند و از انست قوله تعالے اَلَمْ نَشْرَحَ فی قراءة چون نون ثقیله یعنی نون مشدد در آخر مضارع با لام تاکید مفتوح در اول ان مضارع

دراردی نون اعرابی را هرجا که باشد حذف کنی زیرا که نون اعرابی قائم مقام اعراب است که در آخر کلمه میباشد
وچون آخر مضارع بسبب شدت اتصال با نون ثقیله حکم وسط پیدا کرده است اعراب قائم مقامش را
دران گنجایش نمانده ونیز تا اجتماع سه نون در کلمهٔ واحد لازم نیاید ولهذا در مثل یضربانّ الف فاصل
افزوده اند اگر گوئی اجتماع سه نون در لیکونَنَّ بلکه چهار نون در یمکنَنَّ موجود است گوئیم اجتماع
سه نون زائد مستکره است ودر لیکونن ویمکنن هر سه زائد نیستند ودر لن ننصرف اگرچه هر سه زائد است
لیکن نون تنوینش چون نون باب انفعال است گویا اصلیست که در همه متصرفات باب ثابت میشود **فائده**
مخفی نماند که در حذف نون اعرابی فقط اتصال نون ثقیله کفایت میکند ولهذا در اما ترینَّ وغیره نیز
حذف شود و ذکر لام درینجا از جهت است که نون ثقیله در مضارع بیشتر با لام تاکید باشد اگر گویند لام تاکید
مخصوص است برای زمانهٔ حال است ونون ثقیله مخصوص بزمانهٔ استقبال زیرا که در نیاید مگر در صیغه که در آن
طلب فعل باشد پس اجتماع متنافیین لازم آید جوابش آنکه لام مفید دو معنی بود یکی تاکید دوم حالیت درینجا برای
مجرد تاکید است همچنانکه در قوله تعالی وَلَسَوْفَ یُعْطِیکَ رَبُّکَ فَتَرْضٰی واو جمع مذکر غائب وحاضر را که ماقبله
آن مضموم است نحو لَیَنْصُرُنَّ لَتَنْصُرُنَّ احتراز است از واوی که ماقبلش مفتوح باشد چه آن واو
خود مضموم شود نحو لَتَرَوُنَّ که در اصل لَتَرَوَنَ بفتح را بود اما واوی که ماقبلش مکسور باشد احتمالیست محض که نظیرش
یافته نمیشود ویای مؤنث حاضر را که ماقبلش مکسور است بیفگنی نحو لَتَنْصُرِنَّ احتراز است از یائی
که ماقبلش مفتوح بود چه خودش مکسور گردد نحو لَتَخْشَیِنَّ اما یائی که ماقبلش مضموم بود یافته نمیشود ومفتوح بودن ماقبل
واو جمع و ماقبل یای مؤنث باعتبار صورت حال است والا در اصل ماقبل واو جمع غیر از مضموم وماقبل یای تانیث
غیر مکسور نبود اگر گویند واو ویا را ازین صیغه بسبب اجتماع ساکنین حذف کرده اند حال آنکه اجتماع ساکنین در
ضالین وغیره جائز است جوابش آنکه اجتماع ساکنین دو نوع است علی حده وآن جائز است علی غیر حده
که جائز نیست علی حده عبارت است از اول ساکن ثانی مدغم نزد بعضی در یک کلمه ونزد بعضی علاوه ترین تخفیف قائمین
وحدت ثمه لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده صحیح است زیرا که نون ثقیله حقیقة کلمهٔ جداگانه است اما نزد قائلین بسم حج
حذف با وجود عدم لزوم اجتماع ساکنین منع آنست که چون کلمه بسبب استطالت ثقلی پیدا کرده بود وضمه وکسره به

و یا دلالت نمی‌نمایند واو و یا را حذف کردند اما بعد از آن مثل لَیَنْصُرَانِّ و لَیَنْصُرَانِّ صیغه تثنیه و جمع مؤنث
واو و یا از آنکه گفته شود بتحقیق علت حذف واو و یا در هر دو صیغه مذکور در امر بوده است یکی اجتماع ساکنین دوم
وجود حرکت ما قبل بر آنکه دلالت بر محذوف و فتحه ما قبل الف تثنیه و جمع مؤنث می‌نمایند ما الف بوده است دلالت
بر محذوف نمی‌تواند کرد زیرا که در حذف نیز صحیح است معنی اگر الف را از تثنیه حذف کنند در حالت وقف التباس
بجمع لازم آید و بعد از نون جمع مؤنث الف فاصل میان نون جمع و ثقیله در آورده تا اجتماع سه
نون متحرک لازم نیاید و ما قبل نون ثقیله در تثنیه و جمع مؤنث غائب
و حاضر ساکن بود یعنی الف که لازم السکون است و در جمع مذکر غائب و حاضر مضموم بود تا دلالت کند
بر واو محذوف و ما قبل یا محذوف شده باشد نحو لَیَضْرِبُنَّ و لَتَضْرِبُنَّ والا واو خود برای مناسبت ضمه
بود نحو لَتَخْشَوُنَّ و در واحد مؤنث حاضر مکسور تا دلالت کند بر یا محذوف یا خود برای مناسبت
کسره بود نحو لَتَخْشَیِنَّ و در چهار دیگر از صیغ مذکوره مفتوح بود والا التباس بجمع مذکر یا واحد مؤنث حاضر
یا اجتماع ساکنین ممنوع لازم آید و نون ثقیله خود مکسور باشد بسبب مشابهت وی با نون
تثنیه در زیادت بعد الف و مکسور بودن نون تثنیه برای آن است که تثنیه متوسط است میان مفرد
و جمع مانند کسره در میان ضمه و فتحه و اعطاء المتوسط للمتوسط اولی اگر پیش الف در تثنیه و جمع مؤنث غائب
و حاضر افتد و گرنه بی الف مفتوح باشد باعتبار خفت فتحه و کثرت صیغهای مذکور و نیز چون نون
با تکرار معنی تاکید ثقیل دارد در لفظش تخفیف کردند تا ثقل لفظا و معنی بهم نشود مگر در تثنیه و جمع مؤنث
... باشد پس ما آنکه نون تاکید مفتوح باشد زیرا که حرف لام مبنی است و اصل در بنا
سکون است و چون از سکون متعذر بود فتحه را مناسبت قوی با سکون دارد با و داد و نیز لان الفتحة
اخف الحرکات مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف بحرکات ثلثه در عین یا مجهول بفتح

عین ... لَیَفْعُلَنَّ لَیَفْعُلَانِّ لَیَفْعُلُنَّ لَتَفْعُلَنَّ لَتَفْعُلَانِّ لَیَفْعُلْنَانِّ لَتَفْعُلَنَّ لَتَفْعُلَانِّ لَتَفْعُلُنَّ لَتَفْعُلِنَّ
لَتَفْعُلَانِّ لَتَفْعُلْنَانِّ لَأَفْعُلَنَّ لَنَفْعُلَنَّ معنی صیغها ظاهر است نون خفیفه که عبارت است از نون تاکید ساکن
در آخر مضارع و امر آید ... و در معنی تاکید طلب مستقبل ...

الا نزد خلیل که بقول اش تاکید ثقیله ابلغ است از خفیفه بدلیل قوله تعالی لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِّنَ الصَّاغِرِينَ زیراکه زنِ عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام مطلوب‌تر بود از صاغر بودن شان و در همه احکام مذکوره لفظی حکم هر دو واحد است بجز چند جا یکی آنکه خود ش واحد و ساکن است بر خلاف ثقیله که یکی ساکن و دیگر متحرک است یعنی خود ش زائد است گویند خطش خوب می نویسند یعنی خطش خوب می نویسند و دیگر آنکه جائیکه پیش از ثقیله الف آید چنانکه در هر دو صیغه تثنیه و جمع مؤنث در نیاید الا یونس و کوفیین که آمدنش بعد الف در تثنیه با سکون نون و اجتماع ساکنین جائز داشته اند بقیاس کاف صاد لام میم و غیرها صرح به الفارسی فی کتابه الحجة و ابن مالک در شرح تسهیل نزد ایشان کسرهٔ نون نقل کرده و قوله تعالی لا تتبعان بکسرهٔ نون را که در قرأت ابن ذکوان است دلیل آورده اما در جمع فقط کسرهٔ نون قرأت کرده اند سوم آنکه نون خفیفه بالف بدل شود نحو لَنَسْفَعًا بخلاف ثقیله چهارم آنکه نون خفیفه گاهی محذوف شود نحو لا تُهِينَ الفقیر اصله لا تهينن بخلاف ثقیله اگر پرسند نزد جمهور سبب نیامدن نون خفیفه در تثنیه لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده است لیکن این وجه در جمع مؤنث جاری نیست زیراکه زیادت الف فاصل برای دفع اجتماع سه نون بوده است و چون نون خفیفه نون واحد است اجتماع بودن با نون جمع مثل لَيَضْرِبْنَ اجتماع سه نون لازم نخواهد آمد پس سبب نیامدن نون خفیفه با جمع مؤنث چیست جوابش آنکه نزد کوفیین خفیفه فرع ثقیله است کذا فی الارتشاف زیراکه اصل است که معنوی تأکید مستفاد می‌شود لفظی یا تا تکرر لفظی دلالت کند بر تکرر معنوی و این معنی در ثقیله حاصل است و چون الف از سبب تکرار نونات متعدد داخل کرده اند بر تقدیر وجود در فرع نیز برای متابعت اند میاوردند بر اجتماع ساکنین لازم می آمد نزد بعضی هر یک بر اصل خود است و چون الف در یک نظیر باعتبار ضرورت داخل شد در نظیر دیگر بلا ضرورت داخل میکردند و بر تقدیر اجتماع ساکنین لازم می آمد و هذا نهایة ما فی الباب فی تصحیح قواعدهم فائده بدانکه دخول نون ثقیله و خفیفه مخصوص به مستقبل بود و لهذا لحوق بجند چیز ممکن است اول امر مطلقا حاضر باشد یا غائب دوم نهی سوم استفهام چهارم تمنی پنجم ترجی ششم قسم نحو شعر فَأَنْزِلَنْ سَكِينَةً عَلَيْنَا * وَثَبِّتِ الْأَقْدَامَ إِنْ لَاقَيْنَا * و در مستند دیگر

شعر منظور السریع

له و نون ثقیله و خفیفه سبب تاکید شعر تکرار ست ابوحیان در ارتشاف می گوید که نون خفیفه اصل است ...

بران پنج قسم است اول واجب و آن مستقبل[1] مثبت در جواب قسم بدون فصل چیز میان لام قسم و مستقبل باشد نحو تاللّٰه لَاَكِيدَنَّ اَصْنَامَكُمْ قسم دوم قریب بوجوب و آن مستقبل بعد اِمّا مکسوره بود نحو اِمّا تَخَافَنَّ وَاِمَّا تَرَيِنَّ زیرا که گاهی بعد اِمّا لاحق نشود نحو شعر یا صاحِ اِمّا تَجِدْنِي غَيْرَ ذِي جِدَةٍ + فَمَا التَّخَلِّي عَنِ الْخُلَّانِ مِنْ شِيَمِي + وهو مخصوص بالنظم اعنی الشعر ایضا قلیلا سوم[2] کثیر و آن در پنج محل بود اول نهی نحو لَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا دوم[3] دعا نحو شعر لَا يَبْعَدَنْ قَوْمِي الَّذِينَ هُمُ + سُمُّ الْعُدَاةِ وَآفَةُ الْجُزُرِ + سوم[4] عرض نحو قول الشاعر شعر يَا ابْنَ الْكِرَامِ أَلَا تَدْنُو فَتُبْصِرَ مَا + قَدْ حَدَّثُوكَ فَمَا رَاءٍ كَمَنْ سَمِعَا + چهارم[5] تمنی نحو قال الشاعر شعر فَلَيْتَكَ يَوْمَ الْمُلْتَقَى تَرَيِنَّنِي + لِكَيْ تَعْلَمِي أَنِّي امْرُؤٌ بِكِ هَائِمُ + پنجم استفهام نحو قوله أَفَبَعْدَ كِنْدَةَ تَمْدَحَنَّ قَبِيلًا قسم چهارم قلیل و آن بعد لا و مای زائده ملحق به لای نفی بحرف نهی نحو قوله تعالی وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا و جمله لَا تُصِيبَنَّ صفت فتنه است و نحو قول الشاعر شعر إِذَا مَاتَ مِنْهُمْ مَيِّتٌ سُرِقَ ابْنُهُ + وَمِنْ عِضَةٍ مَا يَنْبُتَنَّ شَكِيرُهَا + پنجم اقل و آن بعد لم و ادات شرط و غیر آن سوا اِمّا باشد ابو حیان فقعسی صفت کوهی که از فور روئیدگیها پوشیده شده بود گوید شعر يَحْسَبُهُ الْجَاهِلُ مَا لَمْ يَعْلَمَا + شَيْخًا عَلَى كُرْسِيِّهِ مُعَمَّمَا + و نحو قوله شعر مَنْ يَثْقَفَنْ مِنْهُمْ فَلَيْسَ بِآئِبٍ + أَبَدًا وَقَتْلُ بَنِي قُتَيْبَةَ شَافِي + و در غیر مواضع مذکوره بدون ضرورت شعری یافته نمی شود شاعری گوید شعر رُبَّمَا أَوْفَيْتُ فِي عَلَمٍ + تَرْفَعَنْ ثَوْبِي شَمَالَاتُ + و همچنین در جواب شرط نحو شعر فَمَهْمَا تَشَأْ مِنْهُ فَزَارَةُ تُعْطِكُمْ + وَمَهْمَا تَشَأْ مِنْهُ فَزَارَةُ تَمْنَعَا + اصله تمنعن کذا فی الشواهد للعینی و نون ثقیله گاهی بر ماضی آید لقوله علیه السلام فَإِمَّا أَدْرَكَنَّ مِنْكُمُ الدَّجَّالَ و مثل قول الشاعر شعر دَامَنَّ سَعْدُكِ إِنْ رَحِمْتِ مُتَيَّمًا + لَوْلَاكِ لَمْ يَكُ لِلصَّبَابَةِ جَانِحًا + اما ماضی در هر دو باب بمعنی استقبال بود کذا فی المغنی و گاهی بر اسم فعل بمشابهت امر نحو هَلُمَّنَّ يَا رَجُلُ وَلِلْمَرْأَةِ هَلُمِّنَّ بِكَسْرِ الْمِيمِ وَفِي التَّثْنِيَةِ هَلُمَّانِّ

---

[1] قوله المستقبل احتراز است از معنی حال نحو لَاُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ و علی قراءة ابن کثیر و قوله مثبت احتراز است از منفی لفظا نحو وَاللّٰهِ لَا يَقُومُ یا تقدیرا نحو تَاللّٰهِ تَفْتَؤُا و قوله بدون فصل احتراز است از نحو لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُوْنَ وَلَسَوْفَ يُعْطِيْكَ ۱۲ منه نور اللّٰه مرقده [2] مخفف صاحب ... المصاف ... ابن عروف والمشهور انه مرخم صاحب فقط کذا فی التصریح ۱۲ منه نور اللّٰه مرقده [3] هرگاه ... اورا امید ... گویا ... این مثل است که ... این رجال ... مشابه ... کذا فی العینی ... این مثلی است که ... ظاهر ... اطلاق ... کرده باشد ۱۲ منه نور اللّٰه ... [4] ... باشد عقبه واحد است ... ای کبیر الورق لا ینبعث الا ... ۱۲ ... + + +

للمؤنث والمذکر جمیعاً وہلمّن یا رجال ہلمّان یا نسوۃ کذا فی الصحاح للجوہری گاہی فعل تعجب بمشابہت امر نحو
ع فاخر بہ بطول فقر واحربا ، و گاہی بر اسم فاعل بسبب مشابہت وی مستقبل نحو قول الشاعر ع
اقائلنّ احضروا الشہودا ، کذا فی المغنی و در تعلیق الفرائد شرح تسہیل الفوائد مسطور است جائز است
کہ اصلش قائل انا بودہ باشد ہمزہ والف انا را حذف کردہ ہر دو نون را باہم ادغام کردند چنانکہ در لکنا
ہو اللہ ربی پس برین تقدیر استنادی شود مضارع مؤکد بلا تاکید نون خفیفہ
معروف یا مجہول لیفعلن لیفعلن لتفعلن لتفعلن لنفعلن لا فعلن نفعلن واسے
ظاہر چون لای نہی بر فعل مضارع در آید بمعنی منع گرداند ای معنیش ممانعت فعل باشد و در لفظ
عمل لم کند از انداختن حرکت یا حرف علت در مفرد صوری و حذف نون اعرابی جائیکہ باشد
لا یفعل الخ بصیغہ غائب معروف و مجہول اول بحرکات ثلثہ یعنی از غائب تا متکلم و بعضی از شارحین
بصیغہ خطاب ضبط کردہ اند درین صورت شامل نخواہد بود غائب و متکلم را معہذا چون مصنف علام نہی
را داخل مضارع ساختہ تصریفش نیز بطور مضارع برحسب عادت اہل فن مناسب یعنی از غائب
تا متکلم و لہذا مصنف در مجزوم بلام امر نیز غائب را مقدم کردہ حاضر مجہول را بعد غائب در ذیل صیغہائیش
آوردہ این نیز قرینہ صحیحہ است کہ مرضی مصنف تقدیم غائب بر مخاطب ست کما لا یخفی علی المتفطن
در نہی ہم آن نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ در مضارع دانستی از حذف واو جمع و یای ضمیر یا تحریک آنہا
و زیادت الف در جمع مؤنث و نیامدن نون خفیفہ در تثنیہ و جمع مؤنث و حرکت ماقبل ہر یکی و حرکت
خودش در آرد مثال ہر یک را از نہی معروف و مجہول با نون ثقیلہ و خفیفہ چون ظاہر بود اند بر مقابلہ طالب العلمان
فہم گذاشتہ لام مکسور احتراز است از قول سلیم کہ مفتوح می خواند کذا فی المغنی کہ انو الامر افرخواندہ
لفظ مضارع عمل لم کند چنانکہ دانستی زیادت قولہ آن لام امر خوانند برای آنست تا صادق نیاید
بر لام کی کہ نیز مکسور باشد و مراد ازین امر صیغۂ امر ست اگرچہ بطور دعا باشد نحو لیقض علینا ربک یا لیلۃ التماس

له صـ ـ رہ مستقبل من بعد عصبی صرتیہ و روکستخلف مکان مستبدل ۱۲ سه اولہ ادست این عبارت بدا حودا +
فرجلا تلبس البرودا ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ سه و احتراز از لام جارہ چنانکہ بعضے ناظرین فہمیدہ اند و ازانکہ در تنبیہ
۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ -

و غیر آن چنانچه گذشت **فائده** ابن ہشام در مغنی می آرد این لام بعد واو و فا اکثر ساکن شود و گاہے متحرک مانند نحو فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي و بعد ثم بالعکس نحو ثُمَّ لْيَقْضُوا بسکون لام در قرارت کوفیان و قالون و بزی و گاہی بقرینه در شعر با وجود بقای عمل حذف شود خلافا للمبرد نحو **شعر** فَلَا تَسْتَطِلْ مِنِّي بَقَائِي وَمُدَّتِي وَلٰكِنْ يَكُنْ لِلْخَيْرِ مِنْكَ نَصِيبُ ای لِيَكُنْ و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ قل جائز داشته و ابن مالک در شرح کافیه می آرد که گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود مثال اول قوله تعالی قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلٰوةَ ای لِيُقِيمُوا و مثال ثانی **شعر** قُلْتُ لِبَوَّابٍ لَدَيْهِ دَارُهَا تِيذَنْ فَإِنِّي حَمُوهَا وَجَارُهَا ای لِتَأْذَنْ و این حذف از ضرورت شعری نیست زیرا که ایذن بجای تیذن مستقیم میشود کذا فی المغنی و نیز در آخر این کتاب نحو محذوفات مذکور ست حق آنست که این حذف مخصوص بشعر ست

و بعضی اسر گردانند در طلب فعل و در نیاید لام مذکور در صیغه معروف برای خطاب نه لفظا نه تقدیرا عند البصریین و اما نزد کوفیین امر بدون لام بود لفظا یا تقدیرا و استدلوا بقوله تعالی فَلْتَفْرَحُوا کما جاء فی القراءة و بقوله علیه السلام لِتَأْخُذُوا مَصَافَّكُمْ و بقول الشاعر ع لِتَقُمْ أَنْتَ يَا ابْنَ خَيْرِ قُرَيْشٍ هكذا فی مغنی اللبیب و شیخ رضی حدیث مذکور را بر مثال تغلیب حاضر بر غائب در صورت خطاب بهر دو آورده

و بصریه این همه را شاذ گویند مضارع معروف بلام امر لِيَفْعَلْ لِيَفْعَلَا لِيَفْعَلُوا لِتَفْعَلْ لِتَفْعَلَا لِيَفْعَلْنَ لِأَفْعَلْ لِنَفْعَلْ جدا ساختن مصنف علام امر حاضر معروف را از امر حاضر مجهول و امر غائب و متکلم و نام نهادن غیر حاضر معروف را بمضارع مجزوم بلام امر برای آنست که امر حاضر معروف مبنی ست و ماسوای آن مانند مضارع معرب فرق در مضارع و آنها باعتبار لام جازم بود لهذا باقی را مجزوم بلام امر گفته مضارع مجهول بلام امر لِيُفْعَلْ لِيُفْعَلَا لِيُفْعَلُوا لِتُفْعَلْ لِتُفْعَلَا لِيُفْعَلْنَ لِتُفْعَلْ لِتُفْعَلَا لِتُفْعَلُوا لِتُفْعَلِي لِتُفْعَلَا لِتُفْعَلْنَ لِأُفْعَلْ لِنُفْعَلْ و بعضے شارحین صیغهای حاضر مجهول را درین تصریف نیاورده اعتراض بر مصنف بعدم ذکرش ساخته اند حالانکه در نسخ صحیحه موجود ست بلکه بنظر فقیر کدام نسخه نرسیده است که در آن این صیغها نباشد **فائده** ابن ہشام در مغنی گوید دخول لام جازمه بر متکلم واحد باشد

له منه المطول ١٢ له من الرحمٰن ١٢ + + + + +

یا مع الغیر قلیل ست مثل قوله علیه السلام قوموا فلاُصلّ لکم و مثل قوله تعالی و لنحمل خطایاکم در اینجا هم
روا ست که نون ثقیله و خفیفه چنانکه دانستی در آدی

فصل

بدانکه امر را که نزد مصنف منحصر ست
در امر حاضر معروف پنج صیغه ست تثنیه مذکر و مؤنث مشترک و چهار باقی خاص و بنای آن از مضارع
مخاطب معروف است اگرچه تحقیق نزد مصنف و بعض محققین آنست که امر و مضارع و سائر مشتقات بذاتها
از مصدر ماخوذ اند و بنای امر از مضارع منافی آنست لیکن اینجا بنائش را بر مذهب جمهور آورده و
اهل فن بسیاست کرد امرے خلاف جمهور روند و تحقیقش را که نزد شان قرار یافته باشد در موضع خودش
ذکر نمایند اما در بیان مسائل و غیر آن بطور جمهور آرند کما لا یخفی علی من تتبع کتب الفنون علامت آن
یعنی مضارع را که تا باشد بیفگنی اگر مابعدش متحرک باشد اولش را بر حالش گذاشته آخرش را ساکن
کنی اگر حرف صحیح بود چون عِدْ از تَعِدُ و صَرِّفْ و قَاتِلْ از تُقَاتِلُ و دَحْرِجْ از تُدَحْرِجُ و اگر حرف علت بود
بیفگنی نحو قِ از تَقِیْ و قَاتِلْ از تُقَاتِلُ پس اگر مابعدش ای علامت مضارع ساکن بود بجایش همزه وصل
وجه زیادت همزه برای رفع ابتدای سکون آنست که این حرف هنگام خروج صوت از همه حروف
حلقی مقدم ست و حروف حلقی بر حروف باقیه مقدم و لهذا در حروف هجا مقدم آورده اند وجه تسمیه اش
آنکه این همزه بحرف ساکن وصل میشود و می پیوندد یا آنکه خود از درمیان ساقط شده قبل و بعد خود را بهم
وصل مینماید یا آنکه متکلم بسبب تعذر ابتدا بساکن بمطلب تکلم نمیرسد چون همزه افزوده شود بمطلب خود واصل
گردد و همزه قطع ضد آنست مضموم در آ اگر عین کلمه مضموم بود چون اُنْصُرْ از تَنْصُرُ و گر مضموم نبود
مفتوح باشد یا مکسور همزه وصل مکسور در آر بشرطیکه همزه قطعی از آنجا محذوف نشده باشد و الا محذوف
را باز آرند نحو اَکْرِمْ از تُکْرِمُ مضارع افعال باید دانست که اصل در حرکت همزه کسره است زیرا که حرف
مبنی ست و اصل در بنا سکون ست و الساکن اذا حرک حرک بالکسر اما در اُنْصُرْ و غیره مضموم کرده اند برای
مناسبت ضمه عین تا خروج از کسره بسوی ضمه لازم نیاید و اگر مفتوح میکردند التباس امر بواحد متکلم مضارع
آن باب در حالت وقف لازم می آمد و بعضے بر آنند که اصل در حرکت همزه توافق حرکت عین ست
اما کسره همزه باوجود فتح عین کلمه از برای رفع التباس امر بواحد متکلم مضارع آن باب ست اینست

مذهب بصریین و اتباع ایشان آمازکوفیین و ابو الحسن اصل افعل لتفعل بوده است لام را از کثرت استعمال
حذف کرده همزه را بجایش آوردند و از ینجاست که امر نزد ایشان معرب و مجزوم و نزد بصریین مبنی است
و موقوف و در آخر آن حکم لیه از حذف حرکت و نون اعرابی و حرف علت جاری کن تا امر شود اُفعُلْ
اُفعُلا اُفعُلوا اُفعُلی اُفعُلن بحرکات ثلثه در عین باعتبار موزون و الا از ما سبق دریافتی که وزن مضموم
العین و مکسور العین مستقل نیست و هر دو نون ثقیله و خفیفه بهمچنانکه در مضارع پیدا شتی در امر نیز در آری
فصل بدانکه [illegible] مبنی مطلقا [illegible] مصنف منحصر است در ماضی معروف و حروف مطلقا مبنی اصل
ولا [illegible] مبنی کلمه ایست که آخر آن بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نپذیرد و این تعریف مبنی است
بر قول زمخشری که زید و عمرو را در حالت افراد معرب میگویند بر قول ابن حاجب که اسمای مذکوره را مبنی
گویند [illegible] نیست جهت تغیر آخر آنها از دخول عوامل معرب آن و مبنی دو
گونه است مبنی الاصل [illegible] مبنی دیگر نبود مثل [illegible] و حروف و ماضی و مبنی غیر الاصل
که بنا ایشان [illegible] مبنی دیگر پدید [illegible] شده و این دو قسم است اول لازم مثل اسمای اشاره که محتاج
[illegible] حالت ماند دوم عارض که گاهی مبنی بود و گاهی
معرب مثل [illegible] بدون آن معرب و التفصیل
فی النحو [illegible] و منصوب و مجزوم بود اگرچه اصل نزد بصریه در افعال بناست
لیکن چون [illegible] صفت نکره و معنی حال و استقبال مشابه اسم
[illegible] معرب گردید و نزد کوفیان معرب بالاصالة است
[illegible] نون [illegible] غائب و حاضر و نون تاکید ثقیله و خفیفه که درین دو حال
مبنی بود [illegible] که آخر معرب [illegible] بسبب شدت اتصال این نون لاحق حکم وسط پیدا کرده و
وسط کلمه مبنی بود [illegible] الف و واو و یاء در تثنیه و جمع و واحد مونث مخاطب نیز حکم وسط
پیدا کرده است پس چرا مبنی نشد گوئیم حروف مذکوره چون مانا بحروف اعراب اند پس لحوق آنها مانع
اعراب نشده [illegible] بنائیش [illegible] نون فاعل گفته اند که برای دلالت بر اصل حال

فعل یا مشابهت جمع مؤنث ماضی یا بسبب تعذر جاری بودن اعراب بعد سکون آن که ضروریست
مبنی ساختند و اسم بر دو گونه است مبنی و معرب مبنی آنکه آخر وی بدل آمدن عامل تغیر
لفظا یا تقدیرا نیابد نحو من و هؤلاء در مَنْ ضَرَبَ هؤلاءِ که اول مبنی بر سکون و ثانی بر کسره است
باوجودیکه هؤلاء فاعل و من مفعول ضرب واقع شده و معنیش آنکه کرا زد این قوم و یحتمل که کلمه
من مبتدا و هؤلاء مفعول ضرب باشد و فاعل آن ضمیر مستتر راجع بسوے من و معنیش آنکه کیست
که زد این قوم را و قسم دیگر معرب یعنی قبول کنندهٔ اعراب اصطلاحی که عبارتست از حروف و حرکت
که در آخر کلمه بسبب عامل حادث شود اگر گوئی معرب صیغهٔ اسم مفعول معنیش اعراب داده شده است
نه قبول کنندهٔ اعراب چه [illegible] آنکه قبول کنندهٔ اعراب [illegible] معنی معرب [illegible] معنی لفظی چه کلمه که اعراب
داده میشود لامحاله اعراب را قبول میکند و اینجاست که مصداق [illegible] معروف و لا اسم اسم فاعل از یک
ماده واحد باشد مثل مرفوع و مرتفع معنا این معنی اصطلاحی معرب [illegible] زید در ضَرَبَ زیدٌ
و رَأَیتُ زیدًا و مررت بزیدٍ که معرب است باختلاف عوامل و آن [illegible] تمکن که جاری
هر سه اعراب یعنی رفع نصب جر و تنوین [illegible] تنوین لغة [illegible] اصطلاحا
عبارتست از نون ساکن زائد که در آخر کلمه لاحق شود نه برائے تاکید و آن پنج قسم است اول تنوین
تمکن که آخر منصرف لاحق شود و این را تنوین صرف و تنوین امکنیت نیز خوانند نحو زید و رجل دوم تنوین
تنکیر که لاحق شود بعض اسمای مبنی را برای فرق میان معرفه و نکره [illegible] اسمای افعال مختوم بها نحو صه
[illegible] و اسماے اصوات و قیاسا در علمیکه آخر آنها کلمه ویه باشد نحو سیبویه و اما تنوین رجل تنوین
تمکن است نه تنوین تنکیر زیرا که اگر رجل علم سازند تنوین مذکور بحال خود باقی ماند کذا فی المغنی و همچنین تنوین
[illegible] احمد و ابراهیم برائے تمکن است نه برائے تنکیر و تشابه [illegible] گویند [illegible] که تنوین احمد برائے
تمکن و تنکیر هر دو باشد پس در رجل تنوین تنکیر نیز میتواند [illegible] بحالت علمیت [illegible] برای تمکن خواهد
بود سوم تنوین عوض حرف اصلی یا زائد یا عوض مضاف الیه مفرد یا جمله نحو جوار [illegible] چهارم تنوین مقابله
و آن تنوینیکه مثل مسلمات را عارض شود عوض نون نحو مسلمین زیرا که الف علامت جمع است چنانکه واو

در مسلمون و چون عوض نون چیزی نبود عوضش را تنوین آوردند پنجم تنوین ترنم که عوض حرف اطلاق یعنی الف و واو و یا که در آخر قوافی لاحق شود و آن مطلق کلمه لاحق شود اسم باشد یا فعل یا حرف و مراد از تنوین درینجا تنوین تمکن و مقابله است کما لا یخفی و مخفی نماند که متمکن نزد اهل فن بمعنی معرب مقابل غیر متمکن بمعنی مبنی نه بمعنی منصرف چنانکه مصنف[1] گفته آری امکن بمعنی منصرف و غیر امکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن است جوهری در صحاح می آرد قول النحویین فی الاسم انه متمکن ای معرب کعمر و ابراهیم فاذا انصرف مع ذلک فهو المتمکن الامکن کزید و عمرو و غیر المتمکن هو المبنی انتهی و امکن بصیغه اسم تفضیل از تمکن مکانه یعنی در غایت تمکن رسیده نه از تمکن برا که اسم تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نساخته است خلافا لابی حیان کذا فی التصریح و منصرف نیز خوانندش بدانکه منصرف نزد بعضی مشتق ست از صرف بالکسر بمعنی خالص و منصرف نیز خالی ست از مشابهت فعل و حرف یا از صریف بمعنی صوت و تنوین انصراف نیز آوازی است در آخر یا از انصراف بمعنی رجوع ای از مشابهت فعل یا از انصراف الی جهات الحرکات یا از صرف بمعنی قلب قوله جاری بها اشارتست بمناسبت میان معنی لغوی و اصطلاحی و نوع دیگر متقی از اتقا بمعنی پرهیز کردن که جای ندهد کسره و تنوین را بسبب مشابهت وی با فعل در اشتمال هر یک بر دو فرع و آن در متقی دو علت بود از علل نهگانه و در فعل یکی اشتقاقش از مصدر دوم احتیاجش بسوی فاعل و غیر امکن و غیر منصرف نیز خوانندش مگر بدا عیه نحو صدق احمد یعنی مگر بداعیه کسره و تنوین را جا دهد و قوله کسره و تنوین المجرف عطف مشعر ست بمذهب تاج در مانی که هر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع دانند بخلاف جمهور که ممنوعیت کسره نزد شان به تبعیت تنوین ست و مراد از تنوین متقی همان تنوین تمکن و مقابله است که علامت انصراف بود چنانکه گذشت نه تنوینهای دیگر پس تنوین جوار و نعیم تصغیر اغمی مانع عدم انصراف نیست و مراد از داعیه مقتضی و خواهنده کسره

---

[1] اگر گوئی اطلاق متمکن بر منصرف از قبیل اطلاق عام بر خاص ست مجازاً مانند اطلاق حیوان مطلق در مقابله ناطق گوئیم جواز این اطلاق بطور مجاز مسلم است لیکن کلام درینجا در بیان اصطلاح فن است و قول مصنف بخلاف آن ناطق و اگر گوئی این سخن باصطلاح خاص مصنف است و لا مناقشة فی الاصطلاح گوئیم مصنف دعای آن نکرده بلکه بسوی قوم نسبت کرده معهذا عدول از اصطلاح قوم بغیر باعث نازیباست ۱۲ منه نور الله مرقده

و تنوین ست و آن عام ست که بحد وجوب رسیده باشد مثل آنکه بدون تنوین وزن شعری از دست
میرود و بدون کسره قافیه درست نمی افتد چنانکه درین بیت **بیت** اَتَانَا حِکَمُ لُقْمَانٍ وَ حَلْوَةُ یُوسُفٍ
وَ نَغْمَةُ دَاوُدٍ وَ عِفَّةُ مَرْیَمِ + از بحر طویل و تقطیع این بیت فعولن مفاعیلن فعول مفاعلن + فعول مفاعیلن فعول
مفاعلن + چه اگر تنوین بر لقمان و یوسف و داود نخوانند وزن مذکور درست نشود و یا از احاطه بیت موزون
بیرون گذارد و اگر کسره میم مریم نخوانند قافیه اش بقوافی بیتهای دیگر مثل طاق درهم و غریبة آدم و غیر آن
که در قصیده واقع ست درست نمی افتد یا قریب بحد وجوب نحو **شعر** اَعِدْ ذِکْرَ نُعْمَانٍ لَنَا اِنَّ ذِکْرَهُ +
هُوَ الْمِسْکُ مَا کَرَّرْتَهُ یَتَضَوَّعُ + از بحر طویل زیرا که نون نعمان را اگر منون نخوانند اگرچه وزن درست[2] می تواند
شد اما روانی و سلاست عبارت که نزد فصحا بمنزله واجب ست از دست خواهد رفت یا مستحسن محض
بود نحو سلاسلاً و اغلالاً در قرأت که سلاسل لا سیّما با اغلالاً منون خوانده اند و نیز مذهب سرگونه
است یکی مصلحه آن اسمیکه ماخذ و مشتق منه فعل بود حقیقةً جائیکه فعل موجود باشد یا تقدیراً جائیکه
فعل را از و مطلقاً بنا نکرده باشند مثل الکحل بر وزن احمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که فعلش نیامده کذا فی
الصحاح و مراد از فعل درینجا فعل اصطلاحی ست یعنی مقابل اسم و حرف و تا اینجا تعریف مصدر تمام
شد زیرا که هیچ اسم ولی مصدر نیست که فعل را از و اشتقاق نمایند و بعضی فعل را بمعنی لغوی
گویند تا شامل باشد مشتقات اسمی را و بعضی لفظ اسم مشتق را برای شمول آن نیز می افزایند معهذا التطویل لاطائل
و تکلف لا حاصل ست زیرا که تعریف مذکور برای مصدر ست نه برای مشتق تا احتوای همه افراد مشتق
لازم افتد و قدر مذکور برای تعریف مصدر کفایت میکند اگر پسند تعریف مذکور بر مثل لبن و خریف مثلا
صادق می آید زیرا که اَلْبَنَ وَ اَخْرَفَ صیغهای ماضی از آن مشتق اند معهذا هر یک اسم جامد ست نه مصدر جوابش
آنکه مراد از اشتقاق درینجا اشتقاق حقیقی ست نه جعلی و اَلْبَنَ و اَخْرَفَ ماخوذ به اشتقاق جعلی ست و

---

[1] حکم بالکسر جمع حکمة اصله فتح الکاف اسکن بضرورة کذا فی شرح القصیدة ۱۲ [2] زیرا که وزنش این ست
فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن . فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن + پس اگر بجای مفاعیلن اول مفاعیل می آید
نیز جائز بود و درینصورت نعمان بغیر تنوین که هیچ تحسین ست نگردید ۱۲ منه نور الله مرقده

چون مصنف از تعریف مصدر که نزدش مختار بود فارغ شد حالا تعریف مشهور را حکمی از احکامش گردانیده وا
میگوید و در آخر فارسی آن دن آید یا تن مثل قتل معنی کشتن و ضرب معنی زدن و علت عدول مصنف
از تعریف مشهور آنست که تعریف مشهور مانع از دخول غیر نبود و صادق می آمد بر لفظ عنق و رقبه و جید
معنی گردن و بر لفظ النفسه معنی خویشتن بخلاف تعریف مصنف که بر آنها صادق نمی آید و آنچه بعضے
در جوابش تکلف کرده اند که آخر فارسیش دن و تن بدینطور باشد که اگر نونش را بیندازند ماضی باقی ماند
یا آخر ترجمه هندیش لفظ نا باشد اگرچه این قول فی نفسه نیز ناتمام ست معهذا این قید زائد ست
بر تعریف مذکوره بیان معنی آن و نوع دوم مشتق ای لفظی مصوغ بصیغه مفعول از صوغ
معنی ساختن از مصدر احتراز ست از تثنیه و جمع و تصغیر که آنها را مشتق از واحد نمی گویند باحداث
هیأتی بیای تنکیر یا وحدت و معنی یعنی بایجاد کلام هیأت جدید و معنی نو و لفظ معنی اگرچه بدون
یای تنکیر و وحدت است لیکن عموم معنی نو از قرینه لفظ احداث مفهوم میشود و آنچه بعض شارحین
لفظ معنی را بیای تنکیر ضبط کرده اند سلاست عبارت فارسی را تحکام مینماید معهذا حصول مدعا
بغیرش حاصل کما عرفت با بقای ماده و معنی آن ای باوجود باقی داشتن حروف اصلی مصدر و معنی
مصدری مثل ناصر مشتق از نصر که مشتمل ست بر نون صاد را که حروف اصلی مصدر و معنیش که یاری
کردن ست و بر هیأت جدید یعنی زیادت الف بعد نون و کسرهٔ صاد و زیادت معنی یعنی قیام
معنی مصدری بفاعل و برای مزید توضیح تمثیلش از محسوسات می آرد کصوغ الاوانی ای ساختن ظروف و الحلی
بین الفضة آوند جمع آنیه جمع اناء بالکسر و المد معنی آوند ست و حلی بضم حا مثل لی جمع حلی بالفتح بمعنے
زیور ست اصلش حلوی بود واو را یا کرده در یاے دیگر ادغام کردند و ضمه ما قبل را براے مناسبت یا
بکسره بدل کردند و گاہے حا را نیز براے رعایت لام کسره دهند حاصل معنی آن که ساختن مشتق از
مصدر مانند ساختن آوندها و زیورها ست از سیم زیرا که ماده سیمی و معنی آن که عبارتست از قیمت
و ان باقی میماند معهذا شکلی جدید و معنی دیگر یعنی قیمت زائد در ان حادث می گردد و از این تعریف

[illegible] ست زائد که [illegible] خلق تعریف نه قال المتن فی الاصول المصدر اصل للفعل لم یزد شیئا آخر [illegible] منه نور الله مرقده

مستفاد شد که در اشتقاق باقی ماندن ماده و معنی مشتق منه در مشتق لازم ست و برین تقدیر اشتقاق مضارع از ماضی و اشتقاق امر از مضارع صورت نه بندد زیرا که همه معنی ماضی در مضارع و همه معنی مضارع در امر موجود نیست کما هو مختار المصنف اما اهل فن چون تعریف اشتقاق برین طور کرده اند ان تجد بین اللفظین تناسبا فی اللفظ والمعنی لهذا امر را از مضارع و مضارع را از ماضی مشتق دانسته اند ولا مناقشة فی الاصطلاح آری این تعریف اسم مشتق صادق ست بر فعل مشتق زیرا که آن هم لفظ مصوغ از مصدر ست چنانکه مصنف خود در شرح اصول آورده پس مانع نباشد جوابش آنکه مراد از لفظ در قول مصنف اسم ست بقرینهٔ تقسیم آن بسوی انواع ثلثه و بقرینه ذکر اسم در قسیم او و بر تقدیر تسلیم جائز ست که این تعریف بطرز قدما باشد که تعریف بالاعم را جائز میدارند **فائده** گاهی مشتق لفظی را گویند که از لفظ دیگر ساخته شده باشد خواه هر دو لفظ مصدر باشند یا یکی مصدر دیگر جامد چنانکه اکرام را از کرم و ذابت را از ذئب و هریسه را از هرس مشتق گویند معهذا در مثال اول هر دو مصدر اند و در ثانی ذابت بمعنی مانند ذئب شدن مصدر ست و ذئب بمعنی گرگ جامد و در ثالث عکس آن یعنی هریسه که طعامی

است مشهور جامد و هرس بمعنی کوفتن سخت مصدر ست ونوع سوم جامد که نه مصدر و نه

مشتق از و یعنی از مصدر است یعنی جامد اسمیست سوای مصدر و مشتق و آن جامد بر سه وچهار ست

اول ثلاثی بضم اول منسوب ست بسوی ثلثه مفتوح و ضمهٔ ثلاثی از تغیرات نسبت است و همچنین رباعی و خماسی هر یک بضم اول منسوب باربعه و خمسه کذا فی الجاربردی والاصول للمصنف وانچه بعضی گفته اند ثلاثی منسوب ست به ثلاث بالضم یعنی اسم ثلاثی منسوب ست بالفاظی که هر یک از آنها سه حرف اند خطاست زیرا که برین تقدیر لازم می آید که ثلاثی بر زید که خودش سه حرف دارد صادق نیاید و بعضی گفته اند اگر ثلاثی بفتح منسوب می ثلثه شود احتمال آن بود که منسوب بسه حرف معین از حروف هجا باشد لهذا منسوب بسوی ثلاث بالضم که بمعنی ثلثه ثلثه است نمودند تا که مفید عدم تعین باشد یعنی هر سه حرف که از حروف هجا باشد و این هم مخدوش ست زیرا که در نسبت به ثلثه نیز که اعم از موجب تخصیص نبوده است معهذا خاصةً بر زید صادق نخواهد بود زیرا که بر سه حرف معین مشتمل است

کند و سه حرف اصلی باشد اگرچه زائد نیز بود و دوم رباعی که در و چهار حرف اصلی بود و با
او زائد باشد یا نه و سوم خماسی که در وی پنج حرف اصلی بود عام است ازانکه با او زائد هم باشد یا نه اگر پرسند
در نسبت ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد انتساب الشیٔ الی نفسه لازم می آید زیرا که مجموعه سه حرف مثلا ثلاثی ست
پس همین سه حروف منسوب و منسوب الیه نیز و بتقریر آخر در قول مصنف ثلاثی که در و سه حرف اصلی باشد
ظرفیة الشیٔ لنفسه لازم می آید زیرا که مجموعه سه حرف همان ثلاثی مظروف ست و ظرف نیز جوابش آنکه
منسوب الیه و مظروف حروف سه گانه بدون هیأت اجتماعی و حرکات و سکنات ست و منسوب
و ظرف با هیأت اجتماعی مع الحرکات و السکنات ست پس فرق ثابت شد و میتواند که این نسبت
از قبیل نسبت خاص بسوی عام باشد چنانچه گویند تصدیق کیفیت ادراکیه است منسوب بسوی
ادراک مطلق معنی تصدیق خودش ادراک ست و همچنین حرکت عارضی منسوب بعارض مطلق
پس بدین بناء علی هذا ثلاثی خاص ست منسوب بسوی ثلاثی مطلق و هر یک از ثلاثی و رباعی و خماسی دو
قسم ست مجرد و تنها از زوائد که در و حرف زائد نبود چون فرس بفتحتین بمعنی جنس اسپ نر باشد
یا ماده کذا فی القاموس این مثال ثلاثی مجرد ست و جعفر بالفتح[1] و فتح فا بمعنی نهر صغیر و کبیر از لغات
اضداد ست و نزد بعضی بمعنی نهر پر و بمعنی ناقه فربه و نام شخصی یعنی جعفر بن کلاب از بنی عامر و نام یکی
از ائمه اثنا عشر مشهور بصادق علیه السلام و نام پسر یحیی برمکی و نام کیمیاگری که زر جعفری بآن
منسوب ست و نام شخصی دیگر و آنچه بمعنی خربزه و حمار شهرت دارد در کتب معتبره لغت ازان اثری پدید
نیست این مثال رباعی مجرد ست و فرزدق بفتحتین و سکون ثالث و فتح رابع در اصل پاره خمیر بود که ازان
نان پزند و لقب همام بن غالب ابو فراس و او را ازین جهت بدین نام ملقب کرده اند که کوتاه قامت
و فربه بود و مشابه بپاره خمیر نان و صحیح در وجه لقبش آنست که رویش مدور و درشت و قبیح بود مانا بپاره
خمیر نان کذا فی المدینة العلوم و این مثال خماسی مجرد است و دیگر مزید که در و باوجود حروف
اصلی زائد هم بود چون حمار بمعنی خر مثال ثلاثی مزید که الف درو زائد است و [illegible] بالکسر و فتح ثا

[1] بالفتح باصطلاح بعضی از اهل لغت عبارت است ازانکه اول مفتوح و ثانی ساکن باشد ۱۲ منه نور الله مرقده

وسکون را بمعنی شخص کلان جثه مثال رباعی مزید ست و نون دران زائد ست نحو عَبَیْل بضم خا و فتح را وسکون عین و کسر موحده و سکون تحتانی بمعنی باطل مثال خماسی مزید که یا دران زائد ست و آنچه بعضے مدققین[1] بسکون را و فتح عین ضبط کرده اند غلط محض ست زیادتی بزیادت یا مثل سلامتی زیرا که زیادت و سلامت خود مصدر ست اسم بیش از چهار حرف نبود یعنی در ثلاثی از یک تا چهار زائد میشود مثل حمار که درو یک حرف زائد ست و مثل مقتول که درو دو حرف زائد ست و مثل مقوال که درو سه حرف زائد ست و مثل استفصار که درو چهار حرف زائد ست و در رباعی از یک تا سه حرف زائد شود مثال زیادت یک حرف قنفخر و مثال دو حرف مندحرج و مثال سه حرف عبوثران[2] و در خماسی از یک تا دو مثال یک حرف عضرفوط مثال دو حرف اصطفلین[3] که یا و نون دران زائد ست و همین ست معنے قول مصنف ولا یتجاوز سبعا یعنی اسمی از هفت حرف زائد نباشد و کذبذبان بضمتین و تشدید ذال دال و ضم ذال ثانی بروزن فعلعلان و برنبطاء و قرقیساء[4] بروزن فعفلیاء بکسر اول و ثالث و خامس سه ثلاثی مزید که هشت حرف دارند شاذ ست و سوای این سه لفظ کلمه دیگر هشت حرفی یافته نمی شود کذا فی الارتشاف[5] اگر گویند در اصطفلینة و مستنصرون و قنسرینی[6] و قسطنطینیة و قرعبلانة و اقشعرارالجالت نصب نیز زائد از هفت حرف ست جوابش آنکه مراد از هفت حرف ماسوای حروف علامت تثنیه و جمع و تانیث و نسبت و وحدت و اعراب ست و زوائد در کلمات مذکوره از همین قبیل ست پس بدانکه مصدر ثلاثی مجرد اکثر برین اوزان آید و گاهی بر ماسوای آن فعل بالفتح نحو قتل کشتن از نصر فعل بالکسر نحو فسق از حکم بیرون آمدن از ضرب فعل بالضم

---

[1] مراد از بعضے مدققین مولوی نور محمد مدقق شارح صرف میرست ۱۲ منه نور الله مرقده [2] عبوثران و عبیثران بفتحتین و بضم ثا مثلثه در هر دو و فتح آن نیز گیا هی است ۱۲ منه نور الله مرقده [3] بکسر همزه و لام و فتح طاے مهمله زردک هندی گاجر اصطفلینة بتای وحدت یکی کذا فی القاموس ۱۲ منه نور الله مرقده [4] قرقیساء نام شهریست بر کنارهٔ فرات و به بیطیا و گیا هے ست کذا فی القاموس ۱۲ نور الله مرقده [5] کذا فی الارتشاف لیکن از کلام صاحب قاموس معلوم می شود که آخرین رباعی مزید ند ۱۲ منه نور الله مرقده [6] قنسرینی منسوب بشهر قنسرین بالکسر و تشدید نون کذا فی الصراح و قسطنطینیة مشتمل بر ده حرف شهریکه تخت گاه روم ست منسوب بسوے قسطنطین که بنایش نهاده و درین لفظ در لغت دیگر نیز آمده کذا فی القاموس و قرعبلانة نام جانوریست صاحب قاموس گوید اصلش قرعبل است سه حرف درو زائد ست ۱۲ منه نور الله مرقده ۱۲ منه +

مثل شغل باز داشتن از فتح فَعْلَة بالفتح مثل رحمة مهربانی کردن از سمع فِعْلَة بالکسر نحو نشده گم شده جستن از
نصر فُعْلَة بالضم نحو کُدرة تیره شدن از سمع فَعَل بفتحتین نحو طلب جستن از نصر فَعِل بفتح اول وکسر
ثانی نحو خنق گلو خفه کردن از ضرب فَعَلَة بفتحتین نحو غلبة چیره آمدن از ضرب فَعِلَة بفتح اول وکسر ثانی
نحو سرقة دزدیدن از ضرب فِعَل بکسر اول وفتح ثانی نحو صِغَر کوچک شدن از کرم فُعَل نحو هُدی اصله هُدَی یا الف
شده بنمودن راه نمودن از ضرب فَعَال بالفتح نحو ذهاب رفتن از فتح فِعَال بالکسر نحو سِراف سگ بکشتی
آمدن از ضرب یعنی خواهش کردن ماده سا ف نر کذا فی القاموس فُعَال بالضم نحو سوال پرسیدن
وخواستن از فتح و اصمعی گوید بالضم پرسیدن بالفتح خواستن فَعَالَة بالفتح نحو زهادة زاهد و پرهیزگار شدن
از سمع فِعَالَة بالکسر نحو دراية دریافتن از ضرب فُعَالَة بالضم نحو نغاية جستن از ضرب فَعِيل بفتح اول
وکسر ثانی نحو وسیض درخشیدن برق از ضرب فَعِيلَة بزیادت تا نحو قطیعة بریدن نزدیکی از فتح فُعُول
بضمتین نحو دخول در آمدن از نصر فُعُولَة بزیادت تا نحو صُهُوبة سرخ و سفید شدن از سمع مَفْعَل
بفتح عین نحو مدخل در آمدن از نصر مَفْعِل بکسر عین نحو میسر قمار باختن از ضرب مَفْعَلَة بفتح عین نحو مسعاة
اصله مسعیة یا الف شده کوشش کردن از فتح مَفْعِلَة بکسر عین نحو محمدة ستودن از علم کذا فی التاج والصحاح
والقاموس والسراح وغیرها وعجب ست از بعضی شارحین که این مصدر را از ضرب ضبط کرده اند فَعْلی
بالفتح والف مقصوره نحو دعوی خواندن از نصر فِعْلی بالکسر نحو ذکری یاد کردن از نصر فُعْلی بالضم نحو بشری
مژده دادن از نصر فَعَلان بالفتح نحو لیان اصله لویان واو یا شده در یا ادغام یافت دافعت کردن دام
از ضرب کذا فی التاج ودر صراح می آرد وام ناگذاردن ودر قاموس تا فتن وپیچیدن فی ابو حیان در ارتشاف
نقل کرده درین لفظ کسره لام نیز روایت کرده اند وعم مبرد آنست که اصل درین لفظ الکسره است که بسبب
استثقال آن با وجود مقارنتش با دو یا بفتح بدل کرده اند فِعْلان بالکسر نحو حرمان بے بهره شدن از
ضرب فُعْلان بالضم نحو غفران آمرزیدن از ضرب بفتحتین نحو نزوان جستن نر بر ماده از نصر فَعَالِيَة
بالفتح وکسر لام وفتح یاے تحتیة نحو کراهیة ناخوش داشتن از سمع فَعْلُولَة بالفتح وبضم لام اول نحو قیلولة

له یعنی دیر کردن دادن ادا ے وام کذا فی الصحاح وتهذیب الازهری ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + +

نیمروز خفتن از ضرب پس مصدر ثلاثی مجرد برین سی و پنج[۳۵] وزن کثیر الاستعمال است بلکه علامه زمخشری در مفصل
بمتابعت سیبویه سی و دو وزن کثیر الاستعمال ذکر کرده و مصنف وزن کَراهِیَة و قَطِیعَة و قَیلولة و نِعایة را ایمان
افزوده مگر قبول ازکه زمخشری در کثیر الاستعمال آورده بود مصنف علام در قلیل الاستعمال داخل کرده می آید
ای کثیر در وزن مفعول نحو مفتون بمعنی خبرت از ضرب و ازان است قوله تعالی بِاَیِّکُمُ الْمَفْتُوْن کذا فی القاموس
وَمَفْعُولَة نحو مکروهة شدت و سختی از علم و ازان است قولهم رجل ذو مکروهة مرد صاحب شدت و سختی
کذا فی القاموس وَ فَاعِلَة نحو کاذبة بمعنی دروغ گفتن از ضرب و فَعُول بفتح فا نحو قبول پذیرفتن از
سمع و فتح و بر این[۱] وزن سوای مذکور و رقوب بمعنی انتظار و طهور بمعنی طهارت و ووع بمعنی حرص کردن
و وضوء بمعنی وضو کردن و حه بمعنی قذف کردن و ولوع بمعنی برانگیختن و وقود بمعنی آتش فروختن دیده نشد
و بعضی از نحویان منحصر در یک لفظ و بعضی در دو کرده اند مَفْعُلَة بضم عین نحو مَهْلُکة هلاک شدن
از ضرب در این لفظ فتح و ضم لام نیز آمده مگر مقصود اینجا ضم لام است وَفَعُّولَة بفتح فا و تشدید عین مضموم
نحو جَبُّورَة و فَعْلُوَّة بالفتح و ضم لام و تشدید واو مفتوح نحو جَبَرُوَّة هر دو بمعنی تکبر کردن از نصر مخفی نماند
که مصنف در اصول خود بر خلاف این کتاب این هر دو لفظ را از مبالغه مصدر شمار کرده و حق آنست
که در آنجا آورده چنانکه از معنایش پیداست وَ فَعْلَاء بالفتح و بالف ممدوده نحو رغباء خواهش کردن
از علم وَ فَیْعَلُولَة بفتح الفاء و العین نحو کینونة که در اصل کیوُنونة بفتح واو اول واو را یا کرده در یای
دیگر ادغام کردند بعده یک یا را از کینونة وجوبا حذف کردند چنانکه باید و جز آن چون تهلکة بالفتح و ضم
لام هلاک شدن از ضرب و علم و منع و بر این وزن غیر تهلکة یافته نشد کذا فی مظهر اللغات للسیوطی و مقدار
بمعنی قوی شدن از ضرب و نصر و علم و خصوصیت و کبریاء و الوهیت و غیر آن که مصنف در
اصول خود از انها شصت و نه ماده نقل کرده و للمبالغة ای مصدری که برای مبالغه و تاکید معنی مصدر است
تفعال بالفتح نحو تجوال بسیار گشتن و گردیدن از نصر فائده بدانکه درین وزن اختلاف است سیبویه

---

[۱] بر تقدیر عدم زیادت یا ۱۲[۲] ابن سکیت در اصلاح المنطق و تبریزی در تهذیب می آرد گویند توضات وضوءا حسنا و ما اجود هذا الوقود للحطب و ما اشد ولوعک بهذا الامر و الوزوع مثل الولوع کذا فی المزهر و صاحب جامع المثل و حو بمعنی قذف از صاحب کشاف آورده ۱۲ منه نور الله مرقده

و بصریین بر آنند که این وزن مصدر ثلاثی مجرد ست مفید معنی تکثیر مانند تفعیل و کثیر الاستعمال ست اگرچه بحد قیاس نرسیده منقول است که چون علامۂ زمخشری را از حالش پرسیدند گفت کثیر الاستعمال ست پس مراد آنست که قیاسی باشد و بعضے شراح شافیه آورده اند از کثرت استعمال قیاسی بودنش لازم نمی آید نمی دانی که تخرج و تحسان و تحماد مسموع نشده و نزد فرا و کوفیان مصدر باب تفعیل ست کل ذلک فی شرح التسهیل و الرضی و مصنف علام مذهب بصریین اختیار کرده ست که در اوزان مصادر مجرد آورده دلیل کوفیان وجود مناسبات لفظیه و معنویه در تفعال و تفعیل ست اما اول بجهت اتفاق تفعال و تفعیل در عدد حروف و حرکات و سکنات کذا فی شرح التسهیل و رضی گوید اصل تفعال نزد ایشان تفعیل بود یا را بالف بدل کردند اما ثانی سبب اشتراک هر دو در مبالغه و تکثیر معنوی و دلیل بصریان وجود تلعاب بدون تلعیب و اگر مصدر تفعیل میبود اصل مصدرش که بروزن تفعیل ست نیز یافته میشد رضی گوید کوفیان را در جوابش میرسد که گویند تلعاب متروک الاصل ست فائده دیگر مصدر بر وزن تفعال هر جا که هست بفتح تا ورست اما بکسر تا سوای تلقا بمعنی دیدن از علم و تبیان بمعنی هویدا شدن و تشا بمعنی رفتن هر دو از ضرب کذا فی تاج المصادر متتبع را تحرم و رقت نیامده و لا رابع لهما انچه جوهری در صحاح می آرد لم یجیء بالکسر الا حرفان وهما التبیان و التلقا و صاحب قاموس نیز موافقش گفته مبنی ست بر غفلت از وجود تمشا و عجب ست از صاحب قاموس که تمشا را نیز مصدر ذکر کرده معهذا قائل بحصر در اثنین گردیده و بیهقی تبیان را از تفعیل لازم و متعدی نیز آورده و سیبویه گوید تبیان برای مبالغه نیست والا تایش مفتوح میبود بل اسمی ست قائم مقام مصدر بین مثل غارة که بجای غارت و نبات که بجاے انبات و عطا قائم مقام اعطا مستعمل شود و رضی از اهل فن نقل میکند که بروزن تفعال بالکسر همگی شانزده اسم آمده دو ازان مصدرست تبیان و تلقا و باقی غیر آن یعنی تمواد تبراک تعشار ترباع تمساح تلقام تمثال تجفاف ترداد تضراب تلعاب تنهمار تنبال و صاحب جمهره نیز شانزده آورده مگر بجاے ترباع تکلام گفته و ابوالعلا این چند وزن دیگر افزوده تلیام تیعار ترباع تنظار تنفاق تمنان تقوال ترعام تمراح تطواف تشفاف و ابن مکتوم سه لفظ دیگر نقل کرده تبناء تشراب تسجار فعیلی بالکسر فا و تشدید عین مکسوره و الف مقصوره نحو دلیلی بسیار راه نمودن از نصر صاحب قاموس گوید

دلیلی امثل خلیفی راه نمودن یا دانستن به هنما وسوخ آن راه نمائی را وآنچه جوهری بمعنی راهنمای آرد سهوست
وسیرافی گوید همه موزونات این وزن از عرب مقصور آمده مگر کسائی حصیصی را ممدود هم نقل کرده
بوالی همه را بران قیاس کرده قصر ومد هر دو جائز داشته وفرا گوید نشنیدم کسی از عرب مطابق قول کسائی
گفته باشد بلکه هرچه برین وزن آمده مقصور وغیر مکتوب بالف ست کذا فی مزهر اللغات وحواشی از صحی
وابن مالک در تسهیل می آرد گاهی فعیلی مصدر تفعیل واقع شود ودمامینی گوید مثل کان بینهم رمیّای ترامٍ
کثیرة وفاضل جاربردی گوید چون از علامه زمخشری حال این وزن پرسیدند جواب داد کثیر الاستعمالست
پس سزاوار آنست که قیاسی باشد ورضی گوید این هم قیاسی نیست فَعَلُوتٌ فَعَلُوتی هر دو بفتحتین وضم لام
وثانی بالف مقصوره نیز نحو رغبوت رغبوتی بسیار خواهش کردن از علم تِفِعّال بکسرتین وتشدید نحو تِقِطّاع
بسیار بریدن از منع وغیرها نحو غِلِبّی بکسرتین وتشدید ثالث وبالف مقصوره وغُلُبّی بضمتین وتشدید
ثالث وبالف مقصوره وامثال آن که مصنف در اصول تکثیر کرده بنای مَفعِل مصدر میمی بکسر عین
وفتح آن مطرد ست وقانون وقیاس ست اما بکسر عین از نحو یَعِدُ ویَضِعُ ومَیسِرٌ وازوجل نزد اکثر ومراد
از نحو یعد ویضع مثال واوی محذوف الفاست مکسور العین ماضی اما بفتح عین از غیر انواع مذکوره نحو مضرب
مرمی وموقی وموجل نزد بعضی وآنچه در بعض حواشی معلم العلامات منه مذکور ست که از هر ثلاثی مجرد که
خواهی مفعَل بالفتح والکسر بنا کنی غلط ست وحاشیه مصنف نیست مردم غیر محتاط خود نوشته بر مصنف
بربسته اند ومخالف ست بآنچه مصنف در شرح اصول آورده کفَعْلَةٍ بالفتح بمرّة وفِعْلَةٍ بالکسر بهیئة الی
همچنانکه بنای مفعل برای مصدر مطرد ست بنای فعلة بالفتح برای عدد یعنی یکمرتبه کار کردن فعلة بالکسر برای
بیان حالت هیات فاعل هنگام صدور فعل مطرد وقیاسی ست مثال اول ثُبتُ ثَوبةً جَلَسْتُ جَلْسةً
ایستادم یکمرتبه ونشستم یکمرتبه اما اتیانة ولقاءة هر دو بالکسر برای مرة شاذ ست معنی اتیة ولقیة موافق
قیاس نیز آمده ومثال ثانی جلست جلسة القاری نشستم مثل نشستن معلم [illegible]
می آرد لحوق تای مذکور قیاسی نیست ولذا فهمة وغلة نمی آید فقط [illegible]

سله سی وششم ماده نقل کرده ۱۲ منه نور الله مرقده

بفعل تام یعنی از افعال ناقصه نمی آید و همچنین لحوق تا می حالت دران مختص ست بفعل متصرف تام یعنی از افعال ناقصه و غیر
متصرف نمی آید کذا فی الارتشاف و مخفی نماند که این فرق در عدد و نوع در مصدر مجرد از تاست اما در مصدر ذو التا
یک لفظ بقرینه مفید معنی نوعی و عددی و غیره باشد خواه بر وزن مذکور باشد نحو رَحْمَةٌ وَاحِدَةٌ یا نباشد نحو نَشْدَةٌ
لطیفة هذا هو المقرر عند ابن الحاجب و غیره و شارح رضی گوید نزد من آنست که ذو التا را نیز برای معنی مفتوح الفا
سازند مثل نَشَدْتُ نَشْدَةً بفتح النون و اینجاست که سیبویه میگوید اذا اردت الواحدة من الفعل
جئت بها ابدا علی فعلة علی الاصل لان اصل المصادر فعل انتهی و رضی میگوید من در کتابی موافق قول ابن حاجب
نیافته ام بل اطلق المصنفون ان المرة من الثلاثی المجرد علی فعلة انتهی و غیر ثلاثی مجرد نیز بقرائن مفید هر یک
از معانی عددی و نوعی و غیره شود خواه ذو التا باشد نحو اِقَامَةً وَاحِدَةً و دَحْرَجَةً حَسَنَةً یا محض برای مرة و نوع لاحق کرده
باشند نحو اِکْرَامَةً و تَسْرِبَلَةً **فائده** در بعض مصادر قلب مکانی سازند نحو مَسَائِیَة بفتح میم و کسرهٔ همزه و بتقدیم همزه
بر یا اصله مساوئة بتقدیم واو بر همزه بر وزن مفاعلة چون همزه بر واو مقدم شد واو را یا کردند بر وزن مفالعة
و همچنین مسائیة بزیادت یای مشدد اصله مساوئیة بر وزن مفاعیلة چون همزه را مع یا بر واو مقدم کردند
مسائیوة بر وزن مفالیعة شد بعده بقاعدهٔ مرمی مسائیة گردید **فائده** دیگر مصنف علامه اوزان مصادر مشهوره
ثلاثی مجرد درین کتاب سی و پنج آورده و با غیر مشهوره مع مبالغه چهل و نه وزن و ابن مالک در تسهیل
بدون تفریق شصت و پنج و مصنف در اصول یکصد و پنج من اراد الاطلاع فلیرجع الیهما و بهذا ادعوی
حصر نمیتواند شد و اسم مشتق شش نوعست احترازست از فعل مشتق که آن سه نوع بود ماضی مضارع
امر پس مطلق مشتق نه قسم باشد یکی اسم فاعل و آن مشتقی باشد از مصدر دال بر ذاتی که معنی مصدر بدو قائم
باشد بدون زیادت بطریق حدوث وزنه من الثلاثی المجرد فَاعِلٌ فَاعِلَانِ فَاعِلُونَ هر سه برای مذکر
و گاهی فاعل و فاعلان برای مؤنث آید نحو حائض حائضان و حامل حاملان هذا عند سیبویه و نزد کوفیین
امادر و مقدرست و فیه نظر لوجود حاملة و نزد خلیل از ملحقات اسم فاعل است بمعنی صاحب حیض و حمل
چنانکه کاس صاحب کسوت و اگر اسم فاعل میبود معنیش لباس پوشاننده میشد زیرا که کساه متعدیست کذا

[1] احترازست از اسم تفضیل ۱۲ منه نور الله مرقده [2] احترازست از صفت مشبه ۱۲ منه نور الله مرقده + +

قال المصنف فَاعِلَةٌ فَاعِلَتَانِ فَاعِلَاتٌ هر سه برای مؤنث ووزنه للمبالغة یعنی برای مبالغه فاعل
فَعِلٌ بفتح اول وکسر ثانی نحو حذر مرد بسیار پرهیز کننده کذا فی الصحاح والتاج از علم فَعِيلٌ بفتح اول وکسر ثانی
نحو علیم بسیار داننده از علم فَعُولٌ بفتح اول وضم ثانی نحو فروق بسیار ترسان از علم کذا فی القاموس والتاج
فَعَّالٌ بالفتح وتشدید عین نحو علام بسیار داننده از علم کذا فی القاموس وهذا الوزن کانه مطرد کذا قال المصنف
فُعَّالٌ بالضم وتشدید عین نحو کُبَّار بسیار بزرگ از کرم کذا فی القاموس مِفْعَلٌ بالکسر وفتح عین نحو مِجْزَم شمشیر
بسیار برنده کذا فی دیوان الادب ومشک بسیار برا از ضرب کذا فی القاموس مِفْعَالٌ بالکسر نحو مفضال بسیار
صاحب فضل از نصر وعلم کذا فی القاموس مِفْعِيلٌ بکسر میم وعین نحو منطیق مرد بلیغ از ضرب کذا فی القاموس
فِعِّيلٌ بکسر فا وعین مشدد نحو سِکِّیت بسیار سکوت کننده از نصر کذا فی القاموس فُعَلَةٌ بضم اول وفتح
ثانی نحو ضحکة بسیار خندنده از علم کذا فی القاموس واین وزن گویا مطرد ست از هر ثلاثی مجرد که خواهی بنا کنی کذا
قال المصنف فُعَّلٌ بالضم وتشدید عین مفتوح نحو قُلَّب بسیار دانا به تقلیبات امور وواقف بکرم ومعز زمانه از نصر
کذا فی التاج ونحو ذلک مثل فاروق وکذبان وغیر آن که مبالغه را اوزان بسیار ست که بنجاه وسه وزن
ازان مصنف علام در اصول خود آورده ویزاد التاء للتاکید ای گاهی تا برای زیادت مبالغه آرند شود
نحو علامة ودفروقة ومجزامة ومعانی اینها گذشت ومشتق دوم اسم مفعول وآن مشتق باشد از
مصدر برای ذاتی که بروی فعل واقع شود بدون ملاحظهٔ زیادت وزنه منه ای من الثلاثی المجرد
مَفْعُولٌ مَفْعُولَانِ مَفْعُولُونَ هر سه برای مذکر مَفْعُولَةٌ مَفْعُولَتَانِ مَفْعُولَاتٌ هر سه برای مؤنث
واین وزن بیشتر ومطرد ست وگاهی می آید بر فَعُولٌ نحو رسول بمعنی فرستاده شده واز صحاح معلوم
میشود که این لفظ از باب افعال ست چنانکه میگوید ارسلت فلانا فی رسالة فهو مرسل ورسول ودر کتب
مشهوره از مجرد ضبط نکرده اند وفَعِيلٌ نحو قتیل از نصر بمعنی کشته شده کذا فی القاموس فُعْلَةٌ بالضم
نحو ضحکة خنده زده شده از علم کذا فی الصحاح ومصنف این را در اصول برای مبالغه گفته وفَعَلٌ بفتحتین نحو
قبض بالتحریک بمعنی قبض کرده شده از ضرب کذا فی القاموس والصحاح وفِعْلٌ بالکسر نحو ذبح بمعنی چیزیکه آن را

ذبح کنند از فتح کذا فی القاموس فاعل نحو دافق یعنی مدفوق آب ریخته شده از نصر و ضرب کذا فی القاموس
فائده علامه سیوطی در مزهر می آرد فاعل بمعنی مفعول در کلام عرب منحصر در پنج لفظ است دافق که مذکور
شده و تراب سافٍ یعنی خاک باد برده و پریده و عیشة راضیة یعنی عیش مرضی و پسندیده و سرّ کاتم یعنی راز
مخفی - و لیل نائم یعنی شب خفته شده یعنی شبی که در آن خوابند لیکن مصنف دافق را در ملحقات اسم فاعل بمعنی
صاحب دفق آورده و مشتق سوم اسم تفضیل و آن مشتق برای قیام زیادت معنی مصدری باشد از ثلاثی مجرد
تام متصرف قابل المعنی للزیادة و النقصان خالی از لون و عیب ظاهری ما اکون از کان و افلس از فلاس و امکن از
تمکن نزد ابوحیان شاذ است میزانه ای وزنه مصنف در ینجا و ما بعد آن بر خلاف اسم فاعل و مفعول
و صفت مشبه لفظ منه نیاورده از ینجهت که این هر دو از غیر ثلاثی مجرد نیایند پس حاجت بذکر لفظ منه نبود آری
اگر ادای معنی تفضیل و آن از غیر ثلاثی مجرد مقصود باشد مثل هو اشد اکراماً و اقوی اخراجاً و ما به الاخراج تعبیر
نمایند اَفْعَلُ بالفتح برای مذکر فُعْلیٰ بالضم برای مؤنث هر دو بمعنی کار کننده تر و الجمع المکسر منهما اَفَاعِل
بکسر عین جمع اَفْعَل و فُعَلٌ بضم فا و فتح عین با تنوین جمع فعلی و اما جمع سالم اول فعلون و ثانی فُعْلَیَاتٌ
آید و آنچه بر زبان عامه طلبة العلوم فُعَلُ بدون تنوین شهرت دارد غلط محض است و منشأ غلط لفظ
اُخَر معدول از آخرمن یا الاُخَر است و لفظ مذکور اگرچه معدول غیر منون است اما از اعتبار عدل و دیگران
اعتبار شیء در الفاظ دیگر لازم نمی آید و مشتق چهارم اسم آله میزانها مِفْعَل مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ بالکسر و
فتح عین نحو مِخْیَطٌ یعنی سوزن که آله خیاطت است و مِکْنَسَةٌ جاروب که آله صاف کردن خاشاک است
و مفتاح یعنی کلید که آله کشادن است و این اوزان ثلثه قیاسی اند یعنی که بعد سماع بر هر غیر که
او را آلیت فعل دخل باشد اطلاق کنند نه آنکه از هر ثلاثی اشتقاقش توان کرد اگرچه مسموع نباشد

ف؎ و مصنف گوید قد یاء دفق الخ ما مبنی انصب بر بین تقدیر افق یعنی اسم فاعل باشد الله نور الله مرقده ف؎ یعنی از غیر ثلاثی
مجرد نیاید و قوله تام احتراز است از افعال ناقصه مثل کان و غیره و قوله متصرف احتراز است از افعال غیر متصرفه مثل نعم و بئس و قوله قابل المعنی
للزیادة و النقصان احتراز است از مثل مات و قوله خالی از لون و عیب ظاهری احتراز است از مثل سواد و بیاض و عمی و عور
و از ین جمله نعم و بئس تفضیل نیاید بلکه از هر دو نوع اخیر برائے صفت مے آید و تخصیص عیب ظاهری اشارت است بآنکه از
عیب باطنی مستعمل است مثل اجهل و ابلد و در صورت احمق قیاسی باشد و آنچه بعض این را شاذ گفته اند ناو هیش آنکه مراد از آن
حمق ظاهر است باعتبار ترتب آثار الله نور الله مرقده + + + + +

[illegible]

کذا فی النظامی و نزد بعضے ذوات التا سماعی ست کذا فی الجاربردی و تذکیر و تانیث دران برابرست و عجب
است از بعضے شراح که مفعل را برائے مذکر و اخیرین را برائے مؤنث قرار داده معهذا تذکیر و تانیث
در اسم آله معنے ندارد و قول فِعَالٌ بالکسر نحو سِرَاد آله زره بافتن از نصر کذا فی التاج والجمع للاول والثانی کلیهما
مَفَاعِلُ نحو مخایط و مکانس و للثالث مَفَاعِیل نحو مفاتیح و للرابع القلیل فَعَائِل نحو سرائر و شذّ مُدُق
بضمتین و تشدید ثالث معنی کوبه و مُنْخُل بالضم و بضم ثالث و بفتح آن نیز پرویزن مصنف در شرح اصول
می آرد چون بعضے از اسماء مصدر میم قریب المعنے باسم آله بودند و در لفظ مخالف لهذا از توهم حکم بشذوذ آنها
کرده اند ورنه بحقیقت آنها از افراد اسم آله که بمعنے مطلق آله فعل باشد نیستند آری اسم خاص آله فعل واقع
شده اند و لهذا این ها را در اصول از لواحق اسم آله شمار کرده و آن چند لفظ اند مثل وَقود بالفتح لما یوقد به النار
و قَیوء بالفتح دوای قی آور و مُسْعُط مثل منخل بضم ثالث دوائے خشک که در بینی اندازند و مُدْهُن مثل منخل
آوند آبگینه و غیره که دران روغن گذارند و مُکْحُلَة بزیادت تا بر وزن مذکور سرمه دان و مُنْصُل مثل مُنْخُل بفتح صاد
نیز بمعنے سیف هکذا فی شرح المصنف للاصول و ابن مالک در الفیه بحرف تا مبنی آورده اند شاذ و مُنْقُب بمعنے
چاه تنگ نیز آورده و مشتق منهم اسم ظرف ای مشتق از مصدر برای وقوع فعل دران از زمان و مکان و ذا
منه مَفْعِلٌ بکسر العین و مَفْعَل بفتح آن اما اول از مثال واوی مطلقاً و مضارع مکسور العین غیر ناقص
و اما ثانی از ناقص و مضاعف و لفیفین مطلقاً و از مضارع غیر مکسور العین و بعضے در شرحبل مفتوح سازند
و چندی صحیح از نصر بالکسر شاذ آمده اند چنانکه در کلام مصنف قریب تر خواهد آمد و الجمع مَفَاعِلُ و این جمع
مشترک ست میان ظرف و دو صیغه اول اسم آله و مشتق منهم صفت مشبه اسمیکه در و معنی ثبوت معنی
در چیزے معتبر بود اگرچه در واقع حادث و عارض غیر لازم بوده باشد و صفت مشبه گرچه رباعی و خماسی
مثل تَجَلٌ بر وزن قمطر و قُذعل نیز می باشد اما مقصود مصنف ازان ثلاثی ست بقرینه عدم [illegible]
رباعی و خماسی و عدم اشتقاق خماسی معهذا مصنف صفت مشبه را قسم ثلاثی قرار داده و لهذا مصنف

له زیرا که تانیث معنوی بالبداهته ازان مقصود ست که بمقابله ش نیز بیان یافته [illegible] و اگر تانیث لفظی [illegible]
مقصود [illegible] سلم نیست [illegible] سه یعنی [illegible] مضارعش مکسور باشد [illegible]

علامه در اصول خود این هر دو را بذیل اسم رباعی و خماسی آورده پس تعمیم صفت مشبه بخماسی در ینجا چنانکه در
بعضے شروح واقع گردیده بیجاست واو ذانها منه ای اوزان مشهوره اش از ثلاثی مجرد بطریق سماع اینست
فَعْلٌ بالفتح نحو صعب سخت از کرم کذا فی التاج فِعْلٌ بالکسر نحو صفر خالی از علم کذا فی التاج فُعْلٌ بالضم
نحو صُلب سخت از کرم کذا فی التاج فَعَلٌ بفتحتین نحو حسن نیک از کرم ونصر کذا فی القاموس فَعِلٌ بفتح
اول وکسر ثانی نحو خشن درشت از کرم کذا فی القاموس فَعُلٌ بفتح اول وضم ثانی نحو ندس زیرک از علم کذا فی القاموس
فِعَلٌ بکسر اول وفتح ثانی نحو زیم گوشت پراگنده زهر جاکه بسبب فربهی باشد کذا فی الصحاح فِعِلٌ بکسرتین
نحو بلز کوتاه و زن فربه فائده جوهرے از ثعلب نقل میکند که از صفات برین وزن سوای بلز وابد
نیامده فُعَلٌ بضم اول وفتح ثانی نحو حطم شبان نامهربان بر مواشی که بعض را بر بعض اندازد ضرب کذا فی الصحاح
والقاموس فُعُلٌ بضمتین نحو جنب شخص ناپاک مشهور از کرم کذا فی التاج افعل بالفتح وفتح عین نحو
ابیض سپید فاعِلٌ بکسر عین نحو ضامر لاغر از نصر وکرم کذا فی القاموس واین وزن بسیار کثیر است حتے که
بعضے انکارش کرده اند ابوحیان گوید التفات نباید کرد بسوے شخصے که زعم کرده است که صفت مشبه
بروزن فاعل نیامده فَیْعِلٌ بالفتح وکسر عین نحو جید استوار از نصر کذا فی الصراح اصلش جیود بود واو را یا کرده
در یا ادغام کردند بقانون سیّد فَعِیْلٌ بفتح اول وکسر ثانی وسکون مثناة تحتانی نحو رحیم مهربان از علم
کذا فی القاموس فَعُولٌ بفتح اول وضم ثانی وسکون واو نحو رؤف مهربان از کرم وفتح وعلم کذا فی القاموس
فَعَالٌ بالفتح نحو جبان بزدل از کرم کذا فی القاموس فِعَالٌ بالکسر نحو هجان[1] شتر سفید مذکر ومؤنث دران
برابر است کذا فی القاموس فُعَالٌ بالضم نحو شجاع دلیر از کرم کذا فی القاموس فَعَّالٌ بالفتح وتشدید عین
نحو براق روشن از علم ونصر کذا فی القاموس فُعَّالٌ بالضم وتشدید عین نحو کبار بزرگ از کرم کذا فی الصحاح
فَعْلیٰ بالفتح والف مقصوره نحو عطشیٰ زن تشنه از علم کذا فی القاموس فُعْلیٰ بالضم والف مقصوره
نحو حبلیٰ زن باردار از علم کذا فی القاموس فَعَلیٰ بفتحتین والف مقصوره نحو حیدیٰ بجاے مهمله خر جهنده
از دیدن سایه خود بسبب نشاط از ضرب کذا فی القاموس فائده صاحب صحاح وقاموس آورده اند

[1] و مفرد و جمع نیز دران برابر است کذا فی الصحاح ۱۲ منه نور الله مرقده

برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشده حال آنکه این حصر غلط ست زیرا که دفری[1] بمعنی شبان
گله گوسفند و حبزی بمعنی خرشتاب رفتار و قطفی المعنی مرد لئیم النکاح نیز آمده کذا ذکره ابن بقانی بلکه حبزی را این
هر دو بزرگ نیز صفت مذکر نقل کرده اند فَعلَان بالفتح نحو عطشان مرد تشنه از علم کذافی القاموس فُعلَان
بالضم نحو عریان برهنه از علم کذافی القاموس فَعَلَان بفتحتین نحو حیوان جانور انهم صاحب قاموس گوید
اصلش حییان بود یاے ثانی را بواو بدل کردند فَعلَاء بالفتح والف ممدوده نحو حمراء زن سرخ
کذافی الصحاح فُعَلَاء بضم اول و فتح ثانی والف ممدوده نحو عشراء شتر ماده که بر حملش ده ماه گذشته
باشد و نزد بعضی هشت ماه کذافی القاموس وغیر ذلک مثل سخنان بالفتح و بفتحتین روز گرم کذافی
القاموس و صفت مشبه را وزنها ست که حصرش خیلے متعذر و مصنف در اصول خود ده و صد و چهل
و سه وزن آورده اسم ثلاثی مجرد را ده وزن در استعمال مشهور ست چون فَلس[2] بالفتح بمعنی پیسه
فَرَس معنیش گذشت کَتِف بفتح اول و کسر ثانی شانه عَضُد بفتح اول و ضم ثانی بازو ناحیه ناصر
وران لغات دیگر مثل قفل و حبر و کتف و عنق نیز آمده حِبر بالکسر سیاهی دوات و عالم و صالح و گویند درین
معنے مقلوب بحر ست و بمعنی تیزی دندان و نیک مثل و نظیر و نقش جامه و زردی که بر سفیدی دندانها
باشد کذافی القاموس عِنَب بکسر اول و فتح دوم انگور ابِل بکسرتین شتران یا جنس شتر علی اختلاف
المذهبین و ابر آبدار **فائده** ابوحیان گوید سیبویه برین وزن غیر ابل یاد نداره و دیگران حبر نیز
عبل و بلص نیز آورده اند و اخفش بلز را نیز افزوده و سیبویه بتشدید احکایت کرده پس تحقیق که انچه اخفش
آورده مخفف باشد از مشدد اما وتد و اطل و سبط و دبس و اثر لغات ست نه اینکه ستند بلکه اول لغتی ست
در وتد مثل کتف و ثانی در اطل مثل حبر و ثالث در سبط مثل حبر و کتف و رابع [illegible] و خامس [illegible] مثل حبر
قُفل بالضم بفارسی خودش معروف ست و بهندی تالا صُرَد بضم اول و فتح ثانی [illegible]

[1] یعنی صاحب قاموس و صحاح ۱۲ منه نور الله مرقده [2] للمؤلف [5] فلس بمعنی پول است و زرسرا سنپ [illegible] + کتف شانه عضد
بازو حبر دانا رانجوان + قفل معروف ست اشتران ابل گردن عنق + بهم مرد درکاک انگورست عنب نو جوان + کتف و عضد درین شعر بسکون بیم
ست براے وزن وآن لغتی ست در کتف بکسر عین و عضد بضم آن ۱۲ منه نور الله مرقده ...

گنجشک و کلان سر گنجشک و تیش سبز گنجشکان را شکار میکنند گویند از پرندگان اول کبوتر برای خدا
داشته است کذا فی القاموس فارسیش دُرکاک هندیش پتوره است عُنُق بضمتین گردن گروه مردم
و رئیسان فائده علت انحصار ثلاثی مجرد در اوزان ده گانه آنست که از حروف سه گانه حرکت و سکون
آخر بسبب محل تغیر و اعراب اعتبار ندارد و سکون اول بسبب تعذر ابتدا ممکن نبود پس مقتضاے قیاس انضمام
فتحه و ضمه و کسره فا با فتحه و ضمه و کسره و سکون عین دوازده وزن میشد از آنجمله فِعُل بکسر اول و ضم ثانی
و فُعِل بالعکس بسبب ثقل مستعمل نشد و اول اثقل است از ثانی زیرا که در اول خروج از ثقیل بسوی اثقل
لازم می آید و در ثانی بالعکس کذا فی الرضی و مصنف گوید اول بسبب استثقال بالذات مستعمل نشد و ثانی
مجهول است بران زیرا که در اول ثقل از زیرین بیالا است چه هنگام خواندن رفع هر دو لب جانب بالا مرتفع
میشوند و منضم میگردند و هنگام خواندن جر جانب زیرین کشیده میشوند پس اول ثقیل بالذات است یعنی
که رسیدن حجر از نشیب بر کوه بدون حرکت قسری ممکن نبود و لهذا این وزن در اسم و فعل هر دو نیامده بخلاف
نزول که بحرکت طبیعی می تواند شد و لهذا این وزن در فعل ماضی مجهول مطرد است بسبب عروض و فرعیت
از مبنی للفاعل و کلمات چند در اسم نیز آمده مثل دُئِل و رُئِم و وُعِل پس آنچه صاحب قاموس می آرد که دُئِل
نظیر خود ندارد درست است و عجب آنست که خودش در رُئِم مینویسد که دُئِل آری در وُعِل توجیه ممکن است
که فرع وَعِل مثل کَتِف است اگر گوئی حُبُك در قوله تعالی والسماء ذات الحُبُك در قراءة ابی استعمال کذا فی
التصریح یا در قراءة ابی مالک غفاری کما قاله ابن جنی موجود است گوئیم نزد محققین این قراءة ثابت نیست و
بتقدیر تسلیم امثال بضمتین است حا را باتباع تا ے لفظ ذات که ماقبل وست کسره داده اند و سکون لام را
اعتباری نیست زیرا که سکون مانع قوی نمی باشد چنانکه ضم لام در الحمد لله که لام را باتباع دال ضمه داده اند و بعضے
برآنند که این لفظ مستعمل نیست بلکه از تداخل است در حُبُک بضمتین و بکسرتین و تداخل در حرفین نیز آمده کما فی
الشافیه و ابن مالک شرح کافیه و شیخ رضی در شرح شافیه این جواب را مخدوش کرده اند که حُبُك بضمتین
بتقدیر ثبوت جمع حباک است بمعنی راهها که در ریگ باشد و حِبِک بکسرتین بر تقدیر ثبوت مفرد است و تداخل
و ترکیب اسمی از جمع و مفرد مستبعد مینماید مع هذا فعل مثل ابل بسیار کمتر است اگر گوئی در یَضرِبُ معروف و یُقتَل مجهول

وزن فعل بکسر اول وضم ثانی موجود است گوئیم این وزن وقتی ثقیل باشد که هر دو
حرکت لازم باشد و در لفظ اول حرکت ثانی و در ثانی حرکت اول لازم نیست **فائده دیگر** ابو حیان
از ابو الفتوح می آرد که بعضے از نحویان وزن دُئِل را قسم یازدهم از ثلاثی قرار داده اند و نزد محققین منحصر
در ده وزن ست انتهی و لهذا در جواب اوزان مذکور رد از جانب محققین گفته اند که دُئِل در یم منقول از
فعل و دئل لغتی ست در وعل کلتف کذا فی الارتشاف اگر گوئی نقل فعل در دُئِل علم قبیله میتواند شد نه در
اسم جنس که بمعنی حلقه در بست زیرا که نقل خبر در اعلام می باشد صرح به الازهری فی التصریح بما سبق شیخ رضی
دُئِل را بمعنی جانور مشابه به راسو نیز اسم جنس گفته در ینصورت نقل از هر دو ممکن جوابش آنکه بیرا ئی گوئیم
نقل گاهی در اسم جنس نیز می باشد کما قاله الازهری فی التصریح و رضی گوید اگر چه نقل در اسم جنس کمست اما قد جاء
آمده کقوله علیه السلام ان الله نهاکم عن قیلَ و قالَ و یروی عن قیلٍ و قالٍ علی ابقاء الصورة الفعلیة دو است نزد
بنی تمیم در کتف مذکور کتْف بالسکون بحذف کسرهٔ عین کتف بکسر کاف و سکون تا بنقل حرکت عین کلمه
بفا بعد ازاله حرکتش و این دو فرع عام ست در اسم و صفت اگر عین کلمه حرف حلق نباشد و الا سه
فرع جائز بود چنانکه مصنف گوید و در فَخِذ مثل کتف فَخْذ بالفتح بحذف حرکت عین فِخْذ بالکسر
بنقل حرکت عین بفا بعد ازاله حرکتش فِخِذ بکسرتین با بدال فتحهٔ فا بکسره برائے مناسبت عین و
در عَضُد عَضْد و در اِبِل اِبْل بحذف حرکت عین کلمه و در قُفْل قُفُل بضم عین کلمه برعایت فا
کلمه و در عُنُق عُنْق بحذف حرکت عین کلمه وجه ترتیب در اسمای ده گانه آنست که فتحه اخف الحرکات
مقدم ست بر کسره و کسره بر ضمه لهذا مفتوح الفا را بر مکسور الفا و مکسور الفا را بر مضموم الفا مقدم کردند
و من بعد ساکن العین را بر مفتوح العین و آنرا بر مکسور العین و آنرا بر مضموم العین که هر یک از دیگر
بترتیب خفیف ست قرار دادند و همچنین ست حال مکسور الفا و مضموم الفا و در رباعی مجرد را پنج وزنست
باعتبار استقرا نزد سیبویه و تابعانش و نزد اخفش شش چنانکه بیاید اگر چه عقلاً چهل و پنج بشوند
زیرا که اگر هر سه حرکت فا را در چهار حالت عین ضرب کنند دوازده حاصل میشود و از ضرب دوازده بحالات
اربعه لام اولی چهل و هشت بهم میرسد. و از انجمله سه وزن مثال را با فتحه و ضمه و کسره فا مع سکون عین
و لام اولی بسبب اجتماع ساکنین حذف کنند چهل و پنج باقی ماندند کذا فی الرضی جعفر تحقیق

گذشت زبرج بالکسر وکسر ثالث زینت از نقش جامه و جواهر و بمعنی زر و ابر تنک که سرخی داشته
باشد کذا فی القاموس برثن بالضم وضم ثالث کف مع انگشتان و چنگال شیر و نزد
بعضی آنچه از درنده قائم مقام انگشت انسان باشد و نام قبیله ست کذا فی القاموس
درهم بالکسر و فتح ثالث معرب درم یکی از نقدین که بنابر عرف از نقره لوزن سه نیم ماشه باشد و این
لفظ اگرچه اصل کلمه عربی نیست لیکن چون بر وزن عربی ست تمثیلش مضایقه ندارد فائده اصمعی گوید
برین وزن سوای درهم و هجرع یافته نشده و متاخرین صفدرع و عندد و هبلع را افزوده اند و بعضی
برانند که های هبلع زائدست کذا فی التصریح الازهری و صاحب قاموس هزبر را نیز مثل درهم آورده و
صاحب ارتشاف های هجرع از بعضی زائد نقل کرده قمطر بکسر اول و فتح ثانی شتر قوی فربه و مردکوتاه
و چیزیکه کتاب دران محفوظ دارند از صندوق وغیر آن کذا فی القاموس وجه ترتیب بیان اوزان لیسو
انقل نقل کرده اند یعنی اول مفتوح بعده مکسور بعده مضموم آورده و درهم ساکن العین را بر قمطر ساکن
اللام مقدم کرده زیرا که سکون تخفیف ست و خفت مقصود میباشد پس هرچه دران مقصود مقدم بود آنرا
اول ذکر کردند قبل و جخدب بالضم و فتح ثالث ملخ سبز دراز پا که بهندیش ٹڈا و آنکھیوڑا گویند و نزد
بعضی ملخ مرو نزد بعضی بمعنی شتر فربه قوله و جخدب بزیادت واو عطف یعنی بعضی رای پنج وزن مذکور وزن ششم
نیز افزوده اند و این قول اخفش و کوفیان ست و سیبویه و جمهور بصریین جخدب بضم دال روایت میکنند و
در وزن برثن داخل میکنند و بعضی جواب داده اند که جخدب فرع جخاذب ست بحذف الف و خا را ساکن و
دال را مفتوح کرده اند کذا فی شرح التسهیل و شارح رضی گوید درین جواب تکلف ست زیرا که طحلب و برقع بالضم و
فتح ثالث از فرا منقول ست اگرچه مشهور درینها ضمه ثالث است لیکن
منقول از ثقت اگرچه غیر مشهور باشد مقبول است پس اینها را چه خواهند کرد
و ابن هشام گوید جخدب و جندب و همچنین طحلب و برقع اوزان مستقله نیستند بلکه
فرع مضموم ثالث اند زیرا که کدام مفتوح ثالث مسموع نیست که سوایش مسموع نباشد
بلکه ضمه غالب از فتحه ست آری در بعض مضموم ثالث فتح نیامده مثل برثن و برجد و عرفط بالجمله
این قدر تنافر جیت و عدم استقلال لغت مذکوره پیداست ما حق بجانب اخفش و کوفیان ست زیرا که میگویند مالی عنه

عنددٌ بالضم و فتح ثالث یعنی مرا زو چاره نیست و همچنین قعددٌ و دخلل و سودد و عوطط ثابت
شده اند و شک نیست که حرف ثانی درین کلمات برای الحاق ست و الادغام می یافت و در الحاق وجود
ملحق به شرط ست پس معلوم شد که کلمات مذکوره ملحق بجخدب ست کذا فی الرضی و معهذا وجود لغتی
دیگر در لغتے مستلزم آن نیست که هر دو لغت را مستقل نشمارند نمی بینی که قرطبوس و قطربوس بکسر
قاف و فتح آن هر دو را لغت مستقل شمرده اند و بر تقدیر تسلیم حکم فرعیت به نظر قلت
و اصالت بنظر کثرت میباشد و در ما نحن فیه چنین نیست زیرا که صاحب قاموس در عوطط گوید قد تضم الطاء
پس معلوم شد که عوعطط بفتح طای اول اصلی ست و لغت مستقل اگر پسند مصنف درین کتاب باعی را پنج
وزن قرار داده و مذهب اخفش را بصیغه تمریض و قیل آورده اشاره به رجحان مذهب جمهور کرده و در اصول خود
گفت و للرباعی ستة وجه توفیق بین القولین چیست جوابش آنکه مصنف درین کتاب برای تعلیم
مبتدیان مذهب مشهور بصریین و سیبویه بیان کرده و در اصول مذهب کوفیان و اخفش را که نزدش محقق
و مبرهن شد آورده و اگر گویند حدهد فدفد کرعجد و عسلط عجلط عکلط هدبد زملق دلمص و لمص
جندل علبط عکبس عکمس بضم اول و فتح ثانی و کسر ثالث رباعی اند پس حصر در اوزان
مذکوره غلط باشد جوابش آن که این کلمات بتحقیق از رباعی مزید ند چه اصل آنها حدا
هد و امثال آن بود کذا قالوا و همچنین عرتن بفتحات ثلثه و بضم تا نیز از اوزان مستقله نیست
بلکه اول فرع عرنتن مثل سفرجل و ثانی فرع عرنتن مثل قرنفل ست **فائده** ابوحیان
زعبر بالکسر و ضم ثالث و طحربة بالفتح و کسر ثالث و خبعث بضم اول و فتح ثانی
و سکون ثالث مگر این هر دو نزدش مختار و ثابت نیست و خماسی مجرد
را چهار وزن ست باعتبار استقرا اگرچه عقلا یک صد و هفتاد و یک
وزن می شد چه از ضرب چهل و هشت مذکوره در رباعی در احتمالات اربعه
لام ثانی یک صد و نود و دو می شود و بعد حذف بیست و یک مثال
که نه ازان از سکون لام اول و ثانی در حالات نه گانه فاء و عین
و نه ازان از سکون عین و لام اول با حالات نه گانه

فا ولام ثانی دیسے ازان از سکون عین وہر دو لام حاصل میشود کیصد و هفتاد و یک میاند
کذا فی الرضی سفرجل بفتحتین وفتح رابع میوه بهی و آنرا آبی نیز گویند قذعمل بضم اول وفتح ثانی
وکسر رابع شتر فربہ کذا فی القاموس وبمعنی شئے نیز گویند ما اعطانی قذعملاً ای شیئاً کذا فی الرضی
جحمرش بالفتح وفتح ثالث وکسر رابع پیرزن و زن زشت و خرگوش شیر دار و اژدہاے
خشن کذا فی القاموس قرطعب بالکسر وفتح ثالث چیزے اندک **فائدہ** ابوحیان در ارتشاف
چند وزن خماسی دیگر آورده و از آنست قرعطب بضمتین وضم رابع وعقرطل بکسرتین وکسر رابع در
سبعطر بکسر اول وفتح ثانی ورابع وقسبند بالضم وفتح ثالث وزبرده بالفتح وفتح ثالث ورابع وہندلع
بالضم وفتح ثالث وکسر رابع وگفته که این وزن را ابن سراج ثابت کرده وسیبویه نیاورده انتهی بحاصله
وشارح رضی می آرد حق آنست که نون ہندلع زائدست زیراکه حرفیکه مشکوک الاصالة والزیادة می باشد ودرود
وزن بازیادت واصالت نادر بود حکم بزیادت آن حرف اولی باشد مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند یعنی
محققین اہل فن حصر آنها نکرده اند بسبب کثرت وعدم انضباط ومراد ازان غیر متناہی حقیقی نیست زیراکه جمله کلمات عرب اگرچه
ہزاران را ہزار باشند بشمار نیستند چه جاے خصوص مزید ثلاثی ورباعی واین قول احتراز است از مذہب سیبویه که امثله ثلاثی مزید را سیصد
وہشت گفته وازقول زبیدی که ہشتاد وچند مثال بران افزوده کذا فی التصریح للازہری اما رباعی مزید بنسبت ثلاثی مزید
کمترست چنانکه در ذو الزیادة خواہی دانست وخماسی مزید پنج وزن ست عضرفوط بالفتح وفتح ثالث
وضم رابع وسکون واو جانوریست کوچک تر از کرباسه نرم ونازک باخطوط سیاه وسفید وچون دمش
را ببرند تا دیر بجهد و بهندی آنرا بامهنی گویند وہم درین معنی ست عذفوط ونزد بعضے کرباسه نر
کذا فی القاموس خزعبیل تحقیقش گذشت قرطبوس بالکسر وفتح طا وضم موحده وسکون واو وبفتح قاف
نیز آمده لیکن مراد مصنف مکسور القاف ست زیراکه براے مفتوح لفظ عضرفوط آورده بمعنی داہیه وناقه
کلان شدید کذا فی الرضی وشرح التسهیل واین لفظ در ہر کتب فن مثل ارتشاف ابوحیان ومزہر
اللغات سیوطی وتسهیل ابن مالک وشافیه وغیرہا موجودست لیکن در معتبرات لغت مثل صحاح
[illegible] صراح ودیوان الادب وتاج المصادر والسامی فی الاسامی ونہایه جزری و
[illegible] وغیره انتہی ازان چه پیداست اما صاحب قاموس قطربوس بالفتح قاف

وکسر آن بمعنے گزدم شدیدنیش و ناقه سریعة السیر یا شدیده آورده پس شاید که قرطبوس مقلوب

البعض قطربوس ست والله اعلم قبعثری بفتحتین وسکون ثالث و فتح رابع وخامس شتر بزرگ و بچه شتر

لاغر و جانوریست دریائی و هر چیه کلان و شدیده باشد کذا فی القاموس والفش برای تانیث نیست و الا در

قبعثراة اجتماع دو تانیث لازم آید و هو غیر جائز فی الکلمة الواحدة ولهذا منصرف باشد کذا فی

النظامی و نه برای الحاق زیراکه کدام کلمه سداسی الاصل یافته نشده تا باوی ملحق گفته آید بلکه

زیادتش برای تکثیر و اتمام کلمه و بنائے آنست و همین ست معنی قول شارح رضی ہی الف مزید لتکثیر

الحروف و جار بردی گوید همین ست معنی قول زمخشری وہی فی قبعثری کنحو الف کتاب لانا فیها

علی الفاقیة هکذا ذکر شرح الهادی و نظهر لک من هذا ان ماذکر فی الصحاح من ان الف قبعثری للحاق

بنات الخمسة ببنات الستة غیر صحیح انتهے خندریس بالفتح و فتح دال و کسر را و سکون مثناه تحتانی

شراب کذا فی القاموس جوهری گوید شراب را بسبب قدامت باین نام مسمے گردانیده اند

وازین جهت گندم کهنه را نیز گفته اند یعنے مراد از شراب کهنه است و وزنش فعلیل

ست پس نونش اصلی بود و نزد بعضے فنعلیل پس نون زائد باشد و در بضورت

از رباعی مزید خواهد بود و دلیل اصالت نون و خماسی بودنش وجود

نظائر آنست مثل برقعید و دردبیس و سلسبیل و جحفلیق و علطبیس وغیرها

فصل بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه ست ثلاثی و رباعی

وهریک ازین هردو نیز دو نوعست مجرد و مزید و این مذهب بصریان ست اما کوفیان

رباعی و خماسی را مسلم نے دارند و کلمه را منحصر در ثلاثی مجرد و مزید فیه دانند مگر فرا از

ایشان گوید زائد در رباعی حرف آخرست و در خماسی دو حرف آخر و کسائی گوید زائد در رباعی

حرفیست قبل آخر معهذا در اوزان رباعی و خماسی با بصریان اتفاق دارند یعنی وزن جعفر و سفرجل

نزد ایشان نیز فعلل و فعلّل ست حال آنکه اتفاق همگنان بر معنی که حرف زائد غیر ملحق و مکرر

لعینه در وزن نمی باشد مقتضی آنست که وزن جعفر فعلر یا فعفل باشد پس مسلمات ایشان

با مذهب گرفتنا منافی ست اگر گوئی فعل تعجب و افعل تفضیل رباعی نمی باشد حال آنکه قول فعل و سائر

حاشیه: الف للالحاق ... قبعثری ... شتر ... دردبیس ... سلسبیل ... جحفلیق ... علطبیس ...

مشتقات بر دوگونه است تقاضای آن میکند که هر یک ازینها نیز ثلاثی و رباعی باشد
گوئیم مراد آنست که اینهمه از ثلاثی و رباعی خالی نیست نه آنکه هر واحد دوگونه ست لیکن مصدر
و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند جواب سوال بقدر ست تقریر
سوال آنکه بسیاری از مصادر و مشتقات مشتمل بر حروف زوائد اند و آنها را مجرد گویند مثل ضربة و ضارب
که تا و الف درین هر دو زائد ست و حاصل جواب آنکه مدار اطلاق مجرد و مزید بر ماضی آنهاست پس هر چه ماضیش
مجرد است خودش را نیز مجرد نامند و الا مزید ثلاثی مجرد لفظی ست که در وی یا در ماضی او سه حرف
اصلی باشد و پس مراد از قوله در وی ماضی ست مثل ضرب و از قوله در ماضی او مصدر و سائر مشتقات سوای ماضی ست مثل
ضارب و مضروب اگر گوئی گاهی در مصدر و صفت مشبه حرف اصلی باشد فقط مثل ضرب و حسن پس
مثل این مصدر و مشتق در وی یا در ماضی از حروف اصلی باشد هر دو صادق آمد و حرف یا که برای
انفصال ست از ان ابای کند گوئیم مراد ست که ازین هر دو خالی نباشد و کلمه یا برای منع الخلو ست
پس اجتماع و صدق هر دو بر شیء واحد مضایقه ندارد و مراد از ماضی صیغه واحد مذکر غائب ست
و الا صیغهای دیگرش خالی از حروف زوائد نیستند باید دانست که ثلاثی و رباعی نزد اهل فن آنکه
در وی سه یا چار حرف اصلی باشد و مجرد آنکه در وی حرف زائد نباشد و مزید آنکه در وی زائد هم نیز بود و این تعریف
را شامل کرده اند باسم و فعل کذا فی شرح التسهیل وغیره من المعتبرات و چون برین تعریف وارد می شد
که بسیاری از مصادر و مشتقات مجرد حروف زوائد نیز دارند جوابش دادند که مجرد اولا و بالذات صفت
ماضی ست و باقی بالعرض صفت مصدر را یعنی که ماضیش مجرد ست چنانکه مصنف اولا گفت مصدر و
مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند و بعضی دیگر برای دفع سوال مذکور تعریف ثلاثی چنین
کردند آنکه در ماضی او سه حرف اصلی باشد و علی هذا القیاس تعریف رباعی مجرد و مزید کما فی بعض المختصرات و ازین
تعریف اعتراض مذکور بلا شبه ساقط گردید لیکن سوالی دیگر پیدا شد که این تعریف بر نفس ماضی صادق نیست و الا
لازم آید که ماضی را ماضی دیگر باشد لهذا مصنف علام برین تعریف لفظ در وی افزود تا بر ماضی نیز صادق باشد
معهذا اندفاع سوال مذکور ازین تعریف بدون زیادت لفظ در وی نیز ممکن ست باین طور که گوئیم ثلاثی و رباعی مجرد و
مزید [illegible] در حقیقت صفت مجموع باب ست پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً بابیست که ماضیش تنها

حرف اصلی داشته باشد واین تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق
ست اما صدق مجرد بر یکے از صیغهاے باب باعتبار آنست که صیغه ایست از صیغهای
باب مجرد از قبیل اطلاق کل بر جزو وا ینمعنی بر ماضی نیز صادق است که آنهم صیغه ایست
از صیغهاے باب آرے بر معرّف مذکور اینقدر لازم مے آید که معنی ثلاثی و رباعی در جامد دیگر
باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر حال آنکه اہل فن درینمعنی فرقے نکرده اند و مخفی نماند که
کلام مصنف رح خالی از خلط مبحث نیست زیرا که مستفاد از قوله لیکن مصدر و مشتق آه آنست
که معنی ثلاثی و رباعی مزید چنین می دانند که در خودش سه حرف یا چار حرف اصلی باشد و از
تعریفات ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید که صراحةً ساخته خلاف آن ثابت معلوم میشود و آنچه
بعضے مدققین تجویز کرده اند که مصنف رح سوال مذکور را دو جواب داده ست قوله لکن آه جواب اول
ست و تعریفات مصرحه ثلاثی مجرد و غیره جواب دیگر اگرچه یکے بر تقدیر نفی دیگر باشد با سیاق
و سباق کلام مصنف علام مطابقت ے ندارد ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف
اصلی بود با زائد یا ماضی که در و سه حرف اصلی ست با زیادتی شرحش را
از ما سبق باید دریافت رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی
بود رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زوائد یا ماضی
که در و چهار حرف اصلی و زوائد بود شرحش را بر شرح تعریف ثلاثی قیاس باید کرد
اما تغییر عبارت در تعریفات ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید براے تفنن ست زیادتی فعل بیش از سه
حرف نبود یعنی در ثلاثی یک حرف زائد شود نحو اکرم و دو حرف نحو احمر و سه حرف نحو استنفد و در
رباعی یک حرف زائد شود نحو تدحرج و دو حرف نحو احرنجم و لا یتجاوز ستة و کدام فعل مفرد مذکر
غائب زائد بر شش حرف نباشد پس در ثلاثی زائد از سه و در رباعی زائد از دو نباشد و از قید مفرد
مذکر غائب خارج شد مثل استنصرتم و یستنصرون که مستنبر زائد از شش حرف ست
اگر گوئی اسم از هفت حرف زائد نباشد و فعل ای من
حرف علت تحال اسم درین باب چیست گوئیم چون فعل با تمام با س

ترکیب مفهومش از حیث و زمانه و نسبت ثقل معنوی داشت بخلاف اسم که مفهومش امر واحد باشد لهذا حرف زا
در اسم زائد تجویز کردند تا ثقل لفظی اسم معادل ثقل معنوی فعل باشد پس بدانکه فعل ثلاثی مجرد را شش
باب ست باعتبار استقراء بهر قول تحقیق اگرچه عقلاً نه میشدند از ضرب حرکات سه گانه عین ماضی در حرکات
عین مضارع و بعضی کا دیکاد و فضل یفضل و غیره را ابواب دیگر قرار داده اند کما یجیٔ تحقیقه و وجه ضبط آنست
که فعل مفتوح العین چون خفیف مطلق بود مضارعش بهر سه حرکات عین مستعمل شد و فعل مکسور العین فی
الجمله ثقل دارد لهذا مضارع مضموم العین را که ثقیل بود از احتمالاتش بر کردند و فعل مضموم العین که از همه ثقیل
تر بود و احتمالش از احتمالات عقلیه اش انداختند تا ثقل کم گردد بدانکه باب ... الخ صرفیان ... باشد
از ماهید و جهت اشتقاقش که باهم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند و اصل در نسبتش مصدر ست
لهذا صیغهای غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و میگویند از باب افعال
یا تفعیل ست لیکن در ثلاثی مجرد چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست و این معنی در ثلاثی
مجرد بسبب انحصار مصادر ثلاثی مجرد متصور نبود لهذا بماضی و مضارعش منسوب مینمایند و میگویند
از باب نصر ینصر و فتح یفتح و گاهی بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند

باب اوّل فعَل

یفعِل بفتح عین ماضی و کسر عین مضارع و در بعضی نسخ چنین دیده شده لفتح العین فی الماضی
و کسرها فی الغابر مراد از غابر مضارع ست زیرا که غابر در اصل لمعنی باقی ست و چون از مجموع ازمنه
ثلثه زمانه ماضی را حذف کنند حال و استقبال باقی ماند لهذا مشتمل حال و استقبال را غابر نامند
تعریف موزونش این ست ضَرَبَ یَضْرِبُ هر دو بصیغه معروف و در بعض نسخ قبل این هر دو لفظ
تصریفه نیز دیده شد ضرب با مصدر معروف معنیش زدن و بر زمین رفتن بطلب روزی و باز داشتن و
شتاب کردن و آشکارا کردن مثل و نمناک شدن زمین و رمیدن و ایستادن و جوابانیدن
و دست کشیدن در مال وی و فروبستن و غیر آنست کما لا یخفی علی من
طالع التفسیر و کتب اللغة فَهُوَ ضَارِبٌ و این اسلوب
در تصریف ابواب از برای آن اختیار کرده اند تا مجموع کلام قطع نظر از تعداد الفاظ با معنی
و مربوط باشد یعنی گویا که قائل خبر میدهد که آن مرد زود میزند پس وی ضارب ست تا آخر معنی تصریف و فا در قوله فهو برای تعقیب ست

ویحتمل که برای خبر باشد به تقدیر اذا کان کذلک فهو ضارب متاخرین این اسلوب را صرف صغیر نامند
وآن عبارت ست از ذکر ماخذ و واحد واحد از مشتقات قیاسیه و اهل فن درین تصریف تصرفها دارند
وکم و بیش بکار برده اند لکما للّٰه لا یخفی علی الواقفین ضُرِبَ یُضْرَبُ ضَرْبًا هر سه بصیغهٔ مجهول اما مصدر مجهول
و معروف لفظا واحد ست و اصل و منعش اگرچه برای معنی معروف ست لیکن معنی مجهول مثل زده شدن
بعارضه انتسابش بسوے مفعول پیدا شده است **فائده** بنی تمیم در ماضی مجهول ثلاثی مجرد سکون
عین علی الاطلاق جائز داشته اند و در عُهِدَ بکسر هر دو کذا فی شرح الاصول فَذَاكَ مَضْرُوْبٌ و در
بعضے نسخ لفظ فذاک دیده نشد الامر منه ای صیغهٔ امر از همین باب اِضْرِبْ و چون نهی نزد مصنف
داخل مضارع ست بذکرش نپرداخته الظرف ای ظرف زمان و مکان و لفظ منه درینجا و در آله
و تفضیل باعتماد ذکرش در امر نیاورده مَضْرِبٌ بکسر را جمع مَضَارِبُ بضم با غیر منصرف ست و الآلة
مِضْرَبٌ و مِضْرَبَةٌ و مِضْرَابٌ هر یک بکسر میم و فتح را صیغه اسم آله ست جمعها ای جمع هر سه
صیغهٔ آله مَضَارِبُ مَضَارِیْبُ مگر مضارب جمع هر دو صیغهٔ اول ست همچنانکه جمع ظرف و مضاریب
جمع ثالث همچنانکه جمع مفعول افعل التفضیل اَضْرَبُ برای مذکر ضُرْبٰی برای مونث جمعهما
اَضَارِبُ ضُرَبٌ باضم چنانکه دانستی ای جمع مکسر هر دو صیغهٔ مذکر و مونث بترتیب لف و نشر اول
برائے مذکر و ثانی برائے مونث ست مخفی نماند که مصنف علام تثنیه تفضیل و جمع سالم آن و تثنیه ظرف
و آله را درین تصریف نیاورده زیرا که هر یک ازین ها قیاسی ست که با لحاق الف و نون و واو و نون
و الف و تا حاصل میشود و طالب فهیم بادنی تامل بران قادر میشود لیکن مقتضائے صرف صغیر آنست
که جمع مکسر تفضیل و جمع ظرف و آله هم درینجا مذکور نمی شد زیرا که ذکر تثنیه و جمع در صرف کبیر میباید و اگر
گویند صغر تصریف باعتبار صیغهای فعل ست نه باعتبار اسم گوئیم برین تقدیر جمع فاعل و مفعول را نیز

[1] یعنی بعضے صرفی را با حروف نافیه و مضارع را با حروف نافیه و جازمه و ناصبه و نهی و فعل تعجب و نون تاکید را در
مضارع وامر و نهی نیز افزوده و بعضے بعض این ها را حذف کرده اند و مصنف علام صیغها را جدا نها بدون انضمام
امر دیگر تخالف دارند آورده است ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + + + + + + +

می آورد تا ترجیح بلا مرجح لازم نیاید و نیز مناسب بحال مصنف آن بود که افعل تفضیل را بر آله و آنرا بر ظرف
مقدم میکرد زیرا که افعل تفضیل حکم فاعل دارد که احتیاج فعل و مصدر بجانبش بیشتر ست از احتیاجش بسوے آله
و احتیاجش بسوی آله مقدم ست بر احتیاجش بسوی ظرف چنانکه رعایت این ترتیب در ذکر مشتقات سابقا ملحوظ داشته

ست کما لا یخفی علی الفطن العارف **باب دوم** فَعَلَ یَفْعُلُ بفتح عین ماضی و ضم عین مضارع
و در بعض نسخ بفتح العین فی الماضی و ضمها فی الغابر یافته شد نَصَرَ یَنْصُرُ نَصْرًا بالفتح یاری کردن و عطا
دادن کذا فی التاج نَاصِرٌ نُصِرَ یُنْصَرُ و چون از باب سابق اتحاد وزن مصدر معروف و مجهول سبب تکرر
لفظ بعینه معلوم شده بود لهذا درینجا مصدر مجهول را باعتماد فهم متعلم حذف کرده مَنْصُورٌ اُنْصُرْ بضم همزه
برعایت عین کلمه و طریق بنائش گذشت **فائده** ابن جنی از بعض عرب کسره همزه اِنْصُرْ با وجود ضمه صاد
شنیده کذا فی تعلیق الفرائد شرح تسهیل الفوائد مَنْصَرٌ الخ بفتح صاد صیغه ظرف قانونش را خواهی دانست
ساختن تصریف این باب تا اینجا و گذاشتن باقی بر قیاس باب گذشته برائے آنست که تا اسم ظرف
صیغهائش با صیغهاے باب اول در حرکات مخالفت داشتند بر خلاف باقی که با صیغهاے
باب سابق موافق بودند لهذا بحواله تا آخر تصریف نمود و حذف لفظ فهو و الامر منه و الظرف برای اختصار

و تنبیه بر فهم متعلم بقرینه ذکر آنها در باب اول ست **باب سوم** فَعِلَ یَفْعَلُ بکسر عین ماضی
و فتح عین مضارع و درینجا نیز نسخه دیگر مثل سابق دیده شد سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعًا بالفتح و بکسر نیز
شنیدن و نزد بعضے بالفتح مصدر ست و بالکسر اسم مصدر و سماعا و سماعة و سماعیة بفتح سین هر سه
نیز مصدر ست کذا فی القاموس و از آنجا که اتحاد وزن مجهول و فاعل و مفعول سبب تکرر وزن و احد بعینه
در دو باب سابق معلوم شده بود لهذا درینباب باعتماد ذهن متعلم عاقل بذکر آنها نپرداخته و انچه بعضے مدققین
همین صیغهارا معروف و مجهول تام ساخته اند از سیاق و سباق کلام مصنف درین ابواب خارج مینماید معهذا
برائے حذف فاعل و مفعول علتی دیگر میباید اِسْمَعْ مَسْمَعٌ الخ ذکر امر و ظرفش برائے آنست تا معلوم کنند که همزه
امر مفتوح العین نیز مکسور میباشد و عین ظرف مفتوح العین مضارع مثل مضموم العین مضارع نیز مفتوح میباشد
تا حرکت عین مضارع مخالف ما سبق موهم خلافش نباشد و این هر سه باب اصول اند و سه باب باقی را

فروع کما ستعرف فی صدر الخواص للابواب وتعیین ست وجه تقدیم این هر سه بر ثلثه باقیه آما وجه تقدیم باب
اول بر ثانی وثانی بر ثالث آنست که ماضی مفتوح العین باعتبار خفت فتحه اصل ست از غیر آن ووجه اصل درین ماضی
آنست که مضارعش مکسور العین باشد زیرا که مضموم العین ثقیل تر ست از آن وجه نیز کمال اختلاف در حرکت عین
ماضی ومضارع درین باب ست که فتحه علوی وکسره سفلیست بخلاف فتحه وضمه واختلاف اصل ست کما تحقیق در آنجا
که بعضی گفته اند اگر حال مضارع فعل بفتح العین معلوم نباشد مکسور العین باید خواند ومحمول بر ضرب باید ساخت بالجمله ازین تقریر
تقدیم باب ضرب بعد نصر ثابت گردید تقدیم این هر دو بر سمع ظاهر ست که ماضی مکسور العین فرع مفتوح العین ست
در خفت **باب چهارم** فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فیهما فتح یفتح فتحا بالفتح کشادن وحکم کردن وفراخ
شدن سرپستان شتر کذا فی التاج اِفتح مُفتتح تحلّت حذف صیغها بدستور سابق باید دریافت اما ذکر او وظ فش
برای تطابق باب سابق ست که هر دو در فتح عین مضارع اشتراک دارند **باب پنجم** فَعُلَ یَفْعُلُ بضم العین
فیهما یعنی در ماضی ومضارع کَرُمَ یَکْرُمُ کَرَمًا وکرامة بفتحتین هر یک سخی شدن کذا فی القاموس
کَرِیمٌ مثل امیر صفت مشبهه ست بجای اسم فاعل وعوض آن وکُرام بالضم ومکرم بفتح را نیز همین معنی ازین
باب آید کذا فی القاموس اُکْرُمْ مَکْرُمٌ مثل اُنْصُرْ ومنصر وذکرها للشاکلة مخفی نماند که این باب از ثلاثی
مجرد همیشه لازم باشد بر خلاف ابواب دیگر که لزوم وتعدی دران هر دو مستعمل ست بدانکه نزد بنی تمیم رواست
تسکین عین فعل ای ماضی مکسور العین معروف که عین کلمه اش حرف حلق نباشد مثل عَلِمَ وفَعُلَ ماضی مضموم
العین عام ست که عینش حرف حلق باشد یا نه مثل کَرُمَ وبَعُدَ ودر شَهِدَ مثل عَلِمَ که عین کلمه اش حرف
حلق باشد رواست شَهْدَ بتسکین عین وشِهْدَ بتسکین عین وکسره فا وازین قبیل ست نعم وبئس نزد
غیر بنی تمیم نیز وشِهِدَ بکسر فا برای رعایت کسره عین ومخفی نماند که ذکر این قاعده بعد ابواب شش گانه
مناسب بود تا ماضی حسب را نیز شامل شود مگر مصنف بعد فعل مکسور العین ومضموم العین که موقوف علیه آن ذکر نمود
باب ششم فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فیهما ودر بعض نسخ بکسرها نیز حَسِبَ یَحْسِبُ
حِسْبَانًا بالکسر ومحسبة بالفتح وکسر السین فیهما پنداشتن کذا فی التاج والقاموس والنجه بعضی شراح مصدر این
باب را حسبا بالفتح وحسبانا بالضم نیز آورده اند گفته اند که بمعنی آن شمردن وپنداشتن باشد غلط محض ست

چه این هر دو مصدر این ماده از باب علم بمعنی شمردن حساب کردن است نه از این باب نیز مصدر این باب بمعنی پنداشتن ست فقط نه بمعنی شمردن کما لا یخفی علی الواقفین اِحْسِبْ مَحْسِبٌ بکسر سین و وجه ترتیب درین باب فروع آنست که باب حَسِبَ را سبب قلت مواد خصوص صحیح که سوای دو لفظ نیامده از همه مؤخر کردند و سبب تقدیم فتح بر کسر ظاهر ست که فتح عین ماضی و مضارع بجهت خفت بر ضمه آنها مقدم ست

اما فَضِلَ یَفْضُلُ و همچنین دِمْتَ تَدُوْمُ بکسر عین ماضی و ضم عین مضارع از تداخل است و کاد یکاد از سمع و این قول جواب سوال مقدرست تقریرش آنکه حصر کردن مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در سته مذکوره باطل ست سبب یافته شدن مثل فَضِلَ یَفْضُلُ و کاد یکاد سوای ابواب مذکوره و حاصل جواب آنکه این هر دو خارج از ابواب ششگانه نیستند بلکه اول از قبیل تداخل ست و آن عبارتست از خلط کردن ماضی بابی با مضارع باب دیگر یعنی فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل ست و در بعضی از نصر مستمع لسانین ماضیش از علم و مضارعش از نصر بر زبان راند و سامع ناواقف باب جداگانه زعم کرده و اما ثانی از باب سمع ست و لهذا اکدن بکسر کاف آید زیرا که در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسرهٔ عین را بفا دهند تا دلالت کند بر کسرهٔ عین مثل خِفْن و ضمه کاف کُدن برای دلالت بر حذف واو شاذ بود یعنی مخالف قیاس و استعمال ست اما اول ازین جهت که مقتضای ترجیح رعایت بای رعایت واو آن بود که کدن بضم کاف اصلا نیامدی اما ثانی فلما قال الرضی وغیره انه قلیل و اگر از مضموم العین ماضی وارد شد کسرهٔ کاف را علت مرجوح نیز هم نمیرسد و از آنجا که مصنف علام سابق ازین در ذیل اسمای مشتقه در بیان اسم ظرف بر ذکر اجمالی فتح و کسر عین اکتفا کرده بود و در ابواب ثلاثی مجرد همه اسمای مشتقه بر نهج واحد مستعمل میشد الا ظرف و صفت مشبه لیکن چون قانون ضبط او زان صفت مشبه دشوار تر بود لهذا درینجا ذکر آن نه نمود [illegible] اکتفا نمود اسم ظرف از یَفْعِلُ بکسر عین که از صحیح و اجوف و ناقص بود و مثال مطلقاً یا واوی[۵۴]

---

[۵۲] یعنی [illegible] الله مرقده [illegible] کرموکل و موطئ [illegible] بفتح [illegible] دو موضع را [illegible] بفتح نقل کرده [illegible] الارتشاف [illegible] الله مرقده [۵۳] یعنی [illegible] ظرف [illegible] واوی مکسور العین [illegible] [illegible] مفتوح [illegible] فن [illegible] نقل کرده [illegible]

غیر مضاعف و ناقص از باب ضرب وزن مَفْعِل بکسر عین آید مثل مَوْعِد مَسِیر موضع و از یَفْعَل و یَفْعُل ای مضارع مفتوح العین و مضموم العین و ناقص یعنی آنچه در آخرش حرف علت باشد برابر است که عین و فاش حرف علت باشد یا نه پس لفیف مفروق و مقرون نیز در آن مندرج ست بلکه مضاعف نیز اگرچه فا کلمه اش حرف علت باشد کذا فی شرح التسهیل بر وزن مَفْعَل مفتوح بود مگر ماوی الابل و مدب الخیل که از ضرب مکسو نیز آمده کذا فی الرضی و شرح التسهیل و چندی از نصر بکسر عین شاذ آمده مَنْبِتٌ جای رستن گیاه و میدان مَسْجِدٌ بمعنی مکان معروف که آنجا نماز گزارند و بفتح جیم بمعنی جای سجود پیشانی و یکی از اعضای سبعه که بران سجده کنند کذا قاله سیبویه مَشْرِقٌ جای طلوع مَغْرِبٌ جای غروب مَفْرِقٌ جای فرق در طریق و خط فارق موها در وسط سر مَجْزِرٌ بتقدیم زای معجمه بجشتران مَنْسِكٌ جای فریح نسائک یعنی ذبائح کذا فی الصحاح مَرْفِقٌ آرنج و آنچه بوی انتفاع یابند کذا فی الرضی مَسْقِطٌ جای افتادن و مقام ولادت مَسْکِنٌ جای سکونت مَطْلِعٌ جای طلوع کوکب و هم ظهور آفتاب و مصنف علام در شرح اصول لفظ منخر نیز بمعنی بینی که جای مدخل نفست بتقلید ابن حاجب ازین جمله آورده و گفته که در ماورای مشرق و مغرب و منبت و مجزر فتح عین کلمه نیز مسموع شده و است و در کلمات چهارگانه اگرچه مسموع نشده لیکن بحکم قیاس جائز داشته اند و ابن مالک محشر و محل بمعنی منزل و مجمع و مناص که مفتوح و مکسور هر دو آمده نیز از جمله شواذ آورده و چون مصدر میمی ثلاثی مجرد و ظرف سبب اتحاد وزن در بیشتر مواضع مشتبه بود لهذا برای فرق بینهما ذکر قانون مصدر میمی پرداخت اگرچه اینجا مقام بیانش نه بود و مصدر مفتوح آید مگر از نحو یَعِدُ و یَضَعُ و یَیْسِرُ یعنی مصدر میمی از همه ابواب مذکور ثلاثی مجرد مفتوح العین می آید مگر از مثال واوی محذوف الفاء مضارعش مکسور العین باشد یا مفتوح و از مثال یائی مکسور العین که اینها نزد همگنان و از مثل وجل یعنی مثال واوی مکسور العین لازم نزد اکثر مکسور العین بود اما مرجع و مکبر و معجز بالکسر و مهلک بالکسر و الضم کذا فی الرضی و موحق و مکرم و معون و مالك بضم از شمعم کذا فی التسهیل شاذ ست نزد کو فیین و مَیْسُرَةٌ مضموم السین مطلقا انکار نموده است لیکن فی توجیهه

ا الفاظ محل این معنی وقت حلول اجل ست از ضرب بود و آن نقد بکسر باشد ۱۲ ند نور السدر منه

کہ مَعُون جمع معونۃ ست وکذا اکرم کذا فی الصحاح و در بعض نسخ عبارت متن چنین واقع شده بدانکہ
اسم ظرف از ناقص و مضاعف بفتح عین آید و از مثال بکسر العین و از غیر آن چنانکہ دانستی انتهی یعنی از
صحیح و مهموز و اجوف از مکسور العین مضارع مکسور و از غیر آن مفتوح چنانکہ در ابواب سابقہ از اعراب آنها
دانستی و مخفی نماند کہ در هر یک از هر دو نسخہ فائدہ ایست کہ در غیرش حاصل نیست در اول ذکر مواد شاذہ
مکسور العین و حال مصدر کہ در ثانی نیست و در ثانی ذکر مضاعف یا ناقص کہ در اول نیست و ابن مالک
در تسهیل گوید اجوف یائی در مصدر و ظرف حکم صحیح دارد یعنی مصدرش مفتوح و ظرفش مکسور باشد و نزد
بعضے کسرہ و فتحہ هر دو جائز ست و نزد بعضے موقوف بر سماع ست و این قول بهتر ست انتهی بحاصلہ
و موید قول اول ست انچہ جوهری در صحاح می آرد بِعْتُ الشیئَ ابیعہ بیعًا و بیعًا و هو شاذ و قیاسہ
مَبَاعًا و موید قول ثانی ست انچہ صاحب عباب و صحاح میگویند ان المفعل من ذوات الثلثۃ نحو کال
یکیل اذا ارید بہ الاسم مکسور و المصدر مفتوح و لو فتحتهما او کسرتهما فی الاسم و المصدر جمیعا لجاز لان العرب
تقول المسار و المسیر و المعاش و المعیش و المعاب و المعیب انتهی بجروفهما و نیز در صحاح ست عاش الرجل
معاشا و معیشا و کل واحد منهما یصلح ان یکون مصدرا و ان یکون اسما مثل معاب و معیب و مکال و مکیل و موید
مذهب ثالث ست انچہ سیبویہ گفتہ محیص مثل مرجع ست و بارتصریح کرده لیس بمطرد انما ینتهی الی
المسموع انتهی با لتحقیق مزید و مطبخ بکسر میم صیغہ ظرف و مثل مظنۃ و مقبرۃ و مثل مأسدۃ از معلولات فن
باب پنجم از رباعی مجرد یک باب ست و مصدرش فَعْلَلَۃ بفتحات و سکون عین و این وزن مطرد ست
بعضی مادہ مستعمل شود بَعْثَرَ یُبَعْثِرُ بَعْثَرَۃً شورانیدن و آشکارا کردن کذا فی التاج و نظر کردن و تفتیش
نمودن و پریشان کردن چیزی و برگردانیدن بعض چیز را بر بعض و برآوردن چیزے و دور کردن
و منتشر کردن یا بهم زدن چیزے باشد و منهدم گردانیدن حوض و زیرش را بالا بردن کذا فی القاموس
و یُبَعْثِرُ کسر ما قبل آخر صیغہ اسم فاعل مُبَعْثِرٌ مُبَعْثِرَۃٌ مُبَعْثَرٌ بفتح ما قبل آخر صیغہ اسم مفعول
الا هر یکے فرق ... و الظرف مُبَعْثَرٌ مثل بمعنی سالم اسم ظرف ... الباب غیر ثلاثی مجرد و اسم مفعول قیاسہ
... ست ... ظرفش جمع مکسر ... جمع سالم اگرچہ محتاج الیہ ... و لهذا

تثنیه اش را مذکور نساخته که قیاس در آن کفایت میکند لیکن چون لعاب را بقه جمع مکسر ظرف آورده است لهذا ذکر جمع
سالمش اشارت بعدم وجود مکسر ساخته و یجیٔ مصدره فِعلالاً بالکسر یعنی گاهی مصدرش برین وزن
آید زیرا که صیغهٔ مضارع سبب خصوصیتش بزمانه خاص دلالت بر قلت میکند نحو سرهفت الصبی سرهافاً و سرعفته
سرعافاً غذای طفل نیکو کردم کذا فی تعلیق الفرائد و فَعلالاً بالفتح نحو زلزال و درین لفظ کسره و ضمه نیز آمده کذا فی
القاموس و ابو حیان مصدر زلزل مزلزلة و زلزالاً و زلزیل نیز آورده سیبویه گوید فعلال بالفتح مخصوص
بمضاعف ست کذا فی المزهر و کسره نیز در آن جائز و غالباً بمعنی اسم فاعل بود نحو صلصال و وسواس
بمعنی مصلصل و موسوس کذا فی التسهیل و فرا گوید فعلال بالفتح در کلام عرب منحصر در مضاعف باشد
مگر خزعال لفظ واحد نادرست و نزد بعضی زلزال و قلقال و امثالش بالفتح اسم مصدرست و بالکسر مصدر
کذا فی المزهر و گاهی فعلال بالضم آید نحو برهن برهاناً و مصنف علام سبب ندرت این وزن را ذکر نکرده
وانچه ابن و امینی در شرح تسهیل از وجود لفظ حراج انکار میکند عجب ست چه در صحاح و قاموس
و تاج المصادر موجودست آری در ملحق غیر حیقال نیامده و فَعْلَلَی بفتحات و سکون عین بالالف
مقصوره نحو قهقری پس پا باز آمدن کذا فی الصحاح ابوحیان در ارتشاف می آرد این وزن شاذ ست
و فُعُلّاء بضم اول و ثالث بالالف ممدوده نحو قرفصاء و گاهی حرف ثانی برعایت اول و ثالث
نیز مضموم باشد یعنی نشستن بر هر دو سرین بحیثیکه هر دو ران را بشکم چسپاند و هر دو دست را گرد هر دو
ساق حلقه زند و نزد بعضی نشستن بر هر دو پا بحیثیکه هر دو دست را در بغل کرده و هر دو ران را بشکم
چسپانیده سرنگون باشد و درین لفظ قرفصی به تثلیث قاف و فا بالف مقصوره نیز آمده کذا فی
القاموس مصدر رباعی مطلقا و ثلاثی مزید سوای مصادر یکه برای هر یک مقرر ست
بر مفعول وی نیز آید و این مصدر را مصدر میمی گویند پس در غیر ثلاثی مجرد مفعول و ظرف
و مصدر میمی بر یک وزن باشد و بعضی از محققین گفته اند مصدر ثلاثی مجرد نیز بر وزن مفعول
می آید پس تخصیص ثلاثی بمزید برای آنست که بیان مصدر بر وزن مذکور از ثلاثی مجرد در ما قبل گذشت
و الا حاجت نبود راقم الحروف میگوید مراد از مصدر درینجا بطریق اطراد و قیاس ست و وزن مذکور از

ثلاثی مجرد قیاسی نیست پس اگر ذکرش در ماقبل نمی گذشت نیز حاجت باقی بود دباعی مزید را سه
باب است یکی بدون همزهٔ وصل و دو با همزهٔ وصل تقدیم رباعی مزید بر ثلاثی مزید برای آنست که بعضے
از ابواب ثلاثی مزید ملحق برباعی مزید ست و دانستن ملحق موقوف بر دانستن ملحق به می باشد پس از
تقدیم ثلاثی ملحق گزیری نبود اما طرد الباب همه ابواب ثلاثی مزید را مؤخر آورد تا انتشار در ذکر افراد نوع واحد
لازم نیاید و نیز رباعی مزید قلیل ست و ثلاثی مزید بسیار و قلیل مقدم باشد **باب اول تَفَعْلُلٌ**
تَسَرْبَلَ یَتَسَرْبَلُ بسکون راو فتح با در هر دو تَسَرْبُلًا بضم موحده مصدر معروف بمعنی پیراهن در بر
پوشیدن کذا فی القاموس مُتَسَرْبِلٌ بکسر ماقبل آخر اسم فاعل تُسُرْبِلَ بضمتین و سکون را و کسر با
یُتَسَرْبَلُ بضم اول و فتح ماقبل آخر تَسَرْبُلًا مصدر مجهول مثل معروف مُتَسَرْبَلٌ بفتح با اسم مفعول
تَسَرْبَلْ بفتح با صیغهٔ امر بدانکه اسم ظرف از غیر ثلاثی مجرد یعنے ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید همی آید بر
مفعول وی یعنے صیغهٔ مفعول وی ظرف از غیر ثلاثی مجرد واحد باشد مگر جمع ظرف با الف و تا باشد و جمع
مفعول با واؤ و نون یا یا و نون بلکه صیغهٔ مصدر میمی نیز چنانچه گذشت لیکن بهتر آن بود که مصنف
علام بیان ظرف را با مصدر میمی در آخر باب رباعی مجرد منضم میکرد تا اختصار و ادراک حال مصدر
و ظرف در اول باب غیر ثلاثی حاصل میشد و دوم آنست در اخر صیغها مجرد و مزید و ثلاثی مزید که
آخرش مجرد از تاست زیادتی تای مرة مثلاً و همچنین تا می حالت و عدم ذکرش دریجا بر مقایسه بقرینه
ذکر نساوی حالتش در ماقبل ست و آنچه بعضے شراح گفته اند که عدم ذکرش برای احتراز ست
از تای حالت که مصنف به تبعیت ابن مالک قائل لحوق تای مرة در غیر ثلاثی مجرد نیست مبنی ست
بر عدم اطلاع مذهب مصنف زیرا که خودش در شرح اصول میگوید تسربلة فی المرة و النوع انتهی پس توجیه کو از قسم توجیه
القول بما لا یرضی به قائله باشد چون تَسَرْبُلَةً یکبار پیراهن پوشیدن و یک نوع پیراهن پوشیدن
و اگر با تا باشد مرة و نوع و غیر آن بقرائن معلوم شود کما مر مفصلاً فی مصادر الثلاثی المجرد فتذکر **باب**
دوم اِفْعِنْلَال اِحْرَنْجَمَ یَحْرَنْجِمُ بفتح علامت مضارع و کسر ماقبل آخر اِحْرِنْجَامًا بهم آمدن قوم

ـــــــ
سه و حجرة و نقبة از افتعال و عمة و نمقة از تفعل مراد بهای اینها شاذ ست کذا فی توضیح المسالک لابن هشام ۱۲ منه نور الله مرقده ++

وشتران بریکدیگر وفراهم آمدن وباز ماندن از کاری بعد از ان کذا فی القاموس مُحرنجِمٌ بکسر جیم اسم فاعل
احرنجم یحرنجم مُحرنجَمٌ بفتح جیم بصیغه مفعول اِحرنجِم بکسر همزه وجیم صیغه امرست باب
سوم اِفعِلّال بادغام لام اول در ثانی اِقشَعَرَّ یَقشَعِرُّ بفتح یا وکسر عین اصل یقشعرر
اقشعر اذا موی برتن خاستن ودانها بر پوست اعضا بر آمدن از سرما یا از ترس یا از لرزه کذا فی ریاض
الاطفال مُقشَعِرٌّ بکسر عین صیغه اسم فاعل اُقشُعِرَّ یُقشَعَرُّ مُقشَعَرٌّ بفتح عین صیغه اسم مفعول
وآوردن مجهول ومفعول درین هر دو باب اگرچه همیشه لازم باشد برای تعلیم فن نش به مبتدیان ست
که گاهی با حرف جر از باب لازم مستعمل شود کذا نقل عن المصنف اِقشَعِرَّ بکسر عین و فتح رای مشدد
اِقشَعِرِّ بکسر عین و اِقشَعرِر بفک ادغام وکسر رای اول وجه جواز حالات ثلثه درین لفظ
وامثالش آنست که مقتضای امر سکون حرف آخرست ومقتضای ادغام سبب اجتماع دو متجانس
حرکت آخر واین هر دو متعارض ومتناقض اند لهذا عملا بر دلیلین گاهی فک ادغام بسکون آخر کردند وگاهی
ادغام ساخته حرف اول را فتحه دادند لان الفتحة اخف الحرکات وگاهی کسره لان الساکن اذا
حُرِّک حُرِّک بالکسر وگاهی برعایت ضمه مقارن مضموم نیز سازند مثل مُدَّ کما یجیئ وجاء مصدرش
فُعَلِّیلَة بضم فا وفتح عین وسکون لام اول وکسر لام ثانی وفتح لام ثالث یعنی مصدر این باب برین
وزن کمتر آمده است نحو قشعریرة بمعنی اقشعرار بمعنی لرزه ونظیرش طمانینة وشرابیبه یا شید کذا فی
الارتشاف وشارح تسهیل گوید ظاهر کلام سیبویه آنست که طمانینة وقشعریرة مصدر نیست بل اسمی ست
قائم مقام مصدر مثل نبات در قوله تعالی والله انبتکم من الارض نباتا الآیة بالجمله جائیکه مفعول مطلق
فعل غیر مصدر مشهورش واقع شود بعضی آنرا مصدر گویند وبعضی اسم مصدر ومصنف علام قول اول
اختیار کرده وابن مالک وغیره باب چهارم برای رباعی مزید نیز آورده اند مثل اهرمّع اهرماعا وبرمّعا
بفتح ها ورا ومیم شد سرعت نمودن وچالاکی کردن وجلد گریستن وفرو رفتن در کلام وبتکلف گریستن
کذا فی شرح الاصول وکسانیکه رباعی مزید را در سه باب منحصر داشته اند میگویند اصل اهرمّع اهنمع
مثل احرنجم بود نون را بسبب قرب مخرج با میم بدل کردند پس داخل ست در احرنجام نه باب جداگانه

وتابع این مردم ست مصنف در این کتاب لیکن عجب آنست که در اصول خود قول قائلین الوالت بعه را اختیار کرده
و قول قائلین تثلیث را بصیغهٔ تمریض آورده کما لا یخفی علی الواقفین ثلاثی مزید بر دو گونه ست ملحق
بصیغهٔ مفعول و مستعرف معناه و مطلق یعنی غیر مقید بقید الحاق مطلق دو قسم ست یکی آنکه
در وی یا در ماضی او همزهٔ وصل بود و قوله در وی همزهٔ وصل بود صادق ست بر ماضی و مصدر و قوله در ماضی
او همزهٔ وصل بود صادق ست بر صیغهای دیگر او لیکن ماضی و مزید تحقیق مثل این عبارت در تعریف
مجرد و مزید گذشت دوم آنکه در وی همزهٔ وصل نبود قسم اول که همزهٔ وصل دارد هفت بابست باعتبار
شهرت اگرچه غیر مشهور ابدا از آنست چنانکه خواهی دانست باب اول افتعال و این لفظ
خود نیز مستعمل ست کما ریعنی بمعنی افترا کردن کذا فی القاموس و بمعنی ساختن و از ینجاست که فر لے
نحوی در بیان طعامیکه بر عیسی علیه السلام نازل شده بود میگوید افتعله الله تعالی یجتنب یجتنب
بفتح علامت مضارع و کسر ماقبل آخر اجتنابا یکسو شدن و جنب شدن کذا فی التاج مجتنب بکسر
ماقبل آخر اجتنب بکسر ماقبل آخر **فائده** باید دانست که در ماضی مجهول غیر اجوف این باب کسرهٔ
همزه با وجود ضمه حرف ثالث نیز آمده کذا صرح به المصنف فی اصوله اما در ماضی مجهول اجوف این باب و انفعال
سه حالت جائزست اول اختور و انقود بضم همزه و حرف ثالث دوم اختیر و انقید بکسر خالص همزه و
و حرف ثالث سوم اشمام همزه و حرف ثالث و از ینجاست که دمامینی در شرح تسهیل میگوید تشم قبل الضمة
المشمة نحو اختیر و انقید فان خلصت کسر التاء و انقاف کسرت الهمزة و ان اخلصت ضمتها ضمت الهمزة
وان اشممتها الضم اشممت الهمزة ایضا و خالد ازهری در تصریح می آرد فالضم فی اختور والقود والکسر
والاشمام فی اختیر وانقید و هکذا صرح به کثیر من اهل الفن لیکن شارح رضی ضمهٔ خالص همزه را با اشمام
حرف ثالث نیز آورده همچنانکه ابو حیان صاحب فصل در اغزی نقل کرده اما آنچه بر زبان عوام
از ضمهٔ خالص همزه و کسرهٔ خالص حرف ثالث شهرت یافته اصلی ندارد اگر گوئی رجحان ضمهٔ همزه در اغزی
با وجود کسرهٔ ثالث مستلزم آنست که مشتهر عوام نیز صحیح باشد زیرا که رعایت ضمهٔ تقدیری حرف ثالث
در همزه مشترکست و کلام مصنف در شرح اصول نیز موهم این اعتراض اگرچه قائل بودن امر نیکو ازش

در مثل اُختِیرَ از تصریح کسے ثابت نشده گوئیم رعایت ضمه تقدیری جا بجا مینمایند که رعایت ضمه لفظی آنجا ممکن نباشد چنانکه در اُغزِی وا [۱] انقلاب یای ضمیر لازم آید یا اختیاد ماعنه الفرار و در اختیر و انقید رعایت ضمه لفظی ممکن است و لهذا اختور و انقود نیز میخوانند پس حاجت رعایت ضمه تقدیری نیست و معنی اشمام در وجه ثالث مثل اختیر مختلف فیه است مختار نزد مصنف اشمام ضمه همزه بسوے کسره و اشمام کسره حرف ثالث بسوے ضمه است که قائم مقام ضمه تقدیریست کذا فی شرح الاصول و از کلام ابو حیان در ارتشاف بالعکس معلوم میشود و ظاهر از کلام دمامینی اشمام ضمه بسوے کسره در هر دو و متبادر از کلام خالد از هر اشمام کسره بسوے ضمه در هر دو کما هو الاظهر در کلامهما

باب دوم استفعال

اِسْتَنْصَرَ یَسْتَنْصِرُ بفتح علامت مضارع و کسر ماقبل آخر اِسْتِنْصَاراً بکسر همزه و تا یاری خواستن کذا فی التاج مُسْتَنْصِرٌ بکسر ماقبل آخر اسم فاعل اُسْتُنْصِرَ یُسْتَنْصَرُ مُسْتَنْصَرٌ بفتح ماقبل آخر اسم مفعول اِسْتَنْصِرْ بکسر همزه و صاد و این لفظ خود نیز مستعمل است بمعنی

باب سوم انفعال

[گ]رده شدن کذا فی التاج لما مر الیه الاشارة اِنْفَطَرَ یَنْفَطِرُ اِنْفِطَاراً شگافته شدن کذا فی التاج مُنْفَطِرٌ بکسر ماقبل آخر اسم فاعل اُنْفُطِرَ یُنْفَطَرُ مُنْفَطَرٌ بفتح ماقبل آخر اسم مفعول و وجه ذکر مفعول و مجهول با وجودیکه این باب لازم است در اقشعرار گذشت اِنْفَطِرْ بکسر ماقبل آخر

باب چهارم افعوّال

اِعْلَوَّطَ یَعْلَوِّطُ اِعْلِوَّاطاً دست در گردن شتر انداخته بران سوار شدن و نزد بعضے سوار شدن بر شتر بدون مهار برهنه و گرفتن و لازم بودن کسی را و خود رائی کردن کذا فی القاموس و آنچه در نسخ منشعب مشتهر است قلاده در گردن شتر بستن و بعضے از مدققین نیز اتباع [۲] کرده اند در کتب لغت از ان نشانی نیست جوهری در صحاح می آرد انما لم تنقلب الواو یاء فی المصدر کما انقلب فی اعشوشب اعشیشاباً لانها مشددة انتهی و نزد بعضی علیهما [۳] نیز آید کذا فی الارتشاف مُعْلَوِّطٌ بکسر واو اُعْلُوِّطَ یُعْلَوَّطُ مُعْلَوَّطٌ بفتح واو در هر دو اِعْلَوِّطْ بفتح لام و کسر واو

باب پنجم افعیعال

اِخْشَوْشَنَ یَخْشَوْشِنُ

---

[۱] یعنی اگر در اغزی ضمه تقدیری را ظاهر نمایند اغزو شود یا اغزوی با عاده واو و حذف ... منور الله مرقده [۲] و ... بضم ... و کسر ... کما ذکره الدمامینی شاد است ۱۲ منه نور الله مرقده [۳] همانکه اجلیواذ کذا ... بتصریح الازهری ۱۲ منه نور الله مرقده

بفتح شین اول و کسر ثانی اخشیشانا نیک درشت شدن و خوے کردن بدرشت پوشیدن کذا فی
التاج مخشوشن بکسر شین ثانی اخشوشن یخشوشن بفتح ہر دو شین مخشوشن بفتح شین ثانے
اخشوشن بفتح شین اول و کسر ثانی **باب ششم افعلال** احمرّ یحمرّ اصلہا
احمرر یحمرر بفتح ہر دو راء در ماضی و کسر اول در مضارع احمرارا سرخ شدن کذا فی التاج و گرم شدن
جنگ و کارزار کذا فی القاموس محمرّ بفتح میم ثانی اسم فاعل احمر یحمر محمرا اسم فاعل و مفعول ہر دو
لفظ واحد است مگر اصل اسم فاعل بکسر راے اول و اصل اسم مفعول بفتح آن بوده است احمرّ بفتح را
احمرّ بکسر را احمررّ بفک ادغام و وجہ ہر یک در امر اقشعر گذشت ابو حیان گوید مذہب خلیل آنست کہ
افعل مقصور است از افعال **باب ہفتم افعیلال** ادہامّ یدہامّ ادہیماما
سیاه شدن کذا فی الصحاح مدہامّ ادہوم یدہام مدہامّ اسم فاعل و مفعول در لفظ واحد است
و فرق کسره و فتحہ ما قبل آخر در تقدیر است مخفی نماند کہ در ماضی سہ باب ازین ابواب ہفت گانہ دو حرف
زائد است و آن افتعال و انفعال و احمرار است و در ماضی بواقی سہ حرف پس مصنف علام را مناسب
آن بود کہ ہمہ زائد دو حرفی را مقدم می آورد و بر زائد سہ حرفی و زیادت قبل فا و بعد آن و بعد عین را ہم
ملحوظ داشتہ بترتیب ابواب می پرداخت لیکن مصنف بنظر عدم وجوب ترتیب مذکور و حصول مدعا بہر طرف
درہم و برہم آورده **فائده** باید دانست کہ ثلاثی مزید ابسیار باب دیگر است کہ اولش ہمزه وصل باشد و ازآنہا ست
اثیان کافعال و اکوہدّ کافوعلّ و اہبیخ کافیعلّ و اذلولی کافوعلی و استلام کافتعال و اخرنصل
کافونعل و اعثوجج کافعوعل ابو حیان گوید سیبویہ ازین دو وزن غافل شده و اضبطاء کافعلاء
و اسحنکک کافعنلل و اسماد دو کافعالل و اسلنقم کافلعال و انقہل کانفعل و اصمقر کافمعل و اتہمد
کافعل و اہرمع کافعل و نزد بعضے این لفظ رباعی مزید است و اعلنکس کافعنلس و غیر ذلک
لما ذکره ابو حیان فی الارتشاف و ابن مالک فی ابنیۃ الافعال صاحب قاموس بعضی را ازینہا رباعی
مزید گوید اما ازّل کافعّل بتشدید فی و ہمّش ادارس کافاعل بتشدید فالہ مصدر این ہر دو ذا مثال بتشدید زا

لہ مثل اقعدا ما نقل از انفعال میگویند مصنف مثل اسماد دو اعثوجج وغیره را از ملحق قرار داده ۱۲ منہ نور اللہ مرقده

وسیم وآوردیزاین تشدیدِ دال آید مصنف در شرح اصول گوید ظاہر آنست کہ این دو باب جداگانہ ست و نزد جمہور در اصل تفعل وتفاعل بودند وعجب آنست کہ عدم ذکر این ہر دو باب درین کتاب ظاہر برائے آنست کہ این ہر دو را فرع تفعّل وتفاعل دانستہ نیاوردہ کما ہو المشتہر وبعضے ادّرع بتشدید دال و اجادی بر وزن افعَلّ وافعلی را نیز دو باب جداگانہ شمردہ اند مگر تحقیق آنست کہ اول از افتعال ست وثانی از افعلال کذا فی الارتشاف واما استکان نزد بعضے از افتعال بزیادت الف ست ونزد بعضے از استفعال ہو الارجح عند المصنف والتفصیل فی المطولات اما آنکہ در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پس بایں مناسب آن بود کہ چون در مصدر بہمزۂ وصل تردید بوجود ہمزہ وصل در ماضی وغیرش کردہ بود درینجا نفی ہمزہ وصل نمود لیکن چون ہر چہ ہمزۂ وصل در ماضی ندارد در صیغہاے دیگر نیز نمیدارد لہذا بہمین قدر اکتفا کردہ

باب اول فعال اَکْرَمَ یُکْرِمُ اِکْرَامًا گرامی کردن کذا فی التاج وہمزہ اش قطعی ست میدانی گوید مصدر این باب فعالۃ وفعال بفتح نیز آید مثل اکرم کرامۃ بحذف ہمزۂ اول وابدال تا ازان مثل اقامۃ ومثل انبتکم من الارض نباتا وابو حیان قریب بہ بیست وزن دیگر از اوزان مصادر این باب شمار نمودہ وشارح تسہیل گوید تحقیق آنست کہ گاہی مصدر غیر باب مقارن فعلی ازان باب میشود پس کرامۃ ونبات مصدر مجرد اند کہ مقارن فعل فعال شدہ اند از آنست قولہ تعالے وتبتل الیہ تبتیلا والاکرامۃ بالکسر می آید مثل اقامۃ چہ ساکن را وقت تحریک کسرہ میدہند ودلالت بر حذف ہمزہ نیز مقتضی آن بود مُکْرِمٌ بکسر را اسم فاعل اُکْرِمَ یُکْرَمُ مُکْرَمٌ بفتح را مفعول اَکْرِمْ بفتح ہمزہ امر فائدہ اسم فاعل این باب بر وزن فاعل نیز آید مثل وارس ویافع کذا فی الارتشاف ومثل وارق کذا فی المزہر وبر وزن مُفْعَل بفتح عین نیز مثل ملفج ومسہب ومحصن وبر فعول مثل نتوج ونتج چنانکہ مشتہر ست کذا فی الارتشاف واسم مفعول بر فاعل نحو اسام الماشیۃ فی المرعی فہی سائمۃ وبر مفعول نحو محبوب ومجنون ومزکوم ومحزون ولاخامس لہا کذا فی المزہر بنای یُکْرِمُ یُاَکْرِمُ باید زیرا کہ علامت مضارع را بر ماضی زائد میکنند پس ہمزہ را از اصل مذکور وتا اُکرم ونا اُکرم افگندند تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اُاَکرم صیغہ متکلم بلکہ سہ ہمزہ بر تقدیر ادخال ہمزۂ استفہام پس اصل در حذف ہمزہ صیغہ متکلم واحد ست

وصیغہاے دیگر فرع نہ بالعکس چنانچہ بعضی شراح گفتہ وقول مصنف خلاف قوم فہمید و باقی ماندن ہمزہ در شعر

قول سہ فانہ اہل لان یؤکرما + شاذ ست **باب دوم** تفعیل کَرَّمَ یُکَرِّمُ تَکْرِیْمًا وتَکْرِمَۃً

گرامی کردن کذا فی التاج ودرین باب سوای مصدر عین مکرر است ویکی از دو حرف زائد نزد خلیل وسیبویہ

اول بدلیل آنکہ بمقابلہ یاے بیطر ست ونزد دیگران ثانی بدلیل آنکہ بمقابلہ واو جہور ست ابن جنی در منصف

خود میگوید کلا القولین صواب کذا فی شرح التسہیل ومیتواند گفتہ شود اول بسبب آنکہ زیادت ساکن اولی ست

از متحرک دوم بسبب آنکہ زیادت از ثانی حاصل شدہ است مُکْرِمٌ بکسر اَکْرِمْ یُکَرَّمُ مُکَرَّمٌ ہر دو بفتح را

کَرِّمْ ہر بکسر را صیغہ امر ویجیٔ مصدرہ علی تَفْعِلَۃٍ یعنی مصدر این باب این وزن کم ست مثل تجربۃ

وتبصرۃ الا از ناقص کلیۃ واز مہموز اللام اکثر ہمین وزن آید کذا فی التسہیل نحو تعزیۃ وتخطیۃ ونزد زمخشری

وپیروانش تا در تعزیۃ وغیرہ عوض یاے محذوف ست کہ در اصل تعزیی بود ویا بروزن تفعیل بود اما تنبیئًا

وتخطیئًا وتہنیئًا از مہموز وتاتی نحو اتیت الماء تاتیًا وتنزیًا در قول شاعر **شعر** فہی تنزی دلوہا تنزیا + کما

تنزی شہلۃ صبیا + از ناقص شاذ ست وفَعَال بالفتح نحو سلام وکلام وفِعَّال بالکسر وفِعِّال بالکسر وتشدید

عین وازانست قولہ تعالی کذبوا بآیاتنا کذابا بتخفیف وتشدید ذال کما فی القراۃ کذا فی الارتشاف و

تَفْعَال نحو تکرار وتحقیق در مصادر ثلاثی گذشت ابوحیان گوید مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر

گویند وبعضی نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر میباشد ولا مشاحۃ فی الاصطلاح انتہی وقد مر الیہ الاشارہ

باب سوم تَفَعُّل تَقَبَّلَ یَتَقَبَّلُ تَقَبُّلًا بضم بای پذیرفتن کذا فی الصراح مُتَقَبِّلٌ بکسر با

اسم فاعل تُقُبِّلَ یُتَقَبَّلُ مُتَقَبَّلٌ بفتح با اسم مفعول تَقَبَّلْ بفتح با امر وجاء مصدرہ تِمِلَّاقٌ بکسرتین

وتشدید لام چاپلوسی کردن کذا فی الصحاح وصیغہ ماضی اشارہ بسوے کمال قلت ست ابوحیان گوید

کبریاء وجبروت وضور وطو وتقدمہ وطیرہ وامارۃ نیز از مصادر این باب ست ومصدرش بروزن

فَعْلَۃ بالفتح سواے حیرہ وطیرہ نیامدہ **باب چہارم تَفَاعُل** تَقَابَلَ یَتَقَابَلُ بالفتح با در ہر دو

تَقَابُلًا بضم با ہم برشدن ورو فراروے کردن کذا فی التاج مُتَقَابِلٌ بکسر با اسم فاعل تُقُوبِلَ یُتَقَابَلُ

تَقَابُلًا بفتح با اسم مفعول مُتَقَابَلٌ بفتح با امر وتَتَقَطَّعَتْ از باب تفعل وتَشَابَہَتْ از باب تفاعل

بزیادتی تا ادغام اول هر دو و در ثانی با وجود زیادتش ابدالش بشین و ادغام آن نیز آمده است اشّابه از اِتّاعَلَ
دتفاوُت بفتح و کسر واو بصیغه مصدر از تفاعل شاذ است اما ضمه واو قیاسی ست و همچنین طِعِنّان
مصدر تطاعن کذا فی الارتشاف والقاموس و رِمِّیّا بکسرتین و تشدید میم و یا مصدر ترامی کذا فی توضیح
المسالک شاذ ست چون در آید تای مضارع بر تای تَفَعَّلَ و تَفَاعَلَ و مکرر تفعلل و ملحقاتش روا ست
حذف یکی از دو تا بسبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویه و بصریین ثانی زیرا که اول علامت مضارع ست
والعلامة لا تحذف و نزد هشام ضریر و سائر کوفیین اول زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت و غیرش
مخل این معنی گردد و نیز ثانی علامت باب ست و رعایت باب اهم باشد از علامت دیگر در معروف خاصّة
نه در مجهول و الا اگر اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التا با مجهولش لازم آید و اگر ثانی را حذف کنند
التباس مجهول تفعّل با مجهول تفعیل و التباس مجهول تفاعل با مجهول مفاعلة لازم آید کقوله تعالی تنزل الملائکة
و تحاضون و حذف نون ثانی در نُجّی المؤمنین از باب تفعیل در قراءت ابن عامر و عاصم شاذ ست

باب پنجم مُفَاعَلَة

قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً باهم کارزار کردن و کشتن کذا فی التاج مُقَاتِلٌ قُوتِلَ
یُقَاتَلُ مُقَاتَلٌ قَاتِلْ بکسر تا و جاء مصدره فِعَالٌ و فِیعَالٌ بالکسر فیهما نحو قتال و قیتال و الاخیر لاهل
الیمن کذا فی التاج و قیل فعال اصله فیعال کذا فی الارتشاف و فعال از فعلی که فاء کلمه اش یا باشد بسیار
کم ست نحو یوام معامله بایام کردن کذا فی الارتشاف و همچنین فِعَّال بالکسر و التشدید نحو مرّاز ماری یماری کذا
فی الشافیة و فُعَال بالضم نحو جوار از جاوره کذا فی القاموس اما سَایَلَة بروزن فاعلة بفتح سین و همزه
والف بعد آن از قسم جمع بین اللغتین ست میان سایلة اجوف یائی از باب مفاعلة و سائلة مهموز العین
از منع بدانکه سوای اهل حجاز بنی تمیم و قیس و ربیعه و مجاورین ایشان علامت مضارع غیر یا را
کسره خوانند الا بعض بنی کلب یا را نیز کسره دهند اگر عین ماضیش مکسور بود و مضارعش مفتوح کما صرح به المصنف
فی الاصول و شرحه بقوله کسر عین ماضیه فقط ای یکون ذلک مضارع مفتوح العین انا تخزن و تذهب

[1] و فی الرضی فعال مقصور فیعال [illegible] [2] و اهل حجاز علامت مضارع را کسره [illegible] اگر ماضیش [illegible] شد [illegible]
[3] و حرکت دیگر نیز [illegible] [4] [illegible]

بکسر تا از فتح شاذ ست و نعبد بکسر نون از نصر کما فی قراءة شاذ و آنچه بعضی شرح تعمیم عین مضارع از مکسور مفتوح کرده اند
ازین قاعده خبر ندارند و این کسره برای دلالت بر کسره عین ماضی ست و این کسره اگر بر فا می بود توالی
اربع حرکات لازم می آمد و اگر بر عین التباس بمکسور الاصل لازم می آمد و لام که محل اعراب و تغییر ست صلاحیت
علامت ندارد و اگر یای تحتانی نیز مکسور میگردید کثرت کسرت لازم آمدی زیرا که یا خودش از دو کسره پیدا ست
یا اولش یعنی اول ماضی همزه وصل نحو انصرف و استنصر یا تای زائد که مطرد بود چنانکه در باب تفعل
و تفاعل و تفعلل میباشد قوله تای زائده مطرده احتراز است از مثل تقطعت و تشابهت که مطرده
نیست و در مضارع خاصه دوجل نحوه مراد از نحو وجل مثال واوی لازم از باب علم ست یا را نیز [ا]
مکسور خوانند و در اصول بحث و متصرفاتش را و نحو ییأس یعنی مثال یائی مهموز العین لازم را که از علم بود
نیز ازین قبیل شمرده اما ثلاثی مزید ملحق دو قسم ست فائده الحاق در اصطلاح اهل فن عبارت ست
از زیادت حرفی یا بیشتر بر ثلاثی تا در همه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد یا مزید گردد بشرطیکه زیادت مذکوره
افاده کدام معنی قیاسی نبخشد و اگر ملحق بمزید باشد بودن آن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط ست پس اگر
ملحق بفعل رباعی ست مراد از تصرفات مصدر و ماضی و مضارع و امر و سائر مشتقات ست و اگر اسم
رباعی ست مراد از تصرفات تصغیر و جمع تکسیر قیاسی ست و اهل فن شرط کرده اند که حرف زائد الحاق در
مقابله فا و عین و لام میباشد پس حرف الحاق در اقعنسس یکی از دو سین ست نه همزه و نون و شارح رضی گوید
اگر ملحق بمزید باشد در ملحق همه زوائد را برای الحاق گفتن مضائقه نیست و همه زوائد اقعنسس را می الحاق
احرنجم میتواند مؤلف گوید حرف الحاق عبارت از حرفیست که زیادتش مخصوص ملحق باشد نه آنکه در ملحق و ملحق به
هر دو یافته شود و ازینجاست که وجود حرف زائد غیر الحاق را در ملحق بعینه بمکان آن حرف در ملحق به شرط کرده
تا راست آید که اقعنسس ملحق با حرنجم ست زیرا که زیادت همزه قبل فا و زیادت نون بعد عین در هر دو برابر واقع
شده و اخلوذ و اعشوشب ملحق با حرنجم نیست که زیادت واو در هر دو مقابل نون احرنجم ست پس حرف زائد
بعینه مکرر نشد و لهذا قول سیبویه را که سودد را ملحق به جندب میگوید معنداً لونش زائد ست ضعیف دانسته اند

له مگر در لغت بنی عامر که یا را در نحو وجل مفتوح خوانند ۱۲ منه نور الله مرقده

و قول اخفش را که هر دو را ملحق بجذب میگوید قوی پنداشته اند آری گاهی بر ملحق مجرد و غیره که بملحق به زائد باشد نیز اطلاق نمایند
و آنرا ذو زیادة الملحق نامند مثل تشیطن ملحق به تدحرج زیرا که شیطن خود ملحق دحرج بوده است و فائده
نبودن زیادت مفید معنی قیاسا آنست تا خارج شود زیادت همزهٔ تفضیل و میم مصدر میمی و ظرف و آله زیرا که
کلمه باین زیادت تنها اگرچه بوزن صوری رباعی میشود لیکن این زیادت تنها افادهٔ معنی قیاسی بخشد و فائدهٔ الحاق
لفظی ست اند رستی سجع و قافیه در شعر و لهذا محافظت وزنش لازم ست و ادغامش ممتنع اگرچه در بعضی
از مواد افادهٔ معنی بخشد که مغائر معنی اصلش باشد مثل حوقل و کوثر که در معنی حقل و کثر نیست بلکه گاهی
اصلش مستعمل نشود مثل کوکب و زینب که ککب و زنب مستعمل نشده اگر گویند اکرم و کذّب قاتل بر وزن
صوری حرج ست پس اینها را چرا ملحق نمیگویند جوابش آنکه اینها با جمیع تصرفات برابر دحرج نیستند زیرا که
مصدر اینها بروزن فعللة نیست و مخالفت در لفظ واحد برای عدم الحاق کفایت میکند و اگر مسلم داشته
شود که اتحاد وزن مصدر واحد کفایت میکند و اکرام و کذّاب و قیتال بروزن حلاج مصدر رباعی ست
گوئیم معتبر در اتحاد وزن مصدر قیاسی ست که فعللة باشد اگر گوئی حمار بروزن صوری قمطر ست معهذا ملحق نیست
جوابش آنکه جمع تکسیرش بروزن قماطر جمع تکسیر قمطر نمی آید بلکه جمع تکسیرش حُمُر و حمائر ست اما شمائل جمع شمال قیاسی
نیست و کلام دران ست انیست حال ملحق رباعی اسم و فعل اما در ملحق خماسی محافظت تصرف در تکسیر و تصغیر
لازم نباشد زیرا که حرف آخر خماسی در تصغیر و تکسیر حذف شود بخلاف ملحقش که ازان حرف زائد را می افگنند
و جمهور اهل فن بر آنند که حرف زائد را اون برای الحاق نباشد مگر آنکه زیادت حرفی دیگر مساعدش بود مثل
الندد و یلندد و لهذا الم ملحق برتن و اتمد ملحق بزبرج نیست و شارح رضی گوید چون زائد با مساعد را مسلم داشته
اند بدون مساعد را نیز زائد گویند نزد من ممنوع نیست فافهم و نیز گفته اند که الف در حشو برای الحاق نمی باشد
پس علامت ملحق به قدر عمل نبود و التفصیل فی الرضی وغیره من المطولات ملحق برباعی مجرد و ملحق بمزید
رباعی قسم اول هفت یا بیست کما هو المشهور و بعضی زائد نیز آورده اند کما سیجی **باب اول فعللة**
بزیادت لام جلبب یجلبب جلببة چادر بر کسی پوشیدن کذا فی التاج مجلبب جلبب یجلبب مجلبب
جلبب وزنش مثل رباعی ست چنانکه گذشت **باب دوم فیعلة** بزیادت یا خیعل یخیعل خیعلة

پیراہن بی آستین پوشانیدن کذا فی الصحاح تخیعل یخیعل خیعل تخیعل یخیعل مخیعل خیعل **باب سوم**
فوعلۃ بزیادت واو بعد فا جورب یجورب جوربۃ جورب پوشانیدن کذا فی الصحاح
مجورب ومصدر حوقل حیقالاً بالکسر وحوقالاً بالفتح شاذ ست کذا فی التوضیح **باب چہارم**
فعنلۃ بزیادت نون قلنس یقلنس قلنسۃ کلاہ پوشانیدن۔ کذا فی التاج
مقلنس **باب پنجم فعیلۃ** بزیادت یا شریف یشریف شریفۃ
آواز بلند کردن کذا فی القاموس **باب ہفتم فعلاۃ** اصلہ فعلیۃ بزیادت یا بعد لام یا الف شد
قلسی اصلہ قلسی یا الف شد یقلسی اصلہ یقلسی ضمہ یا را انداختند قلساۃ کلاہ پوشانیدن کذا فی
الصحاح مقلس اصلہ مقلسی بقانون قاض مقلس شد قلسے یقلسا اصلہ یقلسی یا الف شد مقلسا اصلہ
مقلسی یا الف شدہ افتاد قلس بحذف حرف علت از آخر اگر گوئی حکم الحاق قلسی اگر قبل تعلیل ست تصحیحش
واجب زیرا کہ در ملحقات تصرف وتغیر ممتنع ست واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ باقی نمیماند
جوابش آنکہ ممنوع در ملحق تغیریست کہ در ملحق بہ ممکن نباشد وایں معنی در ما نحن فیہ متحقق نیست زیرا کہ اگر در لام
کلمہ رباعی حرف علت یافتہ شود معلل میگردد نحو قوقی قوقاۃ بخلاف ادغام وتعلیل در غیر لام کلمہ کہ در رباعی نیز
نمی باشد واگر حکم الحاق بعد تعلیل فرض کردہ شود نیز مضائقہ نیست زیرا کہ ابدال حرفی بحرفی موجب تبدیل
وزن صرفی نمیشود ولہذا نمیتوان گفت کہ میزان بر وزن میعال ست وقال بر وزن فال چہ جائے
وزن صوری کہ اینجا مرادست اما ملحق غیر مشہور مثل ترقل ومرحب ونرجس وبلقم ودنقع وطرمح وعلون
وبرکل وغلصم وخلبس وسنبس وغیرہ را از طوالت باید جست اما ملحق برباعی مزید دو نوعست
ملحق بتسربل واحرنجم نوع اول ہفت باب ست **باب اول** تفعلل تجلبب یتجلبب تجلببا
چادر پوشیدن کذا فی التاج وانچہ بعضی محققین معنی جلببۃ گفتہ اند وہمچنین دیگر ذوالتا را کہ از مادۂ واحد درین
کتاب آمدہ اند ہم معنی غیر ذوالتا گفتہ مبنی ست بر عدم فرق در معنی مطاوع ومطاوع متجلبب
باب دوم تفیعل تخیعل یتخیعل تخیعلا پیراہن بی آستین پوشیدن کذا فی القاموس متخیعل
باب سوم تفوعل تجورب یتجورب تجوربا جورب پوشیدن کذا فی التاج **باب چہارم** تفعنل

ژرفی برگہائے گشت بریان کذا فی التاج مشریف **باب ششم** فعولۃ بزیادت واو بعد عین جہوز یجہوز جہوزۃ

تَقَلْنُسَ يَتَقَلْنُسُ تَقَلْنُسًا کلاه پوشیدن کذا فی التاج **باب پنجم** تفیعل تَشَرْیُفَ يَتَشَرْيُفُ تَشَرْيُفًا این ماده ازین باب در کتب معتبره بنظر مؤلف نیامده وصاحب تاج بجائش تلهيع بمعنی بسیار گفتن آورده ومصنف خود نیز در رسالۂ صولش تحمیه وتطریم ذکر کرده **باب ششم** تفعول تَسَرْوَلَ يَتَسَرْوَلُ تَسَرْوُلًا شلوار پوشیدن کذا فی التاج **باب هفتم** تفعلی اصله تفعلل بضمّ لام را بکسره بدل کرده یا را بقاعده قاض حذف کردند تَقَلْسَى يَتَقَلْسَى تَقَلْسِيًا بکسرتین وابقاے یا از جهت حالت نصبی کلاه پوشیده شدن کذا فی التاج مُتَقَلْسٍ تَقَلْسِيَ يَتَقَلْسَى مُتَقَلْسًى **باب تمفعل** بزیادت تا و میم نحو تمسدل وتمسکن و تَفَعْلَتَ بزیادت تا بعد لام نحو تَعَفْرَتَ الرَّجُلُ مرد عفریت شد وعفریت بمعنی خبیث ومکروه وناقد امور بارای صائب ست کذا قال العلامۃ شاذ اند وغریب یعنی اول خلاف قیاس ست وثانی نادر زیراکه زیادت میم در مسکن وتمندل بقصد الحاق نیست بلکه میم مسکین ومندیل را مثل قاف قندیل فاکلمہ متوهم کرده اند همچنانکه میم میل را اصلی دانسته جمعش مسلان وامسله مثل قفزان واقفزه آورده اند ومقتضاے قیاس تسکن وتندل بود لیس وزنش اگرچه بحقیقت تفعل ست لیکن بتوهم شان تمفعل ست کذا فی الرضی لیکن مصنف در اصول این را باب هشتم قرار داده وذکر خلاف قیاس نکرده فافهم وتامل وندرت ثانی ظاهر ست که نظیرش یافته نمیشود وملحق احرنجم دو باب است **باب اول** افعنلال رقعنس يقعنس اقعنساسًا واپس برگشتن وسخت شدن کذا فی التاج **باب دوم** افعنلاء اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي اِسْلِنْقَاءً بپشت خفتن کذا فی القاموس مذهب سیبویہ آنست که این بنا لازم باشد وابو الفتح گوید متعدی نیز آمده مثل اغرنديٰ کذا فی الارتشاف ودر اصول الوصال این را نیز ملحق احرنجم قرار داده وبعضے اصبنطاء را بزیادت همزه نیز ملحق گویند ودر بعض نسخ لفظ ادلکود نیز دیده شد یعنی الکوهد ملحق اقشعر نادرست وبعضے این را ثلاثی مزید مطلق قرار داده اند ودر اصول اعثوجج واسماددو واستلام را ملحق اقشعر گفته وقد مرذکرها من الارتشاف **فائده** ابو حیان فعل سداسی بدون همزه وتا از تهذیب ازهری آورده وآن تخلنع ست صاحب قاموس گوید ذکروه ولم یفسروه فاحفظ فانه عجیب۔

فصل در بیان خاصیات ابواب بدانکه خاصیات جمع خاصیت بتشدید صاد ویاے مصدری

اصلش خاصیت مثل ضاربیت ست بمعنی خصوصیت و اطلاقش بر خاصه بطریق مبالغه از قبیل زید عدل ست
کذا فی حاشیة الفاضل اللاهوری علی شرح التلخیص و تخفیف صاد در عرف عام بقانون فارسیانست
همچنانکه در خاصة و مادّة و معنی خاصیت و خاصه و خصیصه در عرف و اصطلاح صرفیان معانی ابوابست
و ازینجاست که مصنف در شرح اصول آورده شرع فی بیان خواصها و معانیها بعطف تفسیر و ابن حاجب
در شافیه گفته ففعل لمعان کثیرة و ابن مالک در تسهیل و مصدرین کتاب میگوید فعل لمعان کثیرة بالجمله اهل فن
در تفسیرش زائد از معانی[1] ابواب نیفزوده اند لیکن مخفی نماند که مراد از معانی لوازم معانی ابوابست نه عین آن
پس مفهوم اخراج مثلاً از باب افعال خارج کردن فلانے فلان راست و تعدیه که صادق ست بر وی غیر آن
از دیگر باب مثل ادخال لازم عام آنست و مفهوم عام چیزے دیگرست و مفهوم تعدیه دیگر معهذا اخراج و مثال
آن بدون تعدیه یافته نمیشود و قس علی ذلک الخواص الأُخر و شاید که همین ست مراد بعضے مدققین از معانی
زائده در تفسیر خاصه باب لیکن مخفی نماند که از مصنف درین کتاب بتبع صاحب التصریف مسامحه واقع
شده که وقوع حرف حلق را در عین یا لام خاصیت فتح قرار داده معهذا وقوع مذکور از قبیل لوازم معانی
نیست و لهذا اهل فن این را درینجا مذکور نمیکنند و در اصول چون برین مسامحه وقوف یافته وقوع مذکور را
منجمله خاصیات نیاورده بلکه در ضمن ابنیهٔ افعال ذکر کرده و شارحین و ناظرین این مقام را از عدم امتیاز
اصطلاح صرفیان و غیر ایشان خیالات عجیبه رو داده بعضے نوشته اند که مراد از خاصیت درین مقام اینست که آن
باب بدون خاصیت خود یافته نشود اگرچه این خاصیت در باب دیگر یافته شود و این سخن از دو وجه مخدوش ست
اول اینکه خاصیت صرفی را محمول بر خاصه غیر مراد کرده تاویلی دور از کار ساخته قائل بلزوم خصوصیت از جانب
باب گردیده حالانکه اضافت خصوصیت بسوی باب مقتضی آنست که خاصه لازم باب باشد و باب ملزوم
نه عکس آن کما لا یخفی دوم آنکه معنی خاصه مذکور با وجود این خرابی هم بر تعدیه یا تصییر نسبت باب افعال
مثلاً صادق نمی آید زیرا که نمیتوان گفت که باب افعال بدون تعدیه یا تصییر یافته نمیشود چه این باب

[1] و متاخرین همین معانی را خواص و خصائص و خاصیات میگویند پس معلوم شد که مراد از خواص معانیست بلکه معانی اکثریه و لهذا چون یک معنے از باب در عدد بیشتر آید آن را خاصه آن باب نامند و باب گیرد اگرچه این معنی از و کمتر آید گویند موافق آنست ۱۲ منه نور الله مرقده ++

سوای هر دو خاصه مذکور خواص بسیار از لزوم وغیره دارد و همچنین است حال هر خاصه نسبت هر باب آری
باب را بنظر مجموع معانی و خواص میتوان گفت که این باب بدون اینها یافته نمیشود اما این سخن مستلزم آنست
که هر واحد را ازین معانی خاصه نگویند وهو باطل مع هذا در بعض کتب خواص و معانی معدودهٔ چند ذکر میکنند و در
کتاب دیگر زائد از ان نیز مذکور میسازند پس اگر باب را بنظر مجموع معانی خاص نامند آنچه در بعضی از ابواب خاصها
متروک شده لازم آید که آن باب خاص نباشد زیرا که مجموع بحیثیت اجتماع دران باب مذکور نیست علاوه برین
دعوی حصر معانی ابواب خیلی متعسر است بس برین تقدیر حکم این معنی که اینها خواص این باب اند نیز صحیح نباشد
و بعضی از شارحین این کتاب فرموده اند خاصه در اصطلاح نحویین چیزی را گویند که یافته شود در چیزی فقط
نه در غیر آن چیز پس اگر در جمیع افراد آن چیز یافته شود آنرا خاصه شامله گویند چون کتابت بالقوة به نسبت
انسان ورنه آنرا خاصه غیر شامله گویند چون کتابت بالفعل به نسبت انسان و در اصطلاح صرفیین چیزیست
که یافته شود در چیزی غالبًا و در غیر آن نادرًا و بهر تقدیر مراد از خاصه باب آنست که این باب اختصاص
با آن خاصه دارد بحیثیتی که غیر آن معنی یافته نشود دائمًا یا غالبًا نه آنکه آن معنی در غیر این باب یافته نشود دائمًا
یا غالبًا انتهی و این قول نیز مخدوش است بوجوه عدیده اول آنکه نسبت اصطلاح مذکور جانب نحویان
غلط است بلکه معنی مذکور بتحقیق از اصطلاح منطقیان ست آری تخصیص خاصه بغیر شامله اصطلاح
نحویانست و ازینجاست در شرح مفصل الفرق بین الحد والخاصة ان الحد لا بد وان یکون فی جمیع احاد
المحدود والخاصة هی التی تکون فی بعض احاده خاصة دوم آنکه غلبه هر خاصه در یک باب و ندرتش در
باب دیگر لازم نیست نمی بینی که تعدیه خاصه افعال ست و در تفعیل هم نادر نیست بلکه در هر دو بکثرت مستعمل
و همچنین ست حال بسیاری از خواص سوم آنکه غلبه خاصه مقتضی وجودش در دیگر علی سبیل القلة ست مع هذا
بعضی از خواص در غیر یک باب اصلا یافته نمیشود مثلا تکلف[1] خاصه تفعل و مثال به فی عدة لصه [illegible] معلق
و اجوف و ناقص یائی چهارم آنکه مصنف تعدیه تصییر مثلا خاصه افعال و تفعیل هر دو نوشته بس بنا بر تعریف
مذکور ازین رو که این هر دو خاصه افعال ست لازم آید که اینها در افعال غالب باشند و در تفعیل نادر و ازین رو که

---

[1] در نیافته شدن معنی تکلف در باب دیگر تامل است فلیتامل ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + + +

خاصۂ تفعیل ست لازم آید کہ ابواب تفعیل غالب باشند و در افعال نادر و ایں ہذا الاجتماع المتنافیین و ایں خدشہا متعلق تعریف شارح مذکور ست قبل از بیان مراد آن پنجم آنکہ قولہ بہر تقدیر مشعر بریں معنی ست کہ اگر خاصۂ نحویان گیرند یا خاصۂ صرفیان مراد نیست حال آنکہ خاصۂ نحویان را در مراد مذکور مدخلی نیست زیراکہ خاصۂ ایشان احتمال جانب مخالف ندارد بخلاف معنی دیگر تراشیدہ ایں قائل ششم آنکہ در مراد و آنچہ ازاں مراد داشتہ یعنی تعریف خاصۂ صرفیان مطابقت نیست بلکہ فرق بیّن زیراکہ تعریف مذکور چون برائے خاصہ ست و خاصہ معرف اوست پس باید کہ یافتہ شدن در چیزے دائما یا غالبا محمول بر خاصہ باشد نہ بر باب چنانکہ ایں قائل کردہ والا ایں تعریف برائے باب باشد نہ برائے خاصہ و مصداق خاصہ خود باب باشد نہ خاصۂ آن و نیز قید دائما کہ در مراد افزودہ اثرش در ما یراد منہ نیست ہفتم آنکہ مراد مذکور با ایں ہمہ خرابیہا نیز صحیح نیست زیراکہ بر باب افعال بہ نسبت خاصۂ واحد مثل سلب صادق نمی آید کہ ایں باب در غیر ایں معنی دائما یا غالبا یافتہ نمی شود زیراکہ در معانی دیگر غالبا یافتہ میشود و در مہذب الصرف تالیف بعضے از سکنۂ بلاد مغرب کہ راقم الحروف بزیارت مؤلفش مشرف شدہ مذکور ست الخاصیۃ لا تختص بشیٔ کالحرارۃ والبرودۃ لانہما تکونان خاصتین للادویۃ الکثیرۃ وکذلک اللازم والمتعدی فانہما خاصتان للابواب المتعددۃ وخاصۃ الشیٔ ما یختص بہ ولا یوجد فی غیرہ کالتعلم والکتابۃ فانہما خاصتان للانسان انتہی و نزد راقم الحروف ایں قول نیز از اشتباہ بیش نیست اما اولا زیراکہ حرارت و برودت را نسبت ادویہ کسی خاصیت نمیگوید بلکہ از قسم عرض لازم است کہ اطبا آنرا تعبیر بکیفیت و منسوب سوے طبیعت کنند و گویند طبعش حار یا بارد ست و خاصیت نزد ایشان عبارتست از بعض مقتضائے صورت نوعیہ مثل جذب مقناطیس آہن را و تاثیرات فادزہر سم و اما ثانیا از ینجہت کہ نزد اہل فن خاصیت و خاصہ و خصیصہ یک معنی دارد و لہذا مصنف[ؒ] دریں کتاب در صدد ایں بحث خاصیت آوردہ و در شرح اصول خود صاحب ہمیں کتاب گفتہ در کثرت خصائص چنانکہ خواہی دانست پس فرق میان خاصہ و خاصیت از اشتباہات است بدانکہ از ابواب ثلاثی مجرد سہ باب اول بصیغۂ مفرد نہ جمع اولی بالضم چنانکہ بعضے[۱] از مدققین توہم کردہ اند زیراکہ مطابقت میان موصوف

[۱] المراد بہ مولانا غلام یحییٰ البہاری ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

و صفت افراد او جمعا در فارسی لازم نیست و لفظ اُول بصیغهٔ جمع در فارسی مانوس الاستعمال نمی نماید اما ثم الا بواب الثلث یعنی اصول ابواب اند و ام بمعنی اصل ست زیرا که درین هر سه باب حرکت عین ماضی با حرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو پس لفظ و معنی اینها با هم متفق اند در اختلاف و اتفاق اصل ست بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها حاصل نیست کذا فی شرح التسهیل و غیره و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تقیید بچیزے باشد بخلاف بواقی کما لایخفی علی متتبع اللغات و انچه در وجه اصالت مشهور است که ماضی و مضارع سه باب باقی از ترکیب ماضی و مضارع این سه باب حاصل میشود تو لیست ناتمام زیرا که اگرچه ماضی فتح از ماضی ضرب یا نصر و مضارعش از علم و ماضی حسب از ماضی علم و مضارعش از ضرب و مضارع کرم از نصر مرکب میتواند شد لیکن حصول ماضی کرم از آنها نمیتواند و اکثر احکام کل دادن تکلفی ست غیر محتاج د ده کثرت خصائص متساویه لاقدام ظاهر این کلام دلالت بر معنی دارد که هر یک از ابواب سه گانه خصائص بسیار دارد که در ضبط و حصر نیامده اند اما بانضمام قوله لیکن مغالبه خاصه نصر ست مشعر آنست که ماسوای مستثنی هر خاصه در هر سه باب یافته میشود و الا استثنا صحیح نباشد حالانکه این مضمون از کلام قوم و تتبع لغات ثابت نیست پس شاید کلامش محمول بر ادعا و مبالغه باشد و عجب ست که در اصول فتح را نیز درین باب شریک اینها ساخته اما اهل فن کثرت معانی نزد فعل مفتوح العین فقط ذکر کرده اند علامه زمخشری در مفصل می آرد ما کان علی فعل فهو لمعان لا ینضبط کثرة و سعة و ابن حاجب در شرحش میگوید لما کان اخف اوزان الافعال کثر و امعانیه فقل ان یجئی فعل له معنے الا و ذلک المعنی ثابت له و شارح رضی می نویسد باب فعل لخفته لم یختص معنی من المعانی بل استعمل فی جمیعها لان اللفظ اذا خف کثر استعماله و اتسع التصرف فیه و هکذا فی شرح التسهیل و غیره **فائده** هر چند فعل مفتوح العین خواه از ضرب باشد یا از نصر و فتح خواص بسیار دارد و بیانش منعقد باب لغت ست و لهذا علامه زمخشری در مفصل و متاخرین بذکر آنها نپرداخته اند لیکن مؤلف برای تسکین خاطر متعلمین و تنشیط قلوب مشتاقین نمونه وار بعض مذکور مینماید ابن مالک در شرح تسهیل می آرد مستعدی بودن فعل مفتوح العین اکثر باشد از لزومش بخلاف فعل مکسور العین که لزومش از تعدی بیشتر ست انتهی و از آنجمله برای اعیان مطرد باشد برای اصابت یعنی زدن و رسیدن چیزی بماخذ نحو جلدته و راسته یعنی پوست و سرش زد و رسید و از آنست شغفها حبا ای اصاب شغاف و غلاف قلبش را

نمبر ۱ ا ضرب فی القاموس جلده بجلده ضربه بالسوط [illegible] رأسه فی القاموس [illegible] کمنعه اصاب رأسه قاموس شغفه کمنعه اصاب شغافه [illegible]

رسید وبرای اثالت یعنی اعطای ماخذ نحو شَحَمَہ ولَحَمَہ شحم ولحم وا داد وبرای عمل بما خذ یعنی
رسانیدن ماخذ چیزی را نحو رَمَحَہ وعَصَاہ تیر وعصا زد اورا وگاہی برای اتخاذ یعنی ساختن ماخذ
نحو جَدَرَ وبَیرَ دیوار وبیر ساخت وبرای اتخاذ ماخذ نحو ثلث المال وربعہ سوم وچہارم مال گرفت واز
معانی برای جمع باشد مثل نظم وحشر جمع کرد وقریب آنست انچہ دلالت بر اتصال دارد نحو مزج ومشج
آمیخت وبرای تفریق نحو فصل وقسم جدا کرده وتقسیم نموده وقریب آنست آنکہ دلالت بر قطع کند مثل
قَصَمَ بریدیا برشکستن مثل قصف شکست یا بریدن ورخنہ کردن مثل شق شگافت ونقب سوراخ
کرد وبرای اعطا مثل منح ونحل بخشید وبرای منع نحو حظل وحظر باز داشت وبرای امتناع نحو عاذ و
لجا باز ماند وبرای ایذا نحو لسع ولدغ گزید وبرای غلبہ نحو قہر وقسر چیره دستی کرد وبرای دفع نحو دراء ودفع
دور کرد وبرای تحویل نحو قَلَبَ وصَرَفَ برگردانید وبرای تحول نحو رَحَلَ وذَہَبَ رفت وبرای استقرار
نحو سکن وثوی جای گرفت وبرای سیر نحو رمل وسعی دوید وتیز رفت وبرای ستر نحو خبا وحجب در خیمہ وحجاب
شد وبرای سلب نحو سَلَخَ وقشر از پوست مجرد وبرہنہ کرد وبرای رمی نحو قَذَفَ وحَذَفَ انداخت وبرای
اصلاح نحو نَسَجَ وخَاطَ بافت ودوخت وبرای تصویت نحو صَرَخَ وسَہَلَ آواز برآورد وقریب آنست
انچہ دلالت بر قول کند نحو نطق ووَعَظَ وغیرہا کذا فی الارتشاف والتسہیل ومصنف گوید برای تعدیہ
آید نحو خفاه پوشید اورا کہ برای تعدیہ است از خفی بکسر عین بمعنی مخفی شد واگر بمعنی اظہر گرفتہ شود برای
سلب باشد اما تعیین ہر یک از ضرب ونصر وفتح از نعت باید جست ہی ذکر فعل بعد المفاعلۃ لاظہار غلبۃ
احد الطرفین المتقابلین یعنی مغالبہ عبارتست از آنکہ بعد فعلی از باب مفاعلہ یا انچہ دلالت بر اشتراک
دارد فعلی را ذکر کنند کہ دال بر غلبہ یکی از دو شریک مذکور باشد در معنی مصدری پس فعل مذکور لامحالہ
متعدی خواہد بود کذا فی الرضی وعلت اختصاص این خاصہ بانصر آنست کہ معانی دالہ بر عظمت وبزرگی
وچیره دستی بیشتر ازین باب آیند مثل کَبُرَ وکَثُرَ وقَمُرَ بمعنی غلبہ در بزرگی وکثرت وقمار پس غیر این باب
را نیز بسویش نقل کنند تا دلالت نماید بر معنی نحو خَاصَمَنِی فَخَصَمْتُہُ خصومت کرد او با من ومن
با او پس غالب آمدم در خصومت بر وی وَخَاصَمَنِی فَاَخْصِمُہُ واو خصومت میکند با من ومن با او پس

غالب آمدم در خصومت بر وی نحو خاصمنی فخصمته واو خصومت میکند با من و من با او پس غالب می آیم در خصومت بر وی پس این باب اگرچه در اصل از ضرب ست لیکن برای مغالبه از نصر سازند ابو حیان گوید نزد بصریین عام ست از هر ثلاثی تام متصرف لازم یا متعدی نحو تبنی فلتبنه و عالمنی فعلمته و عَلَمته و واضانی فوضاته اضوءه و انچه ابن عصفور گوید مخصوص ست بماضی مفتوح العین صحیح نیست اگر گوئی این مثال مغالبه صحیح نیست زیرا که این لفظ خاصمته بخلاف قیاس از ضرب آمده است و از نصر نمی آید و از اینجاست که جوهری در صحاح می آرد یقال خاصمت فلانا فخصمته اخصمه بالکسر ولا یقال بالضم و هو شاذ ومنه قراءة حمزة تاخذهم وهم یخصمون کذا فی التاج والقاموس و غیرهما گوئیم این قول غیر بصریین ست و بصریان این لفظ را نیز از نصر میگویند و مصنف درینباب تابع ایشانست ابو حیان در ارتشاف میگوید و قد ینید الکسائی قولهم خاصمنی فخصمته اخصمه بالکسر بعدا و لا یجیز البصریون فیه الا الضم علی الاصل فی فعل المغالبة فیقولون اخصمه بضم الصاد انتهی و از اینجاست که علامه زمخشری در مفصل و رضی در شرح شافیه این مثال را درینجا آورده اند و مخفی نماند که این نقل و تحویل برای مغالبه با وجود اطراد قیاسی نیست سیبویه گوید لیس فی کل شیء یکون هذا الا تری انک لا تقول نازعنی فنزعته استغنی عنه بغلبته و کذا غیر ذلک تقول هذا الباب سمع کثیر اکذا فی الرضی و کذا فی الصحاح والقاموس مگر مثال مطلقا واوی باشد یا یائی کذا فی شرح التسهیل للدمامینی لیکن ظاهر کلام زمخشری در مفصل و ابو حیان در ارتشاف خصوص واوی را میخواهد بلکه شارح رضی تصریح کرده و اجوف یائی و ناقص یائی خصوصا که برای مغالبه می آیند از ضرب نحو واعدنی فوعدته و یواعدنی فاعده و یاسرنی فیسرته و یباسرنی فایسره و بایعنی فبعته و یبایعنی فابیعه و راماني فرميته و یرامینی فارمیه اگر گوئی کلمه یائی بعد اجوف و ناقص بجای برای توصیف هر دو کافی بود چرا مکرر آورد گوئیم درینصورت تعمیم اجوف یائی و واوی و یائی مثل مثال خلاف مراد مفهوم میشد شارح تسهیل گوید اگر مغالبه مثال را از نصر می آوردند اختیار متروک لازم می آمد زیرا که مثال مضموم العین نیامده و عدول از اخف بسوی اثقل نیز لازم آمدی و اگر گوئی عدول از اخف بسوی اثقل در غیر

---

۱ این اعتراض را بعضی شارحین حل کرده اند ۱۲ منه رحمه الله ۲ قال ابن الحاجب ذکره سیبویه لا یخرج هذه القاعدة عن القیاس بل هو قیاسی یجری فی جمیع الالفاظ علی القیاس الا ما جاء فیه منع کمثل نازعته وما اشبه ذلک مما فیه منع من الاستعمال ۱۲ منه نور الله مرقده ۳ عبارت ارتشاف این ست هذا ما لم یکن المضارع وجب فیه الکسر نحو سار یسیر و وعد یعد و رمی یرمی فان مضارعه یبقی علی حاله فی المغالبة یقول سارنی فسرته اسیره و واعدنی فوعدته اعده و راماني فرميته ارمیه انتهی و رضی گفته الا ان یکون مثالا واویا او اجوفا او ناقصا یائیین ۱۲ منه نور الله مرقده

اینها نیز لازم می آید پس چرا می مغالبه در نصر نبرند جوابش آنکه موجب تخصیص درین نوع حرف علت ست واگر اجوف
ناقص یائی را در نصر می بردند اختیار مذکور و ابدال یا بواو لازم آمدی راقم الحروف گوید بنیاد من مثال و ناقص یائی
مضموم العین مسلم نیست بلکه خلافش ثابت زیرا که یوسم و ینهود نحو آن بقلب یا بواو مستعمل آری ناقص یائی مضموم العین
کمتر ست مخفی نماند که انچه مصنف علام آورده مذهب جمهور است و کسائی گوید اگر عین یا لام کلمه حرف حلق بود
مغالبه از فتح آید کذا فی الرضی والنظامی وغیرهما و لهذا شاعر فی فشعرته اشعره فاخر فی ففخرته افخره وو اضافی فوضأته
اضوءه از فتح مسموع شده و از کلام ابن عصفور معلوم میشود که این قاعده نزد کسائی بحلقی العین خاص ست و حلقی اللام
را متعرض نگردیده کذا فی الارتشاف وهم درانست فی کلام بعض اصحابنا ان الکسائی یجعل المضارع بالفتح الا ما سمع فیه
الضم اما ابو زید شاعر در رد مذهب کسائی اشعره و افخره را بضم عین و خا بر می مغالبه از ثقات عرب حکایت کرده کذا فی
النظامی وغیره و شارح رضی گوید حق بجانب جمهور ست زیرا که کلماتیکه دران حرف حلق ست طریقه واحدی دارند
همچنانکه مثال و اجوف مذکور را نهج واحد مقرر شده است بلکه بسیاری بر قانون کلی خود مستعمل مثل برأ و هناءً عَلِلَ
بکسر عین و فتح لام جمع علت بمعنی مرض نحو سقم بیمار شد فالحزان جمع حزن بالضم بمعنی اندوه نحو حزن اندوهگین شد و
فَرِحَ بفتحتین سرور کذا فی القاموس نحو فرح خورسند شد و ابن مالک این هرسه را تعبیر باعراض ساخته و نظامی
از بعض شارحین مفصل می آرد که حکمت در اختصاص باب علم باعراض آنست که درین باب تحول از اخف بسوی
اثقل ست پس اختصاص مذکور باین باب مناسب و شارح رضی اعراض را دو قسم ساخته یکی وجع و انچه قائم مقام
آن باشد از حزن و عسر و خزی و غیر آن دوم هیجان و داخل کرده دران فرح و غضب و غیرت و قلق و حیرت
و امثال آن و گفته انچه دلالت بر جوع و عطش و ضدین آنها مثل شبع و ری کنند نیز در هیجان داخلست
و قریب ازین نوع دوم نصف القدح یعنی پیاله نصفش پر شد و قرب یعنی قریب پر می رسید انتهی از فَعِلَ
بکسر عین یعنی علم بیشتر آیند یعنی الفاظ داله بر معنی بیماریها و غمها و سرورها بیشتر از علم آیند و از ابواب دیگر کمتر
نحو [illegible] از نصر آید نه آنکه این معانی درینباب بیشتر ست از معانی دیگر اگرچه در بادی النظر احتمال
این معنی نیز دارد مگر مراد نیست بقرینه جمله ما بعد و حسب تصحیحش در اصول جاری بر دین نظر برین معنی تصریح کرده و مراد

سلہ یعنی از فعل مفتوح العین جانب فعل مکسور العین ۱۲ منه نور الله مرقده

از فرح معنی جمعیت ست زیرا که مصدر محتمل قلت و کثرت هر دو میتواند و لهذا بصیغهٔ جمع نیاورده بخلاف علل و
حزن که مراد از آنها معنی مصدری نیست و الوان جمع لون بالفتح بمعنی رنگ نحو شَهِبَ شُهبتاً بالضم و بفتحتین بجا
آمدن سپیدی بر سیاهی کذا فی القاموس و الصحاح و عُیُوب جمع عیب نحو عَوِرَ عَوَراً بفتحتین کور شدن از یک
چشم کذا فی القاموس و حُلی بضم و کسر حا و فتح لام جمع حِلیه بالکسر بمعنی صورت و صفت و خلقت کذا فی
القاموس و مراد از آن علامتی ست در اعضا که در اکثر بچشم توان کرد کذا فی الرضی نحو بَلِجَ بَلَجاً بفتحتین کشاده ابرو
شدن کذا فی النهایة و عَیِنَ آهو چشم شد کذا ببیتا دمن القاموس می آیند یعنی الفاظ دال بر رنگ و عیب و
صفت مذکور از علم آیند نه از غیر الا معدودی چند و لهذا بطور استثنا میگوید و چندی از ین انواع ثلثه بضم عین
یعنی از کرم نیز آمده همچنانکه از علم بلکه بعضی بحرکات ثلثه عین ماضی آمده از نوع اول نحو اَدُمَ و سُمُرَ گندم گون
شد کذا فی التاج و بَلُقَ اَبلق شد کذا فی القاموس و کَهُبَ کهبةً سپید تیره رنگ شدن و صَحُمَ گویند بمعنی غبار گرده
شدن مائل بسیاهی و ابن اعرابی گوید بسرخی که سیاهی نمکذا فی العباب و شَهُبَ و مَعنیش گذشت و از نوع دوم نحو
حَمُقَ نادان شد و خَرُقَ از خُرق بضم خاء معجمه و سکون راء مهمله و بفتحتین نیز بمعنی سختی ضد نرمی و حماقت
و کار و تصرف امور بخوبی نکردن کذا فی القاموس نیز بمعنی کهنه شدن چنانکه فاضل زندانی آورده و عَجُفَ لاغر شد و
عجم کند زبان شد کذا فی التاج از نوع سوم رَعُنَ فروهشته بدن و سست رخی شد کذا فی الصحاح و مثال مثلث
العین نحو رَعِنَ و کَدِرَ کَدَراً بفتحتین و کُدرة و کدورا و کدورة بضم و کَدَارَةً بالفتح مکدر شدن کذا فی القاموس اگر
گوئی مصنف علام به تبعیت ابن حاجب درین کتاب حکم کرده که الوان و عیوب و حُلی از علم آیند و لیس در اصول گفته
و یغلبه اللون و العیب و الحلیة و درین هر دو قول تناقض صریحیست گوئیم مآل هر دو کلام واحد ست و اختلاف عنوان
برای تفنن عبارتست زیرا که چون درینجا آمدن انواع ثلثه را از مضموم العین بطور قلت بقوله چندی بضم
عین آمده جائز داشته غالبیت اینجا هم ثابت گردید فلا تناقض اما خاصیت فتح ۲ نیست که عین یا لام
او از حروف حلق بود یعنی هرجا که عین ماضی و مضارع مفتوح بود لازم ست که عین یا لام شش حرفی از حروف
حلق باشد اگرچه در ضمن هر دو باشد نحو بَخَعَ قتل کرد نفس خود را از غم و بَهَأَ و بَهَاءً و بَهَاءً بفتح و بُهُوءً انس گرفتن
کذا فی القاموس اما لازم ست که عین و لام از یک جنس نبود لیکن رَبَخَ بَخَاً گرفتن کسی را بخشونت کذا فی القاموس

از فتح لغت ردیه ست فصیح از سمع ست کذا فی الصحاح و حلقی العین و اللام را از فتح بودن لازم نیست مثل وعد و
یعد و سمع و قبح **فائده** ابوحیان در ارتشاف می آرد که مقتضلے قیاس آنست که مضارع فعل مفتوح
العین و حلقی العین یا اللام مفتوح باشد و هذا قول ائمة اللغة و نزد اکثر نحویان فتح و ضم و کسر عین مضارع یا هر دو
یا هر سه بدون سماع ثابت نمی شود اما در غیر حلقی نزد فرا مضارع فعل مفتوح العین مکسور بود و اختاره ابن جنی ایضا
و نزد ابن عصفور کسر و ضم هر دو جائز ست اگرچه مسموع نبود و ابوحیان گوید مختار آنست که در مسموع هرچه شنیده
شود مسلم داشته آید و در غیر آن هر دو جائز انتهی بحاصله و ذکن یذکن بکون تامیل کردن کذا فی الصراح من اللّٰه افضل
و ابی یابی ابا انکار کردن شاذ ست این هر دو جمله جواب یک سوال مقدر ست تقریرش آنکه رکن یرکن و ابی یابی از
فتح آمده عین یا لامش حرف حلق نیست و حاصل جواب آنکه رکن یرکن بتحقیقت از علم و نصر ست که در ان
تداخل واقع شده و قدم معناه فتذکر و ابی یابی اگرچه از فتح آمده لیکن شاذ ست اما ابوحیان هر دو را شاذ گفته و
آنچه بعضی گفته اند ابی یابی موافق قیاس ست بسبب وقوع الف که حرف حلق ست در لام کلمه قطع نظر از انکه
در بودن الف از حروف حلق تامل است مخدوش ست باینکه مراد از وقوع حرف حلق در عین یا لام حرف غیر
مبدل ست و الف در فعلی بجای عین یا لام غیر مبدل واقع نمی شود صرح به الاعلم شارح رضی گوید هلک الحرث
بفتح لام کما فی قراءة الحسن کنز ای معجمه بر تقدیر ثبوت چنانکه بعضی حکایت کرده اند نیز از شواذ ست و ابوعبیده
حکی و سیبویه قلی و هر دو عض را نیز از فتح حکایت کرده اند اگرچه اول مشتهر از نصر و ثانی از ضرب ثالث از علم
اما فتح مضارع ثانی لغت ضعیف عامریه یا طائیه یا از تداخل ست و غشی و شجا و عشی و سلا و قنط نیز از فتح منقول
اما یحتمل که قنط از تداخل و باقی لغت طائیه باشد انتهی کلام الرضی بملخصه و ابوحیان گوید حلقی العین یا فی اللام

ل؎ و آنچه بعضی گفته اند حرف حلق علت مجوزه فتح ست نه موجبه پس فتح در عین نحو یعد لازم نیاید مخدوش ست باینکه انفکاک معلول
از علت محال ست پس اگر علت وجوب ست انفکاکش از علت بهرحال محال باشد و اگر علت جواز ست پس امتناع جواز ... ست پس در
نحو فیه لازم آید که فتح در عین یعد نیز جائز باشد اگرچه لغت دیگر نیز در ان آید مگر آنکه مراد از ان علت ناقصه باشد ۱۲ منه نور اللّٰه مرقده
ل؎ و عجب ست از فاضل بهاری که ذکر رکن بالضم بمعنی جانب اقوی درینجا اشارت بسوی معنی رکن ساخته حالانکه در قاموس ابن عباس موجود که رکن الیه کنصر و علم
منع رکونا مال و رکن بالضم الجانب الاقوی پس ذکر رکن بالضم بمعنی مذکور و ترک معنی مقصود معنی محصل ندارد ۱۲ منه نور اللّٰه مرقده

از فتح باشد و بائی اللام سابق الذکر و نخطی و نعلی را ازان مستثنی کرده و کلام ابن مالک دلالت بر تعین ضمه دارد که بنی طی بهر یائی اللام غیر حلقی العین را مفتوح العین میسازند اما ابوحیان گوید این معنی محتاج نقل ست زیرا که اهل فن امثله اش را بطور شذوذ آورده اند کذا فی الارتشاف و صاحب قاموس نغل و قبل و اثم را نیز از فتح آورده بالجمله مفده نفت از فتح بدون حرف حلق از کتب صرف و لغت بتتبع راقم الحروف در آمده فاحفظه فانه عجیب و مخفی نماند که لزوم حرف حلق را از جمله خصائص صرفیه قرار دادن اشتباهی ست که مصنف را درین کتاب بتبعیت صاحب تصریف واقع شده ورنه اهل فن این لزوم را در اقسام ابنیه افعال می آرند کما فعله المصنف فی اصوله وقد مرت الاشارة الیه فی معنی الخاصیات فتذکر و خاصیت کرم النست که از صفت خلقیه بالکسر یعنی صفت جبلی طبعی ذی موصوف که بران مجبول و مخلوق بوده است بود حقیقة مثل صغر و کبر و حسن و قبح ذاتی او حکما یعنی صفت عارضی که در ذات موصوف مانند امر خلقی متمکن و لازم بوده باشد مثل فقاهت که بعد تمرن و تمکن مثل امر ذاتی و لازم غیر منفک میگردد یا از صفتی بود که شبیه باشد یعنی ما بصفت خلقی دارد مثل جنابت که مشابه بنجاست ذاتی ست اگرچه فی نفسها حالت عارضی ست اگر گوئی بسیاری از اهل حسن و جمال و ارباب صباحت و ملاحت بعد مرور دهور قبیح المنظر میشوند همچنین گاهی شخص صغیر الجثه کلان تر از عظیم الجثه میگردد پس معلوم شد که حسن و صغر از امور طبیعی و لوازم ذاتی نیستند جوابش آنکه مراد از حسن تناسب اعضا ست که همیشه باقی میماند نه صفائی رنگ و نرمی بدن که عارضی ست و نیز مراد از صغر اثر قوت نامیه ست که در نمو و انحطاط و وقوف بر نهج واحد باشد کذا فی الجاربردی باقی ماند اینکه مصنف علام صغر و کبر را در اصول خود از امور خلقیه شمرده است و فاضل جاربردی سبب تغیر این هر دو باختلاف احوال و اوقات در اشباه و امثالش داخل کرده و حق بجانب مصنف مینماید زیرا که چون مراد از صغر و کبر اثر قوت نامیه ست و اثرش از طبیعت حیوانی با وقات خودش از سن وقوف و انحطاط و نمو منفک نمیگردد پس امر طبیعی حقیقة بر و صادق ست مگر اینکه محمول بر اختلاف اصطلاحین داشته آید و گفته شود که نزد فاضل جاربردی آنچه مطلقا تغیر نه پذیرد طبیعی خلقی ست و آنچه بنحوی از تغیر قبول کند طبیعی حکمی و بعضی از شارحین[1] فرموده اند که قسم ثالث یعنی شبیه

---

[1] مراد از بعض شارحین مولانا حمایت علی کاکوروی ست ۱۲ منه نور الله مرقده + + + +

بصفت خلقی را خاصه کرم نشاید شمرد زیرا که آنچه بتکلف حاصل میشود مثل حسن و قبح که از تزئین و تغیر صورت
حادث گردد از قسم تکلف خاصه تفعل ست لهذا جائیکه حلم مثلاً بزور و تکلف حاصل شده باشد تحلم
گویند نه حلم اینست محصل کلام شارح مذکور و این قول ظاهرا خیلے متانت دارد اما راقم الحروف گوید این
شبه بتحقیق متوجه بر مثال مفروضش از حسن و قبح عارضی و کسبی ست نه بر قسم ثالث و اہل فن مثالش را
لفظ جنابت گفته اند که مشابه نجاست ذاتی ست کذا فی الارتشاف و ظاہر ست که درین مثال خاصه
تکلف گنجایش ندارد و داخل کردن جنابت در طبیعی حکمی چنانکه شارح سابق الذکر فرموده شاید مأخوذ از اطلاق
فقہا ست که جنابت را نجاست حکمی نامند و الا ظاہر ست که خلقی حکمی باصطلاح صرفیان بسبب عدم لزوم
برو صادق نیست و کسانیکه حسن و قبح کسبی را مثال طبیعی حکمی قرار داده اند مراد شان اینست که اگر کسی ملکه
راسخه بحسن سوء اخلاق مثلاً بہم رسانیده باشد بحیثیکه صدورش مانا بطبیعی بود که بدون فکر و رویة از آن
سرزده باشد آن ہم در حکم طبیعی ست در عدم انفکاک و الیه اشار المصنف رح فی الاصول بحسن و قبح
کسبیین کانہما ہی و تکلف را درین صورت مدخلے نیست **فائده** ابن حاجب گوید چون این باب
خاص ست بافعال طبیعی که از مقتضائے نفس طبیعت صادر میشوند و متعلق بغیر نمی باشند لهذا ہمیشه لازم
باشد کما ہو الظاہر اما رحبتک الدار شاذ ست ازہری گوید از کلام نصر بن سیار ست رحبکم الدار اما
حجت نیست و شارح رضی می آرد بتقدیر وجه تعدیه اش تضمن معنی وسع ست ای وسعکم الدار معهذا شارح
مذکور بطور بحث میگوید جائز ست که از طبیعت فعل متعدی نیز صادر شود و کلام خیر نافع این معنی ست
وقس علیه ان نسرا قد طلع الیمن ای بلغ و دخل کذا فی الارتشاف و باب حسب الفاظ معدوده
باب حسب چند الفاظ خاص دارد که از دانستن آنها خواص و معانیش نیز دریافت میتواند شد
[illegible] این الفاظ مخصوصه از آن خاصه آنست چنانکه بعضے مدققین گمان کرده اند زیرا که مراد درینجا
[illegible] فعلیست [illegible] امر مذکور [illegible] منطقی و الفاظ مذکوره بحسب تتبع مصنف سی و دو لفظ ست که
[illegible] الا اجمالا درین کتاب [illegible] کرده و باقی را در اصول ذکر کرده از نعمت بالفتح خوش عیش شدن

[illegible] باب طبع را قطع نظر از ماسوایش فاعل قرار داده اند فعل متعدی گفته [illegible]
[illegible] ۱۲ [illegible] نور الله مرقده

وازنعومت نرم ونازک شدن کذا فی التاج وصاحب قاموس گوید نعمة بالفتح اسم مصدرست وجوہری گوید
بمعنی تنعیم باشد واز انست نعمة الله اما آنچه مصنف علام[1] مصدرش نعیم مثل امیر بمعنی سعت آورده ظاہر
آنست که مصدر این باب نیست وَبِقَ ازوبوق بالضم ہلاک شدن کذا فی التاج والقاموس
والصحاح ونیز از وَبَق بفتحتین کذا فی الصراح والصحاح وَمِقَ از مقة بکسر میم وفتح قاف دوست
داشتن کذا فی التاج وَفِقَ ازوفق بالفتح سازگار آمدن کذا فی التاج ودر صحاح بمعنی سازوار یافتن
آورده نه از وفاق بمعنی سازوار کردن چنانکه بعضے[2] شارحین آورده اند زیراکه وفاق ظاہرا
مصدر مفاعلة است وَثِقَ از ثقة وموثوق بکسر الثاء المثلثة استوار شدن ویعدی بالباء کذا فی
التاج اما وثق بالکسر چنانکه فاضل بہاری آورده مستعمل نیست وجوہری در صحاح می آرد وثقتُ
بفلان اثِقُ بالکسر فیہما ثقةً اذا ائتمنتہ بالجملہ ازین عبارتہا اینقدر ثابت شد که خودش لازم است وبحرف
با متعدی میگردد پس آنچه صاحب صراح بمعنی اعتماد واستوار داشتن آورده مبنی ست بر غفلت از تعدیہ
حرف جر وَرِثَ از ورث بالکسر میراث یافتن وارث ورثة ووراثة بہمین معنی کذا فی التاج وَرِعَ
از ورع بالفتح ورعة بالکسر پرہیزگاری کذا فی الصراح وَرِمَ از ورم بالتحریک آماسیدن کذا فی التاج
وَرِیَ از وری بالفتح آتش از سنگ چقماق بیرون آمدن ومجتمع شدن مغز استخوان وشارح ابنیة الافعال
گوید بمعنی اول ازین باب نیست وکسیکه آورده دو لغت را متداخل گردانیده ودر تاج بمعنی اول از علم
وضرب نیز آورده وبمعنی ثانی وبمعنی خوردن ریم جوف مردم را از ضرب وَلِیَ از ولی بفتح نزدیک شدن
کذا فی القاموس ببیہقی گوید الولایة والی شدن والنعت وال فتح ابوافه وہو الوجہ ویجوز کسرہا الولایة دوست
داشتن والنعت ولیّ وکسر الواو ہو الوجہ ویجوز فتحہا وَغِرَ وحر از وغر وحر ہر دو بفتحتین کینه داشتن مصدر است
کذا فی الصحاح اما ہر دو بالفتح واول بفتحتین نیز بمعنی کینه است کذا فی القاموس وَلِهَ از وله بالتحریک
حزن ورفتن عقل از حزن وحیرت وتہ مندال شدن کذا فی القاموس وَہِلَ از وہل بالفتح رفتن وہم بسوے
چیزے که مراد نباشد کذا فی الصحاح [illegible] تصریح این باب نیز داخته ودانستن در شرح مہیا

[1] شرح اصول ... قدره [illegible] مراد [illegible] ... [2] فی الولایة بہذا المعنی [illegible]

بمعنی وِال میگوید اذا اشتد ونما و بسی التسمی و صاحب صراح بمعنی اول از ضرب و بمعنی ثانی از علم آورده و غم بالغین مهمله از
و غم بالفتح دعا بر نعمت و حق لسی کردن کذا فی القاموس اما و غم بالفتح و بالغین معجمه بمعنی خوش شدن چنانکه بعضے[1]
مدققین آورده اند غلط محض ست زیرا که و غم بفتحتین بمعنی کینه داشتن و غیظ کردن ست بمعنی خوش شدن
کما لا یخفی علی من طالع القاموس و التاج و طع از وطا بالفتح کوفتن زیر پا کذا قال المصراح اما در قاموس و
صحاح و تاج و صراح و غیرہ از کتب معتبرہ مشهوره که بنظر فقیر رسیده از حسب مذکور نیست بلکه از علم
بمعنی مذکور و جماع کردن نیز آورده اند کذا فی الصحاح ییئس از یاس بالفتح نا امید شدن یبس
از یبس بالضم و بفتحتین خشک شدن کذا فی التاج بهیقی گوید علیا مضر بکسر حسب و نعم و یئس و یبس و سفلاها
تفتحها و از آنجا که بعضے از مصادر افعال مذکور مثل نعت و نعومت و ثقت صورت ماضی خود نمیدارند
لهذا معلوم شد که الفاظ مذکوره در متن احتمال مصدریت ندارند چنانکه بعضے[2] مدققین برده اند آری
مصنف در اصول خود صیغهاے مصدر آورده **فائده** ابن مالک گوید مضارع ورث و ولی و رم و ورع
و مق و ثق و وفق و وری مکسور باشد و بس و مضارع حسب و نغر و حر و نعم و بئس و یئس و یبس و له و بل مفتوح
نیز آید و صاحب قاموس و بق را از علم و ضرب و عم را از ضرب نیز آورده از آنجا که در ابواب مزید استعمال هر ماده
مجرد بعد استعمالش از ان ماده آمدنش بمعنی مجرد لازم نیست پس از ظرف و نصر و ظرف و انصر نتوان ساخت
که مستعمل نشده بل استعمالش از مواد مجرد بمعانی مخصوصه موقوف بر سماع ست پس اگر یک ماده از بابی
بیک خاصه مستعمل شد لازم نیست که ازین ماده باب دیگر هم باین خاصه مستعمل شود لهذا مصنف علام
بذکر چندی از خواص مزید پرداخته میگوید خاصیت افعال تعدیه و تصییر بود و یاست تعدیه لازم را
متعدی گردانیدن و تصییر چیزے را صاحب ماخذ کردن و ماخذ آنکه فعل را ازو ساخته باشند مصدر باشد
یا جامد و درین هر دو معنی عموم من وجه ست که اجتماع بینهما ممکن و لهذا هر دو را یک جا آورده مثال اجتماع
و صدق هر دو نحو خرج زید و اخرجته پس خروج از مجرد لازم بود اخراج ازین باب متعدی شد

---

[1] مراد ازان فاضل بهاریست ۱۲ منه نور الله مرقده [2] مراد از بعض مدققین مولانا غلام یحیی بهاریست و عبارتش
این ست هذه الالفاظ بصیغة المصدر و یمکن الماضی ایضاً ۱۲ منه . رالله رقده + + + + + + + + +

وتصییر نیز صادق ست چه بجای اخرجته جعلته ذا خروج می توان گفت و هر چه برای تمثیل این باب
اخرجته تنها کفایت می نمود مگر مصنف علام برای مزید توضیح مجردش را نیز افزود تا لزومش نیز واضح
گردد و مثال تعدیه نحو ابصرته دیدم او را و مجردش بصر کعلم و کرم بنظر در آمد پس متعدی بودنش ظاهر
و تصییر ممکن نیست زیرا که درینجا نمیتوان گفت جعلته ذا البصیرة او جعلته باصرا و مثال تصییر فقط نحو اثرت الثوب
جامه را صاحب علم و نقش گردانیدم ماخذش نیز بالکسر بمعنی علم الثوب ست پس اثرته صادق نمی آید
که لازم را متعدی گردانیده باید دانست که چون در تعدیه تجاوز بسوی مفعول معتبر ست پس اگر در مجرد
لازم بود در باب افعال متعدی بیک مفعول شود مثل مثال مذکور در متن و اگر در مجرد متعدی بیک مفعول
باشد در افعال دو مفعول را خواهد نحو حفر زید نهرا و احفرته ای جعلته حافر النهر و اگر متعدی بدو مفعول بود
در افعال سه مفعول را خواهد نحو علمت زیدا فاضلا و اعلمته زیدا فاضلا و اگر در مجرد لازم و متعدی هر دو باشد
در افعال متعدی از آن لازم شود و پس نحو حزن و احزنته وَقَدْ يُلْزِمُ من الالزام یعنی گاهی این باب متعدی را
لازم گرداند بر عکس تعدیه پس جامع معانی متضاده است نحو احمد کارش بحد حمد رسید یا کار لائق ستایش
نمود کذا فی القاموس و بیهقی گوید احماد ستوده یافتن کذا فی التاج و مجردش حمده بمعنی ستود او را متعدیست مؤلف
گوید لفظ الزام در معنی لازم ساختن متعدی در کتب لغت و معتبرات فن دیده نشد پس بهتر آن بود که بجایش
بعکس التعدیة یا بالضد ها میفرمود همچنانکه در اصول آورده و لعله اطلع علی ذلک حین تالیفها و تعریض ای بردن
فاعل چیزی را که مفعول فعل ست بمعرض مدلول ماخذ ای بجای معنی ماخذ نحو اَبَعْتُهُ بردم او را
بجای بیع آن یعنی اسپ را در نخاس برای فروش بردم و مراد از ماخذ درینجا چیزیست که مصدر این باب را
ازان ساخته باشند صرح به المصنف فی شرح الاصول و درین کلام تصریحیست بر اینکه در مفهوم تعریض
بردن چیزی بجائیکه ماخذ آنجا واقع شود معتبر ست اما شارح رضی گوید تعریض عبارت ست از پیش
کردن مفعول ثلاثی را برای آنکه اصل حدث بران واقع شود تا مفعولش گردد لیکن وقوع مذکور لازم نیست
پس معنی اقتلته پیش کردم او را تا مقتول گردد عام ست ازینکه قتل بر او واقع شود یا نه و همچنین اقبرته ساختم
قبر را برای او تا مقبور شود اما مقبور شدنش لازم نیست انتهی ملخصه و ازین کلام ثابت میشود که بردن جای

در مفهوم تعریف معتبر نیست و وجدان ای یافتن فاعل چیزی را موصوف بمدلول ماخذ پس ماخذش
اگر لازم بود مدلولش مبنی للفاعل خواهد بود نحو اَبْخَلْتُهٗ یافتم او را موصوف به بخل و اگر متعدی بود مبنی للمفعول
باشد نحو احمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت کذا فی الارتشاف و سلب ای زائل کردن از شئ ماخذ و ابن
حاجب در ایضاح مفصل و دمامینی در شرح تسهیل میگوید سلب دو قسم ست اول سلب از فاعل و درینحالت
فعل لازم بود نحو اقسط زید یعنی زید از نفس خود دور کرد قسوط یعنی جور را دوم سلب از مفعول درینصورت
فعل متعدی بود نحو شکی و اَشْکَیْتُهٗ او شکایت کرد و من دور کردم شکایتش را و راضی گردانیدم او را از خود
و اعطای ماخذ که دو نوع ست اول امر عینی و محسوس و اعطایش دو قسم باشد اول اعطای نفس
ماخذ نحو اعظمت الکلب سگ را عظم یعنی استخوان دادم دوم عطاے محل ماخذ نحو اَشْوَیْتُهٗ دادم او را
شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتیکه او را بریان کنند و قابل برشتن باشد صاحب قاموس گوید اشواهم اعطاهم
لحما یشوون منه و همچنین ست اَقْبَرَهٗ مکانی داد او را تا قبر سازد و نوع دوم امر عقلی و غیر محسوس نحو اَقْطَعْتُهٗ
قُضْبَانًا بالضم جمع قضیب بمعنی شاخ ای دادم او را قطع شاخها و اجازت در بریدن آنها و بلوغ
ای رسیدن در ماخذ که زمان باشد یا در آمدن بماخذ که مکان بود مثال اول نحو اَصْبَحَ در صبح
داخل شد ای زمان صبح او را فرا رسید و مثال ثانی اَعْرَقَ بعراق در آمد پس مراد مصنف از رسیدن
وصول در زمان و از در آمدن وصول در مکان ست اگرچه لغت هر یک بمعنی دیگر مستعمل ست و گاهی
مراد از بلوغ رسیدن بمرتبه باشد نحو اعشرت الدراهم درهمها بمرتبه عشر رسید و احرم بمرتبه حرمت و عزت
رسید یا بمرتبه حرمت مقابل حلت رسید و ازان ست محرم زیرا که آنچه قبل ازان بر و حلال بود بعد
احرام بر و حرام شد و گاهی بلوغ را بر اتصال و قرب چیزے نیز اطلاق کنند جوهری در صحاح می آرد
بلغت المکان بلوغا وصلت الیه و کذا اذا اشارفت علیه و منه قوله عز و جل و اذا بلغن اجلهن ای قاربنه و

سلہ پس آنچه در معنی این مثال در بیان نحو صغیر و کبیر و شراح و ناظرین ست گوشت بریان دادم او را مبنی ست بر غفلت
ازین تحقیق ۱۲ منه نور الله مرقده سلہ هذا هو الموافق لما قاله الرضی و یؤیده ما فی القاموس الصحاح من معنی اربع و اثلث و غیرهما لکن
قال الدمامینی اعشرت الدراهم و اثلثت ای تسعت بلغت عشرین و ثلثین الی تسعین انتهی فتامل ۱۲ منه نور الله مرقده

بیهقی در تاج می آرد بلوغ رسیدن یقال بلغته و بلغت الیه نزدیک گشتن بچیزی مثالش افطر الصائم ازو
دار قریب زمان روزه کشادن رسید کذا فی القاموس و امین قریب بمن سید قاله المصنف و لعل هذا مراد
الدمامینی من قوله شطر هذه الافعال القصد الی تلک الامکنة وان لم یبلغها کما تقول نجد ای ذهبت قاصدا
الی نجد و کذا البقیة یعنی مرادش از ذهاب بقصد نجد مثلا رسیدن قریب آنست و الا قصد کردن جانب
ماخذ و رفتن بسوی آن خاصه دیگرست که آنرا توجه الی الماخذ و ذهاب الی الماخذ گویند و بهمعنی او در بلوغ
داخل کردن حاجت ندارد و ازینجاست که شارح رضی می آرد انجد و اجبل وصل الی نجد و الی الجبل ماخوذ ش
همه اقسام بلوغ را در صیرورت مندرج ساخته چه رجوع اقسام مذکوره جانب صیرورت و صاحب وصول
گفتن ممکن ست لیکن مخفی نماند که ازراج کردن اقسام مختلفه و مندرج گردانیدن تحت امر عام لازم نمی آید که
خاصهاے مذکور را جداگانه قرار ندهند فتامل و صیرورت ای گشتن شیء صاحب ماخذ یا صاحب
چیزی موصوف بماخذ یا صاحب چیزی در ماخذ پس صیرورت سه معنی دارد مثال اول نحو البن صاحب شیر
شد و بهتر آن بود که البنت الناقة سیفر مود یعنی شیر در پستان ناقه فرود آمد کذا فی القاموس و آنچه بسیاری
از ناظرین و شارحین درینجا البن الرجل بمعنی مرد صاحب شیر شد آورده اند نزد مؤلف غلطی نماید زیرا که
معنیش آنست مرد بسیار شیر شد یعنی مالک بسیار مواشی شیر دار شد محمد شیرازی می گوید البنوا فهم لابنون کثر
لبنهم و در تاج می آرد الباں بسیار شیر شدن انتهی و درین صورت لفظ مذکور مثال قسم اول نخواهد
شد و مثال ثانی اَجْرَبَ الرجل مرد صاحب شتران گرگین شد و مثال ثالث اَخْرَفَتِ الشاة گوسفند در
خریف صاحب بچه شد و لیاقت ای مستحق بودن چیزی بدلول ماخذ و حینونت ای رسیدن وقت
ماخذ چیزی را نحو اَلامَ الفرعُ سردار سزاوار ملامت گردید از الامت سزاوار ملامت گشتن کذا فی التاج و فرع
بالفتح شریف قوم کذا فی القاموس و اَحْصَدَ الزَرعُ زراعت قریب وقت حصاد و درو کردن رسید و
سبب جمع کردن مصنف علام لیاقت و حینونت را با وجود تخالف مفهوم شدت تقارب و رجوع
یکی جانب دیگرست زیرا که در معنی احصد الزرع و الام الفرع میتوان گفت زراعت مستحق حصاد شد
و سردار قوم را وقت ملامت در رسید و لذا قال الرضی یجوز ان یکون الام مثله ای حان ان یلام او صار حسابا

ازتشاف حصد زرع را مثال استحقاق آورده اینست مطابق رای مصنف علامه اما ابن مالک و زمخشری (ای در تسهیل و مفصل)
و دیگر ارباب فن طلوع و حیثونت را در صیرورت مندرج ساخته اند زیرا که در مثله مذکوره میتوان گفت سزاوار
صاحب قومی شد که او را ملامت کنند یا صاحب ملامت گردید و زراعت صاحب حصاد شد کذا فی الرضی
را حق آنست که در صیرورت اتصاف ماخذ بالفعل معتبرست کذا فی الجاربردی بخلاف حیثونت که دران
قربش ملحوظ میباشد کذا فی ایضاح المفصل پس تفریق بینهما اولی ست و مبالغه ای کثرت و زیادت ماخذ
و آن دو نوع ست مبالغه در کم نحو اَتْمَرَ النَّخْلُ خرما بسیار ثمر آورد و در کیف نحو اَسْفَرَ الصُّبْحُ صبح خوب
روشن شد و ابتدا[۱] که اهل فن مثل ابن مالک و ابوحیان آنرا انشاء نامیده اند و آن عبارتست از آمدن
مزید که ام معنی بی آنکه مجردش درین معنی آمده باشد عام ست ازینکه اصلا نیامده باشد نحو اَرْقَلَ بمعنے
اسرع یا بمعنی دیگر آمده باشد نحو اَشْفَقَ ترسید و از آنست قوله تعالی والذین هم من عذاب ربهم مشفقون
و مجردش شفقت بمعنی مهربانی ست نه درینمعنی آری ابن درید در جمهره و ابن فارس در مجمل اشفاق و شفقت را
بیک معنی آورده اند و شاید لفظ مشفق بمعنی مهربان که اشتهار دارد مبنی بر قول ایشانست لیکن اکثر نحویان
ازان انکار دارند اما می توان گفت که اشفاق بمعنی ترسیدن برای ابتداست اگرچه بمعنے مهربانی برای
آن نیاشد و مثال آنکه مجردش بالاتفاق باینمعنی نیامده باشد لفظ اقسم بمعنی حلف علیست که مجردش
باینمعنی بالاتفاق نیامده و موافقت مجرد و فَعَّلَ بتشدید عین و تفعّل و استفعل برای اختصار بر ماضی
ابواب سه گانه اکتفا ساخته و اختیار لفظ مجرد برای آنست تا التباس بماضی تفعیل و تخصیص بیکی از مضموم
و مکسور و مفتوح العین لازم نیاید و مثال اول نحو دَجَا اللَّیْلُ و اَدْجٰی بمعنی هر دو شب تاریک شد و
درین لفظ خاصه صیرورت ست و ماینی از جرجانی نقل میکند موافقت مجرد دو قسم ست یکی شرکت
در تمام معنی نحو اَقَلْتُهُ و قِلْتُهُ دوم در بعض معنی نحو صحا السکران و اصحت السماء زیرا که هر دو در جنس معنی انکشاف
(اقاله بیع او کردم ۱۲ منه)
متفق اند نه در نوع چه انکشاف آسمان زائد ست و لهذا خاص شد با لفظے که حروف زائد دارد انتہے

---

[۱] اهل مفهوم اعنا عام ست از ابتدا چه اگر بابی از مزید در یک معنی مشتهر باشد و لفظے دران معنی از مزید دیگر مستعمل شود نه از ان
باب آن لفظ را گویند برائے اغناء از باب فلان ست بخلاف ابتدا که به نسبت مجرد باشد فلیس ۱۲ منه نور الله مرقده کله سوگند خورد ۱۲ منه نور الله مرقده

مثال ثانی نحو اکفرته یعنی منسوب بسوی کفر کرد او را و دران خاصه نسبت ست مثال ثالث خیّمته و تخیّمته خیمه ساختم یا نصب کردم و دران خاصهٔ اتخاذ یا تعمّل ست مثال رابع عَظَّمته و استعظمته بزرگ پنداشتم او را و دران خاصهٔ حسبان ست فائده باید دانست که درین قول صرفیان که این باب موافق یا بمعنی آن باب ست مسامحه ست زیراکه بابی دیگر خصوصًا مجرد باعتبار معنی انضباطی نمیدارد تا بابی را بروحواله کنند بل مراد آنست که این هر دو گاهی در یک معنی متفق شوند کذا فی المناهل لصافیة اگر گوئی چون هر دو در یک معنی و یک خاصه یافته میشوند پس چرا یکی را خاصهٔ موافق دیگری میگویند نه بالعکس یا خاصه هر دو چرا قرار نمیدهند جوابش آنکه هر جا که یک معنی از بابی بیشتر آید و از دیگری کم آن دیگر را موافق اول گویند کذا یستفاد من الرضی فائده دیگر شارح رضی گوید در ابواب مزید غیر ملحق از زیادت معنی گزیر نیست و انچه میگویند قال و اقال متحد المعنی ست از قبیل مسامحه ست همچنانکه در کفی بالله شهیدا و ما من اله گویند باء و من زائد اند یعنی سوای تقریر و تاکید افاده معنی جدید نمیکنند ورنه افادهٔ تاکید که پیش ازین نبود بلاشبهه ازان حاصل میشود پس همچنین در اقاله نیز مبالغه در معنی مجرد باید فهمید انتهی بحاصله ما مخفی نماند که التزام این زیادت و مبالغه را در هر جا اطلاقات ارباب لغت انکار تام دارند بل در بعض مواضع باوجود اتحاد معنی مبالغه در مجرد میباشد چنانکه خودش در بیان خواص این باب میگوید اسرع و ابطا را می نقل نیست بل مزید و مجرد در لازم بودن متساویست اما فرق اینقدر ست که سرع و بطؤ ابلغ ست زیراکه این دو مثل صغر و کبر طبیعی بوده اند انتهی بحصله و مطاوعهٔ فَعَلَ و فَعَّلَ ای مجرد و تفعیل ای پس آمدن اَفعَلَ مر فَعَلَ یا فَعَّلَ را تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را یعنی مطاوعت این باب خاصته اما مطاوعت مطلق عبارت ست از آمدن فعلی پس از فعلی تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول فعل اول اثر فاعلش را مثال اول نحو کَبَبتُهُ فاکبّ سرنگون انداختم او را پس افتاد مثال ثانی بَشَّرتهٔ فابشر مژده

ف۱ قال الرضی لا یقال هذا الباب بمعنی ذلک الباب اذ اکان الباب المحال علیه مختصا بمعنی عام مضبوط فضابطه فیختلف الباب الآخر علیه فی ذلک المعنی اما اذا لم یکن کذا فلا فائدة فیه انتهی ۱۲ منه نور الله مرقده ف۲ بل بعد تالیف این کتاب تصریحی از صاحب تعلیق الفوائد برین معنی یافته شد چنانچه میگوید ابنیه مزید سه قسم ست یکی مفید معنی ای جدید دوم مفید از لفظی پس الحاق که برای درستی قافیه و سجع بوده و لهذا محافظت وزنش لازم باشد سوم نه برای سهر و بل برای توسع در لغت پس صیغه‌ها مثل صیغهای اسمای جامده ذو الزیاده ست انتهی بحصله ۱۲ منه نور الله مرقده

دادم او را پس مسرور شد زمخشری در کشاف بتفسیر مکبّا علی وجهه می آرد مطاوعت اکبّ واقشع در عربیت ثابت نشده آری سیبویه در کتاب خود آورده بلکه معنی اکبّ آنست دخل فی الکب او صار ذا کب وکذلک اقشع ومطاوع کبّ وقشع انکبّ وانقشع ست ورضی گوید مطاوعت اکبّ مجرد را نهایت ضعیف ست بلکه قیاس آنست که این باب برای تعدیه مجرد باشد وشارح تسهیل میگوید کلام یک ازین معانی قیاسی نیست بل همه اش مقصورست بر سماع اما آنچه دماملینی می آرد حق آنست که تعدیه در لازم قیاسی ست ودر متعدی سماعی مخالف لغت ست چه در بسیاری از مواد مجرد وافعال هردو لازم آمده نحو الاشکال بمعنی الاشتباه والالحاح الحنه شدن جامه وکذا مجردهما وامثالهما کثیرة فی اللغة **فائده** باید دانست که مطاوع به نسبت فعل اول لازم بود اگرچه فی نفسه متعدی باشد یؤیده ما فی القاموس من علمته فتعلّمه اما مدارش بر تاثر مذکورست نه بر لزوم چنانکه بعضے گمان برده اند ولهذا نتوان گفت تضارب زید وعمرو ومطاوع ضاربت عمرو ست کذا فی الرضی **فائده** دیگر ابوحیان گوید مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل از و متصور بود مثل صرفته فانصرف اما جائیکه صدور فعل از ان متصور نباشد مثل قطعت الحبل فانقطع اطلاق مطاوعت آنجا مجازیست **فائده** دیگر گاهی مطاوع لفظاً مخالف مطاوع باشد نحو طردته[1] فذهب وانخته فبرک ونمیگویند فانطرد وانانخ وگاهی هردو از باب واحد باشد مثل جبرته فجبر کذا فی الارتشاف وجوهری در صحاح می آرد طردته فذهب ولا یقال منه انفعل وافتعل الا فی لغة ردیة وانخت الجمل فاستناخ ابرکته فبرک انتهی **فائده** دیگر مطاوع بالکسر در حقیقت صفت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده مثل زید در باعدت زیدا فتباعد زیرا که قبول اثر که مطاوعت عبارت از آنست از شان زیدست وبس لیکن اهل فن فعلی را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع نام گذاشته اند کذا فی الرضی خاصیت تفعیل تعدیه[2] ست وتصییر ومعنی هر یک ونسبت بینهما در باب سابق گذشت مثال تعدیه بیک مفعول وتصییر معاً نحو نزّل ونزّلته فرود آمد وفرود آوردم او را اینجا تعدیه ظاهر ست اما تصییر زیرا که بر معنی مثال مذکور صیرته ذا نزول نیز صادق هست ومثال تعدیه

[1] گویند قشعت الریح السحاب فانقشع دور کرد باد ابر را پس دور شد ۱۲ منه نور الله مرقده [2] دور کردم او را پس رفت وننشانیدم شتر را پس نشست ۱۲ منه نور الله مرقده [3] قول الشاعر قد جبر الدین الاله فجبر تحقیق کامل کردم دین را خدا پس کامل شد ۱۲ منه نور الله مرقده

خاصیت تفعیل

بدون تصییر نحو فسّقتہ فاسق گفتم اورا درین مثال اگرچہ خاصۂ نسبت ست لیکن متعدی نیز صادق
وازینجاست کہ علامۂ زمخشری وابن حاجب وغیرہما خاصۂ نسبت را در تعدیہ مندرج ساختہ اند اما[۵۱] تصییر فاسقا
صادق نیست کذا فی الایضاح والجاربردی و مثال تصییر بدون تعدیہ نحو فحّی القدر جعلہ ذا فحٍ دیگ را
صاحب ابازیر ساخت یعنی ابازیر را در دیگ انداخت و تعدیہ برو صادق نیست چہ مجردش نیامدہ
و نحو نیز[۵۲] چہ مجردش نیز متعدیست و معنیش گذشت و مثال تعدیہ بدو مفعول نحو علّمتہ حقًا چہ مجردش
علم حقًا یعنی شناخت حق را متعدی بیک مفعول ست کہ درینجا متعدی بدو مفعول شد کذا فی شرح الاصول
پس آنچہ بعضے[۵۳] شراح آوردہ اند اگر مجردش متعدیست بیک مفعول یا بدو مفعول بعد نقل درین باب تعدیہ
اش زائد نشود بل بحال خود ماند غلط ست آری متعدی بدو مفعول درین باب متعدی بسہ مفعول
نشود مگر آنچہ محمول بر باب افعال بود نحو حدّث وخبّر کذا فی الرضی و در تعلیق الفرائد می آرد اما قول بعضہم
خبّر وحدّث غلط و اما قول الحریری و علّم فکذلک الکلام علیہ و سلب نحو قذّیت عینہ از علم چشمش
خاشاک آلودہ شد و قذّیت عینہ دور کردم قذی یعنی خاشاک را از چشم او و صیرورت نحو نوّر
الشجر درخت صاحب نور و غنچہ شد و بلوغ نحو خیّم درخیمہ درآمد و عمّق تا عمق رسید و قد مر تفصیل معنی
البلوغ و مبالغہ و این خاصہ درین باب غالب ست و سہ قسم باشد اول در نفس فعل و این اصل ست نحو
صرّح خوب ظاہر شد و کرد لازم و متعدیست کذا قالہ المصنف و جوّل بسیار گرداگرد گردید و بمرات بسیار
طواف کرد و این فعل لازم ست کما یعلم من القاموس حیث قال فی معناہ طاف و صرح بہ الرضی بقولہ
وقد یکون فی اللازم کما فی جوّل پس اول مثال زیادت کیف و ثانی زیادت کم ست یا اول مثال متعدیست
و ثانی مثال لازم و آنچہ بعضی[۵۴] شارحین جوّل را متعدی دانستہ گفتہ اند بسیار جولان کرد و این ہر دو از
امثلہ مبالغہ در کیفیت نیز باشد خالی از مسامحہ نیست و قسم دوم مبالغہ در فاعل نحو موّتت الابل مرگ عام
در شتران افتاد و سوم در مفعول نحو قطّعت الثیاب بسیار جامہا را قطع کردم **فائدہ** اہل فن گفتہ اند در ہر دو قسم[۵۵]

---

۵۱ وہکذا اعدل عدلتہ کذا فی تعلیق الفرائد ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ ۵۲ مراد ازان شارح فتحپور آبادیست ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ ۵۳ مراد ازان مولوی حمایت علی کاکوریست ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ ۵۴ بدو وجہ یکے متعدی دانستن مثال ثانی و دوم آن مثال کیف دانستن ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ
۵۵ یعنی مبالغہ در فاعل و مفعول ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ + + + + + + + + + + + + + + + + + +

اخیر لازم ست که فاعل و مفعول متعدد و باشند نه واحد و الا مبالغه صورت نه بندد چه شئی واحد متعدد نمیتوا ند و
ازینجاست که گفته اند در فعل لازم تکثر در فاعل و در متعدی تکثر در مفعول باشد و علی هذا ترک تعبیر و غلقت بابا
برائے مبالغه فاعل و مفعول صحیح نباشد بخلاف قسم اول زیرا که از فاعل واحد حصول فعل بمرات کثیره ممکن ست
قاله ابن الحاجب فی شرحه للشافیه وغیره و غیره پس اگر یک باب را چند بار بند کنند غلقت الباب از مجرد
گویند نه ازین باب کذا فی التعلیق وغیره و جاربردی وغیر آن گفته اند قول ابن حاجب علی الاطلاق صحیح نیست
زیرا که مبالغه در لازم بدون تعدد فاعل نحو جوّلتُ و طوّفتُ و در متعدی بدون تعدد مفعول نحو قطّعت الثوب
متصور ست با ینطور که در نفس فعل باشد بنده میگویم مراد ابن حاجب امثالش آنست که اگر فعل لازم و متعدی
برای مبالغه صرف فاعل و مفعول بدون امکان مبالغه اصل فعل بود درینصورت تعدد فاعل و مفعول لازم
نه آنکه در مطلق لازم و متعدی از تعدد فاعل و مفعول گریز نیست و کیف لا که خودش در شافیه در مثال مبالغه فعل
لازم جوّلت و طوّفت باوجود وحدت فاعل آورده و مؤید آنست آنچه در شرح مفصل گفته ان قیل فی المفصل و لا
یقال اموا حد لم یرد الا ما لم یستقم فیه تکثر الفعل و انما یکون التکثر فی الفاعل هو الصحیح یعنی آنچه گفته اند در مبالغه فعل
لازم فاعل احد نباشد و الا مبالغه ممکن نبود کما هو مقصود صاحب المفصل مرادش درصورتیست که تکثر فعل
ممکن نباشد نحو موّتت چه موت فی نفسه احتمال کثرت ندارد و ما میگوییم چون اصل در مبالغه تکثر فعل ست و لهذا
هر جا که تکثر در فاعل و مفعول باشد از تکثر فعل گریز نیست بخلاف العکس پس باید که غلقت بابا باعتبار تکثر نفس
فعل صحیح باشد همچنانکه غلقت ابوابا باعتبار تکثر مفعول با تکثر فعل و نسبت بماخذ ای مفعول را منسوب بماخذ
گردان و تسمیه نیز گویندش نحو فسّقته نسبت بفسق کردم و فاسق نام نهادم او را یعنی گفتم او را یا فاسق از همین
قبیل ست کفّرته صاحب تعلیق الفرائد گوید ناظرین صحاح را در لفظ تکفیر باین معنی توقف حاصل میشود چه او
گفته است الکفرت الرجل دعوته کافرا یقال لا تکفر احدا من اهل قبلتک ای لا تنسبهم الی الکفر انتهی پس جوهری
تکفیر را باین معنی نیاورده بل بمعنی کفاره دادن لیکن این توقف را این قول صاحب محکم دفع میکند کفر الرجل
نسبه الی الکفر انتهی و صاحب صراح نیز تکفیر را باینمعنی آورده و آنچه صاحب مغرب گوید اکفره دعاه کافرا و منه

۱؎ یعنے مبالغه در نفس فعل ۱۲ منه نور الله مرقده +

لا انکفر اہل قبلتک و اما الا انکفر و اہل قبلتکم فغیر ثبت روایۃ وان کان جائز لغۃ انتہی نیز دلالت بر تکفیر میکند[1]

بمعنی مذکور میکند و الباس بمعنی پوشانیدن ماخذ نحو جللتہا جل پوشانیدم او را و تغلیط ای چیزی را ماخذ

اند و کردن نحو ذہبتہ ای السیف زر اندود کردم شمشیر را و مصنف این خاصہ را در اصول بہ تطلیہ تعبیر

کردہ و بہ الباس بسبب تقارب معنی جمع کردہ و تحویل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا چون ماخذ مثال اول

نحو نصرتہ نصرانی کردم او را بہ تعلیم دین عیسوی و مثال ثانی خیمتہ ای الرداء یعنی چادر را بالا کشیدہ

مثل خیمہ ساختم و قصر یعنی اشتقاق آن لفظ کہ این باب ست از مرکب بجہت اختصار حکایۃ اسے

بمعنی حکایت کردن و گفتن جملہ مرکب نحو ہلل لا الٰہ الا اللہ خواند و موافقت فعل ای مجرد نحو تمر تمرا و تمرتہ

دادم او را تمر و ہو للاعطاء و افعل نحو تمر و اتمر خرمای تر بحد تمر رسید کذا فی القاموس فہو للصیرورۃ و مصنف

این خاصہ را در اصول و شرح آن فراموش کردہ و شارح تسہیل از محکم نقل میکند کہ این باب با افعل نیز موافقت

دارد و مثالش فکر و افکر آوردہ و ہشام نحوی گوید واقف نبودہ ام بر آنکہ تفعیل بمعنی فعال آمدہ باشد مگر بر دو

مثال فمہل الکافرین ای امہلہم و قولہ من لا یکرم لا یکرم ای من لا یکرم و فراگوید ترب الکتاب و اتربتہ بیک

معنی آید کذا فی تعلیق الفرائد و تفعل نحو ترس و تترس یعنی سپر را بکار برد و محاذی روی خود گذاشت فہو

للتعل کما سیجی والابتداء و آن دو قسم ست اول آنکہ مجردش نیامدہ باشد نحو تلقبہ و تعنیش معروف ست

دوم آنکہ تعنیش درین باب خلاف معنی مجرد باشد نحو جرب امتحان کرد خاصیت تفعل مطاوعت فعل بتشدید

عین و این خاصہ درین باب غالب ست و آن دو نوع ست یکی آنکہ تاثر از مفعول منفک نشود نحو قطعتہ

فتقطع پارہ پارہ کردم او را پس شد دوم آنکہ انفکاک ممکن باشد نحو ادبتہ فتادب ادب آموختم او را پس آموختہ

شد و گاہی ادب آموزی نمی شود پس تاثر لازم نیست کذا قالہ السبکی و تکلف در انتساب یا تحصیل ماخذ یعنی

تعب در حصول آن برداشتن و بزور آن را در خود نمودن مثال اول نحو تکوف خود را منسوب بکوفہ نمود یا بزی کوفیان

آراست کذا فی الصحاح و مثال ثانی نحو تحلم تکلف حلم کرد کار حلیمان نمود و از آنست قول حاتم شعر تحلم عن الاذنین واستبق ودہم

---

[1] باعتبار لغت ۱۲ [2] و از ہمین قبیل ست قدر و قدر کو بار و مہر و بشر و بشر و زال و زیّا کذا فی شرح التسہیل ۱۲ منہ [3] خط را بر ترب

و زمین انداختم ۱۲ [4] ای لقب نہاد او را ۱۲ منہ [5] ہکذا فی شرح التسہیل ۱۲ [6] از بحر طویل بر وزن فعولن مفاعیلن

فعولن مفاعلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ + +

ولن تستطیع الحلم حتی تحلما۔ کذا فی المفصل و ازین قبیل ست تشجع و تصبر امّا انچه مصنف علام در مثالش گوید

و تجوع عمرو خود را گرسنه ساخت کذا فی الصحاح مطابق مثل لہنی تواند شد زیرا که در تکلف بالفعل حصول

ماخذ در فاعل حقیقةً نمی باشد بل نمودن غیر را حصول یا انتساب ماخذ در خود معتبر بود خواه حصولش ممکن باشد نحو تحلم

و تصبر که از عادت تکلف حلیم و صابر میتواند شد یا ممکن نباشد نحو تکوف بخلاف مثال مذکور چه حصول ماخذ در ان

بالفعل حقیقةً ثابت ست آری اگر معنی تجوع اظهار گرسنگی با وجود سیری شکم می بود تمثیلش درست می شد

و شاید مصنف هنگام تالیف اصول برین ماجرا مطلع شده است که این مثال دران نیاورده و گاهی مراد از

تکلف جهد و مبالغه در فعل باشد و ازانست قول صاحب کشاف تحت قوله تعالی وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا

وَتَخَلَّتْ ای ما فی جوفها من الموتے والکنوز و خلت غایة الخلو حتی لم یبق شئ فی باطنها کانها تکلیف

فی جهدها فی الخلو پس این معنی تکلف دیگر ست سوای معنی سابق الذکر ست فاحفظه اگر گوئی چه فرق ست در تکلف

این باب و تخییل که در تفاعل خواهد آمد یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود مثل تجاهل اظهار جهل کرد

با وجود دانستن معهذا اظهار بدون وجودش در هر دو برابر ست جوابش آنکه اصل در تکلف فاعلش را

مطلوب میباشد مثل حلم و شجاعت نحو تحلم و تشجع نه در تخییل چه جهل در مثل تجاهل مطلوبش نیست کذا

نقل عن سیبویه کذا فی ایضاح المفصل و شرح التسهیل وتجنُّب یعنی پرهیز کردن از ماخذ نحو

تحوّب پرهیز کرد از حوب بفتح و ضم حای مهمله بمعنی گناه و عجب ست از بعضے[1] شراح که در ترجمه اش نوشته

پرهیز کرد از بریدن گیاه و منشاء وقوعش درین مغلطه شاید آنست که ترجمه حوب را در کتاب لغت بسبب

تجنیس خطی امتیاز نکرده و لفظ گناه را که بنون ست بیای تحتانی خوانده و چون پرهیز از گیاه معنی

صحیح نداشت بریدن از طرف خود افزوده یا لفظ حوب را جوب[2] بجیم که بمعنی بریدن ست فهمیده با فرا یش

گیاه پرداخته ابن حاجب در شرح مفصل می آرد این خاصه ما نا همزهٔ سلب ست در افعال چه میتوان

گفت در مثال مذکور دور کرد از خود گناه را و لبس ماخذ بضم لام ای پوشیدن ماخذ نحو تختّم خاتم

پوشید کذا فی القاموس و تعمّل یعنی ماخذ را بکار بردن و آن سه گونه بود اول آنکه ماخذ ملاصق فاعل

---

[1] مراد ازان شیخ نهاد بیست... و در بعضے نسخ شرح مذکور لفظ جوب بجیم نیز دیده شد ۱۲ منه مدظله مرقمه

شود بجیکه جداگانه محسوس نگردد نحو تدهّن دهّن یعنی روغن را بر بدن مالید دوم آنکه ملاصق فاعل بود
اما جداگانه محسوس باشد نحو تترّس ومعنیش گذشت وسوم آنکه غیر ملاصق بود لیکن مجاور ومقارن
باشد نحو تخیّم خیمه برپا ساخت ومصنف علام در اصول خود خاصه لبس را در فعل مندرج ساخته
والمضایقة فی کل منها کما لایخفی واتخاذ یعنی ساختن ای ایجاد کردن یا گرفتن ماخذ یا چیزی
را ماخذ ساختن یا دو ماخذ گرفتن وفعل درین هر چهار معنی متعدی ست نه دراخیرین فقط چنانچه
بعضی شارحین فهمیده اند کما ستعرف من الامثلة مثال اول تخبّیت الخباء خیمه ساختم کذا فی الصحاح
والقاموس اما آنچه مصنف علام از مثالش آورده نحو تبوّب وشارحین وناظرین در معنیش آورده
اند باب یعنی دروازه ساخت مخالف کتب معتبره لغت ست چه معنی تبوب باب گرفتن ست
کذا فی تاج المصادر وفی القاموس تبوب بوّابا اتخذه وهکذا فی الصحاح ودرین معنی اگرچه مصداق
اتخاذ میتواند چه ماخذش بواب ست لیکن از قسم ثالث یعنی مثل توسّد الحجر ونبنّی نه از قسم اول چنانکه
مصنف وناظرین کلامش گمان برده اند ومثال دوم تحرّز منه حرز یعنی پناه گرفت از و اما آنچه
مصنف در مثالش میگوید تجنّب بمعنی جانب گرفت مخالف معتبرات لغت ومخالف
کلامش در اصول ست چه در ینمثال خاصه تجنب ست اتخاذ ولهذا در معنی تجنب آورده
بعد عن جنبه واحترز عنه انتهی وفی القاموس تجنّبه واجتنبه وتجانبه بعد عنه ومثال سوم توسّد
الحجر وساده ساخت حجر را یعنی تکیه بر سنگ زد واز آنست قوله علیه السلام لاتوسّدوا القرآن
ومثال چهارم تأبّطه وابط یعنی در بغل گرفت آن حجر را وضمیر مفعول راجع ست بسوی
حجر که در مثال سابق الذکر ست واز آنست تابّط شرًّا لقب ثابت بن جابر وتدریج یعنی تکرار
عمل بمهلت وآهسته وآهسته واین دو نوع ست اول آنکه عمل بیک مرتبه ممکن الحصول باشد
نحو تجرّع الماء آب را جرعه جرعه نوشید وفی الحدیث فتجرّعوها ای اقتسموها کذا فی التاج للبیهقی
ودوم آنکه بیک دفعه ممکن نباشد نحو تحفّظ القرآن اندک اندک یاد کرد قرآن را وشارح تسهیل در حجه

سله مشتبها ای اتخذته ابا ۱۲ منه نور الله مرقده

تقسیم دو نوع صوری و معنوی یعنی محسوس و معقول قرار داده و مثال ثانی تفہم آورده تحوّل یعنی گشتن شیٔ عین ماخذ یا ہمچو ماخذ مثال اول نحو تنصّر نصرانی شد و دین عیسوی اختیار کرد و مثال ثانی تبحّر مانند بحر شد ای در علم مثل دریاے موج زن گردید و صیرورت نحو تموّل مالدار شد کذا فی الصحاح و موافقت مجرد نحو ترقّح وراح در رواح رفت یا کاری دران نمود و رواح بالفتح آخر روز یا پس از زوال فہو للذہاب فی الماخذ و العمل فیہ و تفعّل نحو تہجّد و و اہجد دور کرد ہجود یعنی خواب را واز آنست نماز تہجد فہو للسلب و تفعّل نحو تکذّبہ و کذّبہ نسبت بکذب کرد او را فہو للنسبۃ و استفعل نحو تحوّج طلب حاجت کرد فہو للطلب و ازانست قولہ علیہ السلام من لم یتغنّ بالقرآن فلیس منا ای لم یستغن و لم یطلب الغنی بہ کذا فی تعلیق النظر بدرایتہ او آن دو نوع ست اول آنکہ مجردش نیامدہ باشد نحو تشمّس در آفتاب ایستاد کذا فی التاج فہو للعمل فی الماخذ یا بمعنی دیگر آمدہ باشد نحو تکلّم[1] سخن کرد خاصیت مفاعلہ تشارک است یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یکی مر دیگری را شریک ست در صدور فعل و تعلق بدیگر در معنی اما لفظا یکی فاعل و دیگر مفعول باشد برابر ست کہ آن ہر دو واحد باشند نحو ضاربتہ یا متعدد نحو ضاربناہم یا مختلط نحو ضاربناہ و ضاربتہم و لہذا اگر مجردش لازم بود اینجا متعدی گردد نحو کارمتہ و اگر متعدی بمفعولی بود کہ شرکت نپذیرد متعدی بدو مفعول گردد نحو جاذبتہ الثوب تا شرکت در مفعول ثانی متحقق باشد و مجردش جذبت الثوب اگرچہ متعدی ست مگر مفعولش قابل شرکت نیست و اگر شرکت پذیرد ہمچنان متعدی بیک مفعول ماند و درینصورت مشارکت تنہا درینباب راہ شود نحو قاتل زیدٌ عمرًا یعنی زید کارزار کرد با عمرو و عمرو با زید یا ضرب شدید مینہما واقع گردید اگر گوئی گاہے مفاعلت براے مشارکت نباشد معہذا مجردش متعدی ست مثل مفارقت در قول الشاعر ؎ فارقتنا قبل ان نفارقہ + فما قضی من جماعنا وطرا + گوئیم اینجا فارقنا بمعنی اراد فراقنا ست کذا فی شرح التسہیل پس قانون مذکور باعتبار اکثر ست و موافقت مجرد[2] ای بدون شرکت مذکور خواہ

[1] کہ مجردش کلم بمعنے جرح ست و ازآنست کلمہ یکلمہ و کلمہ جرحہ کذا فی القاموس ۱۲

[2] از بحر منسرح بروزن مستفعلن فاعلات مستفعلن مفاعلن فاعلات مستفعلن + ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

مجردش در بیعنے نیامده باشد نحو خالیتہ ناقص یا ئی کشتی کردم اورا یا خداع کردم با او کذا فی القاموس
که مجردش خلی بمعنی گیاه درودن ست کذا فی التاج یا آمده باشد نحو سافرت وسفرت گزیدم سفر را فهو لا جتناب
الماخذ جوہری در صحاح می آرد سَفَرتُ اَسفِر سُفُوراً خَرَجتُ الی السفر فانا سافر وازینجاست که مصنف
علام در شرح اصول آورده وہو مستعمل لیکن صاحب قاموس گوید السافر المسافر لا فعل له وفی ایضاح المفصل
ولیس ثمه فعل ثلاثی من لفظ سافرت پس بهتر آنست که در مثالش کاتم بمعنی کتم آرند کذا فی شرح التسهیل
ناقلاً عن المحکم یا ناولته الشئی فنلته بضم النون ای اعطیته کذا فی الرضی وموافقت اَفعَلَ متعدی باشد نحو
باعدته وابعدته دور کردم اورا فهو للتعدیة یا لازم نحو شارفت علی البلد واشرفت علیه کذا فی الارتشاف
وفی التاج الاشراف مطلع شدن ویعدی بعلی والمشارفة بر چیزی مطلع بودن انتهی فلعله للبلوغ پس تخصیص
موافقت اینباب با فعل متعدی که از صاحب تسهیل واقع شده بیجاست وموافقت فَعَّلَ نحو ضاعف وضعف
دو چند کرد واضعافش نمود فهو للمبالغة وموافقت تَفَاعَلَ باینطور که هر دو مشارک در لفظ فاعل باشد
نحو شاتم زید وعمرو وتشاتما[1] فهو للتشارک وابتدا عام ست که مجردش نیامده باشد نحو المتاخمة حد بمعنی بر
دیگر پیوسته شدن کذا فی التاج یا بمعنی دیگر آمده باشد نحو قاسا زید هذه الشدة رنج کشیده برداشت
زید این شدت را چه مجردش قسوة بمعنی سختی دل ست کذا فی الصراح خاصیت تفاعل تشارک

است ای شرکت دو شیء در صدور وتعلق فعل ازهر یک بدیگری ای صدور از هر یک وتعلق بهر دیگر
معنیً واما لفظاً شرکت در فاعلیت نحو تَشَاتَمَا ای آن هر دو با هم دشنام دادند وفرق در مشارکت
وتشارک یعنی شرکت مفاعله وتفاعل آنست که مشارکین در مفاعله یکی لفظاً فاعل بود دوم مفعول ودر
تفاعل هر دو فاعل دوم آنکه در مفاعله مشارک زائد از دو نبود اگرچه هر ایک یا احدهما متعدد باشد بخلاف
تفاعل که جوانب متعدده دران ممکن وہمه لفظاً فاعل بود گو در معنی هر یک فاعل ومفعول بود نحو عشرة
رجال تقاتلوا یعنی ده مرد باهم قتال کردند ودر مفاعله اگرچه ممکن ست که هر دو یا یکجانبش ده مرد
باشند لیکن مشارکت یکجانب با دیگر باشد نه در افراد یکجانب فیما بینهم مثلاً عشرة رجال قاتلوا عشرة

---

[1] فی القاموس شاتما وتشاتما تسابا ای باهم دشنام دادند ۱۲ منه

رجال آخرین پس مشارکت در افراد عشرهٔ اولی با افراد عشرهٔ ثانی مقصود ست اما شرکت افراد عشرهٔ اولی با هم دیگر مقصود نیست سوم آنکه مفعولیکه در مفاعلة مشارک بود در تفاعل فاعل گردد نحو ضارب زید عمرا و تضاربا بخلاف مفعول غیر مشارک که همچنان بر مفعولیت خود باقی ماند نحو تجاذبنا ثوبا و در مفاعله گویند جاذبته الثوب چهارم آنکه تفاعل برای شرکت در صدور فعل بدون تعلق آن بدیگری نیز بود بخلاف مفاعلة ما بمعنی کمتر بود چنانکه مصنف گوید و شرکت در صدور فقط بدون تعلق بدیگر کم ست نحو ترافعا شیئا بر داشتند آن هر دو چیزی را و آنچه بعضی در بیان فرق بینهما گفته اند که در مفاعلة فاعل لفظی بادی فعل باشد بخلاف تفاعل که دران این قید معتبر نیست قولیست نامقبول نشنیدهٔ که میگویند ان شتمتنی فما اشاتمک چه اگر صدور فعل از متکلم فاعل لفظی میشد لامحالة متاخر میگردید بسبب اشتراط قبلیت صدور از مخاطب و از همین قبیل ست قول امام حسن علیه السلام در حق شخصے که با حضرت ایشان خصومت کرده بود و سفیه تکلم بجد مسافهنا چه آن حضرت مقابل خود را لسافهنا گذاشته و بر تقدیر فرض وجود سفاهت از ایشان بلا شبه بعد سفاهت اول واقع میشد کذا قال الرضی فی شرحه للشافیة و تخییل یعنی در خیال انداختن و نمودن غیر حصول ما خذ خود ای در نفس فاعل و بحقیقت حاصل نباشد نحو تمارض خود را مریض ظاهر کرد برای غرضے که حالانکه نبود و از آنست قول شاعر ع تعاللت کی اشجی و ما بک علة + تریدین قتلی قد ظفرت بذلک[1] وقد مر الفرق بین التخییل و التکلف فی التفعل فتذکر و مطاوعت فاعل که بمعنی افعل ست یعنی تفاعل مطاوع مفاعلة باشد چنین مفاعله که بمعنی افعال ست نحو باعدته که بمعنی ابعدته ست یعنی دور کردم او را فهو للتعدیة فتباعد پس دور شد و موافقت مجرد یعنی برای غیر تشارک برابرست که مجرد ش بدین معنی آمده باشد نحو فتعالی الله بمعنی علا فهو للصیرورة او للاختیار یا نیامده باشد نحو تصابیت صبابة یعنی بقیهٔ آبش را نوشیدم و موافقت افعل نحو تیامن فی الیمن یمین داخل شد یا رسید فهو للبلوغ و الابتداء خواه مجرد ش نیامده باشد نحو تداحک بمعنی تداخل کذا فی التاج یا بمعنی دیگر آمده باشد نحو تبارک مقدس

[1] اظهر مرض کردی تا محزون شوم و حالانکه نیست علتی و مرضی تو میخواهی قتل من تحقیق ظفر یاب شدم بهمین معنی از بحر طویل ست بر وزن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن دو بار ۱۲ منه نور الله مرقده

ومنزه شدن ومجرد شدن برگ بمعنی نشست شتر وغیر آنست کذا فی القاموس و نقطیکه در مفاعله دو مفعول
میخواست نحو جاذبت زیدا ثوبا در تفاعل یکی خواهد نحو تجاذبت ثوبا وگرنه ای نمیخواست دو مفعول
بل متعدی بیک مفعول بود نحو قاتل زید عمرا در تفاعل لازم بود نحو تقاتل زید وعمرو ومقصود ازین کلام
اشارتست بفرق مشارکت مفاعله وتشارک تفاعل که تفصیلش در ما قبل گذشت خاصیت افتعال
اتخاذ ست ومعنیش در تفعل گذشت نحو اجتحر بتقدیم جیم بر حا از جحر بمعنی سوراخ موش وغیر آن ای
جحر ساخت یا بتقدیم حا بر جیم از حجره بمعنی حجره ساخت وبهر دو معنی مثال ساختن ماخذ ست واجتنب جانب گرفت واین مثال
گرفتن ماخذ است هذا هو مقصود المصنف لیکن مخفی نماند که درین مثال خاصه تجنب ست معناه بعد عن جنبه نه اتخاذ
چنانچه بر واقف لغت مخفی نیست وقد سبق پس بجای این مثال احترز باید ای حرز یعنی پناه گرفت
وشاید مصنف علام نیز هنگام تالیف اصول بر بعضی مطلع گردیده است که بدلش احترز آورده اغتذی
الشاة گوسفند را غذا ساخت مثال چیزے را ماخذ ساختن وعجب است از بعضے شارحین[1] که درین
مثال شاة را نشاط بنون وطا خوانده ترجمه اش چنین فرموده غذا ساخت خوشی را حالانکه قطع نظر از
عدم مساعدت نسخ این کتاب ورسائل دیگر فن غذا ساختن خوشی وخوردنوشش ظاهر معنے می نماید
واعتضد ه در عضد یعنی بازو گرفت آنرا وضمیر منصوب اعتضده راجع ست بسوی شاة در مثال
سابق که مذکر ومؤنث هر دو مستعمل ست کذا فی القاموس وتصرف یعنی جهد نمودن در فعل یعنی
مبالغه در تحصیل فعل ساختن واین را تسبب واجتهاد نیز گویند کذا فی الارتشاف نحو اکتسب المال بکوشش
حاصل کرد مال را واز آنست قوله تعالی لها ما کسبت وعلیها ما اکتسبت ای نافع ست نفس را آنچه حاصل
کرده است بهر طوریکه باشد ومضر ست نفس را آنچه تحصیلش بقصد ومبالغه ساختن یعنی در امور ثواب
بنده نفس خود را مکلف دانسته باسید ثواب کار میکند ودر موجبات عقاب تحصیل افعال نامشروعه
بمبالغه بحسب حظ نفس می نماید وتخیل از تفعل ای فعل الفاعل الفعل لنفسه ای کردن
فاعل کار برای ذات خود پس فعل اول بفتح مصدر وثانی بالکسر اسم مصدر ست فی القاموس

[1] مراد از بعض شارحین مولانا حمایت علی کاکوروی ست ۱۲ منور الله مرقده

خاصیت افتعال

الفعل بالکسر حرکة الانسان او کنایة عن کل عمل متعد نحو اِکْتَالَ حنطة گندم را برای خود پیمود اما ابوحیان
در ارتشاف افتخار از ین[1] خاصه جداگانه قرار داده و مثالش انتخب آورده و مطاوعت فَعَلَ ای مجرد
نحو غَمَمْتُهٗ فَاغْتَمَّ اندوهگین کردم او را پس شد ابوحیان گوید مطاوعتش با مجرد قلیل ست و هکذا نقل
الرضی عن سیبویه لکن قال ابن الحاجب بغلبتها فتامل و موافقت مجرد نحو قدر و اقتدر فهو للکثرة کما قیل
کذا فی الارتشاف و اِفْتَعَلَ نحو احتجز و انجز بحجاز در آمد یا رسید فهو للبلوغ و تَفَعَّلَ نحو ارتدی و تَرَدّٰی ردا را
یعنی چادر پوشید فهو للتفعل و تَفَاعَلَ نحو اختصم زید و عمرو و تخاصما ای زید و عمرو باهم خصومت کردند
فهو للتشارک و ابتدا خواه مجردش نیامده باشد نحو الابتیام گوسفند علفی[2] گشتن کذا فی التاج یا بمعنی دیگر
آمده باشد نحو استلم بوسه داد سلم را یا مس نمود او را بدست و سلمه بکسر لام بمعنی سنگست و مجردش سلم بکسر لام
بمعنی سلامت ماند و از آنست افتقر نزد ابو علی چه او میگوید فقیر اسم فاعل افتقر ست و از آمدن مجردش
انکار میفرماید اما در قاموس فقر ککرم فهو فقیر موجود ست خاصیت استفعال طلب ماخذ و لیاقت چیزی
بماخذ ست نحو اِسْتَطْعَمْتُهٗ طلب طعام کردم از و مثال طلب ست و اِسْتَرْقَعَ الثوبُ جامه لائق رقعه
و پیوند شد و این مثال لیاقت ست و علت جمع کردن طلب و لیاقت آنست که در لیاقت طلب
تقدیری ست یعنی چون جامه از کهنگی و فرسودگی سزاوار پیوند شد گویا طالب پیوند گردید و از ینجا ست
که علامه زمخشری در مفصل و ابن حاجب در شافیه امثله اش را در طلب تقدیری مندرج ساخته اند و
وجدان نحو اِسْتَکْرَمْتُهٗ یافتم او را موصوف بکرم و حسبان بالکسر بالضم کما وهم ای پنداشتن
چیزی را و گمان کردن آن موصوف بماخذ اما مضموم بمعنی حساب کردن و شمار کردن ست و در ان کسره
نیز آمده نحو اِسْتَحْسَنْتُهٗ نیک پنداشتم او را و فرق در وجدان و حسبان از قبیل فرق میان یقین
و گمان ست کما قیل اما علامه زمخشری بجای حسبان اصابت و رضی الاعتقاد فی الشیء علی صفة
ذکر کرده و ابن حاجب در ایضاح مفصل در ینباب میگوید للاصابة علی صفة و قد تقدم ذلک فی باب
افعل و منه قولهم استعظمته ای قصدته لذلک کما احمدت ای وجدته محمودا و در باب افعال وجدان را

خاصیت استفعال

[1] یعنی فعل الفاعل الفعل لنفسه ۱۲ نور الله مرقده [2] خواهنده علف ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + +

بوجود الشئ علی صفة ذکر کرده و مثالش نیز احمد ته آورده و تحوّل و معنیش در فعل گذشت و آن دو قسمست صوری نحو استحجر الطین گل همین سنگ شد یا مثل سنگ سخت گردید کذا فی الرضی دوم معنوی نحو استیست الشاة گوسفند ماده مثل تیس یعنی نر گردید و استنوق الجمل شتر نر ناقه شد ای صفاتش مثل صفات ناقه گردید کذا فی ایضاح المفصل و فی شمس العلوم تشبه بالناقة و در امینی در تعلیق الفرائد میگوید ای صار کانه ناقة و فی الصحاح فی باب القاف فی المثل استنوق الجمل ای ضعف کانه ناقة انتهی اما راقم الحروف عبارت صحاح در نسخ عدیده چنین یافته ای صار ناقة یضرب للرجل ویکون فی حدیث او صفة شئ یخلط بغیره وینتقل الیه انتهی و این قول مثل ست از امثال عرب که میزنند آنرا در حق شخصی که سخنی را بسخنی دیگر غلط سازد و اصلش آنست که مسیب بن علس شاعر روبروی سلطان عمرو بن هند قصیده میخواند که دران وصف شتر نر ذکر کرده بود چون نوبت باین شعر رسید ؏ وقد اتناسی الهم عند احتضاره * بناج علیه الصیعریة مکدم طرفه بن العبد شاعر صغیر السن که نهایت شوخ و شنگ بود گفت استنوق الجمل یعنی صیعریه را که از علامات مختصه شتر ماده گانست مسیب بجای فحل ثابت گردانید پس گویا شتر نر ناقه شد مسیب از غصه جوابش بر نیامده گفت روزی زبان طرفه او را بقتل خواهد رسانید و همچنان شد کذا فی کتب الامثال اما ناظرین این کتاب در ترجمه این مثال چها سخنان دور از کار فرموده اند بعضی نوشته اند شتر نر مثل ناقه سریع السیر شد و بعضی شارح گفته اند شتر نر در باربرداری مثل ناقه متحمل گردید و اتخاذ نحو استوطن القریة بضم قاف و فتح را جمع قریه بالفتح بمعنی ده و شهر را وطن ساخت قریه ها را و قصر از حکایت نحو استرجع انا لله و انا الیه راجعون خواند مخفی نماند که در شمار کردن قصر از خاصیات این باب مسامحه ست در خواص ابواب کثرت و اشتهار معانی معتبر ست کما عرفت اولا و قصر درین باب کثرت و اشتهار ندارد بل در تفعیل بیش از آن بود که بجایش موافقت فعّل بتشدید العین می آورد کما فعل فی الاصول و آنچه بعضی مدققین مراد تطبیق بین الکتابین فرموده اند فیکون معنی فعّل بالتشدید مبنی ست بر فرق نکردن میان خاصه باب و معنی مختص

---

[1] من الطویل المقبوض ۱۲ منه [2] اثل اذا مشی فی قار بخطو ه ۱۲ [3] صحاح [4] داغ کردن شتر ه ده ۱۲ [5] کدم فی غیر ملدم طلب فی غیر طلب ۱۲ قاموس [6] مراد ازان شارح فتح آبادی ست ۱۲ منه [7] مراد از بعض مدققین لوی اغلام یحیی ست ۱۲ [8] زیرا که در صورتیکه بودن معنی فعل موافقت این باب با تفعیل در قصر ثابت شد نه اینکه قصر خاصه این باب ست ۱۲ منه نور الله مرقده

با باب دیگر و قدم الفرق فی باب الافعال فتذکر اما آنچه صاحب تعلیق الفرائد لفظ مذکور را مثال اغنای[1] باب
تفعیل قرار داده میگوید کان قیاسه رجّع لانه المعهود فی اختصار الحکایة مخالف لغت ست لما فی الصحاح ترجعت
(وکذا فی الارتشاف ۱۲)
عند المصیبة اذا قلت انا لله وانا الیه راجعون وکذلک الترجیع قال جریر[2] ورجّعت من عرفان دار کانها
بقیة وشم فی متون الاشاجع + انتهی وہکذا فی القاموس و مطاوعت افعل نحو اقمته فاستقام قائم کردم
او را پس قائم شد و موافقت مجرد نحو استبان و بان ای ظاہر شد فہو للصیرورة و افعل نحو استجبته و اجبته جواب دادم
او را فہو الاعطار و تفعّل نحو استکبر و تکبر اظہار کبر خود کرد فہو للتکلف و افتعل نحو استعصم و اعتصم عصمت
گرفت و باز ماند از گناه فہو للاتخاذ و ابتدا خواه مجردش نیامده باشد نحو استاجز علی الوسادة منحنی شد
بر وساده و تکیه کرد بران کذا فی القاموس یا بمعنی دیگر آمده باشد نحو استعان موی عانه ای موی نہانی
سترد اما مثالش استحیی از حیا[3] فہمیدن غلط است زیرا که حیی مجردش نیز بہمین معنی مسموع گردیده کذا فی الارتشاف الا ان
تا اینجا کثرت در خصائص ابواب بود و از انفعال تا آخر خیلے قلت واقع شده لہذا مصنف علام از اینجا عنوان

خاصیت انفعال

بیان را متغیر ساخته بلفظ خاصیت باوائل ہر یک نیاورده و انفعال را لزوم ای لازم بودنش عام ست که
مجردش نیز لازم بود یا نه نحو انفرج[4] و انصرف این مذہب فارسی ست و نزد جمہور اصلش را تعدیه لازم ست
(قاله المصنف فی شرح الاصول ۱۲)
پس لا ینصبر و الغدم خطا باشد ہکذا یستفاد من کلام صاحب الارتشاف یعنی علت غلط بودن این ہر دو
لفظ نزد جمہور عدم تعدیه مجرد ست اما زمخشری و ابن حاجب غلط بودن را بعدم اشتراط علاج متفرع گردانیده
اند و نظامی در وجہش میگوید زیرا که اعدام مستاصل ساختن موجود ست فحینئذ پس آنجا جہت علاج و تاثیر باقی
نمی ماند و بعضے[5] بر آنند که چون شئی معدوم شد اثرش باقی نماند پس چیزی دیگر در ان تاثیر کردن نمیتواند انتہی بحاصله
و علاج چیزیکه معنیش بحاسه ادراک توان کرد و اثر جوارح و اعضاء ظاہری مثل دست و پا و زبان باشد لازم
یعنی کدام فعل این باب از ین دو صفت خالی نباشد مثل انفطار و انکسار که اثر فعل جوارح ست که از فطر و کسر پیدا

---

[1] اغنا عبارتست از آمدن لفظی از یک باب بآن معنی که در باب دیگر مشتہر باشد مثلا قصر که در باب تفعیل شہرت دارد اگر از باب دیگر آید نه ازان پس آن باب مغنی شد از تفعیل درین معنی و خاصه اش اغنا و ہو مثل الابتداء ایضا ۱۲ منه نور الله مرقده +

[2] من الطویل المقبوض ۱۲ منه [3] مجد شیرازی گوید حیی منه حیاء و استحیی عنه و استحی منه و استحاه و ہو حیی کغنی و ذو حیا و فی التاج الاستحیاء شرم داشتن و بعده یعنی من مذہب اہل الحجاز استحی یستحیی بیائین مذہب بنی تمیم بیاء واحدة ۱۲ منه نور الله مرقده [4] چه فرح مجردش بمعنی خوش شد لازم ست و مجرد انصرف صرف بمعنی گردانید متعدیست ۱۲ منه [5] و مانند ان گوید تا آنکه توان گفت که قبول اثر نموده و اعدام بجوارح و آلات نیست انتہی ۱۲ منه نور الله مرقده + +

شده پس گویند عرفته فانعرف زیراکه عرفان فعل قلبی ست که اثرش یعنی معلومیت امر محسوس
نباشد و هکذا حال العلم والظن ابن حاجب ایضاح مفصل می آرد از آنجا که عرب این بنا را برای
مطاوعت وضع کرده اند و در مطاوعت قبول اثر لازم ست و شک نیست که ظهور قبول اثر در محسوسات صادره
از افعال جوارح باشد نه در معقولات لهذا این باب را علاج لازم شد اگر گوئی فلان منقطع الی الله و انکشفت
لی حقیقة المسئلة مستعمل ست و انقطاع الی الله و انکشاف حقیقت مسائل از محسوسات و آثار جوارح
نیستند گوئیم اطلاقات مذکوره از قبیل مجاز ست و کلام در حقیقت ست و نیز اثر جوارح از لوازم مطاوعت
مجرد ست و در امثله مذکوره مطاوعت مجرد مسلم نیست و کیف لا که سیبویه در باب انطلق و انکمش و انجرد
و انسل گفته هذا موضع قد یستعمل فیه انفعل و لیس مما طاوع فعل نحو کسرته فانکسر و لکنه بمنزلة ذهب و مضی
انتهی کذا فی التعلیق و مطاوعت فعّل ای مجرد نه تفعیل کما وهم غالب نحو کسّرته فانکسر شکستم
او را پس بشکست و این غالبیت به نسبت مطاوعت باب افعال ست چنانکه بیاید بدانست
که علامه زمخشری در مفصل و ابن الدهان و غیره نقل کرده اند که خاصیت این باب مطاوعت مجرد ست
و بس الا ما شذ لیکن چون امثله عدیده از مطاوعت افعال یافته شد مثل ادخلته فاندخل و ازعجته فانزعج
و امثال آن لهذا بعضی اهل فن حکم غلبه مطاوعتش از مجرد و قلت مطاوعتش از افعال ساختند و تبعهم
المصنف فی ذلک و ظاهر از کلام مصنف آنست که لزوم و علاج سوای مطاوعت خاصه جداگانه
ست حالانکه از کلام زمخشری و ابن مالک و دیگر اهل فن چنان مستفاد میشود که لزوم و علاج از لوازم مطاوعت
ست نه خاصه مستقل اما لزوم این باب بنظر استقرا ست نه از آن جهت که چون مطاوعت از دلالت بر قبول
اثر گزیر نیست پس دال بر این معنی لازم ست که لازم باشد چنانکه فاضل جاربردی گمان برده زیراکه قدر ضروری
در مطاوع کم بودن یک مفعول از مطاوع له ست نه لزوم محض و لهذا در علمته الفقه فتعلمه فعل مطاوع متعدی

سـ۵ نحو احمته فانحم و اغلقته فانغلق و اسفقته فانسفق و انکشته فانکمش و اطلقته فانطلق و اغویته فانغوی
فاهویته فانهوی ۱۲ منه نور الله مرقده +

بلکہ مفعول جائز داشتہ اند کذا فی المناہل الصافیۃ والکفایۃ وغیرہما وقد مر سابقا فتذکر و موافقت فعل ای مجرد
نحو طفئت النار و انطفأت آتش فرو مرد و حباطفو گردید فہو للصیرورۃ و انفعل نادر ست نحو انجحر و انجحر بجا از در آمد
فہو للبلوغ اما آنچہ ابو حیان در ارتشاف و دمامینی در شرح تسہیل این لفظ را مثال عنائے این باب افعال آوردہ اند
مخالف لغت ست کما فی القاموس بعد ذکر الحجاز احجز اتاہ کانجحر و انجحر و فاکلمہ آن ای باب انفعال لام و میم و راو
نون و حروف لین نمی شود بل باب افتعال ای حروف قائم مقام آن شود و اما از و امحی نادر ست اصلہما انمحی و انمحی
ای نون بمیم منقلب شدہ ادغام یافت وجوبا اگر گوئی ادغام متقاربین در کلمۂ واحدہ ممتنع ست مثل دینار
و صنوان گوئیم آری لیکن جائیکہ التباس نباشد از قاعدۂ مذکور مستثنیٰ ست و چون افعل بتشدید فا غیر از
انفعال نمیتواند پس التباس لازم نمی آید کذا فی التعلیق لیکن در قاموس و صحاح امماز را بدون ادغام
آوردہ اند و در صحاح امحی نیز و بمعنی انمحاء المعنی بنرار شدن نیز از ینباب آوردہ و در بعض نسخ لفظ میم یافتہ
تشدید پس حاجت عذر ندرت نیست اما مخفی نماند کہ ذکر نیامدن حروف مذکورہ در فا کلمۂ این باب منجملہ
خاصیت یعنی معانی نبودہ ست کہ بنظر فائدہ نادرہ آوردہ و نیطاوع افعل نحو اغلقت الباب فانغلق
بستم در را پس بند شد و صیغۂ مضارع اشارت[1] بسوے قلت ست و ہکذا کما ہو عادۃ صاحب القاموس
فلا حاجۃ الی قید التعلیلیۃ ولا الی ان تاخرہ یدل علی القلۃ کما قیل اما مناسب آنجا ذکر این معنی را برابر قول خود
مطاوعت فعل غالب بیان مینمود تا از غالبیت و مغلوبیت نسبت بیکدیگر ظاہر میشد و یبتدئ ای گاہی
برای ابتدا بود خواہ مجرد ش نیامدہ باشد نحو انجحر در سوراخ رفت کذا فی التاج یا بمعنے دیگر آمدہ باشد نحو انطلق
رفت و مجرد ش طلاقت بمعنی کشادہ روئیست کذا فی الصحاح و افتعال را الزوم غالب ست و التعدیۃ مغلوب
نحو احتلولیتہ شیرین پنداشتم او را و اعروریتہ سوار شدم اسپ عریان را و لا ثالث لہما للتعدیۃ من ہذا الباب
کذا فی الصحاح و مبالغۃ لازم نحو اعشوشبت الارض ای صاحب عشب و گیاہ بسیار گردید باید دانست
کہ وجود مبالغہ در ینباب بلا شبہہ ثابت ست و لذا قال الزمخشری افعوعل بناء مبالغۃ و توکید فاخشوشن

[1] قائل اول مولوی محمد علی کاکوری ست و قائل ثانی مولوی غلام یحییٰ بہاری ست ۱۲ منہ وجہ اشارت مضارع بسوے
قلت آنست کہ چون از مجموع از منہ ثلثہ کہ از جملہ اسمیہ مستفاد میشود زمانہ ماضی کم گردیدہ زمانہ حال یا استقبال باقی ماند لا محالہ
ثبوت قلت لازم آمد پس فعل تعلیل فزیدہ تاکید باشد و ماضی دال بر اقلیت و سیاق من المصنف ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

و اعشوشبت الارض و احلولی مبالغات تا لزوم مبالغه مسلم نیست و ازینجا ست که ابن مالک در تسهیل میگوید افعوعل للمبالغة و للصیرورة و شارحش در امثله صیرورت می آرد احلولی الشیئ صار الشیئ حلوا و اقوقف الرجل و السلال صار کالقف فی الاعوجاج و اعرورق الفرس صار ذا عرق و احدودب الظهر صار ذا حدب انتهی و لعل المصنف اطلع علیه حین تالیف الاصول حیث قال فی افعوعل مبالغة و غلبته لزوم و لم یقل لزوم المبالغة اتم الحروف گوید بل از تتبع لغات چنان ظاهر میشود که غالب درینباب صیرورت ست کما لا یخفی علی من طالع التاج و دیوان الادب و غیرهما و مطاوعت فَعَلَ ای مجرد نحو ثنیته فاثنونی پیچیدم او را پس پیچیده شد و از آنست قوله تعالی یثنون صدورهم در قراءت کذا فی التعلیق و موافقت استفعل بردو نادر نحو احلولیته و استحلیته شیرین پنداشتم او را افعوعل سان و از آنست قول الشاعر ع و لو کنت تعطی حین تسأل سامحت • لک النفس احلولاک کل خلیل • و گاهی موافق تفعّل بود نحو اخشوشن و تخشن لباس خشن و درشت پوشید یا کلام درشت کرد یا صاحب لباس خشن و کلام خشن گردید موافق افعل نیز نحو احلولی و احلی فهو للصیرورة و متعدی نحو اذلولی رفت در استخفا و منقاد شد و ذلی الرطب یعنی چید خرما را د افعلال و افعیلال ۱۲

لزوم مبالغه لازم است در لزوم این دو باب شک نیست لیکن کلام در لزوم مبالغه ست چه در کتب معتبره ازان اثری پدید نیست و لون یا عیب ظاهری ای یکی ازین هر دو غالب نحو احمرّ و احمارّ سرخ شد و احولّ و احوالّ کژ چشم شد اما در اول عیب لازم بیشتر باشد و در ثانی عارض کذا فی الرضی و خلو از هر دو مغلوب و کمتر نحو اقدعت کرد و ابهار اللیل شب تا نیمه از شب رسید ماخوذ از بهرة اللیل یعنی وسط شب کذا فی التاج پس کلمه یا برای تنویع ست نه برای تردید و شک کما زعم بعض الشارحین و در بعض نسخ لون و عیب بواو عاطفه دیده شد و این غلبه بنسبت غیر این هر دو ست اگرچه با هم گر لون اغلب ست از عیب و لذا قال فی اصوله غلبته لون و قلته عیب و گاهی افعلال مطاوع مجرد باشد نحو رعوته عن القبیح فارعوی باز گردانیدم او را از قبیح پس باز گردید و درین مثال سه شد و ذ ست یکی خالی بودنش از لون و عیب دوم

ط۲ واگر باشی که بهی هرگاه سوال کرده شوی جوانمردی کند ترا نفس تو شیرین و محبوب پندارد هر دو بیت از بحر طویل در وزن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن • فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن ۱۲ منه نور الله مرقده ط۳ مراد از بعض شارحین مولانا حمایت علی کاکوریست منه نور الله مرقده

آمدنش از ناقص مسموع مطاوعش با مجرد اما اعلاش و عدم ادغام موافق قیاس ست چه هرگاه واو آخرش بسبب فتح ما قبل یا شدید
و یا الف گردید حالا دو متجانس باقی نماند **فائده** نزد خلیل اصل افعل افعال بوده ست کذا فی الارتشاف و لهذا حکم
باتحاد معنی هر دو ساخته اند و گفته اند کدام افعال نیست که در ان افعل صحیح نباشد قاله ابن عصفور لیکن در ادعوی
واقعوی بود اتنه افعال مسموع نیست آری باعتبار قیاس جائز ست کذا فی تعلیق الفرائد **افعوّل بناء مقتضب**
مقتضب لغة بمعنی بریده و اصطلاحاً عبارت ست از بنائیکه کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد و خالی باشد از حرف
الحاق و زائد برای معنی کذا فی الارتشاف و شارح رضی گوید افعوّل بنای مرتجل ست یعنی منقول از فعل ثلاثی
نیست بالجمله اقتضاب خاص ست از ابتدا و چون این باب لازم و متعدی میباشد لهذا مصنف علام بعدم ذکر
لزوم اشاره بعمومش ساخته **و یجیئ** لهما لغة نحو اجلوذ بهم السیر ای دام مع السرعة و هو من سیر الابل کذا فی التاج
و صیغه مضارع اشارت بقلت ست و لذا قال فی الاصول **و قیل للمبالغة** تبعاً لصاحب الارتشاف فهذا
لیس مخالفاً لکلامهم کما قال بعض الشارحین شاید که مراد از اقتضاب باعتبار اغلب یا فی الجمله ست نه علی الاطلاق
زیرا که احووی بمعنی مجرد مستعمل ست فی القاموس حوی کرضی حوی و احاوی و احووی و احووی مشدده فهو احوی
انتهی **و فعلّل** لمعان کثیرة یتعسر ضبطها لیکن امثله چند برای توضیح بیان کرده می آید برای قصر نحو

سله الاتو لوست کردن کذا فی التاج ۱۲ منه سه هکذا فی التسهیل لابن مالک ۱۲ سه بدانکه معنی قول مصنف آنست که افعوّل بیشتر مقتضب باشد و گاهی برای مبالغه علی ما تدل علیه صیغة المضارع علی عادة المصنف پس آمدنش مقتضب حالتی منافی معنی دیگر نیست فی لهذا علامه زمخشری تفعلل اقتضاب با مطاوعت جمع کرده چنانکه میگوید تفعلل یجیئ لمطاوع فعلل کجوربه فتجورب و جلببه فتجلبب و نیازیه مقتضباً کتهوک و ترهوک انتهی ۱۲ سه عبارت از ارتشاف اینست وقیل افعوّل للمبالغة و کثرة الفعل کافعوعل ۱۲ و اینکه بعض شارحین شارح کافیه گفته است که چنین آورده اقول لفظ قیل المشعر بالضعف یخالف ما ذکره القوم قال الجاربردی
فی شرح الشافیة ان افعوّل للمبالغة کافعوعل نحو اخروط بهم السیر ای امتد و اجلوذ بهم السیر ای دام مع السرعة و اعلوط ای لزم فی
الصحاح اعلوطنی فلان ای لازمنی انتهی و فی الانتظام و کذا افعوّل انما یفید المبالغة انتهی و زیادة الحرف یدل علی زیادة المعنی کما هو
المقرر عندهم انتهی کلام الشارح بالجمله بودنش برای مبالغه فی الجمله مسلم است اما حصرش در مبالغه مقبول نیست قال ابو حیان
ناقلاً عن صاحب البدیع افعوّل للتقحم علی الشیئ و الدخول فیه نحو اعلوط المهر رکبه عریاً و فی القاموس اعلوط البعیر تعلق بعنقه و علاه او رکبه
بلا خطام او عریاً و فلاناً اخذه و حبسه و لزمه و الامر رکب رأسه و تقحم بلا رویة و الجمال ناقة تسداً ها لیقربها بالاثنین انتهی و نیز صاحب قاموس
احووی را که ماخوذ از حوة ز بمعنی سیاهی مائل بسبزی یا سرخی مائل بسیاهی ست از بناب ورده و الحاصل بعضی ازین معنی مبالغه ندارد پس
لزوم مبالغه ثابت نشد اما زیادت حرف لازم نیست که مفید زیادت معنی هم باشد و الا موافق بودن او با مجرد به ... منه ۱۲

بسمل بسم اللہ الرحمن الرحیم خواند والباس نحو برقعۃ برقعہ پوشانیدم او را و مطاوعت لنفسہ نحو غطرشہ اللیل بصرہ فغطرش مخفی کرد او را شب پس مخفی شد ولم یرد من الورود ای وارد نشدہ است و روی لم یرد مجہولا من الروایۃ الا صحیحا او مضاعفا ومہموزا قلیلا لفظ قلیلا تعلق بمہموز دارد نہ مطلق رباعی چنانکہ بعضے شارحین فرمودہ اند کہ رباعی بہ نسبت ثلاثی قلیل است و نہ بمضاعف و مہموز ہر دو کما ہو مزعوم بعض الشراح زیراکہ رباعی علی الاطلاق یا مضاعف ازان چندان قلت ندارد کہ محتاج بیان باشد اما بیان قلت فی الجملہ و بہ نسبت باب دیگر قلیل الجدوی است چہ کدام باب ازینمعنی خالی نیست کیف لا کہ جملہ مذکورہ ترجمہ این عبارت صاحب تصریف است ہمیشہ صحیح و مضاعف باشد و مہموز بر سبیل قلت و موافق آنست قول شرح تسہیل خلیل الرباعی یکون صحیحا و مضاعفا کثیرا ولا یکون فی لک معتلا و مہموزا وقد جاء فی المہموز وہو قلیل انتہی بحذف الامثلۃ و مراد از مضاعف درینجا آنست کہ فا و لام اولی و عین و لام ثانیش مکرر باشد عام است کہ ہر دو مکرر حرف صحیح باشد یا یکی ازان حرف علت یا ہمزہ نحو زلزل و وسوس و ہیہت الابل شتران را یاہ یاہ گفتم ای بیا و ضوضاۃ بانگ کردن شتر و صیحاۃ خواندن و طأطأ سر خود فرو کرد و مراد از مہموز بدون تکرار مذکور است و آن چہار قسم است مہموز الفا نحو الاولقۃ مجنون شدن بیہقی در تاج المصادر می آرد الاولقۃ مصدر المالوق وہو المجنون و الہمزۃ اصل وہذا القول ہو الصحیح لقولہم مالوق ولم یقولوا مولوق دوم مہموز العین نحو الزأبرۃ ریشہ بر آوردن ثوب جدید مثل نخز سوم مہموز اللام الاولی نحو طمأن ظہرہ برابر گرد پشت خود را اما طامن مقلوب او است قالہ الجرمی چہارم مہموز اللام الثانیۃ نحو کرفأ اللہ السحاب متفرق گردانید خدا ابر را اما مہموز بتکرار مذکور بسیار است نحو بأبأۃ و تأتأۃ و ثأثأۃ و کأکأۃ و سأسأۃ وغیرہا و مخفی نماند کہ ذکر آمدن اینباب از انواع مذکورہ در بیان خواص ابواب از قبیل مسامحہ است کہ از مصنف بہ تبعیت صاحب تصریف واقع شدہ والاحل بیانش در ذیل ہفت اقسام است کما سیاتی و لعل المصنف اطلع علی ذلک حین تالیف اصولہ حیث لم یذکر فیہا و تفعلل یطاوع فعلل اما تحقیقا نحو سربلتہ فتسربل پیراہن پوشانیدم او را پس پوشید و اما تقدیرا نحو تجبر نا زخر امید زیراکہ بحتر متعدش بحقیقت مستعمل نیست کذا فی الارتشاف و قد یقتضب

سلہ مراد از بعض شارحین مولانا حمایت علی کاکوروی است ۱۲ ے مراد از بعض الشراح فاضل فتیح آبادی است ۱۲ منہ و رادہ معتمد

دگاهی مقتضب نیز می آید و معنیش گذشت نحو تهبرس الرجل مرد بناز خرامید و گاهی موافق فعلل باشد نحو غذمر و تغذمر آواز بلند داد فوللمبالغة اما انچه زمخشری در مفصل مثال مقتضب تسهوک و ترهوک[1] آورده و ابن حاجب در ایضاح بعد مسلم داشتن ازین باب گفته مقتضب بودن ترهوک فی الواقع ست اما تسهوک مقتضب نیست چه مجردش سهوکته بمعنی ابلکته منقول شده و عجب ست ازین هر دو امام فن چه این دو لفظ از ملحقات ست نه از رباعی مزید و واو اینها زائد ست نه اصلی و لهذا ارباب لغت در سهک درج آورده اند قوله افعنلل لازم و یطاوع فعلل یعنی مطاوع مجرد رباعی بود تحقیقا نحو ثعجره فاثعنجر ریخت او پس ریخته شد یا تقدیرا نحو ابرنشق شاد شد چه مجردش نیامده کذا فی الارتشاف و مرتجل نیز آید نحو اعرنفط الرجل مرد منقبض گردید و کذا افعلّل ای همچنین باب افعلال لازم و مطاوع مجرد ست نحو طمانته فاطمان تسکینش کردم پس مطمئن شد و مرتجل نیز نحو اکفهر النجم ستاره روشن شد در شدت تاریکی شب و در بعض نسخ این عبارت نیز دیده شد و یجیٔ مقتضبا و معنیش ظاهر ست و گاهی موافق فعلل بود نحو جرمز و اجرمز منقبض شد و مصنف در اصول این هر دو را برای مبالغه نیز گفته و فی الملحقات مبالغة ایضا ای در ابواب ملحقات مثل ملحق بها نیز مبالغه ست نحو شملل بمعنی اسرع و بیقر کثر ماله و جهور رفع الصوت و حوقل سخت پیر شد و مراد از مبالغه فی الجمله است نه لزوم آن زیرا که در بسیاری از ملحقات مبالغه نمی باشد نحو التودله سست رفتن و الهینمة باخویشتن سخن نرم گفتن کذا فی التاج باید دانست که مصنف علام در بیان خصائص تفنن عبارت را جابجا بکار برده است که گاهی مضمونی را بعبارت عربی و گاهی بفارسی و گاهی موافقت مجرد و گاهی موافقت فعل و گاهی ابتدا و گاهی مبتدی و گاهی بنا مقتضب و گاهی مقتضب آورده و مطلب یکدیگر واحد ست اگرچه در مفهوم موافقت فعل و موافقت مجرد فرق عموم و خصوص ست اما فرق مذکور مقصود نیست و لهذا جائیکه درین کتاب فعل آورده در اصول مجرد گفته الا ما شاء الله و هکذا قال شارح التسهیل فی شرح قولی ما تنزیوافق فعل و یوافق المجرد و مخفی نماند که ورای خصائص مذکوره خاصهاے بسیار ست که در کتب فن مثل تسهیل و شروح آن و ارتشاف و شرح اصول مصنف مذکور ست

خاصیت افعنلال

خاصیت افعلال

خاصیت ملحقات

[1] فی القاموس الرهوکة استرخاء المفاصل فی المشی و مر یترهوک کانه یموج سنے مشیه ١٢ منه نور الله مرقده + +

راقم الحروف درین باب رساله[1] مستوفی حاوی خصائص صحیح و مزید ثلاثی و رباعی تالیف ساخته است آن را بتحقیق باید رجوع الیها الا اینجا به تبعیت مصنف برقدر ضروری از شرح کلام مصنف اکتفا رفت تا ملالت نیفزاید

فصل بدانکه جمله افعال و اسماء چهار قسم است مراد از افعال متصرفه است که همه صیغهای ماضی و مضارع و امر و نهی از ان بیرون آیند زیرا که افعال غیر متصرفه مثل نعم و کاد و عسی و بئس چهار نوع نمی باشد و مراد از اسمای متمکنه است یعنی معرب زیرا که مبنی بانواع اربعه منقسم نمی باشد و درینجا اشکالی بنهایت قوی تقریرش آنکه اگر مراد مصنف آنست که هر فرد از فعل و اسم چهار قسم است فسادش ظاهر و اگر مطلب آنست که هر قسم از اقسام یعنی ثلاثی و رباعی و خماسی چهار قسم است نیز غلط است زیرا که فعل و اسم رباعی مهموز الفاء و معتل نباشد و خماسی مضاعف نمی شود صرح به الاستراباذی فی شرح الشافیة و اگر مقصود آنست که مجموع افراد یا اقسام اسم و فعل من حیث المجموع چهار قسم است نیز مخدوش است زیرا که بناء علی هذا این چهار قسم اجزای کل خواهند شد و اجزاء را نسبت کل افراد و اقسام نمیگویند جوابش آنکه مراد آنست که قسمی از اسم و فعل خالی ازین اقسام اربعه نیست هکذا قالوا و نزد راقم الحروف این جواب ناصواب مینماید چه این معنی بر افعال غیر متصرفه و اسمای غیر متمکنه هم صادق است پس تقیید تصرف و تمکن در فعل و اسم مفید نخواهد شد مگر آنکه گفته آید چون مصنف بذکر این هر دو قید نپرداخته این اعتراض بر و وارد نمی شود فتفکر قسم اول **صحیح** و آن نزد صرفیان لفظی است که از حروف اصلی آن حرف علت واحد یا متعدد و همزه و دو حرف یک جنس نبود و این تعریف نزد مصنف مختار است و بناء علی هذا صحیح و مهموز و معتل و مضاعف اقسام متباینه اند و بعضی نفی همزه و بعضی نفی دو حرف یک جنس داخل تعریف صحیح نکرده اند اما صحیح نزد نحویان لفظی است که آخرش حرف علت نداشته باشد و لفظیکه آخرش حرف علت و ما قبلش حرف صحیح ساکن باشد نیز حکم لفظ صحیح دارد و چون صحیح بر اصالت خود بسبب قوت و عدم ثقل باقی میماند لهذا آنرا مقدم کرد ما ازینجهت که مفهومش سلبی است و مفهومات ثلثه باقیه وجودی است و عدم مقدم باشد بر وجود کذا قالوا و مهموز لغة همزه داده شده هر جا که باشد و اصطلاحاً

---

[1] در آن رساله مسمی است مفید الطلاب فی خاصیات الابواب ۱۲ [2] لطیفه بدانکه صحیح و معتل و لفیف و مضاعف ست و مهموز و مثال و ناقص و مضاعف صحیح آری اجوف اجوف ست فافهم ۱۲ منه نور الله مرقده

لفیفیکه حرفی از اصولش همزه بود وجه تقدیمش بر معتل آنست که مهموز در اکثر حال مثل صحیح باشد بخلاف
معتل و معتل بصیغه اسم فاعل لغة بیمار و اصطلاحاً لفظیکه در اصول آن حرف علت[1] است واحد
یا متعدد پس لفیف نیز داخل است در آن فی کسانیکه مقید بیک حرف ساخته اند توجیه از جانب شان آنست
که مراد اقل مراتب است و نفی ماسوی مقصود نیست یا آنکه ایشان لفیف را داخل مضاعف ساخته اند و
ستعرف و چون کلمه معتل بسبب اشتمالش بر حرف علت که آن جزو صحیح ندارد و از حالی بحالی متغیر میگردد مثل
بیمار است لهذا باین اسم موسوم گردید و این تسمیه از قبیل تسمیه مشبه باسم مشبه به است نه از قبیل تسمیه کل
باسم الجزو چنانکه بعضی مدققین گمان برده اند و این صفت تغیر اگرچه در همزه نیز یافته میشود لیکن اصطلاح
بر تسمیه اش باین اسم جاری نگردیده قال الرضی ولا اعتراض اذ التسمیة لا اطراد ولا انعکاس فیها معهذا تغیر
در مهموز نسبت معتل خیلی کمتر باشد اما مشهور در وجه تسمیه اش آنست که دای مجموعه این حروف کلمه علت و
بیماری است که مریضان در حالت مرض گویند و چون ثقل در مضاعف بیشتر است از انواع اربعه کما هو الظاهر
لهذا از همه مؤخرش آورده و مضاعف لغة دو چندان و اصطلاحاً آنکه در اصولش دو حرف یکجنس باشند
عام است که متعدد باشند آن دو متجانس یا نه پس شامل است مضاعف رباعی را نیز نحو زلزل و همین است
وجه عدول از تعریف مشهورش یعنی عین و لامش یکجنس بود چه این تعریف بر رباعی مضاعف صادق
نیست معهذا مثل ددن نیز از آن خارج است بخلاف تعریف مصنف اما شامل است مثل سلس
و قلق و مخجع را که اهل فن اینها را صحیح گفته اند مگر آنکه گویند اینها از شدت ندرت حکم معدوم دارند و ظاهر
آنست که مراد از دو متجانس غیر حرف علت است بسبب اندراج لفیف تحت معتل که مقابل مضاعف است
اما بعضی عام تر دارند و من ههنا قال الرضی و نحو حیی والقوة یسمی مضاعفا باعتبار و لفیفا مقرونا باعتبار
اما مهموز بر سه نوع است مهموز فا انفکتی جمع کردن این حروف اشارتست بآنکه مهموز فا از آن
بابها آمده است که این حروف در صدر آنها واقع شده لیکن نون اشارت بباب نصر است نحو الامر
فرمودن و ضاد بضم نحو الافک بالکسر دروغ گفتن و برگردانیدن و کاف بکرم نحو الادب والادابة

[1] یعنی چون کلمه معتل جزو صحیح ندارد که آن حرف علت است پس مشابه شد بمریض که عضو صحیح نمی دارد. منه نور الله مرقده.

فرهنگی وادیب شدن وسین بسمع نحو الاذن بالکسر دستوری دادن وفا بالفتح نحو الاهبة والاوبة والانوبة
پرستیدن کذا فی التاج والقاموس وجدا نوشتن علامت فتح اشارت است بسوی قلت وشذوذ دست
کذا نقل عن المصنف وسبب این اشارت آنکه شذوذ بمعنی جدا افتادن از جماعت است واز آنست
ید الله مع الجماعة من شذ شذ فی النار وفرقه شاذه بمعنی قلیله وجداگانه از جماعه کثیر بود پس حرف
جداگانه باین قرینه مفید قلت وشذوذ نسبت ابواب دیگرست وآنچه بعضے مدققین در وجهش گفته
اند استعمال حروف با ترکیب بشتر ست از افراد خالی از بعد نیست اما کثرت در ابواب دیگر یا ترتیب ذکر
یا علی التسویه یا در بعضے چنین و در بعضی چنان وقس علی هذا ما سیاتی واز آنجا که مقصود درین مجموعها صرف
جمع کردن حروف ست اختیار ست که اینها را بطور فعل یا بطور اسم منون خوانند ومهموز عین فکس ض
پس فا اشاره بفتح است نحو السؤال والمسئلة پرسیدن وکاف بکرم نحو اللوم والملامة واللآمة ناکس
شدن وسین بسمع نحو السام بالفتح والسأم بالتحریک والسآم والسآمة بالمد والتحریک ملول شدن
کذا فی القاموس وضاد بضرب قلیلا نحو الزار بالفتح والزئیر کامیر بانگ کردن شیر از سینه واز حسب
کمتر آمده نحو البؤس رسیدن سختی قاله المصنف فی اصوله اما در صحاح وقاموس وتاج المصادر ودیگر کتب
متعارف از ین باب دیده نشد ومهموز لام فکس ض ن پس فا اشاره بفتح ست نحو البدأ بالفتح ابتدا کردن
وکاف بکرم نحو الرداءة بالفتح بد شدن وسین بسمع نحو البراءة بالفتح بیزار شدن واز ضرب قلیلا نحو الهناء
بالفتح عطا دادن والهناء بالمد گوارا بودن طعام کسی را کذا فی التاج واز نصر اقل نحو القراءة مثل الکتابة
خواندن کذا فی القاموس ومعتل دو نوعست مفرد ای یکحرفی ولفیف ای معتل دو حرفی وچون لفیف
در لغت نام چند قوم بهم آمیخته وچند طعام مخلوط ست کذا فی القاموس این نوع معتل را هم سبب اختلاط
حرف علت وصحیح لفیف نامیدند اما معتل بسه حرف مثل دویت واداو بییت یا از کمال ندرت کالعدم
ست مفرد سه قسم ست اول مثال که فا کلمه اش حرف علت باشد وآنرا از ینجهت مثال گویند که صرف
ماضیش مثال صرف صحیح ست یا امرش مثال مراجوف ست نحو عد وبع وآن دو نوع ست واوی چنانکه

ﻩ۱ هر که جدا شد انداخته شد در آتش ۱۲ منه نور الله مرقده ۵۲ ای کنبت واو ۱۲ منه نور الله مرقده ۵۳ اے کنبت یا ۱۲ منه نور الله مرقده +

مصنف گوید ضنفسکھ پس وا و در اول لفظ اشاره بمثال واوی ست وضاد بضرب نحو الوعد وعده کردن وفا بالفتح نحو الوهب بالفتح والتحریک والهبة بکسر الاول وفتح الثانی دادن و بخشیدن و سین بسمع نحو الوجل بالتحریک والموجل بفتح الجیم ترسیدن و کاف بکرم نحو الوسام والوسامة بالفتح نیکو رو شدن و حا بحسب نحو الورم و غیره گذشت و از نصر نیز شاذ آمده نحو وجد یجد کذا فی القاموس اما مصنف درینجا بسبب غایت ندرتش بنا برده اگر در بعض نسخ حرف نون هم درینجا زائد دیده شد نوع دوم یائی چنانکه مصنف گوید یضنفسکھ پس یا در اول این لفظ اشاره بمثال یائی ست وضاد بضرب نحو الیسر بالفتح و بالتحریک نرم شدن و منقاد گردیدن کذا فی القاموس و بالفتح قمار باختن کذا فی التاج والمیسر بکسر السین قمار کردن کذا فی الصراح و فا بالفتح نحو الینع بالفتح والضم وقت میوه چیدن رسیدن کذا فی القاموس و سین بسمع نحو الیقن بیگمان شدن کذا فی التاج و کاف بکرم نحو الیقظ بالتحریک بیدار شدن و حا بحسب قلیلا نحو الیبس بالضم خشک شدن کذا فی التاج والصحاح قسم دوم معتل مفرد اجوف وآن لغة عبارتست از کاواک و میانه تهی و اصطلاحا لفظیکه عین کلمه اش حرف علت باشد و چون میانه اش نیز در بعض جا ها حذف کرده میشود مثل قلت و بعت لهذا باین نام موسوم کردند وآن نیز دو نوع ست واوی والیه یشیر المصنف بقوله سو نضن پس و او متوسط اشاره باجوف واویست و سین بسمع نحو الخوف ترسیدن و نون بنصر نحو القول گفتن و ضاد بضرب نحو الطوح بالفتح هلاک شدن و مخفی نماند که اجوف واوی از کرم نیز مستعمل ست نحو الطول دراز شدن کذا فی التاج و عدم تعرض مصنف باوصف اشتهار طول طریان باعث استعجاب ست دوم یائی والیه یشیر المصنف سیضن پس یای متوسط اشاره باجوف یائیست و سین بسمع نحو الطیب بالفتح پاکیزه شدن وضاد بضرب نحو البیع بالفتح فروختن و نون اشاره بنصر قلیلا نحو غاط یغوط دخل و غاب کذا فی القاموس اصل یغوط یغیط بضم یا بود چون ضم یا بر غین منتقل شد یائی ساکن از ضمه ماقبلش واو گردید و آنچه بعضی مدققین در تمثیلش جاد یجود آورده اند اینجا نشاید چه این مثال مرکب ست و اینجا کلام در مفرد ست و آنچه صاحب صراح لفظ صید از فتح قرار داده و بعضی شارحین به تبعیتش اینجا آورده اند مبنی ست بر عدم تامل

در عبارت صحاح و آن اینست صاده یصیده یصاده اصطاده چه یصاده را مضارع صاده مفتوح العین
گمان برده همچنانکه یصیده مضارع آنست و درین حالت از فتح باشد حالانکه مراد جوهری از صاده ماضی
یصاده مکسور العین ست یعنی از سمع وچون لفظ صاده از ضرب و سمع بعد تعلیل فرقی ندارد لهذا ذکرش آورده
و از ینجاست که بیهقی در تاج المصادر در باب ضرب آرد الصید شکار کردن و فعل یفعل لغة فیه یعنی از سمع با جمله
این لفظ از ضرب و سمع ست اما از فتح در کتابی دیده نشده کیف لا که شرطش از بودن حرف حلق در عین
و لامش مفقود وکسی از بنا بالطبع رشنود هم نیاورده قسم سوم ناقص وجه تسمیه اش آنکه بعض جا ها لامش
ناقص و ساقط میگردد نحو قاض و لم یدع و ادع و آن نیز دو نوع ست اول وای و اشار الیه المصنف نسکوض
پس واو در آخر کلمه اشاره بسوی ناقص واویست و نون بنصر نحو الدعا و بالضم خواندن و سین بسمع نحو
الرضی و الرضوان خوشنود شدن و پسندیدن و کاف بکرم نحو الرخوة سست شدن و فا بالفتح نحو المحو دور
کردن و ضاد بضرب قلیلا نحو الجثو بضمتین و الجثی بضم الجیم و کسر المثلثة بزانو نشستن یا باطراف انگشتان کذا فی
القاموس نوع دوم ناقص یائی کما اشار الیه المصنف صدفسی لک پس یا در آخر کلمه اشاره بناقص یائیست
و ضاد بضرب نحو الرمی تیر انداختن و فا بالفتح نحو السعی دویدن و سین بسمع نحو الخشیة بالفتح ترسیدن و کاف
بکرم قلیلا نحو نهو الرجل فهو نهی مرد بمنتهای عقل رسید اصلش نهی بود یا بجهت ضمه ما قبل واو شد و از نصر
اقل نحو الکنایة سخن بچیزی کردن و اراده غیر آن داشتن کذا فی القاموس و لفیف دو وجه است اول
مفروق که در ان حرف صحیح میان دو حرف علت فارق باشد وچون بعضی از لفیف و اکثر مرکبات
زائد از یک باب کثیر الاستعمال نیستند پس اشاره بقلت و کثرت ابواب مثل سابق از جمع و تفریق
درینها ممکن نبود زیرا که اگر دو حرف یکجا نوشته میشد دلالت بر قلت حاصل نمیشد و اگر متفرق نوشته
میشد دلالت هر دو بر قلت یا یکی بر قلیل و دیگر بر اقل مفهوم میشد لهذا مصنف علام اسلوب سابق را متغیر کرده
بطرز دیگر پرداخته که کثیر الاستعمال را از لفظ باب و قلیل و اقل را از حروف جداگانه تعبیر ساخته ضرب ح
س پس از ضرب نحو الوقی و الوقایة بالکسر نگاه داشتن و از حسب قلیلا نحو الولی بالفتح نزدیک شدن
و از سمع اقل نحو الوجی سوده شدن سم ستور کذا فی التاج و القاموس و قس علیه حال المرکبات

وجه دوم مقرون که در آن هر دو حرف علت مقارن یکدیگر بود خواه بجای فا و عین بود نحو یوم و ویل در این قسم فعل یافته نشده یا بجای عین و لام بود و الیه اشار المصنف بقوله سض ای از سمع خواه مختلط از واو و یا نحو الطوی گرسنه و باریک میان شدن کذا فی التاج یا از واوی فقط نحو قوی یقوی قوة نیرومند شدن یا از یای تنها نحو الحیوة والحیوان و الحی بکسر الحا زنده شدن والماضی حیی وحیّ والادغام اکثر کذا فی التاج و از ضرب نحو الروایة بالکسر روایت کردن و مضاعف دو قسم است مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود اما و دن و بیج از کمال ندرت کالعدم ست کما صنس لث یعنی الضرب نحو الفرار بالکسر گریختن و از نصر نحو المد بالفتح کشیدن و از سمع نحو العض و العضیض چیزی را بدندان گرفتن و از کرم قلیلاً نحو المحبة دوست داشتن ابوحیان گوید مضاعف از ین باب سوای مذکور دلّ و شرّ و حقّ نیامده و مضاعف رباعی که فا و لام اول و عین و لام ثانی همجنس باشند نحو زلزل فی التاج الزلزلة و الزلزال جنبانیدن و تذبذب جنبیدن اول مثال رباعی مجرد و ثانی مثال مزید ست مرکبات از خلط مهموز و معتل و مضاعف از ثلاثی مجرد شانزده قسم ست اول مهموز الفا و اجوف واوی نحو اَوب بالفتح بازگشتن از نصر و از س یعنی سمع قلیل نحو الاود بالتحریک کژ شدن کذا فی القاموس دوم مهموز الفا و اجوف یائی نحو اَید و الاَیود بالضم قوی شدن از ضرب کذا فی التاج و از س یعنی سمع نحو الایاس بالکسر نا امید شدن کذا فی القاموس سوم مهموز الفا و ناقص واوی نحو الاَو بالفتح تقصیر کردن از نصر و در بعضے از نسخ اتو بمثناة فوقانیه بمعنے آمدن کذا فی التاج و از ک یعنی کرم نحو الاُموة بضمتین کنیز شدن کذا فی القاموس چهارم مهموز فا و ناقص یائی نحو اَدِیَ بضم همزه و کسره دال مجمه شدن شیر از ضرب کذا فی القاموس و از س ای سمع نحو الاَبی بالفتح کینه ور شدن کذا فی التاج پنجم مهموز العین و مثال نحو وَاَدَ بالفتح زنده در گور کردن دختر کذا فی الصحاح از ضرب و از س یعنی سمع قلیل نحو الواب غضبناک شدن کذا فی القاموس ششم مهموز العین و مثال یائی نحو یاس نا امید شدن از س یعنی از سمع و حسب و معنی لفظ قلیلاً آمده هفتم مهموز العین و ناقص واوی نحو دَاَوَ بالفتح و دال مهمله فریقین کذا فی التاج و بذال معجمه ماندن شتر و نکاح کردن

[1] بفتحتین و الف و بفتحتین و سکون واو و عقیف الموت کذا فی القاموس ۱۲ منه نور الله مرقده [2] دون معنی لومین با تحریک جنبه الیست یا رو دیست میان ضحاک فضو یحاک [illegible] [3] مضطاز ده بدون نون با [illegible] ۱۲ منه نور الله مرقده [4] واغه صاحب غایة البیان و او از سمع نیز بیان کرده [illegible] ۱۲ منه نور الله مرقده [5] واین لفظا بصر نیز آمده کذا فی التاج ۱۲ منه نور الله مرقده + + + +

باون از فتح کذا فی القاموس و اَرَن یعنی از نصر قلیل نحو النشاط و تحکیم کردن کذا فی التاج و اَرَضَ یعنی از ضرب قلیل
و مثالش در معتبرات لغت مثل دیوان الادب و صحاح و قاموس و تاج المصادر و غیر آن بنظر آثم نیامده و آنچه بعضے
شارحین[1] مثالش اَصِیَ آورده اند مثال مذکور از مهموز العین و ناقص یائیست نه واوی کما صرح به صاحب القاموس
هشتم مهموز عین و ناقص یائی نحو رَأَیَ بالفتح دیدن و دانستن از فتح و اَرَضَ ای ضرب قلیل نحو الصئی کفعیل
مثلثة الفاء بانگ کردن بچه مرغ و موش و پیل و خوک کذا فی التاج و الصحاح و القاموس و اَنَایَ یعنی دور شدن
از باب فتح ست کذا فی القاموس و التاج لا من ضرب کما زعمه[2] بعض الشارحین نهم مهموز اللام و مثال وَبَأَ از فکس اما
از فتح بالفتح اشارت کردن عملة یعنی و مهیا کردن چیزی و از کرم و سمع بالتحریک و باناک شدن و نیز از کرم الوضاءة بالفتح
نیک پاکیزه شدن و از سمع اَوْثَاءَ و الوَثَاءَة بالفتح شگافته شدن گوشت بدون آنکه از ضرب باستخوان رسد یا دردناک
شدن استخوان بدون شکستگی و از حَسِبَ یعنی حسب قلیل نحو الوطاء بالتحریک بپا سپردن و مجامعت کردن و دهم مهموز
اللام و اجوف واوی بوء بالفتح و الضم باز گشتن و البواء بالفتح قرار دادن و همتا بودن در قصاص از نصر کذا فی
التاج و از سمع یعنی از سمع قلیل نحو الداء و الدَّوء بیمار شدن کذا فی القاموس و التاج یازدهم مهموز اللام
و اجوف یائی نحو شیء بالفتح و المشیئة و المشاءة و المشائیة خواستن از سمع کذا فی القاموس و الصحاح و التاج نه از
فتح چنانکه صاحب صراح زعم کرده چه عبارت صحاح که صراح ترجمه آنست اصلا مشعر بران نیست و آن اینست شِئْتُ
الشیئ اشاءه و هکذا فی القاموس و این عبارت صریح ست در بودنش از سمع کطبت تطاب و شاید مصنف
نیز در اصول خود بتبعیت صراح آنرا از فتح قرار[3] داده ورنه در ترکیب متعارف لغت ازان اثری پدید نیست
و آنچه بعضے شارحین[4] درین نوع فرموده اند که از سمع مثالی یافته نشده و ثبوت این مثال جز لفظیکه دران تعلیل
نشده باشد متعذر ست زیراکه هنگام تعلیل عین فا کلمه کسره باید چنانکه در بعت و هبت پس معلوم نشود که کسره برای
رعایت یاست یا برای رعایت باب انتهی باعث استعجاب ست اولا از جهت تصریح اکابر صدر الذکر
بر بودنش از سمع و ثانیا از جهت وجود لفظ غیر معلل دال بر تعیین باب نحو شِئْنَ جمع مؤنث غائب مثل سَمِعْنَ

---

[1] المراد به مولانا حمایت علی کاکوروی ست ۱۲ منه [2] المراد به مولانا حمایت علی کاکوروی ست ۱۲ منه [3] تخطیه صاحب صراح ۱۲ منه
[4] چنانچه در بیان حرکت عین مضارع ماضی مفتوح العین گفته و بفتح نحو شاء و سعی ۱۲ منه [5] المراد به مولانا
حمایت علی کاکوروی ست ۱۲ منه [illegible]

واز ضرب نحو الجیئة بالفتح والمجیٔ آمدن کذا فی التاج وصاحب قاموس جئ بدون تا نیز آورده واز س یعنی از سمع قلیل و مثالش لفظ الشی مذکورست واز ک نحو هیٔو الرجل مرد با هیات نیک شد وانچه بعضی شارحین فرموده اند از نصر هم آمده چنان جار نحو و شار یشور کذا فی القاموس در نسخهای معتبره قاموس لفظ شار یشور دیده نشده و توان بود که جئی ضرب س ک سیفر موده لفظ مرکب خود مثال باب کثیر الاستعمال میشد مانند مرکبات دیگر دوازدهم مهموز الفاء و لفیف مقرون نحو اُدِیَ المضی اصله اَدِوٌ و مُیٔ کفعول کذا فی الصحاح وابو زید کسره همزه نیز روا داشته بناه گرفتن کذا فی الصراح از ض یعنی ضرب سیزدهم مهموز العین و لفیف مفروق نحو وأی بالفتح وعده کردن و واجب کردن کذا فی التاج از ض یعنی ضرب چهاردهم مهموز الفاء و مضاعف نحو اَبّ بالفتح والا بابة بالا ساختن به رفتن او عزم کردن بران و الاَبّ دست بشمشیر بردن برای کشتن کذا فی التاج از نصر و از ض یعنی ضرب قلیل نحو الاَنّ والانین والاُنان والتأنان بالفتح نالیدن کذا فی القاموس و التاج واز س یعنی سمع اقل نحو الاَلّ بالتحریک بوی گرفتن مشک و الماضی اَلِلَ و هذا احد ما جاء باظهار التضعیف قاله البیهقی پانزدهم مثال واوی و مضاعف نحو وُدّ بحرکات ثلثه واو والوداد بالکسر والمودّة بالتحریک دوست داشتن والوُدّ بالضم والفتح والودا و الودادة بالفتح آرزو کردن کذا فی التاج از س یعنی سمع شانزدهم مثال یائی و مضاعف نحو یَمّ بالفتح بدریا انداختن گویند یُمّ الرجل بالضم فهو میموم اذا طرح فی البحر کذا فی القاموس از س اما مرکبات رباعی شش قسم یافته شد اول مهموز و مضاعف نحو طأطأ و معنیش گذشت تکاکاء پس پا باز آمد و جبان شد و مجتمع گردید کذا فی القاموس و این مثال رباعی مزید است دوم معتل واوی و مضاعف نحو وَهْوَهَ الکلب فی صوته سگ در آواز خود جزع نمود و باز اعاده کرد کذا فی القاموس و بهذا توهوه سوم معتل یائی و مضاعف نحو یَیَّت بالابل و قدر معناه چهارم معتل واوی که واو بجاے عین و لام ثانی دارد و مضاعف نحو القوقاة والقیقاء بانگ کردن ماکیان پنجم معتل یائی و مضاعف نحو الحیحاة و معنیش گذشت ششم مثال یائی و مهموز اللام نحو یرنأ الرجل لحیته رنگین کرد مرد ریش خود را بحنا مخفی نماند که مصنف علام بذکر معتل و مضاعف و مهموز نیز

ف ۵ و لفظ شئ اگرچه کثیر الاستعمال ست اما الفاظ دیگر ازین باب کمتر آمده و از ضرب شش تن مثل فئی و قئی و کئی و نئی و نی کذا فی التاج و کلاه در قلت باب ست علی الاطلاق ... مراد بعض شارحین مولانا حمایت علی کاکوروی است ۱۲ منه نور الله مرقده

پرداخته لهذا مؤلف اوراق نیز برهمین قدر اکتفا ساخته فمن اراد الاطلاع یرجع الی تاج المصادر وغیره من کتب اللغة وچون مصنف رح از ذکر ابواب و متعلقات فارغ گردیده حالا قصد بیان تصرفات و تعلیلات مقصودهٔ فن کرده قبل از بیانش حرفی چند بطور توطیه و تمهید میفرمایند بدانکه واو وافق و موافق ضمه

وافت یعنی مناسب بقرینهٔ تناسب بین الاخت والاخ او الاختین آن ویا وافق کسره واخت آن والف وافق فتحه واخت آن خوانند بدینمعنی که اگر ما قبل این حروف ساکنه حرکات سه گانه باشند حروف مذکوره را بدل نمی سازند والا قابل تغیر باشند و هر سه حرف مذکور را مد و لین گویند اول از جهت آنکه مد صوت در کلام در اینها میباشد یا بجهت پیدا شدن اینها از امتداد حرکات و ثانی بسبب نرمی در تلفظ اینها بدون تکلف بخلاف سائر حروف کذا فی الرعایة للکی اما در مد سکون و توافق حرکت ما قبل لازم ست و در لین سکون تنها لازم بخلاف حرف علت که دران سکون نیز شرط نیست پس حرف علت عام ست از لین و لین عام ست از مد و الف همیشه مد باشد و بس کذا فی بعض شروح المفصل اما صاحب رعایه در لین واو و یا فتحه ما قبل نیز شرط ساخته برین تقدیر در مد و لین عموم من وجه باشد و ابو حیان هر دو را بمعنی واحد آورده و گاهی مد و لین بر مطلق حرف علت نیز اطلاق کنند باعتبار ما یؤل کذا فی الجاربردی و کلام مصنف ظاهرا مطابق رای ابو حیان مینماید اگرچه محملش بر معانی دیگر نیز می تواند کما لا یخفی فائده اصل در مد نزد جمهور الف ست و یا و واو مشابه آنست در سکون و توافق حرکت ما قبل و تبدل هر یک بدیگر و نزد ابو بکر صقلی اصل در مد واو ست باز یا پس الف و ایضا قول بعضی ست بر پیدا بودن حروف از حرکات اما نزد جمهور حرکات متولد از حروف ست و نزد بعضی کدام یک فرع دیگر نیست کذا فی الارتشاف والرعایة و تخفیف لفظ بر چند وجه ست یکی اسکان یعنی قطع حرکت از حرف بنقل و آن منحصر ست در حرف علت و آن سه قسم بود خواه طرف ساکن نحو یقول و یبیع اصله یقول بضم واو و یبیع بکسر یا یا طرف متحرک بعد ازاله حرکتش اگر کسره منقوله قبل یا بعد ضمه بود نحو تدعین اصله تدعوین یا ضمه

ف لین بالفتح مخفف لین کسید ست و لین بالکسر بمعنی نرمی ما صدر ۱۲ منه نور الله مرقده ۲ زیرا که بر الف مد و لین هر دو صادق ست و بر واو و یای ساکن بعد فتحه لین صادق ست نه مد و بر واو و یای ساکن که ما قبل اول مضموم و ثانی مکسور باشد مد و لین هر دو صادق ست ۱۲ منه نور الله مرقده ۳ یعنی لین معنی ثانی قرار داده ۱۲ منه نور الله مرقده ۴ وجه تشابه در رعایه مذکور ست و باقی در ارتشاف ۱۲ منه نور الله مرقده

منقول قبل واو بعد کسره واقع شود نحو یُسْرٌ مُوسِرٌ اصله یُیْسِرٌ بالجملہ نقل حرکت وجوباً منحصر ست درین اقسام ثلثه اما جواز

در مثل قیل نیز موجود یا اسقاط آن افگندن بدون نقل نحو یدعو و قُوْل ماضی مجهول و تحریک ای حرکت دادن

یکی را از دو ساکن با ادغام نحو مُدُّ بحرکات ثلثه دال یا بدون آن نحو لم یکن الذین و اخشوا الله و حذف

ای انداختن حرف علت نحو یَعِدُ یا همزه نحو یُکْرِمُ یا حرف صحیح نحو مِسْتُ و ظَلْتُ اصلهما مسست و ظللت یکی

از دو حرف افاده و مراد ازین تخفیف درینجا تخفیف کلمه واحده است لهذا حذف المخصوص بحرف ساخته

ورنه در نسبت مرکب کلمه را حذف میکنند مثل ضیائیه در ضیاء الدین و زیادت حرف نحو آ اَنْتَ

بمد همزه اول اصله اَاَنْتَ پس ثقلی که از اجتماع دو همزه بهم رسیده بود از توسیط الف بینهما مندفع گردید و تمثیل

زیادت علامت تثنیه و جمع چنانکه بعضی شارحین آورده اند نارواست که از قسم تخفیف نیست بل برای

افاده معنی اما مصنف در اصول در تصرفات لفظی ذکر کرده است نه در تخفیف لفظ کما لا یخفی و ابدال ای

آوردن حرف یا حرکت بجای حرف یا حرکت درین عبارت لف و نشر مرتب ست مثال تبدیل حرف

بحرف نحو قال و باع اصله قَوَلَ و بَیَعَ و مضروب اصله ضارب و اُسُ و مُسَیْتُ بناء اصلهما اُسٌّ و مسست

دو ... مثال تبدیل حرکت بحرکت چون نقل از قُوْلُن بضم عین بفتح واو و یا بقول ...

و بعین بضم ... کسره یاء و تبدیل ضمه قاف قیل بکسره پس ابدال در حرف علت و همزه و حرف صحیح

هر سه یافته میشود و ظاهر از کلام مصنف آنست که ابدال شامل ست تبدیل حرف علت و همزه و غیر آن را

اما ... قلب خاص ست با بدال حرف علت و همزه با یکدیگر و ابدال در غیر اینها باشد و گاهی در همزه

نیز مستعمل شود و ادغام ... پیچیدن یکی از دو حرف هم جنس در دیگر نحو مَدَّ و عَبَدتُّ اصلهما مدد

و عَبَدْتُ و مثال قول پس ادغام نیز مثل ابدال شامل ست حرف صحیح و همزه و حرف علت را و قلب

یعنی تقدیم و تاخیر ... احتراز ست از قلب بمعنی ابدال حرف علت نحو آبار بمد همزه و فتح با اصله

ابآر بسکون با و همزه ... جمع بئر و قسی کدلی بالکسر اصله قووس بضمتین دو واو قبل سین جمع قوس

پس سین را از هر دو واو مقدم کرده بقاعده دلی قسی کردند بالجمله ثقلیکه در ابآر و قووس بود از تقدیم و تاخیر

مذکور مندفع گردید بیت ای خواندن همزه در میان همزه و حرفیکه موافق حرکت همزه بود و آن را

بین بین قریب گویند یا در میان همزه و حرفیکه وفق حرکت ماقبل همزه بود وان را بین بین بعید گویند و اصل در تخفیف همزه بین بین ست پس در مستهزؤن اگر همزه را میان مخرج خود و مخرج واو خوانند بین بین قریب ست واگر میان مخرجش و مخرج یا خوانند بین بین بعید ست اینست هشت اقسام هشتگانه تخفیف و در اصول رد محذوف را نیز قسم تخفیف شمار کرده اما اعلال و تعلیل تخفیف حروف علت ست و تحویل نیز گویندش و بتحقیق خارج از اقسام مذکوره نیست زیراکه منحصر ست در اسکان و تحریک و ادغام و حذف و ابدال و قلب مکانی و امثله اش در ما سبق گذشت و مراد از حرف علت واو و یا و الف منقلبه از این هر دو ست زیراکه در اسم متمکن و فعل[۱] الف اصلی یافته نمی شود و مراد از تخفیف تغیر نیست علی الاطلاق در نفس لفظ بدون انضمام چیزی دیگر پس صادق نبود بر تغیر حروف علت در اسمای سته مثل ابوک اباک ابیک و تثنیه و جمع نحو مسلمان و مسلمین و مسلمون و مسلمین چه این تغیرات بطور اعراب ست که از انضمام عامل حادث شده نه بطریق تخفیف مطلوب و از اضافت تخفیف بسوے حرف علت خارج شد تخفیف همزه مطلقا و تخفیف حرف صحیح مثل اسکان سین اسم و تحریک باے اذهب و ابدال یای ثانی بجیم نحو علج و بین بین نحو اصدق که میان صاد و زاے بجه خوانند و حذف حاے آخر از حرح و از ینجا توان دانست که میان اعلال و تخفیف همزه تباین ست و میان اعلال و هر یک از اسکان و تحریک و ادغام و ابدال و حذف عموم و خصوص من وجه اگر گوئی در تجویدیه و دیم اصلهما یدی و دمو و در عالم همزه اصلش عالم بالف تخفیف حرف علت واقع شده معهذا کسی این را تعلیل نمیگوید جوابش آنکه مراد از تخفیف باعتبار قانون ست و تغیر کلمات مذکوره بطور قانون نیست معهذا در عالم حصول تخفیف نیز مسلم نیست

اصول جمع اصل بمعنی قانون تا عده یعنی قواعد معهوده فائده باید دانست که همزه در اصل امزه بود و ابقیاس آسامی سائر حروف که اسمے هر ایک جزو اول اسمش واقع شده و از خاص سافلترین حروف ست جانب حلق و سینه و از ینجاست که اصل در تحریکش کسره قرار داده اند چه کسره نیز سافلترین حرکات ست

[۱] اشارتست بر وجه حصر اعلال در حذف و قلب و اسکان که از ابن حاجب وغیره منقول ست[۲] و جهتے بر آنکه الف خاصیت و علامت اصلی ست و التفصیل فی دری از نور الله مرقده + + + + + + + + + +

وهمزه از نبر آواز مستکره شود گویا حکم تهوع دارد که از قعر معده و صدر جانب حلق می‌برآید و لهذا اکثر اهل حجاز
خصوصاً قریش بر زبان خود ثقیل پنداشته دران تخفیف بکار برده اند از امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه
مرویست نزل القرآن بلسان قریش وهم لیسوا باصحاب نبر ولولا ان جبرئیل علیه السلام نزل بالهمزة
علی النبی صلی الله علیه وسلم ما همزنا کذا فی الرضی فاما قوله علیه السلام لا تنبر باسمی فانما انا نبی الله در جواب
قول اعرابی که یا نبیء الله بهمزه گفته بود از برای آنست که اعرابی مذکور منشش برآینده از مکه سوی
مدینه قصد کرده بود بالجمله اصل در همزه بحال خود باقی داشتن ست همچنانکه در سائر حروف و تخفیفش
از قبیل استحسان و آن منحصرست در پنج نوع بین بین و ابدال و حذف و زیادت و قلب مکانی و آنچه
ابن حاجب انحصارش در سه نوع اول ساخته شاید مرادش آنست که در تخفیف به ذات همزه منحصر درین
انواع سه گانه است و از زیادت و قلب مکانی تخفیف در نفس همزه حاصل نمیشود آری ثقلی که در کلمه مهموز
بود از تصرف مذکور مرتفع میگردد و کدامی ازین انواع خمسه در اول کلمه جاری نمیشود اما بین بین بعید و
ابدال و حذف ازین جهت که بودن حرف متحرک در هر دو اول و حرف ساکن در اخیر قبل همزه لازم ست
و این معنی در ابتدا متصور نیست اما بین بین قریب پس از که همزه بعد این تصرف نزد کوفیین ساکن باشد
و نزد سیبویه و بصریین متحرک بحرکت ضعیفه قریب بساکن و ابتدا بساکن و آنچه در حکمش باشد در زبان عرب
ناممکن اما زیادت و قلب مکانی ازین سبب که استثقال در غیر ابتدا باشد نه در اول اما ابدال همزه بهاء
نحو هرجت و هرقت و هیاک شاذ ست پس همزه ساکن بود یا متحرک و چون سکون عبارت ست از عدم
الحرکت و عدم مقدم ست بر وجود لهذا مصنف علام بتقدیم قانون همزه ساکن می پردازد **اصل اول**

---

۱ نبر الحرف همزه و نبر الشیء رفعه من ضرب و نبرة المغنی ان یرفع صوته عن خفض ۱۲ منه ۲ برخلاف بنی تمیم و قیس که ایشان ثابت دارند [illegible] ۳ اما بین بین بعید پس ظاهرست چه ما داميکه حرفی ما قبلش نخواهد بود چگونه تسهیل میانش و میان حرف [illegible] حرکت ما قبل میشود مثل باس و ذئب و بوس اما حذف با ینطور که در مثل یسال حرکت همزه را بساکن قبل [illegible] مستقیمی قبلیت ساکن [illegible] ۴ شارح رضی گوید سیبویه [illegible] آنست که همزه مسها دراستعاره [illegible] ساکن [illegible] ۵ [illegible] قانون ساکن [illegible]
+ + + + + + + + + + + + + + + +

همزه ساکن در غلبنا که اصلش نامم از ائمم بالفتح قصد کردن و امام گردانیدن و مراد ازان لفظی ست که دران
وقوع ادغام سبب وفور تخفیف مانع ابدال همزه شود اگر گوئی چرا اولا همزه را الف کرده ادغام نکردند تا عمل
بهر دو قاعده میشد وصل درد لائل اعمال ست که اهمال گوئیم چون مرتبهٔ ادغام مقدم ست و بعد ادغام
قانون ابدال همزه باقی نماند لهذا تخفیف همزه واقع نشد و ناووس مثل ناقول از اوس بمعنی عطا دادن کذا
فی التاج ومراد ازان لفظی ست که دران وقوع اعلال سبب وفور تخفیف مانع ابدال همزه باشد چه بعد
تعلیل قاعده ابدال جاری نشود ابدال شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد است آن همزه
خواه در یک کلمه نحو راس ذیب بوس اصلها راس ذئب بؤس یا در دو کلمه نحو الی الهدی ائتنا و یقولون ائذن لی والذی
اؤتمن اصلها ایتنا وایذن و اوتمن بابدال همزهٔ ثانیه بیا و واو وجوبا چون ما قبل آنها کلمه دیگر در آمد همزه وصل از
هر یک افتاد و همزهٔ ثانیه که بسبب همزهٔ اولی مبدل شده بود بسبب ارتفاع علت باصل خود راجع گردید
پس درینحالت ابدال همزهٔ ثانیه موافق حرکت ما قبل رواست و وجوبا اگر پس همزه دیگر بود بشرطیکه
در کلمهٔ واحده باشد چه حکم دو همزه از دو کلمه در ما بعد می آید نحو آمن اومن ایمانا اصلها أأمن أؤمن إئمانا
و ما ائمهم تحقیق هر دو همزه در قرأت اعمش شاذ ست و کسائی ائت بقرآن واؤتمن بهمزتین جائز میدارد
کذا نقله ابن الانباری ثم رده بانه قبیح خلاف عادة العرب جار بردی گوید ابدال درین قاعده از جهت
متعین شده است که بین بین سبب سکون همزه نمیتواند و همچنین حذف سبب نبودن چیزے دال
بر محذوف و کل و خذ وجوبا و مر جوازا شاذ اند جواب سوال مقدرست تقریرش آنکه کل و خذ و مر اصلها
اؤکل و اؤخذ و اؤمر بوده است بقانون مذکور می بایست که همزهٔ ثانی را بواو بدل میکردند حذف هر دو همزه
از چه راهست و حاصل جواب آنکه درین ثلثه همزهٔ ثانی را بسبب کثرت استعمال خلاف قیاس حذف
کرده اند پس اول بسبب استغنا افتاده اما فصیح در مر بحالت درج کلام ابقاے همزهٔ ثانیه ست و ازانست قوله
تعالی وأمر اهلک بالصلوة همچنانکه در ابتدای کلام حذف هر دو و ازانست قوله علیه السلام مروا صبیانکم بالصلوة

سله راس سر ذئب گرگ بوس حاجت حاجت. وآن مصدر ست کذا فی القاموس والصحاح جمع بأس چنانکه فاضل بهاری گمان نموده [illegible]

بر زنند قوله اصلها مروجه حرف را بهمزه وصل ساخته همزهٔ ثانیه که واو شده بود باصل خود رجوع کرد ۱۲ منه نور الله مرقده +

الحدیث و روی عن سیبویه القیاس فی النشنه و آن نه اصل است که همزه ثانیه اش خلاف قیاس اول
بجهت استغنا افتاده است و مکتوب نشده است و در آخر باشد **اصل** دیگر همزه متحرک بعد واو و یای ساکن
در کلمه واحده کسند اند نه احترازست از مثل سوء و سیئة نه برای الحاق احترازست از نحو جیئل
و حوأب کما ستعرف فی الاصل الآتی زائد است که از جنس ما قبل بدل گردد پس ادغام
لازم است یعنی جائز است که او را بحال خود گذارند یا بدل کرده ادغام سازند پس این مجموع تصرف
جائز الوجود و الصمم ست اما بعد تبدیل ادغام واجب و درین باب وجه تخصیص این تخفیف آنست که
بدین سبب لزوم اجتماع ساکنین نمی تواند و نه حذف بنقل حرکت همزه بما قبل و الا تحریک ساکن
الوضع لازم آید نحو اُفَیِّس تصغیر اَفْؤُس جمع فاس یعنی تبر اصله اُفَیْئِس بهمزه همزه اش را بیا بدل کرده ادغام
کردند و مَقْرُوَّة اصلش مقروءة بصیغه مفعول مؤنث از قراءت بود همزه اش را واو ساخته ادغام کردند
و خَطِیَّة اصلش خطیئة بود و آن مصدر ست یعنی خطا همزه اش را یا کرده ادغام کردند و بعضی قلب همزه را
در نبی و بریه لازم شمرند اما تحقیق آنست که اکثر غیر مستعمل شود و گاهی بر اصل نیز آید از ینجاست که نافع لفظ
نبی را در تمام قرآن و نیز نافع و ابن ذکوان در البریه بهمزه خوانده اند قال ابن الحاجب کذا فی الجاربردی
اصل دیگر ... ساکن غیر مذکور و غیر الف احترازست از مثل سأل یسأل تساؤلا زیرا که الف
قبول حرکت نکند و غیر نون انفعال احترازست از نحو انأطر بمعنی اعوج زیرا که نون انفعال ساکن
الوضع ست اگر او را متحرک نمایند ... لازم آید و جاء نطر و انطر ایضا عند بعضهم رواست که
... یعنی مجموع این تصرف جائز ست اما بایں طور که اول حرکت همزه
... همزه را حذف کنند زیرا که ... واو عطف حکم جمع لفظی دارد پس تقدیم هر یکی از معطوف
و معطوف علیه ... کما فی جار و فی ... بعضی شرح آورده اند که در تقدیم حذف اشارتست بانکه در
... حرکت اسکان نیز لازم خواهد آمد و تخفیف همزه باسکان نباشد پس عبارت زبده
... تخفیف باسکان فقط لازم آید که بر بیما فقد الکتفا

... منه نور الله مرقده + + + + + + + + + + + + +

وچنان نیست بل درینجا مجموع نقل وحذف تخفیف واحدست معهذا صورت تقلیم حذف همزه حرکت بر کدام چیز باقی خواهد ماند تا بعده او را نقل وتحویل خواهند ساخت وقوله ساکن غیر مذکور حیثیت احتمال دارد یکی آنکه ساکن مذکور حرف صحیح باشد نه واو ویا چون سَلْ اصله اِسْأَلْ حرکت همزه بسین داده هر دو همزه را انداختند دوم آنکه واو ویاء اصلی بود نحو سَوٌّ وسَیٌّت اصلهما سوء وسیئت وسوم آنکه واو ویای زائد برای الحاق بود نحو جَیَلٌ بمعنی کفتار وجوب بجای مهمله بمعنی رود فراخ وچشمه کذا فی القاموس اصلهما جیأل وحوأب ملحق بجعفر چهارم آنکه واو ویاء زائده برای غیر الحاق در دو کلمه باشند وچون قید کلمه واحده در قاعده اولی معتبر داشته اند و درین قانون خلاف آن معتبر لیس باعتبار عموم درین قاعده از کلمه واحده یا کلمه متعدده بودنش در کلمه دوم نیز بجمله افراد بعد ساکن غیر مذکور میتواند ولهذا مصنف علام در تمثیلش گوید ۵ وَابْتَغُوا اَمْرَهُمْ بسبب واو وسکون میم فروختند آنها مالهای خود را اصلش ابتغوا اموالهم حرکت همزه را بواو داده حذف کردند ولَمَرَ اصله لَم اَر حرکت همزه را بمیم داده حذف کردند والحمر والحمر اصلهما الاحمر حرکت همزه ثانی را بلام داده انداختند وهمزه اول بجهت استغنا افتاد لیکن اکثر بسبب عدم اعتبار حرکت عارضی لام را حکم سکون داده همزه اش را باقی دارند اگر گوئی برای توضیح در کلمه دوم ایراد چهار مثال از چه راه است گویم زیراکه ترکیب دو کلمه مختلف سه احتمال دارد از فعل واسم واین مثال اول ست و از فعل وحرف این مثال دوم ست واز اسم وحرف واین مثال سوم ست اما الحمر ولحمر بتحقیق مثال واحدست که بنا بر اشعار اثبات وحذف همزه لام تعریف علی اختلاف الاراء هر دو را مذکور ساخته ومخفی نماند که مراد از حرکت همزه درین قاعده مطلق ست نه فتحه خاصة چنانکه از همه امثله مصنف متوهم میشود ولهذا در مَنْ اُتُكَ وكم ابلك مَنُ تُكَ كمِبِلُك روا است کذا فی الجاربردی فائده کسائی وفراء در نحو فی الاحمر والارض لحمر ولرض بابدال همزه بلام نقل کرده اند وعاد لُّولی بابدال تنوین بلام در عاد الاولی نیز آمده لیکن حذف درینجا دیگری است

سله وانچه بعضی شارح بلبی اخل کردن مثال ابتغوا اموالهم درین قاعده معنی لفظ زائده در قاعده اولی چنین گفته که مراد از زائد حرفیست که جزو کلمه نباشد ونه دلالت بر معنی دارد مثل احتراز شد از ابتغوا خاه که واو دران جزو کلمه است واز نحو اشتروا فان گفته که واو دران بر فاعل دلالت دارد انتهی بجاصله قطع نظر از ان که این سخن از قبیل توجیه القول بما لا یرضی به قائله است کما لا یخفی عنی ... بلکه شرح الاصول این قول فی نفسه باطل ست چه برین تقدیر مقرره مثال تعدد اولی نمی تواند زیرا که واو ساکن معنی مفعولیت دلالت دارد ۱۲ امیر نور الله مرقده

مضارع معروف و مجهول الی آخرها و داخل ست دران نفی و نهی و جحد و امر بالام نه در اسم فاعل آن که سبب وجود الف ماقبل همزه دران تسهیل ست و لبن نه در مرأی مصدر میمی یا ظرف و مرأة[1] بفتح و کسره میم و مد همزه و اسم مفعول و تفضیل و هر دو فعل تعجب کاینهمه بر قیاس قانون مذکور باقی ست کذا فی الاصول و قس علیها الامر کذا فی الصحاح و همه صرف باب اَرَىٰ یُرِى یعنی افعال خلاف قیاس از کثرت استعمال لازم شده است اگرچه مقتضی قانون جوازش بود حتی که جائی بر اصل خود یافته نمیشود الا بضرورت و از آنست قول شاعر دیگر ~~ الم تر ما لاقیتُ والدهرُ اَعْصُرٌ + ومَن یَتَمَلَّ العیشَ یَرءَ و یَسْمَعِ + فاضل جاربردی گوید در شرح وی برای حذف همزه در غیاب چه دیگر منقول ست و آن اینست که در آرى متکلم دو همزه بهم آمدند مثل اَکرم چه حرف ساکن بینهما حاجز حصین نیست پس ثانی را بسبب استکراه اجتماع دو همزه حذف کرده فتحه بر را گذاشتند بسبب قرب الف لام کلمه و الفاظ باقیه را درین تصرف تابع لفظ مذکور ساختند و یجیئ مراة ای گاهی حرکت همزه مفتوح را بماقبل داده الف سازند نحو مراة[2] اصلها مرأة بفتح همزه و سکون ماقبلش و کذا کماة و این تصرف نزد سیبویه شاذ ست و نزد کسائی و فراء کلیه واحده قیاسی ست اصل دیگر و همزه متحرکه بعد همزه متحرکه غیر علامت مضارع چه دران تحقیق همزه ثانیه باعتبار تشبیه همزه متکلم یا همزه استفهام در دلالت بر معنی زائد جائز ست نحو اَئِمّ و اَئِنّ قاله ابن هشام و گاهی دران خلاف قیاس ثانی را حذف کنند نحو اکرم قاله ابن مالک فی التسهیل یا گردد وجوبا اگر خود مکسور بود یا همزه سابقه نحو ائمة اصله ائممة جمع امام و جاءٍ اصله جائئٌ اسم فاعل از مجیئ اجوف یائی مهموز اللام یا را بقانون بائع همزه کردند پس همزه ثانی را باین قاعده یا و یا را بقاعده قاضٍ انداختند وگرنه واو شود نحو اوادم جمع آدم افعل صفت و قیاس جمعش اگرچه بر فعل بالضم بود لیکن بعد علمیت افاعل نیز جائز مثل احوص و احاوص بدانکه متحرک بعد متحرک نه صورت دارد اول مکسور ثانی بحرکات ثلثه

[Margin note:] له ای تلقی ... الدهر ... + لا تاملا ما الدهر هادمه + و ...

---

[1] مرأة بالفتح حسن منظر و مرآة بالکسر آئینه ۱۲ منه نور الله مرقده

[2] از بحر وافر بر وزن مفاعیلن مفاعیلن فعولن حیفش آنکه خواهم شود هر دو چشم خود را انجم نرسیده اند آن هر دو سی داد هر دو دانند بات ستم ۱۲ منه نور الله مرقده

[3] اما ندیده چه چیزها که رسیده ام بآن و ملاقات او کردم حالانکه زمانه شکننده تر ست و هر کسیکه تا دیر خواهد زیست خواهد دید و خواهد شنید از بحر طویل بر وزن فعول مفاعیلن فعولن مفاعلن فعول مفاعیلن فعول مفاعلن ۱۲ منه نور الله مرقده

\+ + + + + + + + + + + + + + + + + +

نحو جاءٍ و جئم کما مر من المصنف اول مفتوح ثانی بحرکات ثلثه نحو اَوب و اَئمة و آادم اول مضموم ثانی بحرکات ثلثه نحو اُئِب متکلم مضارع یا ماضی مجهول از افعال و اُؤیدم تصغیر آدم و اُئم چون از اُمّ بر وزن اُبلُم سازند و ازین امثله هشت اول مستعمل ست و نهم مفروض محض لا مشمول قاعده او لامضائقه ندارد چه مقتضاے قوانین صرفیه آنست که اگر باین وزن یافته میشد همزه ثانیش را واو مینمودند و مراد از همزه ثانیه در غیر موضع لام ست بقرینه تخصیص همزه واقعه لام کلمه در قانون ما بعد که حکم استثنا دارد پس وارد نشود که این همزه اش عام ست لام کلمه را هم و ابدالش بیا بهر حال واجب ست یعنی احدهما مکسور باشد یا نه **فائده** این قائده اگرچه نزد جمهور برای وجوب ست لیکن اثبات هر دو بحال خود یا تسهیل ثانی یا زیادت الف بینهما نیز بعضی ست و ران کذا قاله ابن مالک یا شاذ مقبول ست کذا فی الجاربردی و ازانست اللهم اغفر لی خطائئی بدو همزه و تسهیل ثانیه بروایت قرای کوفه و ابن عامر و الا ابدال همزه ثانیه بیا در ائمه بروایت قرای سبعه در کلام مجید نیامده ابن مالک بر خلاف جمهور همزه مضمومه را بواو بدل کنند اگرچه بعد همزه مکسوره باشد نحو جاءٍ در حالت رفع و جمهور بیا بدل کنند و نزد اخفش مکسوره که بعد مضموم واو شود پس در اُئِب همزه ثانی واو شود و عجب ست از مصنف علام که قول اول را با بن مالک منسوب ساخته و حال آنکه این قول سیبویه ست و تبدیلش بیا صرف قول اخفش ست که مصنف به تبعیت شافیه آنرا قاعده نزد جمهور قرار داده صرح به الرضی حیث قال و لو جاء نحو افعل بکسر الهمزة و ضم العین لقلت من اَمّ اِوُم عند سیبویه و اِئم بالیاء عند الاخفش ای ابن مالک در تسهیل در بیان این قاعده چنین گفته فان تحرکتا و الاولی بغیر المضارعة ابدلت الثانیة یاء ان کسرت مطلقا او فتحت بعد کسرة او کانت موضع اللام مطلقا و واوا ان فتحت بعد مفتوحة او مضمومة او ضمت مطلقا خلافا للاخفش فی ابدال الواو من المکسورة بعد المضمومة و الیاء من المضمومة بعد المکسورة بالجمله ابن مالک تبدیل مضمومه بواو متفرد ننموده است بل بطور قاعده کلیه نزد جمهور بیان کرده و عجب تر آنست که مصنف علام در اصول همین قول را که جانب

بیان تسامح مصنف

له عبارت شافیه اینست و ان تحرکت و تحرک ما قبلها فالواجب قلب الثانیة یاء ان انکسر ما قبلها او انکسرت و واوا فی غیره ۱۲

سله احتراز ست از همزه المکرم مخذوف شود ۱۲ سه یعنی همزه اول بهر حرکتی که متحرک باشد ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + +

ابن مالک نسبت کردہ است و اصول بلفظ قیل جانب اخفش منسوب ساختہ معنٰی مذہبش خلاف آنست کما
سبق **اصل دیگر** ہمزہ ساکنہ و متحرکہ بعد ہمزہ متحرکہ یا ساکنہ یا گردد در موضع لام و این
قاعدہ شانزدہ صورت دارد چہ اگر از قراء اشل جعفر و برثج و برتن و قمطر بنا کنند در ہر یک چہار حالت
باعتبار حرکات سہ گانہ اعراب و وقف در آخر پیدا شود پس بعد عمل این قاعدہ یا در موزون جعفر
الف گردد و کلمہ مقصور شود و در موازن برثج بقانون قاض بیفتد و در مثل برثن ضمہ ما قبلش کسرہ گردد
و مثل قاض منقوص شود کموازن برثج قالہ الازہری و سیوطی در جمع الجوامع شرح جمع اللوامع می آرد
ہمزہ ثانی موازن برثن اولا واو شود بسبب ضمہ ما قبل پس ضمہ کسرہ گردد و واو یا و مخفی نماند کہ درین صور
شانزدہ گانہ مصداق ساکنہ بعد ساکنہ یعنی موازن قمطر بحالت وقف باجتماع ساکنین نیز داخل است
معہذا کسی ماہر بیانش این حالت را درین قاعدہ مندرج نساختہ بل متحرکہ و ساکنہ بعد متحرکہ اکتفا فرمودہ
اند و قانون متحرکہ بعد ساکنہ اجدا گانہ ذکر کردہ اند و این قاعدہ خصوصیت لام کلمہ ندارد بل شامل است
عین و لام ہر دو را اگر در عین ثابت ماند و ادغام یابد نحو سآل و لآل و رأس و در لام کلمہ یا شود مصنف علام
ہر دو قاعدہ را بنظر اختصار خلط کردہ یکجا آوردہ و ہمین است باعث اندراج صورت مذکورہ درین قاعدہ
و شاید ہنگام تالیف اصول برین مسامحہ مطلع گردیدہ کہ در جملہ قواعد ہمزہ متحرکہ ثانیہ آوردہ و بعد المتحرکۃ
والساکنۃ بصیر یاء فی موضع اللام و در شرحش بر مثال متحرکہ بعد متحرکہ و ساکنہ اکتفا ساختہ **اصل دیگر**
ہمزہ مفتوحہ منفردہ کہ ہمزہ دیگر با او نباشد بعد کسرہ کہ بر غیر حرف ہمزہ باشد یا گردد و بعد ضمہ
واو گردد جوازا در یک کلمہ کمیرۃ بیا مثل عنب اصلہ مئر بہمزہ یعنی مفسد جمع مئرۃ بالکسر دشمنی و در دو کلمہ
نحو مررت بغلام بیہ اصلہ ابیہ و جوق بضم جیم و فتح واو اصلہ جؤن بہمزہ جمع جؤنۃ کہ ظرفیست از ظروف
عطارکہ دران خوشبو دارند و بالائش سرپوشی از پوست باشد و در دو کلمہ نحو غلام و بی اصلہ ابی اخفش
ہمزہ مضمومہ بعد کسرہ برخلاف سیبویہ استاد خود کہ بین بین میکند کما سیاتی یا گردانند نحو مستہزیون
و مررت بجبل مجدٌ اصلہ مستہزءون و احمد و بعکس بباے موحدہ ابنی عکس نیز گردانند یعنی مکسورہ را

لہ شارت ست بقول مصنف در احمد مستہزیون و مثل من بابیں است ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

بعد ضمه واو گرداند نحو سُوْل و غلام وبرهیم اصلهما سُئل وابراهیم بعضے بعکس بصیغه مضارع خوانده اند وهو
خلاف سوق العبارة الفارسیة وبعضی گفته اند روا است قلب متحرکه بحرف علت ساکن که
بوفق حرکت ماقبل همزه باشد بشرط توافق حرکت همزه و ماقبلش کذا فی الرضی والجاربردی والاصول
و شرحه و سیبویه گوید این تمام درست کلام سماعی ست و در ضرورت شعریه قیاسی نحو مِنْسَاة بالف اصلها
مِنْسَأَة بهمزه بمعنے عصائیکه آله از جاره و تادیب چارپایان باشد و رُوس بضم و سکون و او جمع رَأس
بمعنی سر اصله رُؤُس بضمتین و مستهزین بیاے ساکن اصله مستهزئین بهمزه قبل یا همزه را باین قانون بیای
ساکن بدل کرده از اجتماع ساکنین حذف کردند پس اگر قول مصنف را درین کتاب بر اطلاقش گذارند
و مقید بقید مذکور نگیرند کما هو الظاهر لازم می آید که همزه سَئِم را بالف و همزه سُئل را بواو و همزه مستهزئون را بیا
بنابرین قاعده بدل کنند حالانکه این معنی روا نیست کذا فی الرضی آری گاہے همزه مکسوره را بعد فتحه یا
سازند و این فعل نهایت قلیل ست و از آنست لایَیْتَام در قول شاعر اصله لایئتم و مخفی نماند ذکر این مسئله
در مابین کالسطر المتخلل بین الدمین واقع شد چه قول اخفش سابق الذکر و مسئله ما بعد موضوع هر دو واحد است
چنانکه میگوید در مانند مُستهزِؤُن ای در مضمومه بعد کسره در یک کلمه چنانکه در مثال مذکور یا در دو
کلمه نحو مررت باسامه وسُئِلَ ای در مکسوره بعد ضمه در یک کلمه چنانکه در مثال مذکور یا در دو کلمه نحو هذا
عبد و ابراهیم بین بین ست قریب باشد یا بعید چنانکه از تخصیص قریب در ما بعد مفهوم میشود و این مذهب
سیبویه و تابعان اوست اما ابوالحسن شریح و تابعانش بین بین بعید کنند و بس کذا فی الارتشاف
و شارح رضی می آرد بعضے این قول را جانب اخفش منسوب کرده اند پس قریب اول میان همزه و واو
باشد و بعید میان همزه و یا و در ثانی بالعکس و در همزه بعد الف سوای الف نحو خطایا جمع که بیا بدل
شود بین بین قریب ای وجه اول از دو وجه مذکور قبل اصول مهموز در ذیل تخفیف لفظه نه بین بین بعید
زیرا که او سبق حرکت را میخواهد و الف که قبل اوست متحرک نمی تواند شد و نه حذف همزه و نقل حرکتش

---

۱ و از آنست این شعر سالت هذیل رسول الله فاحشة * ضلت هذیل بما قالت و لم تصب ۱۲ منه ۲ و آن اینست
جراحات السنان لها التیام * ولا یلتام ما جرح اللسان یعنی زخمهاے سنان را پیوند ست و پیوند نمی پذیرد آنچه زخمی
کرده است او را زبان ۱۲ منه نور الله مرقده * *

بما قبل یا ابدالش از جنس ما قبل یا ادغام چه الف ما قبلش صلاحیت قبول حرکت منقوله و ادغام ندارد و بعضی
همزه مثل یشاء را بدون نقل حرکتش می اندازند چنانکه بین بین قریب ست در سَئَلَ [۱] ای همزه مفتوحه
بعد فتحه و سَئِمَ (نا امید شد ۱۲) ای مکسوره بعد فتحه و مُستَهزِئِین (استهزا کنندگان ۱۲) مکسوره بعد کسره و رَءُوف (مهربان ۱۲) مثل کرم یا مضموم ای مضمومه
بعد فتحه و رُؤُس بضمتین جمع راس ای مضمومه بعد ضمه از امثله یک کلمه و در قال احمد و قال ابراهیم و ما امام
و قال اولئک و ابن اساخته از امثله دو کلمه و وجه عدم جواز بعید در اینها آنست که در سئال و مستهزئین
و رؤس سبب توافق حرکت همزه و قبلش حاصل قریب و بعید یکی ست پس اختیار بعید غیر مشهور تطویل
لاطائل ست و کسره و ضمه مسهله سئم و رءوف اگرچه از تسهیل ضعفی در آن راه یافته اما بودنش مثل الف
که از بعید حاصل خواهد شد منافی آنست بالجمله چون متحرکه بعد حرکت نه احتمال دارد و از آنجمله
ابدال نحو میر و جون بالاتفاق و سُیِل و مستهزُون باختلاف قبل ازین مذکور شد پس پنج باقی را در اینجا ذکر
ساخته **اصل دیگر** اذا اجتمع اکثر من همزتین خُفِّفَت الثانیةُ والرابعةُ وحُقِّقَ الاولی
والثالثةُ والخامسةُ هرگاه جمع آیند زائد از دو همزه تخفیف کرده شود دوم و چهارم و باقی داشته
شود اول و سوم و پنجم زیرا که ثقل از دوم لازم آمد نه از اول پس همزه ثانی ثقیل بود نسبت اولش و لهذا رابع نسبت
ثالث حکم ثانی دارد به نسبت اول و بعد تخفیف رابع خامس باز مثل اول ست پس اگر از قرأ مثل سفرجل سازند
قرأیا کنند با ابدال همزه ثانی بیا بقانون متحرکه بعد متحرکه یا گردد در موضع لام و اگر از همزات صرفه بروزن مذکور
بنا سازند به پنج همزه اَوَأیَا گویند با ابدال ثانی بواو بقاعدهٔ اوادم و با ابدال چهارم بیا بقانون سابق الذکر
و بروزن قرطعب اِیَأیٌ گویند بقلب ثانی بیا بقاعدهٔ ایمان و به قلب رابع بالف بقانون آمن و بروزن
جحمرش آَأیَی بقلب ثانی بالف همچو آمن و بقلب چهارم بیا مثل ائمة و بروزن قذعمل اُوَائِیٌ با ابدال ثانی بواو
همچو اُوَیدِم و با ابدال چهارم بیا بقانون یا گردد در موضع لام و علی هذا القیاس **اصل دیگر** در دو همزه
از دو کلمه بنظر تخفیف و عدم آن چهار احتمال ست تخفیف هر دو و عدم تخفیف هر دو و تخفیف اول
فقط و تخفیف ثانی فقط و مذاهب مشهوره نیز در آن همین چهار ست اما باعتبار حرکات و سکون هر دو

---

[۱] چه ضمه موافق واو و کسره موافق یا باشد و با الف هر دو مخالف و منافی بود ۱۲ منه نور الله مرقده + + +

همزه شانزده صورت از ضرب حالات چهارگانه فتح وضم وکسر وسکون اول با همین حالات ثانی محتمل ست و مثال جامع همه صور تنها اینست قرأ و یقرأ ولم یئ ولم یقرأ احد و اولئک و امام و ائمن و قوله از دو کلمه که دلالت بر جزویت هر دو همزه از کلمه دارد احترازست از انکه همزه اول همزه استفهام باشد زیراکه دران احتمالات چهارگانه جاری نمیشود بل همزه ثانیه را تخفیف میکنند بحذف اگر ثانی همزه وصل مکسور یا مضموم باشد نحو اصطفی و اطلع و بتسهیل و تبدیل اگر مفتوح باشد کما یجئ فی آخر هذا البحث پس از احتمالات اربعه صدر الذکر اول[1] آنکه صحیح است تحقیق هر دو ای ابقاے هریک بحال خود و این مذهب قرائی کوفه و ابن عامرست زیراکه هریک بحقیقت جداگانه در کلمه مستقل واقع شده و اجتماع عارضی موجب ثقل نباشد بل نزد قائلین این قول اجتماع دو همزه در یک کلمه نیز موجب ثقل و تغیر نمی شود پس در دو کلمه بطریق اولی نخواهد بود کذا فی الرضی و احتمال دوم[2] تخفیف هر دو معًا و این مذهب اہل حجازست و آن از دو حال خالی نباشد یا تخفیف هریک بطریق منفرده یعنی هر همزه را قطع نظر از همزه دیگر لحاظ کنند و هرچه مقتضا قواعد تخفیف منفرده باشد در هریک بعمل آرند و این[3] چهار صورت دارد اول[1] آنکه هر دو متحرک باشد و این را جمیع پنج مثال مختلف الاحوال برمی آید پس همزه اول مفتوح بعد کسره یا و بعد ضمه واو شود نحو برئ و طرئ و احمد و امام و اولئک و مفتوح بعد فتحه نحو قرأ احمد و امام و اولئک و مضموم و مکسور بعد حرکات سه گانه نحو یقرأ و یطرئ و یبنئ احمد و امام و اولئک و نحو لؤلؤ احمد و امام و اولئک و مستهزئ احمد و امام و اولئک و مبدأ احمد و امام و اولئک و متحرک بحرکات سه گانه بعد الف نحو شاء و یشاء و من دراء احمد و امام و اولئک تسهیل یا بدل متحرک بعد ساکن صحیح نحو هذا جزء احمد و امام و اولئک و رأیت جزء احمد و امام و اولئک و بجزء احمد و امام و اولئک که محذوف شود جواز ابنقل حرکت جانب ماقبل و همزه ثانی مفتوح بعد کسره یا شود و بعد ضمه واو نحو بقاؤن مبرؤن و در باقی صور تسهیل یا بدل نحو بقاؤن سائلهم و رؤف و مستهزئین و رؤس و مستهزءون و سئل و سائل صورت دوم آنکه اول ساکن دوم متحرک باشد و این را نه مثال باشد پس همزه اول را نحو اخبأ احمد

(interlinear notes: این همه نه مثال شد — و این شش شد — این نه دیگر شد — این نه دیگر شد — این نه دیگر شد)

---

[1] زیراکه چون هر واحد را از چهار اول با هر یکی از چهار ثانی بهم سازند شانزده مثال حاصل شود ۱۲ منه نور الله مرقده [2] که از انتی مجموع آنها تا به هفتاد و سه میرسد ۱۲ منه نور الله مرقده [3] این نه دیگر شد مجموع آنها بچهل و پنج رسید ۱۲ منه نور الله مرقده

وا ما مًا واو لئک رؤ اقرئی اباک وا ما مًا واو لئک السّلام ولم یطر روا حمد وا امام واولئک بحرف علت موافق
حرکت ماقبل بدل شود وہمزہ ثانی حذف شود بنقل حرکت جانب ہمزہ اولی کہ آنرا واو ویا کردہ باشند نحو اقرئی
اباک ولم یطر وحمد واگر اولی را بسبب فتحہ ماقبلش الف کردہ باشند ثانی تسہیل یابد نحو اقرآیة نہ حذف چہ نقل
حرکت جانب الف ممکن نباشد صورت سوم آنکہ اول متحرک دوم ساکن باشد واین پانزدہ حال دارد
از تحرک ہمزہ اول بہر سہ حرکت بعد حرکات سہ گانہ یا سکون یا الف نحو الکلاءُ والقاریٔ واللؤلؤُ والقرءِ
(واین نہ مثال شد — این سہ شد — این سہ دیگر شد ۱۲)
والسماءُ اؤتمن بحرکات ثلثہ ہمزہ اولی پس ہمزہ ثانی بمدہ موافق حرکت ماقبل بدل گردد واول حذف یا
ابدال یا تسہیل یابد صورت چہارم آنکہ ہر دو ساکن باشد نحو یشاءُ اؤتمن ودرینصورت اول کسرہ یابد وبسوی
صورت سوم راجع گردد وحکمش در ماقبل گذشت یا تخفیف اول بطریق انفراد وثانی بطرز جمع یعنے
ہمزہ اول راچنان لحاظ کنند کہ با او ہمزہ دیگر مجتمع نشدہ وثانی راچنان پندارند کہ بعد ہمزہ واقع گردیدہ
وحکم انفراد اول درہمہ صور سابق الذکر مذکور شد اما حکم ثانی بطرز اجتماع درصورت تحرک ہر دو اگر احدہما
مکسور ست یا گردد والا واو پس در نحو انصر قاریٔ ابیہ اول بقاعدہ میر یا وثانی بقاعدہ اوادم واو شود ودر
انصر قاریٔ امام ہر دو یا گردد واگر ثانی ساکن ست واول متحرک یا عکس آن یا ہر دو ساکن حکمش بعینہ مثل
حکم منفرد ست کہ عنقریب گذشت مگر ساکنہ بعد متحرکہ درصورت سابقہ جواز ابدال می یافت ودرینجا وجوبًا
مبدل شود تخفیف یکے خواہ تخفیف اول فقط از حذف وقلب وتسہیل مانند منفردہ چنانچہ گذشت واین
احتمال سوم ومذہب ابو عمرو ست بدلیل وقوعش در آخر کلمہ کہ محل تغیر ست وہو قیس کما فی الارتشاف ومذہب
اہل التحقیق کما فی الرضی عن سیبویہ اما آنچہ مصنف علامؒ در وجہ این مذہب بیان میکند کہ ثقل از اجتماع
ہمزتین حاصل شدہ است پس تخفیف ہر یکی برای دفع این ثقل ممکن لیکن چون در متماثلین مثل دوان

له اصلہا اقرئی اباک ولم یطرءِ احمد چون ہمزہ اول را بیا وواو بدل کردند حرکت ہمزہ ثانیہ را جانب یا وواو نقل کردہ حذف نمودند ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

له لفظ السلام مفعول اقرئی یعنی بخوان سلام ایہ پدر خود وامام وآن مردم را ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

له اصلش اؤتمن بدو ہمزہ بود ثانی بقاعدہ ذیب یا گردید چون کلمہ دیگر باقبلش در آمد ہمزہ وصل کہ ہمزہ اول بود ساقط گردید پس با سبب سقوط ہمزہ اول با صلش عود نمود واکنون اجتماع ساکنین میان آن وہمزہ من یشاء واقع شد چون اول از اجتماع ساکنین کسرہ یافت ہمزہ ثانی موافق حرکت ماقبل بدل شد ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

له یعنے اول بقاعدہ جیۂ وثانی بقاعدہ جاء والمئة ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ + + + + +

ودینار اول را بدل می نمایند لہذا اینجا ہم تخفیف اول را اختیار کردند نزد راقم الحروف مخدوش می نماید چه از ینکه دینار دیوان
چون از مغیرات شاذه ست مقیس علیہ نمی تواند شد و چه ازین جهت که موثر دران ہر دو کسره حرف دال ست
که با دال متجانسین اتصال داشته وانیقدر برای ترجیح تغیر اول بس ست بخلاف ما نحن فیه یا تخفیف ثانی
فقط مانند تخفیف منفرده بعد حرکت یا سکون و این مذهب خلیل ست سیبویه گوید من از مذهب موافق
همین مذهب امتناع کلمات کرده ام کذا نقله المصنف فی شرح الاصول بر وجه مذکور ۱ می
هر یک از اول و ثانی بطریق انفراد یا ثانی بطرز اجتماع و حذف یکی و این قول نیز از ابو عمرو منقول ست
و ظاهر کلام مصنف درین کتاب اصول بتبعیت ابن حاجب دلالت بر حذف واحد غیر معین دارد
اما شارح رضی تخصیص حذف اول از ابو عمرو نقل می نماید یا قلب دوم بطرز همزه ساکنه موافق حرکت ما قبل
و این قول از ورش و قنبل منقول کرده اند اگر متفق اند در حرکت یعنی هر دو مفتوح یا مضموم یا مکسور و این
شرط درین هر دو قول اخیر ماخوذ ست پس در جاء اجلهم و اولیاء اولئک و هولاء ان کنتم یکی را حذف کنند
بر قول اول یا دیگر را بالف و واو و یا بدل کنند بقول ثانی اگر گوئی مصنف علام در بیان مذاهب سابقه
کلمه واو آورده است در میان این دو قول چرا کلمه یا که دلالت بر تردید میکند اختیار نه ساخته گوئیم
تا مشتبه نشود که این تصرف مقام او ست چه اجتماع این هر دو ممکن بخلاف تحقیق و تخفیف هر دو که
اجتماع آنها احتمال ندارد فی اولی آخر کلمه است احتراز ست از مثل لم نقرأ احمد و نبأ احمد چه درین هر دو مثال
همزه اگرچه بظاهر آخر کلمه ست لیکن بحقیقت عین کلمه است که بقلب مکانی بجای لام کلمه واقع شده اما این
قید در کشاف و شرح رضی و معتبرات فن دیده نشد و مخفی نماند که مذاهب معتبره شائعه درین باب چهار سابق
و حذف یکی و قلب دیگری از اقوال آورده ست و همچنین ادغام اول در ثانی پس مناسب آن بود که مصنف
علام بقلت و ندرت این هر دو مذهب نیز اشعار می نمود کما فعله ابن الحاجب و صحیح ست قلب مضمومه
بعد مکسوره چنانکه درین تلقاء اولئک و عکس آن نحو من یشاء الی بواو ابو حیان گوید قول
ثانی مذهب کسی نیست مگر قرا بسوی اخفش منسوب می نماید و از نجاست که در کتاب جرمی می آرد

ا[1] عبارتش اینست نقل عن ابی عمرو و حذف اولی المتفقتین نحو اولیاء اولئک و جاء اشراطها و من السماء ان ۱۲ منه نور الله مرقده

اخفش در کلمه واحده نحو سُئِلَ بواو بدل مینماید و در دو کلمه تسهیل میان همزه و یا میکند و صحیح ست توسیط الف در میان همزتین مانند آانتَ آ ای جاییکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ قطعی داخل شود خواه مفتوح چنانچه در مثال مذکور و آاحد یا مکسور نحو آابل یا مضموم نحو آاحُدُ کذا فی الارتشاف پس فهم تخصیص لفظ انت با همزهٔ مفتوحه چنانکه بعضے وهم کرده اند بیجاست اما بعضے بر توسیط الف اکتفا نمایند و بعضے همزهٔ ثانی را بحرف علت موافق حرکتش بدل نمایند و گویند اانتَ ایذا آو نبی و بعضے بدون زیادت الف بحرف مذکور بدل سازند و بعضے بدون همزه و تسهیل نمایند کذا فی الارتشاف و صحیح ست لزوم قلب دوم بالف با وجود جمع دو ساکن در نحو آلحسنُ عندَكَ و آيمُنُ اللهِ که در اصل اَلْحَسَنُ ااَیمن الله بدو همزه بود ثانی را الف کردند و معنی آنکه آیا حسن ست نزد تو و آیا یمین خدا است یمین تو و ایمن مثل آنک بضم قبل آخر مفرد ست نزد بصریه بمعنی یمین و قسم یا بمعنے یمن و برکت قاله سیبویه و نزد کوفیه جمع یمین بدلیل آنکه مفرد بر این وزن نیاید اما آنکُ و آجرُ و آملُ و عَامِلُ الفاظ عجمی ست و مراد از نحو مذکور آنکه همزه استفهام بر همزهٔ مفتوحه وصل داخل شود خواه آن همزه از الف لام باشد نحو الحسن یا غیر آن نحو ایمن جوهری در صحاح می آرد الف ایمن نزد اکثر نحویان وصلی ست و در اسما ما سوائے آن الف وصل مفتوح نیامده شاعری گوید ؎ فَقَالَ فَرِیقُ القَومِ لَمَّا نَشَدتُهُم ÷ نَعَم وَفَرِیقٌ لَیمُنُ اللهِ مَا نَدرِی ÷ و ابن کیسان و ابن درستویه میگویند اخفش قطعی ست بسبب بودن او جمع یمین لیکن از کثرت استعمال در وصل می افتد و عجب ست از مصنف علام که درینجا قلب همزهٔ دوم را در نحو مذکور لازم گفته و در اصول تبعا للصناعة التسهیل قلب و تسهیل هر دو روا داشته و حق آنست که هر دو جائز ست و کدام یک لازم

له در نقطه در کتابت سبب اشتباه ست الف ۱۲ منه نور الله مرقده سله باید دانست لفظ یمین که بمعنے قسم ست در استعمال عرب مؤنث ست زیرا که ایشان با یمانهاے خود یعنی دستهاے راست مساحت کرده قسم یا میخوردند و سان بست و سه لغت ست آیمن الله ۲ و ۳ و ۴ و ۵ ایمن الله بفتح و کسر همزه و ضم و فتح میم ۶ و ۷ و ۸ ایم الله بفتح و کسر همزه و ضم میم و بکسر همزه و ضم میم الله بفتح ها و ضم میم ۱۰ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ ام الله بفتح همزه و حرکات سه گانه میم و کسر همزه و ضم و فتح میم ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ من الله بضم میم و نون و بفتح و کسر هر دو و بضم میم و کسر نون ۱۹ و ۲۰ و ۲۱ م الله بحرکات سه گانه میم ۲۲ لیمن الله بفتح لام و ضم میم ۲۳ لیم الله بفتح لام و ضم میم کذا فی الوافی و الله اعلم سله اما الف آن اگرچه وصلی لیکن در حرف ست نه اسم سعدان کیسان او را هم قطعی میگوید و خدفش را بر کثرت استعمال محمول مینماید ۱۲ منه نور الله مرقده سله پس گفت گروهے از قوم هرگاه جستم گم کردگان را ۱۲ شه آرے و گروهے دیگر گفت بخداے نمیدانیم ۱۲ منه نور الله مرقده

نیست و لهذا در قراءت سبعه آلذکرین با بدال و تسهیل همزه هر دو آمده و برای ابوعمرو آنست که همزه ثانی را
درین امثال الف نساختند بل بسبب وصل ساقط کرده الفی دیگر برای فرق استفهام و خبر افزوده شد
اگر ثابت ماندن همزه الحمر قولش را ردی نماید کذا قالوا فائده همزه وصل که آنرا الف وصل نیز گویند همزه ایست
در اول کلمه که در ابتدا باقی و در درج فانی شود الا بضرورت شعری و معنی درج آنست که ماقبلش متحرک یا ساکن
باشد و اتصال لفظی و معنوی یابد نحو فاذهب اذهب بحذف هر دو همزه پس اگر اتصال لفظی فقط باشد
چنانچه کلمات معدوده مثل واحد اثنان امرا امراة نیفتد زیراکه عدد حکم وقف دارد و همچنین اگر اتصال معنوی
فقط باشد چنانکه گوئی هدی للمتقین و وقف کنی و بعد آن گوئی الذین یؤمنون بالغیب زیراکه از جهت وقف
کلمه با بعدش لفظا متصل نمی شود پس ساکن ماقبل اگر مده است نیز باجتماع ساکنین بیفتد نحو قولوا انظرنا
والا حرکت یابد همچنانکه در مثال سابق الذکر گذشت و از آنست قوله تعالی بئس الاسم الفسوق و من ابنک
و منذ الیوم ولا تنسوا الفضل و اخشوا الله و اشتری القوم مصطفی الله و لو استطعنا و لقد استهزئ والاسم والابن و
الانطلاق والاستغفار والاقسام و حذف این همزه واجب است و لهذا علامه زمخشری در مفصل بعد
امثال مسطوره می آرد اثبات شیء من هذه الهمزات فی الدرج خروج عن کلام العرب و لحن فاحش و اهو بجاست
که اهل فن ثبوتش را در امثال ؎ اذا جاوز الاثنین سره فانه محمول بر ضرورت شعری میدانند پس
انچه بیشتری از اهل زمان همزه ثانی مثل الاستغفار والاسم والابن را در تلفظ می اندازند مبنی است بر غفلت
ازین قاعده فائده دیگر همزه وصل میباشد در اول ماضی پنج حرفی نحو اقتدر و انفطر و شش حرفی مثل
استنصر و احرنجم و در امر و مصدر این هر دو و در ثلاثی مجرد نحو انصر و اضرب و افتح و ال تعریف و موصوله و زائده
و لام معرفه نزد بنی حمیر و اسمای معدوده مثل اسم و است و ابن و ابنم و ابنة و امرء و امراة و تثنیه اینها و اثنان و اثنتان

ل کرما قبل اول متحرک و قبل ثانی ساکن است ۱۲ منه نور الله مرقده ؎ آخره بنث و تکثیر او شاة قمین یعنی هرگاه تجاوز کرد دو کس را از لیس
آن راز بفاش شدن و فاش کردن جمیل خواهان سزاوار است و محتمل که مراد از اثنین دو لب باشد یعنی راز ما دامیکه در دست محفوظ ماند
و چون از دو لب متجاوز شود فاش گردد ۱۲ منه نور الله مرقده ؎ ال موصوله مثل الضارب ای الذی ضرب و ال زائده
مثل الحسن والحسین و لام معرفه مثل لیس من امبر امصیام فی امسفر ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + + + + +

وایمن وایم مخصوص بقسم نزد بصریہ و ہمزہ ماورائے اینہا قطعی باشد کہ در درج نیفتد مگر بقالون یسئال بعد نقل حرکت بماقبل حذف شود جوازاً نہ وجوباً نحو قد افلح فائدہ دیگر حرکت ہمزہ وصل بحسب متعارف موافق تصریح ابن ہشام ہفت نوع ست اول وجوب فتحہ در ال وایم مذکور نحو الرجل وایمن دوم وجوب ضم در ماضی مجہول خماسی و سداسی مذکور کہ اجوف نباشد نحو اُقتُدِرَ و اُستُخرِج و امر ثلاثی مجرد مضموم العین در اصل نحو اُقتُل بخلاف امشوا و اقضوا کہ عین کلمہ آن در اصل مضموم نیست سوم رجحان ضم بر کسر در امر مخاطبہ ناقص نحو اغزی چہارم رجحان فتح بر کسر در ایمن و ایم پنجم رجحان کسر بر ضم در لفظ اسم ششم جواز ضم و کسر و اشمام در اجوف ماضی مجہول افتعال و انفعال نحو اختور و انقود و اختیر و انقید و درین نوع حرکت ہمزہ تابع حرکت حرف ثالث باشد و ازینجاست کہ مراد شارح الفیہ می آرد من کسر الثالث الکسر الہمزة ومن ضم الثالث ضم الہمزة ومن اشمہ اشمہا و ہمچنین ابوحیان در ارتشاف و دمامینی در شرح تسہیل و ابن عقیل و غیر آن در شرح الفیہ تصریح ساختہ اند پس انچہ زبان زد اکثر اہل علم این دیار از ضم خالص ہمزہ و کسر خالص حرف ثالث در نحو اختیر و انقید اشتہار یافتہ مخالف تصریحات اما مان فن و اعلام زمن ست و قیاس صرفے نیز توافق نصوص ایشان میکند و کسی از کملاے معدود بجانب قول مشہور نرفتہ الا شارح لمحة الاعراب لیکن چون خودش از نحویان معدود نیست بل ثقہ بودنش نیز ثابت نگردیدہ پس قولش بمقابلہ چندی از نحویان ثقات پیش صاحبان طبع سلیم در خور قبول و تسلیم نباشد و للناس فیما یعشقون مذاہب + و سیاتیک مزید تفصیل فی الاجوف نوع ہفتم وجوب کسر ست در ماورائے انواع سابق الذکر از اسما و افعال

اصول معتل ای قواعد اعلال معتل و تعریف و اقسام آن در ماقبل گذشت و اعلال معتل یا باسقاط حرکت باشد نحو یدعو و یرمی یا بنقل نحو یقول و مبیع و جامع ست این ہر دو را اسکان یا بقلب بمعنی ابدال حرف علت نحو قال و باع یا بقلب مکانی نحو قسی یا بحذف نحو یعد و رمین یا بادغام نحو قوة و طیة اما مطلق اعلال خواہ تخفیف حرف علت از اصول معتل باشد یا حرف علت زائد چنانکہ مصنف در اصول آوردہ در تحریک نیز یافتہ میشود نحو لا تنسوا الفضل چہ واوش اگرچہ از معتل نیست اما حرف علت زائدست کہ تخفیفش را نیز اعلال گویند پس انچہ بعضے شارحین فرمودہ اند کہ تمثیل تحریک بہ لا تنسوا الفضل و اضافہ ادغام محل تامل

ست مبنی ست بر عدم فرق میان اعلال معتل که اینجا مقصود ست و اعلال مطلق که در اصول مطلوب بوده
سهو نادر بودن ادغام از اقسام اعلال معتل هم تاملی نیست کما عرفت فی الامثلة **اصل اول** واو مضموم
در اول فعل یا اسم نحو وُقّتت و وُوری ماضی مجهول و وجوه جمع وجه بمعنی رو و جیت و مکسی نزد مازنی در اول
کلمه نحو وشاح بمعنی حمیل و آن در عرب بشتر از ادیم عریض یافته مرصع بجواهر بود و مضموم در وسط
کلمه نحو اَدوُر جمع دار و نوُر جمع نوار کصبور بشرطیکه مشدد نباشد نحو تعوّذ مصدر خلافا لابن طاهر و نه زائد نحو ترهوک خلافا
للابی الفتح و نه مبدل از حرف نحو حمراوون که واوش بدل از الف حمراست و نه مضموم بضمه عارض نحو لووان
اصلش لویون پس ضمه واو اول عارضی ست که از یا منتقل شده خلافا لبعضهم فی الاخیرین روا ست
که همزه گردد زیرا که اجتماع دو واو در اول کلمه بسبب ثقل موجب ابدال اول بهمزه است وجوبا نحو اواصل
و اینجا نیز گویا دو واو مجتمع ست نحو وورے یا یکی ست که ضمه اش گویا واو دیگر ست لیکن چون بسبب ابدال
ثانی و مده بودنش در نحو ووری خفت در ثقل واقع شده و در نحو وقتت و وجوه بحقیقت اجتماع واوین نگردیده
لهذا بر جواز ابدال اکتفا رفته و نزد غیر مازنی در مکسور اول کلمه قانون کلی نیست مقصور بر سماع ست اما مکسور وسط
کلمه بحال خود ماند نحو طویل و اخونه جمع خوان مخفی نماند که مصنف علام اینجا قانون مثال و اجوف را بسبب اشتراک
تخفیف جمع کرده اگرچه بمقتضاے قیاس ذکر قانون اجوف بعد قوانین مثال می بایست و آحد و مثل آن
چون اناة بمعنی زن سست و اسماء نام دختر ابی بکر رض که اصلش حد و وناة و وسماء بود و تجاه بمعنی پیش
از دو جانب رو و مثل آن نحو تکلان بمعنی توکل و تراث بمعنی میراث اصلها وجاه و وکلان و وراث شاذ
ای کل واحد منها یعنی ابدال واو مفتوح در اول کلمه بهمزه و واو مضموم اول کلمه بتا در امثله مسطوره خلاف قیاس ست
اصل دوم لین یعنی حرف علت ساکن غیر مدغم احتراز ست از مثل عُیّن ماضی مجهول تفعیل
و بیع بفتح یاے مشدد جمع بائع و اجلواذ مصدر بعد کسره یا گردد یعنی آن حرف لین اگر واو و الف بعد
کسره بود بیا بدل شود خواه در یک کلمه نحو میزان اصله موزان و نحو محاریب جمع محراب چه هرگاه حرف الف هنگام
بناے جمع آن بر مفاعیل کسره یافت الفش یا گردید یا در دو کلمه نحو یا غلام ایغضوا اصلش یا غلام اوغضو

له اے کودک وضو کن ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + + + + + + + +

ف اصل اول

ف اصل دوم

و بعد ضمه واو گردد یعنی آن لین اگر الف و یا بعد ضمه بود بواو بدل شود در یک کلمه نحو ضوب مجهول ضارب با
چه هر گاه ضاد وش پس مجهول ضمه یافت الف ما بعد قبل این قاعده واو گردید یا در دو کلمه نحو یا زید او قفط اصلش یا زید
ایقفط مثل ایلم چه هر گاه همزه ایقفط از جهت وصل افتاد یا بسبب ضمه ماقبل واو شد اما بعض عرب یای ساکن را بعد ضمه
در دو کلمه بحالش دارند چرا که او گفته است یا صالح ایتنا در قرات ابو عمرو اصل سوم ضمه مانند بیض بالکسر
جمع ابیض که اصلش بیض بالضم بود و مراد از مانند جمع افعل فعلاء اجوف یائیست که صفت باشد نه اسم کما
اشار الیه الرضی پس داخل ست دران بیضان بالکسر که در اصل بُیضان بالضم جمع ابیض ست و وارد
نمی شود بران نحو عُون بضم عین جمع عیون بروزن حیدر که اصلش عین بالضم بود زیرا که او جمع افعل
مذکور نیست پس حاجت شاذ گفتنش چنانکه مصنف علام در شرح اصول اختیار کرده باقی نمانده و حیکی
بالکسر که اصلش حیکی بالضم بود گویند امراة حیکی زن بناز خرامنده و شانها را حرکت دهنده و مراد از مانند
فعلی اجوف یائیست که صفت باشد و از آنست قسمة ضیزی که ضیزی بود کسره شود یعنی آن ضمه بکسره بدل
گردد بر خلاف فعلی اسم که در و یا را بواو بدل کنند برای فرق میان فعلی اسم و صفت و فرق اگرچه در عکس آن
نیز حاصل میشد لیکن چون صفت مثل فعل ثقل معنوی دارد زیادت تخفیف دران مناسب افتاد و اگر یا را
در و واو میکردند ثقل بر ثقل لازم آمدے اگر گوئی چرا نمی گویند که حیکی فعلی بالکسر اصل خود ست چه این وزن
هم در صفات موجود ست مثل عزهی گویم این وزن خیلی نادر ست حتی که سیبویه از ان انکار دارد پس
مقیس علیه نمی تواند شد بر خلاف فعلی بالضم که شائع ست در دو طوبی مؤنث اطیب و مثل آن چون
کوسی مؤنث اکیس اسمیت غالب آمد جواب سوال مقدر ست تقریرش آنکه در طوبی صفت که اصلش
طیبی بود چرا یا را بواو بدل کردند و باین قاعده عمل نکردند و حاصل جواب آنکه لفظ مذکور اگرچه در اصل صفت
بوده ست لیکن چون در استعمال بغیر الف و لام صفت چیزے واقع نمی شود لهذا اهل فن آنرا جاری
مجرے اسم کردند و حکم اسمیت دادند بر خلاف حیکی که بغیر الف و لام نیز صفت واقع می شود انیست انچه
اهل فن درین مقام گفته اند از انجمله سیبویه در کتاب خود میگوید و ذلک فعلی اذا کانت اسما و ذلک الطوبی

---

[1] به معنے شدید الاصابة بالعین ۱۲ منه [illegible] ۱۲ منه [illegible]

والکوسے لانہا لاتکون وصفا بغیر الف ولام فاجریت مجری الاسماء التی لاتکون وصفا واما اذا کانت
وصفا بغیر الف ولام فانہا بمنزلۃ فعل ہہنا یعنی ببیض وذلک قولک امرأۃ حیکی ومیلک علی انما فعلی انہ الکیون
فعلی ومثل ذلک قسمۃ ضیزی وابوحیان درار تشاف بعد نقل کلام سیبویہ من غیر نقط میگوید وکذا قال
اہل التصریف وقال ابن مالک الصفۃ فی فعلی کثیرۃ وذکر من ذلک الطوبی وما بعدہ وظاہر کلام سیبویہ
انہ لایجوز فیہ الاقرار الضمۃ وابدال الیاء واوا وانہم لم یقلبوا الا فی الصفۃ ونص ابن علی ان القلب والاقرار
مع کسر فاء الکلمۃ مسموعان من العرب فیقول الطوبی والطیبی والکوسی والکیسی وازین کلام دو چیز ثابت
شد یکے آنکہ طوبے وکوسی فقط نزد سیبویہ در حکم اسم ست نہ مطلق اسم تفضیل مگر ابن مالک آنہا را
صفت میگوید دوم آنکہ نزد سیبویہ در طوبی وکوسے یا بواو بدل شود وبس مگر ابن علی طیبی وکیسی
بنا نیز نقل کردہ پس عجب ست از مصنف علامؒ کہ در شرح اصول میگوید فلای لاسم التفضیل حکم الاسماء
عند سیبویہ قال ابوحیان وکذا قال اہل التصریف لانہ لایوصف بہ الا مضافا او مع اللام او من
والصفۃ المحضۃ یوصف بہا مطلقا ففی کونہ صفۃ نقصان ما انتہی وجہ استعجاب چند چیز ست یکی آنکہ سیبویہ
مطلق اسم تفضیل را در حکم اسماء داخل نمیکند بل طوبی وکوسی را فقط چنانکہ از کلامش دانستی دوم ابوحیان
قول اہل تصریف را نیز مطابق کلام سیبویہ گفتہ کما عرفت من کلامہ سابقا پس انتساب او خالی
مطلق اسم تفضیل در حکم اسما جانب سیبویہ ونقل کردن ابوحیان از اہل تصریف مضمون مذکور را غلط باشد
ونیز قولہ لانہ لایوصف بہ آہ موہم آنست کہ این دلیل از کلام ابوحیان باشد حالانکہ در کلامش اثری ازان پدیدار
نیست بل مصنف حسب فہم خود از اسمیت مطلق افعل التفضیل بر مذہب سیبویہ واہل تصریف از جانب خود آوردہ
اصل چہارم واویکہ بعد فتحہ علامت مضارع از حروف اتین ہر حرف کہ باشد وقبل کسرۂ تحقیقی یا
تقدیری افتد بسبب ثقل از درمیان بیفتد چون یعد کہ اصلش یوعد بود مثال کسرۂ تحقیقی ست ویضع
آہ بفتح ضاد کہ اصلش یوضع بکسر آن بود پس بعد حذف واو کسرہ را بقریب حرف حلق بفتح بدل نمودہ اند
مصنف علامؒ وجہ این قاعدہ بیان میکند کہ چون علامت مضارع بر واو مفتوح ماضی داخل شد لاجرم مفتوح
گردید وما قبلش ضمہ کہ مناسب واو می باشد ہم نرسید گویا فتحہ اش مفقود شدہ بما قبل نرسید.

و مابعدش نیز حرکت مخالف رونمود لهذا واو متنفر شده ساقط گردید و این وجه در همه صیغها یکسانست
و گویند وجه ثقل خروج در کسره تقدیری بسوے در ضمه تقدیری و خروج بسوی کسره تحقیقی ست
چه یا بحقیقت دو کسره و واو دو ضمه است و این وجه خاصه در نحو یعد بصد ریا جاری میشود نه در
توعد واو عد و نوعد و لهذا در وجه حذف واو اینها گویند که از تبعیت یعد انداختند و چون این وجه
خالی از تکلف نبود لهذا مصنف وجه اول را اختیار کرده وقوع واو را میان کسره و فتح علامت
مضارع مطلقاً ذکر کرده اما مخفی نماند که برائے داخل کردن مثل یضع و یقع و یدع که از باب منع و
یطا که از علم آمده اند تکلف کسره تقدیرے در عین مضارع فرض میکنند و درینمعنی کمال تکلف ست
چه سوائے حفظ قاعده چیزے دیگر برین کسره دلالت نمیدارد و معهذا اهل فن صرف و اهل لغت الفاظ
مذکور را از ضرب و حسب نمی شمارند و اگر عین مضارع اینها در اصل مکسور می بود هر ساول را از ضرب و هر دو
ثانی را از حسب میشمردند و این شبه بهواره در خاطر فقیر خلجان مینمود که بر کلام معز الدین هر گاهی که با صلاح
این قاعده پرداخته مطلع شدم و آن اینست که واو از فا کلمه مضارع مکسور العین مطلقاً و از
مفتوح العین بشرط بودن حرف حلق دران ساقط شود برین تقدیر قباحتی لازم نمی آید مگر آنکه عدم حذف
واو در مفتوح العین مضارع که دران حرف حلق باشد ثابت گردد و نحو عِدْ و ضَعْ تبعوا مضارعهما
في حذف الواو ثم حذفت الهمزة للاستغناء اذ الاصل اوعد و اوضع اما اگر بنائے
امر از مضارع معلل فرض کنند پس حاجت تکلف تبعیت نیست وجاء یَئِسُ و کیسر از یئس بحذف
یاے ساکن از مضارع بطریق الشذوذ عند سیبویه کما قال الرضی و یائس با ابدال یا با الف و
صیغه ماضی اشارت ست به ندرت و خلاف قیاس چه قاعده در حذف واو بوده است نه در حذف یا
و ابدالش وجاء في نحو یَوْجَلُ مراد از نحو یوجل مثال واوی ست از علم یَاجَلُ با بدال واو با الف شارح
رضی گوید ظاهر کلام سیرافی و ابوعلی دلالت میکند برینمعنی که ابدال واو با الف در نحو توجل قیاسی ست
اگرچه قلیل باشد و ییجل و یِیجَلُ با بدال واو با یا با فتح علامت مضارع و کسر آن و صاحب کافی
گوید این کسره محض برائے تقویت دو یا یا همزه است نه موافق لغت کسانیکه علامت مضارع را

المکسور خوانند زیرا که نزد ایشان یا ازین حرکت مستثنی ست و هکذا فی الرضی اصل پنجم واوی که در فعل
المکسر فا یعنی مکسور بود و از فعلش مفتوحه باشد بیفتد و عوضش تا در آخر کلمه بیاید چون عِدَةٌ اصلش وِعدٌ
بالکسر بود چون واو باین قاعده بیفتاد عین ساکن کسره یافت فان الساکن اذا حُرِّکَ حُرِّکَ بالکسر و تا عوض
واو در آخرش آوردند کذا فی الرضی اگر گوئی چرا حرکت واو را بعین نمیدهند مع هذا اختصار محل و آنست گوئیم زیرا که
دستور آنست که حرکت ما قبل منتقل میشود نه بما بعد اما فاضل جاربردی نقل حرکت واو بعین اعتبار کرده و گاهی
بطریق شذوذ تا در آخر نمی آرند و از آنست قول شاعر ع وَاَخْلَفُوکَ عِدَ الاَمْرِ الَّذِی وَعَدُوا و بعضی این
قاعده را در فای فعلة گویند و مصنف در اصول نیز به تبعیت جاربردی همین را اختیار کرده و وزن فعل ببعضی
تحریض آورده پس عدة در اصل وعدة بود و تای تانیث بعد حذف واو حکم عوض یافته و لازم گردیده و جمع میان
واو و تا شاذ ست نحو وعدة اما وجهة نزد مبرد و فارسی مصدر نیست بل بمعنی جانب ست و نزد سیبویه
حکم وضعة دارد فائده رضی گوید چون در نحو یسع عین را بجهت حرف حلق فتحه دهند در مصدرش نیز فتحه
جائز دارند نحو ضعة و سعة بالکسر والفتح و گاهی مکسور باشد و بس نحو هبة اما صلة بضم صاد و صلة بالکسر شاذ
و همچنین حذف واو در رعة و طئة مصدر باب کرم نه در فعلش بغایت قلت باشد مانند حذف واو از غیر مصدر
نحو رقة و لدة در ورق و ولدة بمعنی سیم مضروب و همزاد اصل ششم لین فای افتعال یعنی واو و یا
که بدل از همزه نبود احتراز ست از نحو ایتمر و ایتزر و ایتکل اصلها ائتمر و ائتزر و ائتکل گر بعض اهل بغداد این قاعده در بدل از همزه نیز جاری
کنند و از آنست اتزر و اتخذ و اتسی هم از آنست قوله تعالی الذی اتمن بادغام در قراءت شاذه کذا فی الرضی
تا شود بسبب قرب مخرج یا و واو با تا و در تا مدغم گردد بلغت فصیحه چون اتقد و اتسر که در اصل وتقد و
ایسر بود و قوله فصیحه احتراز ست از لغت بعض حجازیین که ایتقد یاتقد موتقد و ایتسر یاتسر موتسر خوانند و همچنین
ست حال مصدر و امر اصل هفتم اگر دو واو متحرک احتراز ست از وورِی که ابدال همزه در وی جائز ست نه واجب
در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد وجوبا بسبب استکراه اجتماع متجانسین در صدر خصوصا
دو حرف علت سیما دو واو که اثقل حروف علت ست و هر گاه واو عطف یا قسم بر وی داخل
شود ثقل زائد تر شود اگر گوئی واو ثانی را چرا بهمزه بدل نکردند مع هذا تکرار و ثقل از

ثانی پیدا نشود گوئیم درینحالات درصورت دخول واو عطف و قسم تعلق باقی می ماند چون آوا صل آواولی
اصلها و واصل جمع واصلة و وولی جمع اولی اصلها وولی مؤنث اوّل اما ابدال همزه در اواسط چون
شاذ ست و محمول ست بر اول فائده تحرک حرف ثانی که مصنف علام درین قاعده آورده مذهب
ابن حاجب ست اما فاضل رضی گوید فحول نحاة تحرک حرف ثانی شرط نکرده اند و قول خلیل و فارسی
را مؤید سے آرد و در کتاب سیبویه و ارتشاف ابوحیان نیز این شرط مذکور نیست آرے
شرط کرده اند که ثانیه مده مبدل از زائد نباشد سیبویه در مثالش گوید اگر از وعد مثل کوکب بنا کنند اوعد
گردد و اگر مده غیر مبدل باشد نیز بدل کنند مثل اوعاد که از وعد بروزن طومار سازند اما ابوحیان از ابن مالک
و ابن هشام درینصورت تبدیل واو را بهمزه جوازاً نقل کرده و اگر مده ثانی اصلی باشد نیز بدل نمایند مثل
اوّلی نزد بصریه که اصلش وولی از ودل بود و اگر مده مبدل از اصلی باشد نیز بدل کنند نحو اولی نزد کوفیه که
اصلش وولی از وال بود پیش همزه ثانی را واو کردند و واو اولی را همزه پس برین تقدیر اولی از قاعده دوم
خارج ست چه واو ثانیه اش مبدل از زائده است و از ینجا خاصه در اصول اجوف شروع مینماید اصل
اوّل واو و یای متحرك در اسم یا فعل نه بعارض احتراز ست از حرفیکه در اصل ساکن باشد و حالا
متحرک گردد خواه آن حرکت از حرف دیگر بوی منقل کرده باشند نحو حوب و جیأل و سوؤ سیت که در اصل
حوأب و جیأل و سوء سیت بود حرکت همزه بماقبل داده همزه را حذف کردند یا باجتماع ساکنین اورا حرکت
داده باشند نحو اشتروا الضلالة و اخشون که واو جمع را از اجتماع ساکنین حرکت داده اند یا بتبعیت
کلمه دیگر متحرک کرده باشند مثل بیضات جمع بیضة که بنی تمیم بر تبعیت ثمرات یاے
آنرا فتحه میدهند بعد فتحة لازم مراد از فتحه لازم آنست که از آن کلمه جدا نشود یعنے آن فتحه بر
حرفے باشد که جزو کلمه واو و یا بود و احتراز ست از نحو لیقولن که فتحه لامش لازم نیست چه لام کلمه
جداگانه است و از مثل فورث و ورث که فا و واو عطف حرف علیحده است و لازم نیست که حرف

اصل اوّل اجوف

سله احتراز ست از نحو ووری اصلش ووری که واو اول را آن همزه نشود و جوبا بسبب آن ثانیه زائد و منقلب از الف و بودن مده
موجب خفت می انجامد کذا فی الرضی ۱۲ منه نور الله مرقده سله یعنے وولی را وولی و وولی را اولے کردند ۱۲ منه
نور الله مرقده

+ +

ماقبل واو و یا در اصل مفتوح باشد و از فتحه خود نگردد چه هرگاه در غلامی بفتح یا و خطائی جمع خطیئة بکسر میم
و همزه بالفتح بدل کنند یا را باین قاعده الف نمایند چه هنگام فتحه ماقبل در اصل نبود و این دو قید برای
آنست که حرکت عارض و فتحه غیر لازم بسبب عدم ثبات در نقل اعتدادی ندارد و به الف گردد مصنف علام
در وجه این قاعده میگوید که تحرک واو و یا با عدم تناسب حرکت ماقبل ثقیل باشد و صاحب نغزک گوید هر واحد
از واو و یا مقدر است بدو حرکت و چون ضم کنیم باین دو حرکت واو و یا حرکت ماقبل را پس در تقدیر
اجتماع چهار حرکت میشود و اجتماع چهار حرکت در کلام عرب مستکره است بشروط بسکون طا یعنی
بشروط چند و بعضی طا را مضموم خوانند و این از مذاق فارسی مستبعد مینماید اول آنکه آن واو و یا عین
ناقص نباشند خواه لام کلمه اش معتل باشد نحو روی مثل ضرب و قوی مثل علم که اصلش قوو بود واو آخرش
بسبب بودنش در طرف و کسره ماقبل یا شده و وجه این اشتراط آنکه چون لام کلمه بسبب تاخر استحقاق تعلیل
از حروف دیگر بیشتر دارد لهذا در لام کلمه اش لامحاله تعلیل کنند پس اگر در عین کلمه اش تعلیل میکردند توالی
دو اعلال در دو حرف اصلی حقیقة لازم می آمد یا معتل نباشد مثل حیی از علم پس یای ثانی آن اگرچه بسبب عدم
انفتاح ماقبل الف نشده اما بسبب بودنش در لام کلمه حکم معتل و متغیر دارد و پس از تعلیل عین کلمه اش توالی دو تعلیل
حکما لازم آمدی و نزد بعضی یای لامش بدل است از واو بر این تقدیر مثل قوی شد و بعضی گویند اگر در
ماضیش تعلیل میکردند در مضارعش به تبعیت توالی اعلالین حقیقة لازم آمدی و نزد هم حکم آن یعنی
شرط دوم آنکه در حکم عین کلمه ناقص نباشد مثل ارعوی و احووی که در اصل ارعوو و احوو بودند پس واو اول
در مثال اول و واو ثانی در مثال ثانی اگرچه بحقیقت لام کلمه است اما بسبب متوسط بودنش از تکرار لام حکم
عین دارد و واو اخیر حکم لام پیدا کرده و چون لام حکمی معتل شد اگر عین حکمی را نیز معتل سازند توالی اعلالین حقیقة
در دو حرف اصلی حکما لازم آید و میتوان گفت اگر در عین ارعوی تعلیل کنند اعلا باقی ماند پس هنگام اتصال
بامعرف باللام مثل ارعا الرجل الف بالتقای ساکنین بیفتد و التباس مثل خشی الرجل در ناقص مجرد لازم
آید باید دانست که در هر دو مثال مذکور باوجود اجتماع متجانسین ادغام نکردند بل ابدال اختیار نمودند از جهت
آنکه اعلال مقدم است بر ادغام پس اگر گوئی ادغام دو حرف علت حین اعلال است چه اعلال عبارت است

از تخفیف حرف علت پس تقدم اعلال بر ادغام درینجا معنی ندارد گوئیم مراد از اعلال درینجا ابدال ست فی چون
تخفیف دران بیشتر ست از ادغام لهذا آنرا مقدم کرده اند بر ادغام اگرچه تمام اعلال ست زیراکه از ادغام حرف
از حقیقت خود بر نمی گردد بر خلاف ابدال و درفا کلمه ای شرط سوم آنکه واو و یای مذکور در فا کلمه نباشد
احتراز ست از مثل اُیۡتُہ و توسط و تیسّر پس در قوله بعد فتحه لازم و قوله نه فا کلمه باعتبار اخراج کلمات غیر مندرجه
درین قاعده نسبت عموم و خصوص من وجه است چه نحو توعد و دیسر را هر دو خارج مینمایند و مثل لیقولن را
اول خاصه و نحو توسط را ثانی خصوصاً خارج میکند مصنف علامؒ در وجه این اشتراط می آرد زیراکه این تعلیل
در فای ثلاثی مجرد و تفعیل مثل وَسَطَ و یَسَرَ بسبب عدم سبق فتحه لازم ممکن نیست پس مثل توسط و فروعش را
بران محمول کردند و میتوان گفت که اگر در نحو توفّی تعلیل کنند و با معرف باللام متصل شود تا فی الرجل مثل حاتی
الرجل گردد پس التباس ماضی لفیف تفعّل با مضاعف مفاعله لازم آید و غیر آن محمول ست بر آن و شرط
چهارم آنکه قبل مده زائده نیفتد احتراز ست از نحو جواد و طویل و غیور زیراکه اگر در آنها تعلیل کنند لازم آید
بقاے مده و حذف حرکت ما قبلش که او را مده ساخته بود و نیز بر تقدیر تعلیل در مثل جواد التباس بنحو جاد
فعل ماضی و در نحو طویل و غیور التباس بطائل و غائر با طال و غور لازم آید و ابن مالک بجاے قبل مده
زائده قبل ساکن آورده و خورنق بفتح واو را هم دران داخل کرده اگر گوئی در مصطفون و مصطفین اصلهما
مصطفیون و مصطفیین و یدعون و تدعین و ترمین اصلهما یدعوون و تدعوین و ترمیین و امثال آن بعد واو و یا مده زائده
است چرا واو و یا را الف کردند گوئیم مراد از مده زائده آنست که مفید معنی نباشد و واو و یا در امثله مذکوره معنی
جمعیت و تانیث را افاده میکنند و برین تقدیر برای اندراج امثله جمع مذکوره حاجت تقیید مده زائد بغیر واو
و یاے جمع چنانکه مصنف علامؒ در اصول اختیار کرده نیست معهذا تدعین و ترمین مجهول که اصلش تدعوین
و ترمیین بود وارد خواهد ماند زیراکه واو و یا اش قبل مده زائده واقع شده و قید مذکور او را خارج میکند

والف تثنیه یعنی و شرط پنجم آنکه قبل الف تثنیه و یای آن نیفتد نحو عصوان و حبلیان و عصوین و حبلیین و وجه
عدم تعلیل در تثنیه آنست که اگر در تثنیه مثل مصطفین منصوب یا مجرور تعلیل میکردند در حالت وقف و اضافت
التباس آن با مصطفین جمع لازم می آمد اما مرفوع را بر منصوب و مجرور راندند چه دران مطلقاً التباس لازم نمی آید

مثل حیلیین آنرا بر آنچه ملتبس میباشد محمول کردند اگر گوئی در صورت تعلیل تثنیه و تصحیح جمع نیز التباس لازم نمی آید پس
وجه اختیار عکس چیست گوئیم دریں صورت مصطفیون بضم یا مرفوع و مصطفیین بکسر یا می ماند و این ثقیل
تر ست از مصطفیان و مصطفیین بفتح یا معهذا ثقل معنوی در جمع موجود ست پس نخواستند که ثقالت لفظا
و معنی بهم رسد و داخل ست در الف تثنیه که در اسم میباشد الف ضمیر که در فعل باشد خارج ست او رمیا و یرضیان یخشیان و
وجه عدم تعلیلش القیاس آن مفروست در ماضی مطلقا و در مضارع بحالت نصب نحو لن یخشیا ما حالت
رفع و جزمش محمول ست بر حالت نصب فی یای مشدد یعنی و شرط ششم آنکه قبل یای مشدد نیفتد خواه
برای نسبت باشد مثل عصویّ و حبلویّ یا برای مصدر مثل عصویّة چه اگر دران تعلیل کنند کسره مطلوبه
قبل یای مشدد مذکور باقی نماند و نون تاکید یعنی شرط هفتم آنکه قبل نون تاکید ثقیله و خفیفه نیفتد نحو لیخشین
ولیدعین زیرا که در امثال آن اگر تعلیل کنند فتحه ماقبل نون تاکید که در چهار صیغه لازم می باشد بحال خود
باقی نماند پس خلاف وضع لازم آید و نیز جائیکه واو و یا بعد ضمه و کسره قبل نون واقع میشود مثل لیرمِنّ لیدعُنّ
بسبب فقدان علت اعلال تعلیل نمیکنند پس آنچه بعد فتحه افتد نیز معلل نساختند تا حکم باب مختلف نگردد اگر
گوئی مثل لیخشین و لیدعین خارج ست از قوله متحرک نه بعارض چه حرکت آنها بعارضه اجتماع ساکنین پیدا شده
است گوئیم آری لیکن مثل لیخشین و لیدعین ازان خارج نیست چه در ماقبل دانسته شد که مراد از حرکت
عارضی آنست که حرفش در اصل ساکن بوده باشد و لام کلمه هر دو لفظ مذکور و مثل آن در اصل ساکن نبوده است
بل متحرک بحرکت ضمه نیفتد متعلق ست بهر چهار قید سابق الذکر و کلمه بر فعلان و فعلی بفتحتین هر دو
نبود و این شرط هشتم ست مثل جولان یعنی گرد بر آمدن و حیدی یعنی حماریکه از سایه خود بجهد از وفور
نشاط وجه عدم تعلیل درین دو وزن آنست که تحرک معنوی درین هر دو وزن لازم ست پس لفظا اینها را
نیز متحرک گذاشتند تا تحرک لفظی دلیل باشد بر تحرک معنوی اما موتان اگرچه سکون معنوی دارد لیکن محمول ست
بر نقیض خودش که حیوان ست و وجه دیگر آنکه این تعلیل در اسم بمشابهت وزن صوری فعل بوده است
و این هر دو وزن فعل ندارند پس اگر گوئی فعلی بر وزن دعوا تثنیه وزن فعل دارد گوئیم درین وزن خود
تعلیل نمی شود پس از مشابهت آن بطریق اولی تعلیل نخواهند کرد و اگر گوئی مراد از بودن حرف علت درین

هر دو وزن بجاے عین فعل ست چنانکه مصنف علام در اصول تصریح کرده پس باید که در مثل نزوان تعلیل
ممنوع نباشد چه واوش در عین کلمه نیست گوئیم مثال مذکور خارج ست از قوله قبل مدهٔ زائده ویحتمل که
چون درین کتاب تقیید عین کلمه نفرموده ست مرادش عام باشد از عین و لام پس واو داخل باشد در وزن
فعلان اگر گوئی چون نزوان از مدهٔ زائده مذکوره خارج ست پس خارج کردنش ازین قید اخراج خارج است
که جائز نیست گوئیم اخراج خارج جائز ست آری اخراج مخرج جائز نباشد ده یعنی کلمه که درمیان واو ویا
تعلیل نپذیرد واین شرط مهم ست واحتراز ست از نحو عَوِرَ وصَیِدَ واجْتَوَرُوا واعْتَوَنُوا واعْتَوَرُوا بمعنی عَوِرَ
واصید وتجاوروا[له] وتعاونوا وتعاوروا که در آنها این قاعده یافته نمی شود اگر گوئی چون دو لفظ معنی واحد دارند
از کجا معلوم شد که این لفظ خاص معنی فلان فقط ست عکسش نیز احتمال دارد بل درما نحن فیه چون
اعوروا اصید از مزید ست وعَوِرَ وصَیِدَ از مجرد بودن هر دو اول بمعنی هر دو ثانی اولی ست گوئیم از آنجا که
الوان وعیوب بیشتر از افعلال می آیند پس این باب درین معانی اصل ست وابواب دیگر اگرچه مجرد باشد
فرع وعَوِرَ بمعنی کور چشم شد وصَیِدَ بمعنی کج گردن شد از عیوب ست وهمچنین چون تشارک اکثر از تفاعل آید
پس هر چه از افتعال درین معنی یافته شد فرع آنست واجتوروا واعتونوا واعتوروا بمعنی تشارک است پس
الف که مبدل باشد از واو ویاے مذکور باشد بقران بالکسر یعنی اتصال ساکن لفظی یا تقدیری اگر بعد
آن باشد بیفتد والا نه وآن واو ویا خواه در عین کلمه چون قال وباع اصلهما قَوَلَ وبَیَعَ بفتحهما وخاف اصله
خَوِفَ بکسر واو ودر لام کلمه مثل دَعَا ورَمَی اصلهما دعو ورمی پس واو ویا درین امثله الف شد وبعدم قران
ساکن دیگر سالم ماند دَعَوَا مثال آنست که چون واو دران قبل الف تثنیه واقع شد دران تعلیل نکردند
یا طرو اور تصریف دعا آورده دَعَوْا دَعَتْ هر دو مثال آنست که الف بقران ساکن لفظی در آنها افتاده دَعَتَا
مثال افتادن الف بقران ساکن تقدیری ست چه اصلش دَعَوَتَا بود واو الف شد واز اجتماع ساکنین
میان الف وتا که حکما ساکن ست چه در مفرد سکون داشت افتاد اگر گوئی چون تا را باعتبار اصل ساکن اعتبار کنند
حالا بعد حذف لام کلمه نیز اجتماع ساکنین میان تای مذکور والف تثنیه لازم می آید واگر باعتبار حال متحرک اعتبار

له تجاوروا واجتوروا همسایگی کردن تعاونوا واعتونوا یکدیگر را یاری کردن کذا فی الصراح ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + +

کنند در دعاتا نیز اجتماع ساکنین لازم نمی آید گوییم با الف لام کلمه سکون تا و با الف تثنیه حرکت تا را اعتبار کردند
زیرا که چون سکون تا و الف لام کلمه اصل ست و حرکت تا و الف تثنیه غیر اصل پس اصل را با اصل و غیر
اصل را با غیر اصل اعتبار کرد نَدَ دَعَوَن مثال آنست که بسبب فقدان حرکت واو تعلیل نه پذیرفته چنانکه
در تثنیه بسبب فقدان شرط یا طرداً در تصریف دعا آورده اما تصحیح قَوَدٌ و غَیَبٌ و رَوَحٌ[له] و خَوَلٌ و حَوَکَة و خَوَنَة بفتحتین
و اُوَدٌ بضم همزه و فتح واو اول و حِوَلٌ و رَوِعٌ مثل کَتِفٌ با وجود علت اعلال و تعلیل اعامی بیامی اصلهما اُعمِی
یُعیِیُ و آیة و رایة و غایة اصلها اَوَیَة و رَیَیَة و غَیَیَة بدو یا با وجود بودن یای اول در عین ناقص و
تعلیل داران و حامان و حاوان اصلها دوران و حومان و حووان با وجود وزن فعلان و تعلیل اتباعوا
یعنی تبایعوا و استافوا بمعنی تسایفوا شاذ ست و ابن مالک امتناع تعلیل فعل بمعنی تفاعل را مخصوص
بواوی میکند و در یائی قیاس او اجب میداند مثل استاذوا و اتباع و استاف و نزد مبرد تعلیل عین فعلان نیز و حیثش
تعلیل عین فعلی قیاسیست و تصحیح شاذ ست **فائده** اهل فن درین قاعده چند تقیید دیگر آورده اند یکی آنکه
عین ملحق نباشد چه در ملحق تعلیل نمیکنند تا بر صورت ملحق به باقی ماند مگر در لام کلمه که لامحاله محل تغیر ست مثل
اقلسی پس اگر از قول و بیع بر وزن قریوس بفتح قاف و را سازند قوول و بیوع شود و اگر از رمی مثل دحرج
سازند رمیی بقلب یای ثانی با الف گردد دوم آنکه حرف علت در عین کلمه بدل از حرف صحیح نباشد نحو شیرة اصلها
شجرة که دران تعلیل نکنند بخلاف لام کلمه که لاجرم محل تغیر ست مثل تظنی و تقضی اصلهما تظنن و تقضض که حرف
آخر اینها اولاً یا شد پس الف یا گردید سوم آنکه قبل الف جمع نباشد مثل مُدّعیات اما در اعلال کردنش در الف تثنیه
باعتبار آنکه مراد ازان الفیست که دال بر تعدد باشد اگرچه در ضمن جمع بود تکلف یا ردست چهارم آنکه مراد از فعل درین
قاعده فعل متصرفست و لهذا در لیس یا را الف نکنند و لاس نگویند **اصل دوم** هر واو و یا که در عین ماضی مجهول
از ثلاثی مجرد و مزید بود و در معروف ماضی آن واو و یا تعلیل یافته باشد احترازست از مثل قوی و حیی
و روی کسرهٔ آن واو و یا را بجای ضمه ما قبل برای ابتدای ضمه دور کنند و کسره یا بجایش گذارند پس

اصل دوم

[له] رَوَح بالتحریک بمعنی فراخی پا و اُوَد بضم همزه و فتح واو امل جمع اوده بمعنی ما بیه حیل و حِوَل بکسر واو مرد کثیر الحیل بروع مثل کتف مرد کثیر الخوف و
داران از دوار بود و حامان از حام بسیم و حاوان از حاد بحیه و در بعض نسخ ارتشاف تاوان بجای حوز دیده شد ۱۲ منه نورالله مرقده

واو بقاعدهٔ میزان یا شد چون قِیلَ و بِیْعَ اصلها قُوِلَ و بُیِعَ این هر دو مثال ثلاثی مجرد ست و اُخْتِیْرَ و انْقِیْدَ
اصلها اُخْتُیِرَ و انْقُوِدَ این هر دو مثال ثلاثی مزید ست و این لغت قریش و مجاورین ایشان ست کذا قال
الخالد الازهری و افصح و اشهر لغات ست کما قال المصنف رح فی شرحه للاصول یا بیفگنند آن کسره را پس واو
را بحال خود گذارند یا را بقاعدهٔ موقن واو کنند نحو قُوْلَ و بُوْعَ و اُخْتُوْرَ و انْقُوْدَ و این ردی اللغات ست
کذا فی الارتشاف و لغت هذیل ست کما قال الازهری و درینجا لغتی دیگر ست متوسط و آن اشمام بود یعنی
مائل کردن کسره بسوی ضمه و یای ساکن بسوی واو و این در اول قیل و بیع و حرف ثالث اختیر و انقید باشد
و این لغت بسیاری از بنی قیس و اکثر بنی اسد ست کما قال الخالد الازهری و بعضی گفته اند اشمام درینجا
عبارت ست از ضم شفتین بعد تکلم بکسره بغیر صوت همچنانکه در وقف شائع ست متعین باشد یا از مائل کردن ضمه قبل
حرف علت بسوی کسره مگر معتبر درینجا اول ست و حرکت همزه در اختیر و انقید تابع حرکت حرف ثالث ست
چنانکه ابوحیان در ارتشاف و دمامینی در شرح تسهیل و شارحین الفیه تصریح کرده اند و ازین جمله بر نقل قول
مرلوے درینجا التفاسیر و دوان اینست من کسر الثالث کسر الهمزه و من ضم الثالث ضم الهمزة و من اشمه اشمها
بسوای آنچه از کلام فاکهی در فواکه جنیه و شرح ملحة الاعراب ضم خالص همزه و کسره خالص حرف ثالث معلوم میشود
قابل اعتماد نیست و التفصیل فی القول الفصل فی همزة الوصل و عقود الاجیاد فی مجهول اختار و انقاد **اصل**
سوم فای ماضی که ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین کلمه از واو و یا باجتماع ساکنین بسبب اتصال
ضمیر متحرک کسره یابد اگر اجوف یائی بود یا از باب مکسور العین واوی خواه آن کسره بر عین ماضی بود
چنانکه در باب سمع یا بر عین مضارع چنانکه در باب ضرب وگرنه این هر دو باشد بل اجوف واوی از غیر
المکسور العین بود ضمه یابد چون قُلْنَ مثال آنست که فاکلمهٔ مذکور ضمه یافته اصله قَوَلْنَ واو الف شده باجتماع
ساکنین افتاد پس بر ماقبلش ضمه گذاشتند تا دلالت کند بر حذف واو و بِعْنَ مثال اجوف یائی ست که
فاکلمهٔ آن کسره یافته اصلش بَیَعْنَ بود یا الف شده باجتماع ساکنین افتاد و ماقبلش کسره یافت برای دلالت
بر حذف یا و خِفْنَ مثال اجوف واوی مکسور العین ماضی ست اصله خَوِفْنَ واو الف شده باجتماع ساکنین
افتاد بر ماقبلش کسره گذاشتند برای دلالت بر کسرهٔ عین ماضی این باب نه ضمه برای دلالت بر حذف واو

چه رعایت باب اهم ست از رعایت محذوف اما مثال واوی مکسور العین مضارع طحن ست اصله طوحن از ضرب
واو الف شده افتاد ما قبلش کسره یافت برای دلالت برکسرهٔ عین مضارع وگاهی رعایت باب ومحذوف
هر دو حاصل شود مثل هبن اصله هیبن مثال سمعن از هیبت یعنی خوف که بالذات دران رعایت باب
و بالتبع رعایت یای محذوف اتفاق افتاد وطلن اصله طولن از کرم که ضمه اش دلالت بر باب و واو
محذوف هر دو دارد اینست حکم معروف اما در مجهول آن سه وجه است اول کسرهٔ خالص وآن اشهر وافصح
لغت قریش ست مثل قلن وخفن وبعن وانقدن واجتزن پس در خفن وبعن معروف ومجهول یکسان باشد دوم اشمام
کسره بسوی ضمه واین لغت بنی قیس واسد ست سوم ضمه خالص واین زبان هذیل واودون لغات است وبرین
تقدیر قلن معروف ومجهول بر نهج واحد باشد اصل چهارم هر واو ویا که متحرک بعد ساکن نه لین
زائد بود احتراز ست از مثل بویع وسید اصله بایع وسیود که یا وواو درانها بعد لین زائده است لفظ
زائده در کلام مصنف قید اتفاقی ست نه احترازی زیرا که واو ویا در عین کلمه بعد لین اصلی یافته نمی شود
اگر گوئی برای اخراج مثل صوور وزیین قید غیر مدغم نیز میباید چنانکه مصنف علام در اصول اختیار کرده
گوئیم درینجا حاجت قید مذکور نیست زیرا که زائد دران اگر حرف اول ست پس خارج ست از قوله بعد
لین زائده چه ثانی درینحالت بعد لین زائده بود واگر زائد حرف ثانی ست پس خارج ست از قوله
عین فعل یعنی در کلمه فعل اصطلاحی اگر گوئی حرف ثانی مثل صوور وزیین اگرچه زائد ست لیکن چون این
زائد از جنس عین کلمه است حکم عین دارد مثل واو اول ازعوود درینحالت قوله عین فعل مثلش را خارج
نمیکند پس تقیید غیر مدغم برای اخراج مثل مذکور لازم ست گوئیم تا امکان معنی حقیقی ممکن باشد مجاز را
اختیار نمیکنند ودرینجا معنی حقیقی عین کلمه بغیر تکلف برکرسی صحت می نشیند پس کدام ضرورت است که اولا
مجازا عین کلمه را شامل حرف زائد کنند وباز برای اخراجش محتاج قید دیگر باشند باید که شبه فعل
ای مصدری را بهست که از ثلاثی مجرد باشد مثل معیش ومعیشة بکسر عین وسکون یا که در اصل بسکون
عین وکسر یا بود یا از ثلاثی مزید ومثالش از مصنف باید ومشتق از مصدر یعنی اسم ظرف چون

له یعنی از باب بهاب ١٢ منه نور الله مرقده

مقیل از قیلولت و مقال از قول و مسیل از سیر و اسم فاعل چون مقیم از اقامت و اسم مفعول چنانکه بیاید نه افعل
التفضیل و اسم آله که در آنها تعلیل نکنند چنانکه خواهی دانست و موازن فعل بر وزن عروضی یعنی
اسم جامد که هموزن فعل باشد بوزن عروضی که عبارتست از مقابله ساکن با ساکن و متحرک مطلق با متحرک
مطلق نه با حرکت مخصوص مماثل چنانکه در اول کتاب گذشت مثالش معونة[1] بر وزن مقول بمعنی معونت
یا جمع آنست اصله معوُن بر وزن تنصُر فعل معروف و مضاف بمعنی کسیکه در حرب محافظ شود اصله مضیف[2]
بر وزن تنصَر مجهول و همچنین مصوغة اگرچه با تا ست زیرا که تا بسبب عروض خودش کلمه جداگانه است و در
معرض زوال ولهذا در وقف ها گردد پس مشابه ها ی ضمیر متصل بود بخلاف الف ممدوده اینا ر و امثال آن که
قار جمع قین و هین که بسبب لزوم الف از وزن فعل خارج ست باید دانست که متعارف از شبه فعل
مشتق میباشد و بس و چون معنی مقصود درینجا عامتر از آن بود لهذا بتفسیرش پرداخته تا امثلهٔ مذکوره
هم درین قاعده داخل باشد اما مخفی نماند که برای ادخال امثله مذکوره وزن صوری هم کافی ست
چه آن وزنیست که مقابله حرکات در آن بخصوصها باشد و آنچه مصنف علامؒ در اصول آورده از قوله
موازن للفعل حرکةً و سکوناً نیز منافی آن نیست ان حرکت را بما قبل دهند اینقدر در هر کلمه که این
تعلیل پذیرد لازم ست و تصرفات دیگر بمقتضای خصوصیت کلمات مصنف علامؒ در مابعد بیان
خواهد کرد و مخفی نماند که مصنف علامؒ در ما قبل تصریحی بحرکت واو و یا نساخته است آری چون واو
و یا را بعد ساکن بیان کرده است از آن مفهوم میشود که متحرک خواهد بود تا اجتماع ساکنین لازم نیاید پس کلمهٔ
آن اشاره بهمین حرکت مفهومه است بشروط چند که ان کلمه ملحق احترازست از نحو اجوند و ملحق
احرنجم از جود یا جودة زیرا که ملحق را از صورت ملحق به متغیر نمی سازند نه از مثل جهور و شریف همچنانکه بعض شارحین
زعم کرده اند چه واو و یا درین هر دو در عین کلمه نیست و قرار دادن آنها در حکم عین کلمه تکلفی ست غیر محتاج و
ناقص احترازست از نحو یقوی و یروی و یحیی و احیی تا توالی اعلالین در دو حرف اصلی لازم نیاید

[1] المعونة الاعانة قال الکسائی المعون المعونة وقال الفراء هو جمع معونة ولیس فی کلام العرب مفعل بواحدة کذا فی
منتهی الارب ۱۲ امنه نور الله مرقده +

بمعنی لون نحو یسودُّ ویبیضُّ وابیضَّ واسودَّ واسوادَّ ویسوادُّ یا عیب نحو یعوَرُّ واعوَرَّ یعوَرُّ ووجه عدم
تعلیل در لفظیکه بمعنی لون یا عیب بود آنست که اصل درین هر دو معنی باب افعلال و افعیلال است
پس برای محافظت صیغه که در معنی لون وعیب اصل است تعلیل نکنند ونیز بر تقدیر تعلیل ماضی این
هر دو باب ملتبس شود بماضی مفاعله چه اعوَرّ واسودّ بعد تعلیل عارّ وسادّ شود وانچه غیر ازین هر دو باب است
محمول است برین هر دو وصیغه تعجب نحو ما اقوَلَه واَقوِل بِهٖ زیراکه در صورت تعلیل اول بماضی فعال
وثانی با امر ملتبس شود وصیغه اسم آله نحو مِقْوَد یعنی لفظیکه بر وزن اسم آله بود نباشد برابر است
که بمعنی آله باشد نحو مِخْیَط ومِخْیاط یا بمعنی مبالغه فاعل باشد نحو مِعْوَن بمعنی کثیر العون ومِقْوَل بمعنی کثیر القول
زیراکه اگر دران تعلیل کنند هر دو صیغه اسم آله باهم ملتبس شوند واگر در مِقْوَل فقط تعلیل نمایند با اسم ظرف
صورةً مشتبه شود اگر گوئی در اسم آله اگر تعلیل میکردند نه در ظرف نیز التباس مندفع میشد گوئیم تعلیل اسم
ظرف اولی است از آله زیراکه ظرف را تعلق با فعل زائد است از اسم آله چه هر فعل را از ظرف گزیر نیست
برخلاف آله که برای هر فعل ضرور نیست ودر شبه فعل یعنی مصدر ومشتق وموازن فعل که بر وزن
متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد ازان واو ولش یای در اول شبه فعل حرف زائده
مشترك است میان اسم وفعل تعلیل نکنند یعنی سوای موانع سته سابق الذکر بودن واو ویا در
عین کلمه شبه فعل مذکور مانع تعلیل است زیراکه اگر دران تعلیل کنند با فعل ملتبس شود واز تقیید وزن
متعارف فعل خارج شد وزن غیر متعارف مثل آنکه غیر اهل حجاز علامت مضارع مفتوح العین را که
ماضیش بکسر عین باشد مکسور خوانند نحو اِخال وتِخال لیس در تبیع بکسر تا وسکون با موحده وفتح مثناة
تحتیه از بیع که بر وزن غیر متعارف فعل است تعلیل سازند وتباع بنقل حرکت وقلب الف گویند کذا فی
الرضی وشرح الاصول وکلمه یا در قوله یا بعد ازان برای منع الخلو است زیراکه در اَخْوَف واَسْوَد واُسْوِد ودرمثل
واخونه واقیسه وزن فعل قبل تعلیل وبعد آن هر دو متحقق است وتای زائد اخونه واقیسه بنظر عروض
جدا است ودر تقوال وتسیار وتصویر وتصییر وتمییز بعد تعلیل وزن فعل مضارع مثل تخاف وتصیر متصور است
نه قبل آن ومراد از زائد مشترك مثل همزه وتا است که در امثله مذکوره گذشت بخلاف زائد مختص با اسم مثل میم

در مقال و بیع و معاش که دران تعلیل کنند اگر گوئی یغوث و یعوق و یزید شبه فعل بوزن متعارف آن مانع اعلال
موجود است چرا تعلیل کردند گوئیم این اسما از افعال منقول شده اند پس تعلیل در اصل افعال واقع شده است
نه در شبه فعل پس آن حرکت اگر فتحه بود واو و یا الف گردد یعنی با الف بدل شود و مثالش در ما بعد
مذکور شود و اگر ضمه بر واو و کسره بر یا بود واو و یا بر حال خود ماند چون یقول اصله یقْوُل ضمه واو بقاف
دادند و همچنین است تا یقلن اصله یقولن واو بعد نقل ضمه اش بقاف از اجتماع ساکنین افتاد و داخل
است در یقول و یقلن اخواتش از اقول و نقول و تقول و تقلن پس حاجت تا آخر گفتن نیست معهذا برای
تمثیل ذکر بعض امثله کافیست و یبیع تا یبعن و قل قولا الخ و بع بیعا الخ و تمثیل باین امثله وقتی
درست می افتد که اصل قل و بع اقول و ابیع گویند و اگر از مضارع معلل سازند از ما نحن فیه نخواهد بود
و مقُوْل مثال شبه فعل است اصله مقوول یکی از دو واو بعد نقل ضمه واو اول بسوی قاف
از اجتماع ساکنین افتاد و مبیع اصله مبیوع ضمه یا بعد نقلش بما قبل بکسره ما قبل یا شد قال الاخفش
مبدل گردید برای مناسبت یا و یا از اجتماع ساکنین افتاد و لسبب کثرت فائده نزد خلیل و سیبویه محذوف در مقول و مبیع واو مفعول است
زیرا که زائد است و حذف زائد از اصلی اولی است و مازنی گوید قول سیبویه قوی است بسبب ظهور یا در مبیع و اگر عین کلمه محذوف
میشد مبوع میگفتند و آنچه اخفش میگوید علامت حذف نمیشود جوابش آنکه علامت مفعول بحقیقت
میم است که محذوف نیست و واو مده زائده است و بر مذهبش چهار تغیر لازم می آید نقل ضمه
و حذف یا و قلب ضمه بکسره و قلب واو بیا و بر قول سیبویه سه تغیر لازم می آید نقل ضمه و قلب آن
بکسره و حذف واو و مصنف مذهب اخفش را ترجیح داده و گفته که محذوف در مقول واو اول است
زیرا که معلل شده است بنقل حرکت و اگر ثانی را حذف کنند توالی اعلالین لازم آید و نیز اغلب در
التقای ساکنین حذف اول است خواه هر دو اصلی باشد نحو قل یا ثانی لین زائد بود نحو داعون و مصطفون
و عصون و فتون جمع عصا و فتی علمین یا ضمیر نحو رموا و ترضین و تدعین و امثال ذلک کثیرة مما لا یحصی
پس هر جا که تردد در حذف احد الساکنین باشد حکم بحذف اول نمایند لیکن مخفی نماند که توالی
اعلالین ممنوع در دو حرف اصلی است چنانکه مصنف خود جا بجا تصریح کرده نه در اصلی و زائد

واینجا یک حرف زائد ست معہذا این وجہ فقط در مقول جاری میشود الا از توالی اعلالین بمبیع گریز نیست و
وجہ حذف اول در قول آنست کہ ثانی حرف صحیح ست و اول حرف علت و حذف حرف علت اولی
ست از صحیح و تعیین حذف اول را امثال داعون و رامون وغیرہما آنست کہ اول لام کلمہ ست کہ
محل تغیر باشد و ثانی علامت ست کہ حتی الامکان حذف نمیشود بخلاف اول مقول و مبیع کہ عین کلمہ ست
فافترقا و شتان بینہما پس اولی قول ما زنیست فائدہ قیاس در اجوف واوی وزن مقول ست الا
مشیب و ملیم از شوب و لوم نادر ست و در یائی وزن مبیع ست الا مہوب از ہیبت شاذ ست و یقال
و یباع مثال آنست کہ واو و یا را بعد نقل حرکت بما قبل الف کردند از باب نصر و ضرب و یخاف معروف
و مجہول مثال قلب واو بالف بعد نقل حرکتش بما قبل از باب علم و خف اصلہ اخوف واو الف شدہ
از اجتماع ساکنین افتاد خافا تثنیہ خف امر مذکور ست نہ تثنیہ ماضی کما لا یخفی و اقام اصلہ اقوم ماضی
از باب افعال واو بہ تعلیل مذکور الف شد اقامۃ و استقام استقامۃ اصل اقامۃ و استقامۃ اقواما
و استقواما بود واو الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد و عوضش تا در آخر در آمد تا مصدر و ماضی صورۃً باہم
ملتبس نشود و گاہے در حالت اضافت تا محذوف شود نحو اقام الصلوٰۃ و تصحیح مدین باوجود وزن فعل و زیادت
غیر مشترک و تصحیح مقودۃ و مصیدۃ و مشورۃ بفتح الواو و ضمہا باوجود علت تعلیل کہ شبہ فعل یعنی مصدر
با زیادت مختصہ اسم ست و تعلیل اعنیاء جمع بین کما جاء قلیلا و تعلیل افیقۃ اصلہ افوقۃ بروزن اخونۃ جمع
فواق باوجود نیافتہ شدن علت تعلیل شاذ ست فائدہ بسیاری از افعال و اسماء غیر معلل آمدہ اند لہٰذا
بیہقی در تاج المصادر و دیگر لغویان مما جاء علی الاصل را بابی مقابل ما جاء معللا آوردہ اند از آنہا ست اجود
و احوذ و اطول و اطیب و استصوب و استحوذ و استنوق و مصادر و متصرفات آنہا وغیر ذلک اما
مذہب جمہور آنست کہ تصحیح خلاف قیاس ست خلافا لابی زید جوہری گوید ابو زید تصحیح افعال و استفعال از
جوف کلیۃ مطرداً نقل کردہ و گفتہ تصحیح ہذہ الاشیاء لغۃ صحیحۃ فصیحۃ کذا فی الارتشاف و ہکذا قال المصنف فی
شرح الاصول فائدہ افعالی کہ تصحیح آنہا نزد جمہور قیاسی ست تصحیح متصرفات آنہا نیز قیاسی ست
مثل عاور و استعور و ساود از عور و استعور و سود و اما دہ استقاد از قود شاذ ست اما کسانیکہ اعار و استعار

اساد میخوانند اسم فاعلش را مُعیر و مُستعیر و مُسید میگویند و در مفعول یائی از اجوف ضمه منقول را کسره

گردانند و واو مفعول را یا گردانند چنانکه در تعلیل مبیع گذشت و در تصحیح بسیار آید نحو مکیوع

و مطیوب و معیوب و مخیوط و مدیون وغیرها و در واوی کم نحو مصووغ و مصوون از صوغ و صون

زیرا که ضمه بر واو ثقیل تر ست از یا ابوحیان گوید اول لغت بنی تمیم ست **اصل پنجم** واوی که در عین کلمه

مصدر یا جمع احتراز ست از غیر مصدر و جمع مثل عوض و خوان و قوام بمعنی ما یقوم به الامر و بعد کسره

باشد احتراز ست از مثل دوام و بوار بالفتح و دوام و دوار بالضم و در فعل آن مصدر و واحد جمع مذکور آن واو

معلل بوده باشد که قبل الف افتاده باشد و این تعمیم از عدم تعیین و تخصیص ما بعد نیز مستفاد میشود و این قید

احتراز ست از نحو جواز مصدر جاوز و طوال جمع طویل یا در واحد ساکن بود احتراز ست از مثل طویل و طوال

و در جمع قبل الف افتد احتراز ست از مثل عودة مثل عنبة جمع عود بالفتح شتر پیر کلان سال یا شتر

در عین ناقص احتراز ست از نحو رواء جمع ریان اصله رویان و طواء جمع طیان اصله طویان بمعنی مرد گرسنه

پس این قید نسبت جمع ست نه مصدر و بعضی از شارحین[1] قید هر دو فهمیده مثال مصدر ناقص التواء استواء

آورده اند حالانکه مصادر مذکوره خارج بوده اند از قوله در فعل معلل بود چه عین فعل آنها تعلیل نیافته مثل التوی

و استوی پس اخراج آنها ازین قید اخراج مخرج ست چون قیم و قیام اصلهما قوم و قوام هر دو مصدر

قام اول مثال آنکه بعد واو الف نیست و ثانی مثال آنکه بعد ش الف ست و دیم اصله دوم بکسر الدال و

فتح الواو جمع دیمة اصلها دومة باران دائم مثال جمعی ست که واوش قبل الف نیست و جیاد اصله جواد

جمع جید اصله جیود که بقانون سید تعلیل یافته مثال جمعی ست که واحدش معلل ست و واوش قبل الف افتاده

و ریاض اصله رواض جمع روض یا روضة مثل جمعی ست که واو واحدش ساکن و در جمع قبل الف ست و تصحیح

حول کعنب و نوار مصدر نال و نار و حوج جمع حاجت و تعلیل ثیرة جمع ثور و طیال و جیاد جمع طویل و جواد

بالفتح شاذ ست **اصل ششم** واو و یاء در عین کلمه اسم فاعل که فعلش معلل بود احتراز ست از نحو عاور

و صاید و متباین و مستعاور که افعال آنها معلل نیستند زیرا که واو و یا در آنها بحال اند یا مراد از فعل نبود

[1] مراد بعض شارحین لاانا حمایت علی کاکوری ست ۱۲ منه [2] الحول التعیر و النوار النفرة و الطوف ۱۲ منه نورالله مرقده + + +

اشتقاقش از جامد بود نحو سائف بمعنی صاحب سیف که ماخوذ ست از سیف بمعنی شمشیر همزه گردد در تلفظ اما در کتابت بشکل یا بود مگر تحت آن یا نقطه زدن غلط ست کذا نقل عن ابی علی الفارسی اگر گوئی چون این تعلیل بموافقت فعل بوده ست چرا واو و یا را با الف بدل نکردند مثل تعلیل فعل آن گوئیم اگر چنین میکردند الف از اجتماع ساکنین می افتاد والتباس بفعل لازم می آمد و چون همزه قریب الف ست و مشابهت تامه با او دارد لهذا بهمزه بدل کردند چون قائل و بائع اصلهما قاول و بایع فائده در شاک از شوک برخلاف قیاس شائک کقاض بقلب مکانی و شاک بحذف عین نیز آمده و همچنین ست هار و لائث از هور و لوث که دران هائر و لائث گویند و نزد بعضے اصلش شوک و لوث و هور بود که واو آنها با الف بدل گردید **اصل هفتم** چون دو حرف علت یعنی دو واو یا دو یا یا مختلف پس و پیش الف مفاعل افتد مراد از مفاعل وزن صوریست اگرچه وزن صرفی آن فیاعل یا فواعل یا غیرها باشد ثانی همزه شود چون بوائع اصله بوایع بیا بود جمع بائعة که الفش بقاعده ضوارب واو شده و این مثال مختلف ست که اول هر دو واوست و ثانی یا و مثال عکسش نحو عیائل بمعنی عیال اصله عیاون جمع عیل کسید اصله عیول کسیود و دوائل اصله داوول جمع اول مثال هر دو واوست و مثال هر دو یا نحو خیائر اصله خیایر بهر دو یا جمع خیّر بتشدید و وجه این تغیر ثقل اجتماع دو حرف علت که یکی از آنها قریب طرف ست و فاصل قوی بینها نیست بخلاف طواویس وزن مفاعیل که دران تعلیل نکنند چه حرف آخرش قریب طرف نیست اگر گوئی در عیائیل بروزن مفاعیل چرا واو بهمزه بدل شد گوئیم این لفظ هنگام جمع عیائل بروزن فیاعل بود بعده باشباع کسره همزه عیائیل شده اما عواور جمع عوّار بالضم و تشدید واو بمعنی خطاف و جبان مقصور ست از عواویر پس در حقیقت وزن مفاعل ندارد و ضیاون جمع ضیون بجعفر بمعنی گربه نر شاذ ست نزد ابو مذهب سیبویه و الخلیل و من تابعهما اما اخفش این قاعده را منحصر در دو واو میداند پس ضیاون نزد او شاذ نباشد **اصل هشتم** همچنین هر مده زائده احتراز ست از معایش جمع معیشت که یاش بجای عین کلمه اصلی ست بعد آن ای بعد الف مفاعل مذکور همزه گردد نحو رسائل جمع رساله چون صحائف

سله هور ده وده فرد در بدن و تهمت کردن لوث دستار پیچیدن و پناه گرفتن و گرد گشتن ۱۲ صراح + + +

بر وزن مفاعل خواستند هر دو اول را مفتوح کرده الف جمع در موضع ثالث افزودند پس الف رساله
بعد الف جمع مفاعل افتاد و باین قاعده همزه شد و تا علامت مفرد محذوف شد اینست مثال الف و مثال
یا چون صحائف جمع صحیفه و مثال واو چون عجائز جمع عجوز اما همزه مصائب جمع مصیبت اصلها مصوبة
و جوباً و همزه معائش جوازاً که در قرائت نافع آمده شاذ ست و مدائن جمع مدینه از مدن[۱] بهمزه و از دان[۲] بیا
و هر دو موافق قیاس ست **اصل نهم** الف زائده که قبل الف مفاعل و مفاعیل بوزن صوری
افتد واو شود نحو قوادیر جمع قارورة بمعنی شیشه و هر چه دران شراب و غیر آن قرار گیرد و حدقهٔ چشم
و بول مریض که پیش طبیب برند چون خواستند که جمعش بروزن مفاعیل سازند و فتح حرف دوم
درین وزن ضرور بود الفش را بواو مفتوحه بدل کرده در موضع ثالث الف جمع افزودند و واو مفرد را
بسبب کسرهٔ ماقبل بمقتضای وزن بیا بدل کردند و تا علامت مفرد را حذف نمودند و مثال مفاعل
نحو قواعد و ضوارب ست که مصنف علام بنظر اختصار و اعتماد فهم سلیم نیاورده و تعلیل این هر دو را نیز
بر قیاس قواریر توان دانست و یای زائده قبل الف مفاعیل نیز حکم الف مذکور دارد مثل ضواریب
جمع ضیراب که مصنف در اصول آورده **اصل دهم** در کلمه بیای وحدت یعنی در یک کلمه احتراز ست
از مثل ابو یعقوب و رایت یدی و اصل که واو و یا بهم آینه و اولین یعنی نخستین ساکن غیر مبدل
احتراز ست از بویع و تبویع زیرا که اگر درین هر دو تعلیل کنند ماضی مجهول مفاعله و تفاعل ملتبس شود بماضی
مجهول تفعیل و تفعل واو یا شود و یا در یا ادغام یابد و اگر قبل هر دو ضمه بود کسره گردد و اگر فتحه
بود بحال ماند مثل ایام جمع یوم نحو سید اصله سیود که واو یا شده در یای دیگر ادغام یافت و مرمی اصله
مرموی از مرمی تیر انداختن و تعلیلش مثل سید ست مگر ضمه میمش برای مناسبت یا بکسره بدل گردید و این
هر دو مثال کلمه واحده حقیقی ست و مسلمی اصله مسلموی باضافت مسلمون بسوی یای متکلم و اسقاط
نون جمع بسبب اضافت و تعلیله کمری و این مثال کلمه واحده حکمی ست مخفی نماند که فراء در کتاب الایام
واللیالی می آرد که این قانون کلی ست مگر سه لفظ نادر ست ضیون بمعنی گربه نر و حیوة نام شخصی

[۱] مدن بالمکان اقام به ۱۲ منه نور الله مرقده [۲] من دان یدین ای لان و انقاد و من دانه یدینه ای ذلله او ملکه ۱۲ منه نور الله مرقده

وحَیُوان که نام قبیله ایست از عرب و مصنف در شرح اصول عُوِیّه را نیز شاذ شمرده و درین قاعده یا را واو نکنند
تا ثقل لازم نیاید اما عُوّة و نُهُوّ اصلهما عُوِیَة و نُهُوی کصبور اشذ شذوذًا و در رُؤیا و رویّة با وجود یکه واوش
بدل از همزه ست رُیّا و ریّة خلاف قیاس معلل آمده و از آنست قوله تعالی للرُّیّا تعبرون در یک قراءت و تخفیف
در قوی کعلم چون عینش را ساکن کنند کما هو القاعدة نزد بعضے قیّ نیز آمده اما احْوِیوَاءً و احْوِیّاءً مصدر افعیعال
کسانیکه یا وش را بدل از الفی گویند که در ماضی و مضارع و امر و فاعل این باب ست احْوِیوَاء بغیر ادغام
گویند و کسانیکه آنرا از زوائد مصدر دانند مثل ابن غیر آن احوّیاء با دغام خوانند و بهر تقدیر قیاسی ست
اگر گوئی در لُیّ اصله لُوْیٌ کقفل جمع الوی کاحمر بمعنی مرد منزوی ماقبل یا ضمه نیز آمده حالانکه کسره واجب بود گوئیم ضمه
دران قیاسی ست تا دلالت کند بر آنکه جمع افعل صفت بر وزن فُعل بالضم آید و میگفتن یای دوم از سَیِّد
اصله سَیْوِد و از انچه بر وزن فیعل بکسر عین باشد مثل میّت و جیّد جواز دارد از کَیْنُونَة بفتح الیاء المشددة
اصلها کَیْوَنُونة و از هرچه بر وزن فَیْعَلُولة بفتح عین باشد مثل حَیْوَلولة وجوبا یعنی اگر بعد حذف سه
حرف باقی ماند حذف مذکور جائز ست و اگر زائد ماند واجب ست اما اثباتش درین قول شاعر ؎
یا لیت انّا ضمّنا سفینة ٭ حتی یعود الوصل کَیّنونة ٭ شاذ بضرورت شعر ست اگر گوئی یای دوم عین
کلمه حرف اصلی ست و یای اول زائد و حذف زائد اولی ست گوئیم بلی لیکن چون ثانی قریب لام کلمه محل
تغیر ست و معهذا تکرار و زیادت در تلفظ از ثانی حاصل میشود لهذا حذف ثانی اختیار کردند و چون حذف
متفرع بر قاعده ادغام سابق الذکر ست لهذا این حذف را تتمه ادغام مذکور گردانیده هذا هو مذهب
المحققین من البصریین نزد کوفیین اصل ثانی کَوْنُونة بالضم بود که ضمه را بفتحه و واو را بیا بدل کردند تا اینجا
اصول اجوف تمام شد حالا شروع میکند در اصول ناقص **اصل اول** واویکه سوم بود یعنی در صیغه
ماضی و مصدر سه حرفی در لام کلمه باشد چون بیشتر رود ای بسبب زیادت بنا حرف رابع یا خامس
یا سادس یا سابع واقع شود و زیاده ازین دیده نشده نیز پس ضمه احتراز ست از نحو یدعو زیرا که وجود حرکت
مناسبه قبل مانع ست از تغیر مذکور بسبب عدم ثقل و واو ساکن یعنی و نه پس واو ساکن احتراز

۵ الحویّة مد الصوت وعطف الشیئ ۱۲ منه نور الله مرقده

از نحو مَدْعُوّ که دران ادغام بهتر ست از تعلیل یا شود بعد آنچه قاعده یا شد عمل آرند نحو یُدْعَی یُدْعَیَانِ یُدْعَوْنَ بصیغه های مجهول اصلها یُدْعُوُ یُدْعُوَانِ یُدْعُوُوْنَ واو در ماضی و مصدر آنها بجاے سوم بود که باین قاعده یا گردیده در اول بالف مبدل شده و در ثالث الف مبدل از اجتماع ساکنین افتاده و در ثانی بحال خود مانده و همچنین ست حال هر سه اَعْلَی اَعْلَیَانِ اَعْلَوْا امثال و توعش در خامس اصطفی و مصطفی و در سادس مستدعی و مستدعی و در سابع استدعاء که یاءش بعد ابدال همزه گردیده اگر گوئی در اَدْعُوا و یَدْعُو و ادْعُوا از مقصوره و ممدوده قاعده مذکوره موجود ست چرا یا نشد گوئیم مراد از بیشتر رفتن آنست که در آخر سوعی واقع شود که حکم توسط پیدا نکرده باشد ای مابعدش حرفی لازم کلمه باعتبار وضع نبود و او در لفظ مذکور حکم وسط پیدا کرده است و علت این ابدال بودن واو در محل تغیر و بودن یا انف ازان و نیز در بعض... تما بسبب توعش بعد کسره یا شود مثل دُعِیَ و اُعْلِیَ و یُعْلِی و یَسْتَدْعِی و یَسْتَعْلِی پس طرد اللباب همه جا بیا بدل کردند **اصل دوم** همچنین واو یکه بعد کسره در آخر کلمه حقیقةً یا حکماً افتد یا قبل زیادت فَعِلَان بفتح فا و کسر عین نحو غَزِیَان[1] اصله غَزِوَان یا شود بسبب کسره ماقبل نحو دُعِیَ اصله دُعِوَ مثال واویست که در آخر کلمه حقیقةً واقع شده و دُعِیَا دُعُوا این هر دو مثال کلمه حکمی ست که الف و واو بشدت اتصال مثل جزو کلمه بوده است اصلهما دُعِوَا دُعِوُوْا واو یا شد و در دُعُوا ضمه یا را بعد ازاله حرکت ماقبلش بماقبل داده یا را باجتماع ساکن حذف کردند اما تعلیل قِنْیَة[3] و صِبْیَة و صِبْیَان[4] و عِلْیَان و عِلْیَانة هر دو بمعنے ناقه طویله باوجود فاصل بودن حرف ساکن میان واو و کسره و تصحیح اَقْرِوَة جمع قَرْو بالفتح بمعنی پیاله یا آوند خرد و جو با و تصحیح سَوَاسِوَة جمع سواء بمعنی همسران و مَقَاتِوَة جمع مَقْتَوِی بمعنے خادم جواز شاذ ست و مصنف علام در وجه تصحیح خِنْذِوَة بکسر الخاء و الذال که بمعنے شعبه ایست از کوه گفته تا التباس فِعْلِوَة با فِعْلِیَة چون عِفْرِیَة بمعنی مرد عفریت لازم نیاید اگر گوئی واو در غزوان در حکم آخر کلمه است چنانکه در داعیان پس قید ماقبل زیادت فعلان مستدرک ست گوئیم مراد از حکم آخر کلمه آنست که بعد حرف

---

[1] مرد چهار زانو نشسته و مکان مشتمل بر چهار ستون ۱۲ منه نور الله مرقده [2] غزیان مرد نمازکننده ۱۱ [3] قنیه مالیکه برای نفس خود آماده شود نه برے تجارت کذا فی الصحاح ۲ [4] صبیه و صبیان جمع صبی بمعنے کودک ۱۲ صراح - - + + + + + +

دال بر معنی باشد مجرد الف تثنیه در داعیان تای تانیث در داعیة والف ونون غزیان دلالت بر معنی
جداگانه از کلمه ندارد پس واو شد و حکم آخر کلمه داخل نخواهد بود اصل سوم ضمه وکسره از لین مراد از لین درینجا
حرف علت مطلق ست که در ضمن متحرک متحقق گردیده که پس حرکت ابدا احتراز ست از نحو دلو وظبی که دران
بسبب خفت سکون ماقبل تعلیل نکنند نه فتحه یعنی نه پس فتحه والا الف شود نحو دعی ورمی ازاله نمایند
یعنی ضمه وکسره واو ویا مگر که ماقبلش مکسور یا مضموم بود در نمایند واین چهار احتمال دارد حرف علت و ماقبلش
هر دو مضموم بود یا هر دو مکسور یا مختلف یعنی حرف علت مضموم و ماقبلش مکسور یا بالعکس ودرین دو احتمال اخیر
ضمه وکسره را از حرف علت ازاله نمایند بنقل بعد ازاله حرکت ماقبلش که حرف واحد متحمل دو حرکت نباشد
اگر قبل ضمه کسره بود یعنی حرف علت مضموم وقبلش مکسور بود بعد از ان ضمه را می حرف علت مضموم
واو بود واین احتمال سوم بل قسمی ست از ان دو قسم دیگرش داخل ست در قوله وگرنه چنانکه بیاید نیز حرکت
مذکور را ازاله نمایند بنقل اگر قبل کسره ضمه وبعد ان کسره یا بود واین احتمال چهارم ست بل قسمی از ان دو
قسم دیگرش داخل ست در قوله وگرنه یعنی اگر هر دو وصف نداشته باشد پس از شرط مذکور داشته
شد که هر یک از احتمال ثالث ورابع دو قسم ست دو از ان مشروط بشرط مذکور ودو از ان آنکه بعد ضمه واو وبعد
کسره یا نباشد و قوله وگرنه شامل ست این هر دو را و هر دو متفق الحرکت را نیز چنانکه گذشت بلا نقل ضمه
وکسره مذکور را ازاله نمایند نحو خشوا دعوا معروف ومجهول هر دو مثال قسم اول احتمال ثالث ست اصل اول
خشیوا بضم یا وکسره شین ضمه یا را بشین دادند بعد ازاله حرکتش یا را از اجتماع ساکنین حذف کردند همچنین ست
حال دعوا مگر دران اول واو لام کلمه را نیز بقاعده دعی یا کرده اند پس ایراد این دو مثال اشارت ست
باینمعنی که لین عام ست ازینکه اصلی باشد یا مبدل ویرمی مثال مختلفی ست که مابعد ضمه واو نیست
یرمیان طرز مذکور شد یدعون مثال مختلف اول که در متن مذکور ست اصله یدعوون ضمه یا را بمیم داده یا را
باجتماع ساکنین حذف کردند ویدعو مثال هر دو متفق مضموم یدعوان کیرمیان یدعون کیدعو اصله
یدعوون ضمه واو انداخته حذف کردند دام کیرمی اصله ارمی ضمه یا را انداخته یا را باجتماع ساکنین حذف
کردند کامیان کیرمیان سامون کیرمون وتدعین مثال مختلف ثانی ست که در متن مذکور ست تدعوین

کسرہ واو را یعنی داده حذف کردند و تریدین مثال ہر دو متعلق بمکسور اصله تریمین کسرہ یا را انداختہ یای اول را
حذف کردند و در مختصرات فن از دستور المبتدی وغیرہ نوشتہ اند کہ کسرہ یا را بما قبلش دادند بعد ازالہ حرکت
ما قبل حالانکہ چون ہر دو حرکت از جنس واحد ست نقل بعد ازالہ تحصیل حاصل و تطویل لا طائل مینماید و بعضے ساندہ
در توجیہش فرمودہ اند تا حرکت مربوط با حرف مربوط باقی ماند و مربوط با مربوط حذف شود **اصل چہارم** حرف علت
ای واو یا غیر عارض یعنی اصلی غیر مبدل احتراز ست از واو کفوا فی قولہ تعالیٰ کفواً احد بدل از ہمزہ و از واو
نحو لو در حالت وقف کہ بدل ست از ہمزہ کہ طرف یعنی در لام کلمہ احتراز ست از نحو قوول و سیول جمع قائل و
سائل و قوبار بفتح واو و بسکون نیز آمدہ بمعنی مرض معروف وخیلا بمعنی تکبر کہ واو و یا در ینہا در عین کلمہ ست در اواز
متمکن اسم معرب ست پس احتراز شد از نحو ہو و ہی و عو و ضرتمو نعلو و از مثل ہو کہ اسم غیر متمکن ست و بعد ضمہ بود احتراز
ست از نحو عصو و حمی بعد فتحہ کہ الف گردد و از نحو دلو و ظبی کہ بعد سکون ست پس بسبب خفت بر حال
ماند و از نحو ادعیۃ اصلہا ادعوۃ کہ بعد کسرہ است پس حاجت مکسور گردانیدن ما قبلش نیست بعد کسرہ گردد
ای ضمہ ما قبل حرف علت مذکور را بکسرہ بدل کنند زیرا کہ در آخر کدام اسم متمکن واو یا یافتہ نشدہ کہ ما قبلش
مضموم بود و نیز ہنگام اضافت بعضے ازین الفاظ بسوے یاے متکلم و الحاق یای نسبت ثقل
شدید لازم می آمد مثل ادلوی و ادلوی نحو تلقی اصلہ تلقی بضم قاف مصدر تفعل ضمہ ما قبل یا را
بکسرہ بدل کردند و ادل اصلہ ادلو بضم لام جمع دلو ضمہ لام را بکسرہ بدل کردند و این قاعدہ ہمین قدر ست
لا ابدال واو بیا بقاعدہ دعی و حذف یا بقانون رام است و ابن حاجب گویند درین قاعدہ اول واو را یا کنند بعدہ برای
رعایت یا ضمہ ما قبلش را بکسرہ بدل نمایند و جار بردی در شرحش گوید زیرا کہ در صورت تقدیم تبدیل ضمہ بکسرہ بر تبدیل واو بیا لازم آید کہ حرف
تابع حرکت باشد و مصنف در شرح اصول در صدد رجحان قول اول میگوید کہ تابع بودن حرف علت بحرکت بعید نیست
بمثل میزان و ریاح و دعی و موسر موجود بل تبعیت حرف علت را حدوث آن بامتداد حرکت ظاہر را قم
الحروف گوید فرق ست در تبعیت امثلہ مذکورہ و این قاعدہ چہ کسرہ در آنہا از پیشتر موجود است
و کلام درینست کہ اہم درینجا دفع ثقل واو ست پس واو را اولاً یا میگردانند بعدہ برعایت یا ضمہ را
بکسرہ بدل میکنند و اگر اولاً ضمہ را بکسرہ کنند نقل از ثقیل بسوی اثقل لازم آید بخلاف ادلی بضم لام کہ در آن

فی الجمله تخفیف ست و بعد از آنکه اولی بکسر لام شد تخفیف تام حاصل شد و انتقال از ثقیل بسوی خفیف و از آن بسوی اخف واقع شد اگر گوئی در خطوات بضمتین جمع خطوة بالضم بمعنی قدم و ابوة و ذو مال چرا ضمه ماقبل واو کسره نشد گوئیم مراد از ضمه مذکوره ضمه اصلی ست و ضمه طای خطوات بر عایت ضمه خا فا کلمه عارضی ست و ضمه ابوه و ذو مال بعارضه تعلیل ست نه اصلی ست زیرا که در اصل ابو و دو بفتحتین بود اگر گوئی در تغازیة و تلقیة مصدر تفاعل و تفعل با تای مرة و تلقیتان و تلقیات واو و یا در آخر اسم متمکن نیست ماقبلش را چرا مکسور کرده اند گوئیم مراد از آخر متمکن آنست که مابعدش زیادت لازمه نباشد و تای مرة در اولین و علامت تثنیه و جمع در اخیرین لازم نیست و مراد از زیادت لازمه آنست که طرح بغیر آن نباشد یا مجرد از تا متفرع باشد بر غیر مجرد پس تای قلنسوة اگرچه در قلاسی جمعش محذوف شود اما چون جمع متفرع ست بر مفرد پس تای قلنسوة زیادت لازمه بود و ضمه ماقبل واوش مبدل بکسره نشود و همچنین در عنصوة بمعنی موی پراگنده گرد اگرد سر و قمحدوة بمعنی پس سر و اقحوان بالضم بمعنی بابونه واو و ضمه هر دو بحال خود باقی ماند همچنین یائیکه در آخر متمکن قبل زیادت لازمه بود و قبلش مکسور نشود بل بواو بدل گردد مثل مُرموة و ارموان اصلهما مرمیة و ارمیان مخفی نماند که اهل فن قاعده واو متمکن را جداگانه از واو مصدر تفعل و تفاعل و از واو جمع مثل ادل قرار داده بودند مصنف علام هر سه را تحت اسم متمکن داخل کرده کثرت قواعد را بقاعده واحد گردانیده و نعم ما فعل **اصل پنجم** چنانکه واو و یا بعد واو مضموم در قبل حرف تانیث نحو طوبیة و قوویة بکسر الواو و اصلهما طوبیة و قووة بضم الواو یا زیادت فعلان بفتح الفاء و ضم العین بعد کسره میگردد نحو طویان و قویان بکسر الواو اصلهما طویان و قووان بضم الواو ابو حیان در ارتشاف میگوید اینست مذهب اخفش و جرمی و مبرد و بسیاری از نحاة اما سیبویه قووان بدون ابدال و ادغام میخواند و ابوالفتح قوّان بالادغام گفته است **اصل ششم** جمعیکه بر وزن فعول بضمتین مشتمل بر دو واو ست هر دو واو آخرش یا شود و لیس کسره شود باضافت پس بسوی کسره ضمه ماقبل هر دو واو را بکسره بدل نمایند نحو دُلیّ بضم دال و قد یکسر لرعایة الملاءمة نحو اصله دلوو جمع دلو در بعضی این قاعده گفته اند که واو آخر بقاعده اول یا شود و واو اول بسبب سکون و ثقل جمع گویا فاصل نیست پس ضمه

در اسم متمکن قبل واو آخر واقع شده و واو اول بقاعده مرمی یا گردید یا در یا ادغام یافت و بعضی بر آنند که واو اول
بقانون میزان یا گردیده و مختار مصنف در شرح اصول همین مذهب معلوم میشود و نزد بعضی بقانون میزان و ثانی
بقاعده مرمی و این مخدوش ست زیرا که در قانون مرمی عدم ابدال اول مشروط ست و لهذا در دیوان تعلیل
مرمی نمی سازند اگر گوئی در قاعده اول مصنف علام تبدیل ضمه بکسره مقدم بر تبدیل واو بیا آورده اینجا چرا
بالعکس کرده گوئیم مراد مصنف درینجا مجموع تغیر ست تقدیم و تاخیر عبارت ملحوظ نداشته است و لهذا برای
اختصار گفته هر دو واو آخرش یا شود و عدم ابدال واو بیا در نحو جمع نحو بفتح با و ضم با بمعنی خانه که مقدم بر خانهای
دیگر سرای باشد و در نجو جمع نجو بالفتح بمعنی ابر که آبش ریخته باشد و بیل فکنده سباع و در نحو جمع نحو بالهاء المهمله
بمعنی الطریق و الجهة و در ابو و اخو جمع اب و اخ شاذ ست خلافا للفراء اذ ادغام الواوین عنده قیاس
والابدال شاذ اگر گوئی در عدو اصله عدوو واو را یا نمیکنند ازینجهت که میان واو متحرک آخر و ضمه واو ساکن
فاصل ست پس در مفرد چرا فصل ساکن را معتبر دارند نه در جمع گوئیم جمع باعتبار کثرت معنی نسبت مفرد ثقل
میدارد پس در جمع برای حصول تخفیف فصل ساکن را اعتبار نکردند نه در مفرد که متحمل چندین ثقل میتواند شد
اصل هفتم و همچنین در واو اخیره بعد واو در مفرد یا شود و پس کسره گردد خلافا للفراء کما سبق نحو
مقوی اصله مقوو و واو اول مکسور شد و هر دو اخیر یکی از طرق ثلثه مذکوره یا گردیده ادغام یافت و همچنین
در غزوی اصله غزوو و مغزو کمضفو من الغزو و قد جاء نادرا معدی و مرضی ای در مکسور العین ماضی برعایت
ماضی که واوش یا گردیده و قیاس در ان معدو و مرضو ست زیرا که درین هر دو واو بعد واو واقع نشده و قل
قلیل در غیر نحو مرضی نیز آمده نحو مغزی از غز الغیز و فائده گاهی قاعده مذکوره در فعول مصدر بضمتین نحو جثو بزانو
نشستن و عتو سرکشی کردن مضو گذشتن و در افعول و افعولة بضم اول و ثالث نحو ادحو و ادحوة بمعنی جای بیضه
دادن شتر مرغ در ریگ جوازا جاری نمایند و ضمه ما قبل کسره مبدله از ضمه درین قاعده است تبدیلش بکسره
نیز جائز ست اگرچه ساکنی بینهما فاصل باشد برعایت کسره مذکوره پس گویند جثی و عتی و ادحی و ادحیة و غزوی
بالکسر والضم **اصل هشتم** حرف علت آخر کلمه ای واو و یا اگرچه قبل تای عارض بود تای عارض
عبارت از آنست که کلمه ملحق بها بدون آن بر بنای خود باقی ماند و مستقل شود و بهمدرین حکم ست زیادت

علامت تثنیه جمع وقید مذکور برای احتراز ست از تای لازمه مثل سقایت و درایت و نهایت و تفاوت
وشقاوت که تغیر یا مستعمل نیست بعد الف زائده نه اصلی مثل رای جمع وتای جمع اصلهما روی وتوی بفتحتین
که الف اینها عین کلمه ست وتبدیل الف درین هر دو خلاف قیاس واقع شده چه مقتضای قیاس
آن بود که لا کلمتین تعلیل میکردند نه در عین پس اول اسم جنس رایة بمعنی نیزه وثانی اسم جنس تایة بمعنی جای
ماندن شتران و گوسفندان ست همزه گردد وجوبا نحو کساء بالکسر گلیم وعباءة بالفتح نوعی از گلیم
و چادر وسیع مخطط اصلهما کساو وعبایة اول مثال واو بدون تای عارضه وثانی مثال یا قبل تای
عارضه ست اما مثال یا بدون تای عارضه نحو رداء اصله ردای ومثال واو با تا نحو دعاءة با تای
مرت وتصحیح عبایة وعظایة بمعنی جانور مشابه سام ابرص وسلایة بمعنی سنگ پهنا قدر یکه بران جوز کوبند
یا قدر کف دست جواز او نهایة وجوبا شاذ ست چه تا درینها عارضی ست که بدون آن نیز مستعمل شود
واهل فن وجه این تعلیل چنین گفته اند که حرف علت مذکور مشابه عین فاعل ست در وقوع هر یک
بعد الف زائد ووجوه دیگر نیز بیان کرده اند که بخوف اطناب ترک کرده شد اگر گوئی علامت تثنیه
حسب تصریح اهل فن حکم تای عارضی دارد پس میبایست که در ثنایان بمعنی رسن مثنی یعنی
دو تار تافته یا را وجوبا همزه میکردند حالانکه یا مستعمل ست گوئیم درین لفظ علامت مذکوره بضرورت
معنی لازم گردیده پس حکم تای عارض نمی دارد اصل نهم فَعْلی اسمی ای فعلی بالفتح والف مقصوره
که اسم باشد نه صفت ومعنی هر دو از ماسبق بظهور پیوسته ست یائی لامش واو شود برای فرق
وتعادل درمیان فعلی اسمی وصفتی که یاءش بحال وتخصیص تعلیل در اسم نه صفت از آنست که اسم
خفیف ست متحمل ثقل واو میتواند شد بخلاف صفت که خودش ثقیل ست باعتبار اجزای معنی نحو بقوی
بفتح بای موحده بمعنی رحمت ورعایت اسم مصدر ست ودران ضمه با نیز آمده ومضموم بر اصل نیز یافته
شد یعنی بقیا وتای مثناة فوقانیه از وقایه اصله وقیی نیز اسم مصدر ست کذا فی القاموس
وصدیا بمعنی زن تشنه یعنی نه فعلی صفتی که یاءش باقی ماند فائده واو لام کلمه فعلی بالفتح
اسم وصفت نحو دعوی وشهوی وهمچنین واو ویای فعلی بالکسر اسم وصفت بحال ماند بکذا قال

قال فی الاخیر قاله نظام الدین الاعرج وفاقا للزمخشری فی امثلة ذلک عزیزة وجوهری در صحاح می آرد
فعلی بکسر صفتی در کلام عرب نیست بلکه می از اسماست مثل شعری که نام ستاره است و دفلی بمعنی
خر زهره و واو لام فعلا اسمی یا شود نحو عصیاء اصله علواء بمعنی مکان مشرف نه یاء ش و اما دا هیة دهواء
بمعنی مرد دانا و بلای ... و نگار اصله دهیاء شاذ ست اصل در تهم و فعلی اسمی مضموم الفا عکس فعلی
مفتوح الفا یعنی داسی واو لامش یا گردد بسبب بودن واو در لام کلمه محل تغیر و ثقل فعلی اسمی که متحمل تغیر نیست
و وصفی بحال ماند للفرق بینهما چون دنیا و علیا اصلهما دنوی و علوی و خزوی نام موضعی شاذ ست
نه غزوی ... زن غزا کننده که واوش سلامت ماند و قصیا بمعنی غایت بعیده شاذ ست و قصوی
بواو نیز آمد اگر گوئی در فعلی مفتوح اسمی یا از واو سازند و مضموم بر عکس چرا عکس آن نمی سازند گوئیم زیرا که
مضموم ثقیل ست واوش را یا کردن مناسب و مفتوح خفیف ست یاءش اگر واو گردد تحمل آن
کردن میتواند اگر گوئی دنیا و علیا بمعنی ادنی و اعلی بحقیقت معنی وصفی دارد اسم نیست گوئیم این هر دو صفت
واقع نمی شوند مگر معرف باللام کقولهم الدار الدنیا و المنزلة العلیا و نمیگویند دار دنیا و منزلة علیا پس گویا از
دائره صفات که بجانب معرفت و نکارت هر دو صفت واقع میشود بر آمده بمنزله اسما گردیده هذا مذهب الجمهور
و ابو علی فارسی و فرا و ابن السکیت و ابن مالک و ابن نحاس و غیرهم بر آنند که واو صفت محضه و آنکه
در و اسمیت غالب آمده یا گردد نحو قصیا و دنیا و علیا اما حلوی مؤنث احلی و قصوی مؤنث اقصی صفت
محضه شاذ ست و واو اسم بحال ماند نحو خزوی که نزد ایشان شاذ نیست و ابو حیان در ارتشاف
به تبعیت ایشان میگوید اما قول ابن الحاجب و لا یغلب فی الصفة کغزوی مؤنث اغزی
تمثیل من عنده و القیاس الغزیا آما مخفی نماند که این اختلاف ناشی ست از اطلاق لفظ اسم بر افعل
التفضیل و اطلاق لفظ صفت بر آن نزد جمهور داخل ... است و چون در امثال دنیا و علیا اسم تفضیل را
... فتند قانون تعلیل ... اسم مقرر کردند نه در صفت ... رصفات ... مطلق فتند آنرا شاذ قرار دادند
... بلکه در صفت میگویند قانون تعلیل در صفت ... دند در اسم ... آنچه از ... فتند
آنرا محمول بر شذوذ ساختند و حق نزد مصنف ... ست ... در اسم گردیده

فائده یای فعلی اسمی و صفتی سالم مانند مثال اسم فتیا و قضیا بمعنی فتوی دادن و حکم کردن مثال صفت
عمیا اگر از عمی بمعنی اعمی سازند **اصل یازدهم** همزه که در عین کلمه مثل رسائل ازان صوری بعد الف
و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود بل فقط بعد یا واقع شود یا شده و فتحه یابد یعنی آن
همزه مکسوره بیای مفتوحه بدل شود و یای ثانی که در لام کلمه باشد بسبب فتحه ما قبل الف گردد
چون خطایا اصلها خطیئه هرگاه جمعش بر مفاعل خواستند حرف ثانی را فتحه داده در ثالث الف جمع
افزوده تا علامت واحد را افگندند خطائی بتقدیم یا بر همزه شد پس بجهت قانون رسائل
همزه کرده همزه ثانی را بسبب اجتماع همزتین و کسرهٔ احدهما بیا بدل کردند لیکن قلب مکانی نمایند و تقدیر
خطائی بتقدیم همزه بر یا شود درین حالت این قاعده صدر الذکر دران جاری کنند یعنی همزه را بیای
مفتوحه بدل سازند و یای آخر را بسبب فتحه ما قبل الف گردانند تا خطایا شود و نیز شوائی جمع شائیه
بتقدیم همزه بر یا نیز که در مفردش نیز بعد الف و قبل یا واقع شده است و جمعش شوایا مثل جوار می آید
کما سیاتی اما خطایا بجوار رواللهم اغفر لی خطائیه بتصحیح همزه و یا و ادغامش در یای متکلم و با های سکته شاذ است
ونزد بعضی اگر لام مفردش ای مفرد مفاعل واو سالم غیر معلل [illegible] همزه واو شود [illegible] اداوی
جمع اداوه بالکسر آفتابه و هراوی جمع هراوه بالکسر بمعنی عصا چون خواستند هر دو را بروزن [illegible] ل جمع
نمایند اولین را فتحه داده در موضع ثالث الف جمع افزودند پس الف مفرد که [illegible] ائده بود بعد الف جمع همزه
شده تا ی مفر محذوف و واو هر دو بعد کسره یا گردید یعنی [illegible] دائی و هرائی بتقدیم همزه بر یا درین حالت
بقاعده مصدوره که واو مفرد آ نها در لام کلمه سالم بود همزه مذکوره را [illegible] مفتوحه بدل [illegible] ها بعد ش را
بالف نیست مذهب بعضی که در متن مذکور شد و الا نزد جمهور اداوی و هر [illegible] ل خطایا می باید انما بدلوا
جمع هدیه و مطاوی جمع مطیه اصلها مطیوه بر هر دو قول شاذ است [illegible] نزد جمهور دران هدایا و مطایا
و وجه شذوذ نزد بعضی مذکور آنست که واو لام کلمه مفرد اینها معلل است [illegible] ساهو بر صاحبان بصیرت مخفی
نماند که ذکر این قاعده در اصول معتل مسامحه است و محل بیان آن اصول مهموز است که [illegible] ابدال
همزه بیاست و مصنف علام خود نیز برین مسامحه اطلاع یافته در اصول کبریه بقواعد مهموز آورده [illegible]

در شافیه و ابو حیان در ارتشاف و زمخشری در مفصل و دیگر اهل فن نیز در اصول همین آورده اند و آنچه
عماد الدین لیکنی در توجیهش میگوید که مقصد اصلی درینجا بیان قاعده دیگرست و آن اینست که هر یائیکه
بعد الف مفاعل عوض همزه واقع شود در ما بعد آن یای دیگر آید یای اول را فتح دهند و ثانی را بالف
بدل کنند لیکن چون تصویر یائین مذکوره بدون ذکر ابدال همزه ممکن نبود لهذا کلام را بهمین قاعده مصدر
کردند توجیهی ست بنهایت رکیک زیرا که عبارت قاعده ازین معنی ابا می کلی دارد کما لا یخفی و نیز
ذکر موقوف علیه که از باب دیگر میباشد عادت مصنف آنست که آنرا در باب خود ذکر میکند چنانکه
بر ماهر این کتاب مخفی نیست و بر تقدیر تسلیم این توجیه وقتی درست میشد که اینجا موقوف و موقوف
علیه هر دو را ذکر میکرد حالانکه فقط موقوف علیه را ذکر نمود و ذکر موقوف که اصل مدعا درینجا همانست
ترک کرده و نیز قاعده همزه ابدالش بیای مفتوحه ست نه ابدال آن بیا بدون فتحه تا فتحه دادنش را قاعده
ثانی داخل مستقل سازند و لهذا مصنف علامه در اصول آورده تحمل یای مفتوحه آری تبدیل یای ثانی بالف در
اصول مستقل داخل ست لیکن حاجت ذکرش جداگانه نیست که این ابدال در قاعده قال و باع داخل
و لهذا کسی از اهل فن این قاعده را از قاعده ابدال همزه جدا نکرده **اصل دوازدهم** یائیکه بعد ضمه در
آخر فعل ست یعنی در آخر فعل حقیقة یا حکما واقع شود پس فعلیکه مشتمل بر تای تانیث بود داخل ست در آنکه
ما قبل تای عارضی حکم آخر فعل دارد و لفظ فعل در کلام مصنف بالکسرست نه بصیغه ماضی مضموم العین
چنانکه بعض شارحین گمان کرده اند و الا لفظ بعد ضمه مستدرک شود مثل نهی نهیا از کرم یا قبل حرف
تانیث لازم که در بنای کلمه داخل شد مثل رمیة بکسره کذا فی الارتشاف یا دو زائد فعلان
بفتح فا و ضم عین نحو رمیان بضم میم پس در امثله مذکوره نهو نهو و رموة و رموان واو شود بسبب
ضمه ما قبل و مخفی نماند که مصنف علامه درینجا فعلان بدون همزه آورده و در اصول رمیان و رموان
بجائیش ذکر کرده **اصل سیزدهم** این لام کلمه یعنی واو و یای ناقص و لفیف بدو امل ... جازم
مثل لم ودرامر حاضر معروف بیفتد و باتصال ضمیر فاعل در هر دو نون تاکید ثقیله و خفیفه
بیاز آید چون اُدْعُ مثال حذف واو در امرست که اصلش تدعو بود و مثال جازم مثل لم یدع اُدْعُوا

اصل دوازدهم

اصل سیزدهم

اُدْعُوَا بصیغهٔ تثنیه و جمع مثال یا زآمدن محذوف باتصال ضمیر فاعل ست لیکن واو باز آمده در جمع بسبب
یا فتن قاعدهٔ دیگر محذوف گردید اُدْعُوَنَّ مثال باز آمدن واو محذوف باتصال نون تاکید اُدْعُوَانِّ
اُدْعُنَّ مثل تثنیه و جمع با نون تاکید که واو محذوف در آنها باز آمده و در جمع بقاعده دیگر محذوف گردید
ولم یَقِ وَقِ مثال جازم و امر از لفیف **اصل چهار دهم** یای آخر مفاعل بوزن صحاری رفعا وجرا
بیفتد و بدل لش تنوین آید نحو جوارٍ و جوارٍ ظاهر آنست که قوله جواری بضم یا و کسر آن مع تنوین مثال
اصل ست و شارحین این کتاب بالاتفاق بفتح یا مثال حالت نصبی قرار داده اند و این احتمال
نهایت مستبعد ست بسه وجه اول آنکه مصنف نصبی را بیان نکرده است تا حاجت تمثیلش می افتاد
دوم آنکه کلام در اصول معتل ست و در حالت نصب تعلیل واقع نشده سوم آنکه بیان حالت نصبی آن
تعلق باین فن ندارد فضلا عن هذا الکتاب آری محل آن نحو ست و قوله جوارٍ مثال معلل ست و در
آن اختلاف ست نزد زجاج چون اعلال متعلق بجوهر کلمه رفعا وجرا مقدم بر عدم انصراف است
که بعد تمامیت کلمه عارض میشود اصلش جواریٌ بضم یا و کسر آن با تنوین بود اولا ضمه را بجهت ثقل بعده
یا را باجتماع ساکنین حذف کردند تا جوار بر وزن سلام و کلام مفرد منصرف باقی ماند بر صیغهٔ منتهی الجموع
که مؤثر در منع صرف همان صیغه ست و تنوینش تنوین انصراف است همچنانکه قبل اعلال بود
و نزد مبرد عدم انصراف مقدم بر اعلال ست پس اصلش جواریٌ بالضم والکسر مع التنوین بود بعده بعدم
انصراف جواریُ بضم یا و کسر آن بدون تنوین شد پس ضمه و کسره بر یا ثقیل دانسته انداختند و عوض
آن تنوین آوردند و یا را باجتماع ساکنین حذف کردند تا جوارٍ شد و نزد خلیل و سیبویه یا را بعد حذف
حرکتش حذف کردند بسبب آنکه در غیر منصرف یائیکه ما قبلش مکسور باشد ثقیل میباشد و عوضش
یعنی یای محذوفه تنوین آوردند تا جوار شد و چون تحقیق آنست که حرف محذوف بسبب تعلیل
قیاسی مثل ملفوظ میباشد پس جوار بر وزان مفاعل تقدیرا غیر منصرف ست و تنوینش تنوین عوض نه
تنوین انصراف و لهذا اعراب بر رای آن جاری نمیشود و التفصیل فی رضی الکافیة اما ازبانت ایشه
رفعا یا تنوین درین س قد کادَ یذهبُ بالدنیا ولذتها + موالیّ ککباش العُوس سُحّاح + دیجه

باتنوین درین شعر ؎ ما ان رأیت ولا اری فی مدتی * کجواری یلعبن فی الصحراء * از ضرورات
شعریه است فائده مصنف علام در شرح اصول می آرد یای آخر مفاعل مذکور پنج قسم ست
یکی اصلی غیر مبدل از حرفی مثل جواری دوم اصلی بدل از واو نحو مجالی جمع مجلی سوم زائد غیر مبدل نحو عفاری
جمع عفریه چهارم مبدل از واو نحو حناذی جمع حنذوده پنجم زائد مبدل از الف نحو سعالی جمع سعلاة

اصل پانزدهم اندر یای آخر مفاعیل روا است که یکی بیفتد و دیگری حکم یای مفاعل
مثل جواری یابد نحو صحاری بتشدید الیاء جمع صحراء چون خواستند که جمعش بر مفاعیل سازند بعد حرفین الف
جمع فزودند و الف مفرد بسبب کسره ماقبل یا شد و همچنین همزه تابع آن یا گردید و یا در یا ادغام یافت صحاری
بتشدید یا شد الا اگر بقاعده مصدره یکی را از دو یای آن حذف کنند صحاری مثل شود پس صحار مثل جوار
سازند اصل شانزدهم بنی طی در بقی مثل علم دعی مجهول بقا و دعا گویند ای کسره ماقبل یای
متطرف را بفتح بدل کرده یا را الف مینمایند فاضل جاربردی گوید این تصرف مخصوص بافعال ست لهذا
در قاضی قاضا نگویند راقم الحروف گوید خصوصیت این قاعده بافعال غلط ست آری عدم جریانش در قاضی
مسلم زیرا که ابوحیان در ارتشاف می آرد این قانون بطور جواز در دو اصل باشد یکی فعل ماضی ثلاثی
مجرد دیگر انچه بر وزن فاعله باشد مثل جاریه و ناصیه و کاسیه و بادیه که در ینها جاراه و ناصاه و کاساه
و باداه گویند و دراوده جمع واو نیز اودات آمده مگر درین وزن قیاسی نیست تا در ارشیه و اکسیه نیز جاری
نمایند اما غیر بنی طی در جمعیکه بر وزن مفاعل باشد جائز دارند نه در غیر آن پس در معایی جمع معیبه و مداری
جمع مدری معایا و مدارا گویند و انچه ابن مالک در ایت الراضی الراضا از بنی طی نیز گروه از ایشان منقول نیست
انتهی محصله اصل هفدهم بنو حارث و بعضی دیگر از قبائل یمن مثل خثعم و زبید بجای واو و یای
ساکن بعد فتحه الف خوانند ای جوار چون تاب اصله توبة وَإِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ علی ما فی قرارة
واحدة اصله هذین وَانَّ ضَارِبَانِ اصله ضاربین و من احب کرمتاه اصله کرمته اصول مضاعف یعنی لفظیکه
در اصول او دو حرف یکجنس باشد کما سبق تفصیله فائده بیشتر در مضاعف ادغام واقع می شود و لفظ

ک ه ندت الریح الترب غیره تذرده و تذریه و نیز واو و یای سفینه « صحاح برد است خاک را ۱۲ منه

اصل پانزدهم
اصل شانزدهم
اصل هفدهم
اصول الفاظ مضاعف

ادغام نزد کوفیه از افعال و نزد بصریه از افتعال ست اصلا ادتغام و بهر تقدیر معنیش در لغت در آوردن
چیزے درون چیزے باشد گویند اَدْغَمْتُ الثیاب فی الوعاء و اَدْغَمْتُ اللجام فی الفرس جامها را
درون ظرف گذاشتم و لگام در دهن اسپ کردم و در اصطلاح دو حرف را دفعةً از یک مخرج خواندن
یعنی ساکن را در متحرک چنان متداخل سازند که حرف واحد گردد بنهجیکه زبان ادائش را از حرف واحد زائد
واز دو حرف کمتر بود و این تصرف اگرچه بظاهر تشدد و ثقالت دارد اما بتحقیق از قسم تخفیف ست زیرا
که در خواندن دو متجانس رجوع بمخرجی باشد که یکبار بدان ناطق بود پس ما نا بحرکتی بود که رونده از جائیکه
قدم برداشته است باز گرا رد و رجعت قهقری نماید و این معنی شاق میگذرد و ادغام ما نا بحرکتی باشد
که رونده جائیکه قدم گذاشته ست اندک توقف کرده بردارد و شک نیست که این حالت سهل تر از
سابقه ست **فائده** میان مضاعف و مدغم یعنی کلمهٔ که درو ادغام باشد نسبت عموم من وجه ست زیرا که
گاہے دو حرف یکجنس ادغام نپذیرد نحو مددن و گاہے مدغم مشتمل بر دو حرف یک جنس نباشد بل
متقارب[له] المخرج یا صفت نحو عبدت و اشبه اصلها عبدت و اشتبه و تصادق هر دو ظاهر ست نحو مد
و مصنف علام درین کتاب ادغام متقاربین را ذیل بیان مخارج و صفات گردانیده است و مضاعف را
جداگانه آورده و این احسن ست و آنچه در اصول همه را در ادغام ذکر کرده زیرا که اندراج کما ینبغی در ان ادغام
نمی شود تحت الادغام نازیباست اگرچه توجیهش ممکن ست **اصل اول** چون دو حرف یکجنس صحیح یا حرف
علت یا همزه در یک کلمه حقیقةً یا حکماً بهم آیند و اول ساکن بود و دوم متحرک یا ساکن بسکون وقف
که حکم متحرک دارد ادغام واجبست و شرائط و موانع ادغام که در آخر فصل بیاید درین قواعد نیز ملحوظ بوده اند
مثال یک کلمه حقیقةً مثل مُدَّ و شدَّ مصدر در حالت وصل و وقف و مسلّیَّ و یدیَّ مثال یک کلمه حکمیه ست
که یای متکلم از شدت اتصال با مضاف مثل کلمه واحده گردیده و اگر اول متحرک است و دوم ساکن
بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم است نحو قَرَّ وَدَّ وَ دَابَّ اول مثال متحرک ثانی نه

له درین قسم نظر ست زیرا که در حالت تقارب مخرج یا صفت یعنی قبل از ابدال حرفی بجانس ادغام یافته نمیشود پس همچنانکه دو حرف از
یکجنس نیستند ادغام نیز یافته نشده و بعد ابدال هر دو صادق ست جواب آنکه این نسبت باعتبار اصطلاح ادغام دو حرف یکجنس ست منه نور الله مرقده

بعارض و ثانی مثال ساکن ثانی بسکون وقف پس در تمثیل و مثل لف ونشر غیر مرتب ست و مراد از لازم و واجب واحد ست واختلاف عبارت برای تفنن و مراد از متحرک بحرکت عارض آنست که حرکتش بسبب کلمهٔ منفصل مستقل در تلفظ باشد مثل اُمْدُدِ القوم ولن یحییَ که حرکت حرف ثانی در اول بعارضه اجتماع ساکنین بسبب اتصال کلمه دیگر و در ثانی بسبب ناصب پیدا شده وادغام دربنها ممتنع ست مگر دو نحو اقتتل ای در همه باب افتعال که عینش تای مثناة باشد و حَیِیَ جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف و مجهول مجرد باشد و همچنین است حال اُحْیِیَ و اُستُحْیِیَ ماضی معروف و مجهول از افعال و استفعال و حُوْوِیَ ماضی مجهول از مفاعله باجتماع ساکنین و در باب اِحْوَوَی که ادغام دربنها جائز است نه واجب تا فک ادغام رافع التباس افتعال و افعلال یا تفعیل باشد و لهذا کسرهٔ قاف و تا یا هر دو در افتعال و حا و واو یا هر دو در افعلال آمده و مصنف علامؒ در وجه جواز ادغام افتعال میگوید که اجتماع تای زائده یا اصلیه مشابه اجتماع مثلین متحرکین از دو کلمه شده وادغام در دو کلمه جائز ست و در احووی میگوید تا تعلیل در عین ناقص لازم نیاید و این توجیه مخدوش است زیرا که واو معلل در احووی در لام کلمه نیست بل زائد ست و بالفرض[1] تعلیل در عین ناقص مطلقا ممنوع ست لزوما باشد یا جوازا پس در صورت جواز ادغام جواز تعلیل عین ناقص متصور شود و این هم ممنوع است معهذا تعبیر بناقص ناقص ست عین لفیف مقرون باید گفت مگر آنکه گفته آید تعلیل در عین ناقص حقیقة ممنوع ست و در عین ناقص حکما جائز و ناقص بر لفیف هم صادق ست فائده الفاظی چند برای دلالت بر اصل با وجود شرائط وجود ادغام بر اصل خود گذاشته شده اند نحو قطط شعرهٗ مویش بسیار پیچدار شد و ذببت المرأة موبر پیشانی زن روئید لححت العین هر دو جای همه چشم چرک آلوده شد ضبب البلد شهر صاحب سوسمار بسیار گردید الل السقاء مشک متغیر شد صکک الرجل زانوی مرد بر همدگر زد لششت الدابة منش بر آورد دابه و آن چیزیست که بر آید در پای دابه حجم دار مگر مثل استخوان سخت نباشد کذا فی الصحاح و اینها بطور ندرت در نثر یافته میشود و در شعر مثل الاجلل و اطلل نیز آمده کذا فی الارتشاف و آنست ؎ الحمد لله العلی الاجلل + و همچنین ست ظننوا درین بیت ؎ مهلاً اعاذل قد جربت

[1] یعنی اگر تسلیم کرده شود که واو مذکور لام کلمه است گوئیم که این تعلیل بالفرض است ۱۲ یاران ملامت کننده تحقیق آزموده خلق مرا ۱۲ منه

من خلقی « ابی اجود لا قوام وان ظلنوا ای بخلوا دوم اگر چنان بنود یعنی باوجود تحرک اول ثانی ساکن بسکون وقف یا متحرک بحرکت غیر عارض نباشد پس اگر حرکت عارض دارد ادغام روا ست نحو امدُدُ القومَ ومُدِّ القومِ زیراکه حرکت دال ثانی بعارضه اجتماع ساکنین پیدا شده است واگر سکون لازم دارد که گاهی متحرک نباشد ادغام ممتنع ست نحو مَدَدْنَ مگر در لغت بنی بکر که اول را ساکن کرده در ثانی ادغام کنند و فتح دهند چون مَدَّنَ و یمدّن در مَدَدْنَ و یمددن و مدّتُ در مددتُ مخاطب و متکلم و بعضی بعد حرف ثانی الف افزایند و بعضی نون پس گویند مدّاتَ و یمدّانَ و یمدّنَّ و یُمدّنَّ بتشدید دال و نون و اگر سکون عارض دارد ادغام جائز است بتحریک کسره زیراکه کسره اصل ست در تحرک ساکن یا فتحه لان الفتحة اخف الحرکات والسکون ایضا خفیف وضمه هم اگر حرف اول ضمه دارد برای حصول مناسبت حرکتین هر دو حرف و ادغام جائز ست بلا تحریک در حالت وقف زیراکه اجتماع ساکنین در وقف جائز ست نحو مُدُّ بصیغه امر که در هر چهار حالت جائز ست بخلاف فرّ که ما قبلش مضموم نیست لهذا سوای ضمه سه حالت دران جائز ست اصل دوم ادغام متحرک اول از دو متجانس باسکان بلا نقل ست اگر ما قبل او هم متحرک است نحو مَدَّ و فرَّ اصلهما مَدَدَ و فَرَرَ حرکت اول دو متجانس را افگنده اول را در ثانی ادغام کردند یا مدّه یعنی ما قبل متحرک مده ست نحو حاب و حوب در مجهول هم ادغام بحذف حرکت متحرک اول ست با وجود ساکنین علی حده که جائز ست و یای تصغیر در حکم مده است نحو دویبة و خویصة و گونه ای اگر ما قبل متحرک و مده هر دو نباشد بل ساکن صحیح یا لین غیر مده باشد با نقل حرکت بما قبل نحو یَمُدُّ اصله یمدُدُ حرکت دال اول بمیم داده در دال ثانی ادغام کردند مثال حرف ساکن صحیح ست اما مثال حرف علت غیر مده نحو یودّ اصله یودد فتحه دال اول را بواو داده در دال ادغام کردند اصل سوم در دو حرف از دو کلمه ادغام اول ساکن غیر مده صحیح باشد یا حرف علت غیر مده واجب ست سبب وجود علت ادغام و قلت تصرف نحو اُذْکُرْ رَبَّکَ و اُوْ وَ زَنُوهُم و قوله غیر مده احتراز ست از مثل قالوا و ما لنا و فی یوم که دران ادغام نمی کنند و ادغام متحرک اول با متحرک ثانی جائز ست سبب

سلمه تحقیق بخشش سکینم تو مارا اگرچه آنها بخل کنند ۱۲ منه نور الله مرقده

علت ادغام و عدم وجوب بسبب لازم آمدن تصرف نامد که حذف حرکت اول ست اگر ما قبل او
ای ما قبل حرف اول متحرک نیز متحرک است تا اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم نیاید برابرست
که متحرک مذکور حرف صحیح باشد نحو لاتامنّا اصله لاتامننا بضم النون الاول که میم در ما قبلش نیز متحرکست
نون اول را ساکن کرده در ثانی ادغام کرده یا مدّه وددوم متحرک نحو داراٰبه وتمیدّ دیهر و محمودّ دیار
یا ادغام همزه و دال با اجتماع ساکنین علی حده و در حکم مده است حرف علتی که ما قبلش فتحه است
نحو ثوب تشنیر زیراکه حرف لین اگرچه حرکت ما قبلش موافق او نباشد خالی از نحو مدنی باشد و هرگاه ما بعدش
ادغام یابد پس مد ظاهر گردد قال المصنف فی شرح الاصول ۔ اِلّا یعنی اگر ما قبلش متحرک یا مده نباشد
بل حرف صحیح ساکن بود یا دوم متحرک نباشد بل ساکن نه یعنی ادغام جائز نیست نحو قرم مالک
وقال الحسن وضرب ابن عمر و اگر گوئی لفظ شهر رمضان در قراءتی با دغام آمده و ما قبل اول دو
متجانس نه متحرک ست نه مده گوئیم در قراءت مذکوره رای اول بتحقیق حرکت مختلسه دارد یعنی
بعض حرکت و چون بعض قریب سکون میباشد تشبیها و مجازا اطلاق حرکت بر و کرده اند قال المصنف
قال المصنف علام بعد فراغ از قواعد ادغام شروع در موانع و شرائط آن میکند شرط ادغام چند چیزست
اول آنکه اعلال مزاحم ان نشود یعنی اگر قاعده ادغام و اعلال دران هر دو ممکن باشد و در صورت
اعلال یعنی تبدیل حرف علت قاعدهٔ ادغام باقی نماند درینصورت ابدال نمایند نه ادغام زیرا که
تخفیف در و بیشترست از ادغام چنانکه دانستی پس جائیکه ابدال ممکن بود ادغام نشود نحو اِدْعَوی
وارعوی اصلهما ارعوو ارعوو واو ثانی بالف بدل شد و دوم لَبْس بالفتح بمعنی التباس نبود ای
عدم اسم یعنی بر تقدیر ادغام التباس اسمی باسمی دیگر لازم نیاید و قید اسم برای احترازست از فعل و
شبه فعل که التباس دران ممنوع نیست بسبب ثقل مفهوم فعل و مشتق نحو اقتتل از باب
افتعال که ادغام دران جائزست اگرچه التباس آن با قتّل ماضی تفعیل لازم می آید متعذر رفع
التباس ماضی از فعل مضارع و بعض صیغهای دیگر که دران ادغام نشود ممکن ست مثل صیغهٔ
جمع مونث غائب که دران فک ادغام بود نحو مَدَدْنَ و منع التباس مذکور بر تقدیر نیست که

بامتحرك اول باشد یعنی اگر اول ساکن است دران ادغام کنند نحو سَبَبٌ بالتحریک بمعنی رسن و علت زیرا که اگر درو ادغام سازند التباس به سَبّ بمعنی دشنام لازم آید و سوم حرف اول هاء سکته نباشد و سکته عبارتست از هائیکه در وقف آرند و گاهے در وصل که اورا حکم وقف داده باشند نیز آرند نحو عدوّ به هلك زیرا که در صورت ادغام فائده هاء که انفصال ست باقی نخواهد ماند چهارم حرف اول مده نحو قالوا و مالنا و فی یوم مگر این شرط را مصنف علام درینجا فراموش کرده و در اصول موجود و پنجم حرف اول بدل از همزه نباشد وجوبا نحو اووی ماضی مجهول یا مضارع متکلم معلوم یا مجهول از ایوا آریا جوازا نحو رُوْیِی و رِیْیا زیرا که ابدال همزه بواو درین امثله به نیت ادغام نبوده ست مگر بعضے در رُوْیِی و رِیْیا جائز داشته اند و در قراتی نیز آمده اثاثا و رِیّا و ششم حرف اول بدل از الف نباشد نحو قُوْوِل ماضی مجهول قاول و هفتم حرف اول مدغم فیه نباشد نحو حُبِّب زیرا که بای ثانی مدغم فیه که ادغامش اصلی ست اگر در ثالث مدغم نشود و الا انفکاک ادغام اصلی لازم آید پس قوله نباشد متعلق ست بهر یک از های سکته و بدل از همزه والف و مدغم فیه و هشتم حرف دوم برای الحاق نبود تا ملحق بر صورت ملحق به باقی ماند نحو قَرْدَد ملحق بجعفر مکان درشت مرتفع و جلبب ملحق بدحرج بامتحرك اول احترازست از نحو جلبّب اصله جلبیب ملحق بقمطر که ادغام درو باوجود الحاق ممنوع نبود و چون مصنف علام از شرائط ادغام فراغت یافته حالا در موانع ادغام شروع میکند ممتنع است ادغام نحو دَدَن و بَبْرَ ای در اول کلمه خواه اصلی باشد نحو ددن یا حرف اول زائد بود مثل بای جاره نحو ببدر و وجه امتناع لزوم ابتدا بساکن ست مگر در تَتَنَزَّل و تَتَبَاعَد مضارع تفعل و تفاعل که بعد متحرك اتفاد یا بعد مدّ ادغام جائزست نحو فتّنزّل و فتّباعد و قالو اتّنزّل و قالوا اتّباعد و ازانست قوله تعالی در قراءتی لاتّناجوا با ادغام و اجتماع ساکنین ممتنع ست در حد ذهن که در یک کلمه یا دو کلمه گردد مجن شده الوضع ای الادر موضع واحد کتشدید در اصل وضع آن داخل ست که واجب ست نحو سُلّ و سُلّ ماضی معروف و مجهول از تفعیل دلال مثل شدّ و هذا هو مذهب الجمهور و کسانیکه در هم تیق کلمه

¹ ایوا جای دادن ریا حسن المنظر کذا فی الصراح منور الله قبره ² ددن بازی ³ بند نام مقام ⁴ کذا فی انتخاب من شرح الاصول ۱۲ منه

تخفیفی از تخفیفهای مذکوره اصول همزه نمی سازند نزد ایشان ادغام اول ساکن واجبست نحو لم یقرأ ابوه ومتحرک جائز نحو یقرأ اخوه و اُستُلا انا ه

فصل در بیان

در بیان مخارج و صفات حروف بدانکه مصنف علام درمیان ادغام متجانسین وادغام متقاربین بیان مخارج وصفات حروف را ازینجهت آورده که ادغام متقاربین موقوف ست بربیان مخارج وصفات زیراکه تقارب در مخرج بود یا در صفت و چون قرب مخرج بمنزله ذات ست وقرب صفت بمنزله صفت لهذا بیان مخارج را بر صفات مقدم کرد فائده حروف هجا در کلام عرب بست و نه ست الا مبرد بست و هشت میگوید و همزه را خارج میکند واز حروف مذکوره حرف ظای معجمه مخصوص بزبان عرب ست که در کدام زبانی از لغات عجم یافته نمی شوند بعضے حاے مهمله را شریک ظا مینمایند و اصمعی گوید در رومی وفارسی ثای مثلثه ودر سریانی دال مهمله نبود و عین وصاد وضاد وقاف وطا وتا نیز مخصوص اند بکثرت استعمال در کلام عرب اما در بعضے از لغات عجم بطور ندرت یافته میشوند و بسیاری از لغات عجم از آنها نیز خالی باشند و نیز همزه در اوسط کلمه و آخر آن مخصوص بزبان عرب ست و در زبان عجم جز در اول کلمه یافته نشود کذا فی الرعایة لابن ابی طالب المکی اقم الحروف گوید همزه وسطیه در کیکاوس[۱] لفظ فارسی موجود ست مگر آنکه این را از قسم شاذ ونادر شمارند پس ازین باید دانست که مخرج حروف علی الاطلاق دهن آدمی ست و هر چند بحقیقت مخرج هر حرف جداگانه ست والا حروف نیز متحد باشند لیکن اهل فن برای مخارج تقریبے که حروف هر مخرج باهم اتصال دارند دو تقسیم مقرر کرده اند اول اجمالی و آن سه قسم دارد حلقی و وسطی وشفوی دوم تفصیلی و آن نزد جمهور شانزده[۱۶] قسم ست و نزد خلیل هفده[۱۷] بزیادت مخرج حروف هوائی که هوای جوف دهن و فضای آن را مخرج قرار داده و نزد قطرب و فرا و ابن درید چهارده[۱۴] زیراکه ایشان مخرج را و لام و نون را واحد قرار داده اند ابوحیان در ارتشاف میگوید و هو الظاهر من کلام الخلیل[۲] و مصنف دریناب مذهب جمهور اختیار کرده شانزده مخرج شمرده چنانچه میگوید حلق مخرجه هفت حرف است واین اشاره ست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی و حلق باعتبار تقسیم تفصیلی سه[۳] حصه دارد اول اقصای

[۱] بمعنی عادل و صیل و نجیب چه کے بمعنی عادل و کاوس بمعنی اصیل و نجیب و نام یکے از چهار پسر کیقباد کذا فی البرهان[۱۲] منه نور الله مرقده

ای منتهایش به نسبت دهن و شفتین مخرج ست مر همزه و ها و الف ۱۲ ابوحیان در ارتشاف می آرد بر سه حروف مذکوره در یک رتبه اند و ابو الحسن اخفش گوید همزه اول ست و ها و الف در رتبهٔ واحده و ابو العباس و عمار مهدوی و غیر ایشان بر آنند که همزه اولست باز الف باز ها و بعضے بر آنند که ها مقدم ست بر همزه و ابو الحسن شریح میگوید حروف حلقی همگی شش ست و الف هوائی که مخرج ندارد و قد روی هذا عن الخلیل و دوم میانش مر عین و حا را بترتیب کما هو الظاهر من کلام سیبویه و المنصوص من قول بن ابی طالب المکی اما ظاهر کلام المهدوی و منصوص کلام شریح بالعکس کذا فی الارتشاف و سوم ادنایش مر غین و خا ی معجمتین را بترتیب کما یظهر من کلام سیبویه و ابی الحسن الاخفش لیکن صاحب رعایه بالعکس میگوید و ابن خروف بر آنست که سیبویه در میان مخرج واحد قصد ترتیب نکرده و مخرج چهارم مخرج قاف اقصای زبان به نسبت دهن و شفتین و محاذی ان از حنک اعلی یعنی مجموع این هر دو چیز یک مخرج ست و شریح گوید مخرج قاف اول لهاة[1] ست متصل حلق اگر گوئی حنک عبارت از کلام دهانست یعنی سقف دهن و آن جز اعلی نباشد پس تقیید حنک با علی بیفائده است گوئیم اطلاق حنک بر اعلی و اسفل هر دو مستعمل میشود صاحب قاموس گوید الحنک محرکة باطن اعلی الفم من داخل و الاسفل من طرف مقدم اللحیین پس تقیید اعلی برای احتراز ست از اسفل و پنجم مخرج کاف مقابلهٔ آن[2] قاف یا مخرج آن از زیر و بالا مثل مخرج قاف و ششم مخرج جیم و شین و یای مثناة تحتانیه وسط زبان است و محاذی آن از حنک اعلی و سیبویه وسط حنک اعلی را بیان کرده و نزد خلیل یا هوائیست که مخرج ندارد مثل الف کذا فی الارتشاف و مهدوی گوید شین متصل کاف ست و جیم و یا متصل شین و هفتم مخرج ضاد اول یکی از دو حافه[3] ی جانب زبان با اضراس متصل آن اول یکی از دو حافه قوله متصل آن باضافت صفت اضراس ست یعنی مخرج ضاد یکی از دو جانب زبان ست مع اضراس متصله اش باید دانست که دندانهای انسان در اکثر افراد سی و دو باشند و اقسامش چهار

---

[1] لهاة گوشت پارهٔ آویزان در حلق ۱۲ منه [2] یعنی کلمهٔ آن اشاره بجانب قاف ست یا مخرج قاف ۱۲ منه نور الله مرقده [3] یعنی این اشارت ست باول یکے از دو حافه ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + + + + +

اول ثنایا یعنی دندان پیشین جمع ثنیه مثل خطیه وآن چهار باشد دو زیر ودو بالا که محاذی وسط لبها
ومتوسط دندانهاے در جانبین باشد قسم دوم رباعیات وآن نیز چهارند بعد ثنایا دو بالا ودو زیر
یعنی یکیک در هر دو جانب از یمین ویسار زیر وبالا واینها را قواطع نیز نامند قسم سوم انیاب یعنی دندان تیز
نوکدار وآن چهار باشند در جانب رباعیات واینها را کواسر نیز گویند وبواقی بست دندان را اضراس
گویند که در هر جانب زیر وبالا یمین ویسار از ان پنج باشد وآن سه قسم ست چهار را از ان ضواحک که هنگام
ضحک ظاهر میشوند ودوازده را طواحن یعنی دندان آسیا وچهار را نواجذ گویند ودندان عقل وحلم نیز نامند
ودر بعض افراد نواجذ نباشد درینحالت همه دندان بست وهشت بود ودر بعضی افراد نواجذ هشت باشد
ودرینصورت اعداد دندان سی وشش بود وچون ازین تفصیل مصداق اضراس متحقق گردید پس مخرج ضاد
کرانه زبان واضراس در چیز ست یعنی ابتدای کرانه زبان جانب حلق از جائیکه محاذی اضراس شده
تا آخر مقامیکه محاذات اضراس منقطع گردیده مع اضراس بالا مخرج ضاد ست وچون این مقام استطالت
دارد ولهذا ضاد را مستطیل خوانند باعتبار آنکه مخرجش مستطیل ست وصوت هنگام ادائش در منافذ اضراس
تفشی نیز پیدا میکند ومانند حروف قلقله منضغط میگردد کذا فی الرضی وغیره وابو حیان در ارتشاف
می آرد ضاد نزد اکثر از جانب الیسر باشد ونزد اقل از جانب الیمن کلام سیبویه بر بودنش از هر دو
جانب دلالت دارد ومصنف میگوید کلام سیبویه مشعر برآنست که اکثر جانب الیمن باشد واز کلام سیرافی
معلوم میشود که جانب الیمن معتاد برآوردن ضاد صحیحه ست نه جانب الیسر ولهذا اخراج ضاد ضعیفه
از الیسر امیسر ست نه از الیمن وضاد ضعیفه گاهی مشابه بصوت ظای معجمه وگاهی مخلوطا التلفظ بین الضاد
والظا باشد کما لایخفی علی من طالع الرضی وغیره من کتب الفن وملا علی قاری در شرح مقدمه میگوید
ادای ضاد از هر دو جانب معا از مختصات حضرت عمر رض ست وآنچه بعض شارحین حدیث انا افصح
من نطق بالضاد نقل کرده اند حفاظ حدیث تصریح کرده اند که حدیث مذکور موضوع ست قوله مخرج

هشتم لام اسفلها ان یعنی اسفل مخرج ضاد یا اسفل ضاد تا آخر کناره زبان ومحاذی ما ان نحتك
اعلی که بالای ضواحک وانیاب ورباعیه وثنایا باشد واین مقام نیز ممتد ست لهذا گفته اند

کہ مخرج لام وسیع ترست از مخارج ہمہ حروف و نہم مخرج را مقارن آن مخرج لام یا مقارن لام و دہم
مخرج نون و آن مجموع دو چیزست یکی موضعی مقارن مخرج را جانب این و دوم خیشوم یعنی
باطن بن بینی و ابوحیان در ارتشاف مخرج نون را از مخرج را مقدم آورده و در مخرج را گفته من طرف
اللسان بینہ و بین ما فویق الثنایا العلیا غیر انہ ادخل فی ظهر اللسان قلیلا من النون و یازدہم مخرج
طا و دال مہملتین و تای مثناة فوقانیہ طرف زبان حالیکہ صاعد باشد جانب حنک اعلی و اصل
دو ثنیۂ علیا این ہر دو مخرج سہ حرف مذکور بترتیب ست و این ہر سہ را ذولقیہ نیز گویند چہ ذوق
اللسان نوک زبان باشد و این ہر سہ از نوک زبان پیدا شوند و خلیل این نام را بر لام و را و نون گذاشتہ است
و دوازدہم مخرج صاد و زا و سین متوسط این سہ حرف معجمہ و طرفین مہملہ ست طرف زبان و طرف
ثنایای سفلی یعنی نوک زبان و نوک دو دندان پیشین زیرین مخرج حروف مذکورہ ست مصنف از کافی و
ہادی می آرد کہ زمخشری زا را بر سین مقدم آوردہ و صحیح تقدیم سین ست بر زا و سیزدہم مخرج ظا و ذال
معجمتین و ثای مثلثہ طرف زبان و طرف دو ثنیۂ علیا کذا فی الارتشاف و مصنف این قول را
بصیغہ تمریض آوردہ و طرف زبان و طرف ثنایای علیا علی الاطلاق مذہب راجح قرار دادہ حالانکہ ثنایای
سفلی را در مخرج آنہا مداخلتی معلوم نمی شود کما لا یخفی علی المجود[1] و این حروف وسطیہ را لسانیہ گویند کہ
در ادای آنہا لسان را مداخلت ست اگرچہ تنہا کافی نباشد بر خلاف حروف باقیہ کہ زبان در ادای
آنہا دخل ندارد و چہاردہم مخرج فا باطن لب زیرین بدانکہ لب را دو جانب ست یکی ظاہر کہ بر آن
موہاے عنفقہ[2] میروید دوم باطن کہ بر آن لب بالا منطبق میباشد کہ مخرج فاست و طرف دو ثنیۂ
بالا یعنی ہر دو ہم مخرج فاست و پانزدہم مخرج بای موحدہ و میم و واو ما بین دو لب مگر در
ہر دو اول ہر دو لب منطبق باشد نہ در واو و بر مجودین ماہرین مخفی نیست کہ مخرج با و میم ہر دو لب است
و مخرج واو ساکن ما بین ہر دو لب و مخرج واو متحرک طرف دو ثنیۂ بالا و باطن لب زیرین و در خیشوم
را دخلی ست در میم ساکن نہ در متحرک زیرا کہ وی غنہ دارد و شانزدہم مخرج نون مخفی خیشوم صوت

[1] مجود صاحب تجوید ۱۲ منہ [2] عنفقہ مویکہ میان لب زیرین و ذقن باشد کذا فی الصراح ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ -

ودر نون ظاهر خیشوم جزو مخرج بود کما مر نون خفی عبارت ست از نون ساکن خفی که در وسوای
غنه باقی نمانده باشد مثل مِن تمیم و من قال که درین هر دو اگرچه نون بقاعده یرملون بیا و واو
مبتدل شد و از همین قبیل ست نون تنوین مثل وجوه یومئذ که بیا مبتدل گردیده لیکن غنه جزو خیشوم
باقی مانده که با حرف مبتدل منه ملفوظ میشود اگر گوئی ابن حاجب شافیه و بعضے دیگر این نون را از
حروف مفرده نشمرده اند بل از حروف مرکبه و متفرعه که از اختلاط صوت حرفی با حرفی دیگر پیدا شوند
مصنف چرا اینجا از حروف مفرده قرار داده گوئیم بعضے این حرف را از حروف منفرده ازینجهت
قرار داده اند که تعریف حرف مرکب بر وصادق نیست چه مرکب عبارت ست از حرفیکه مخلوط
التلفظ میان دو حرف باشد چنانکه رضی گوید با شربها صوتا من غیرها ای باختلاطها و مخرج نون
خفی مرکب از مخرج دو حرف نیست بل جزو مخرج نون غیر مخفاة ست که نوک زبان و حنک
اعلی و خیشوم باشد و مصنف تبعیت این مردم کرده است آری بعضی آنرا از حروف متفرعه میشمارند
زیرا که مخرجش از جنس مخارج حروف بسیط مذکوره نیست معهذا ادای غنه بغیر انضمام حرف دیگر
مثل یا و واو ممکن نیست پس گویا مخلوط التلفظ شد و لهذا ابن حاجب نون خفی را در حروف متفرعه
آورده نه در اصلیه مگر عجب ست از مصنف علام که در اصول خود از مفرده و اصلیه و مرکبه فرعیه هر دو قرار داده
و آنچه بعضے شارحین گفته اند که نون خفی اگرچه از حروف متفرعه ست همچو همزه بین بین و الف ماله لیکن
چون مخرج آن از مخارج اصول بود جداگانه شمرده شد بخلاف حروف متفرعه دیگر که مخرج آنها سوای
مخارج مذکوره نیست نهایت آنست که آنها بر مخارج اصلی خود نیستند نزد راقم الحروف مخدوش ست
باینکه همچنانکه بر حروف متفرع دیگر صادق ست که بر مخارج اصلی خود نیستند همچنین بر نون خفی نیز صادق
است که بر مخرج اصلی خود نیست بل بر جزو مخرج ست نهایت کار آنست که در حروف متفرعه
دیگر دو مخرج با هم مختلط شده و درین حرف بر جزو مخرج اکتفا رفته آری اینقدر میتوان گفت که نون خفی
از مخرج خود یا بیرون نهاده بخلاف حروف دیگر بل تحقیق آنست که این را حرف گفتن مجاز ست که

ف در زمخشری مفصل در حروف متفرعه میگوید النون الساکنة التی هی غنة فی الخیشوم نحو عنک و تسمی النون الخفیة و الخفیفة ۱۲ منه نور الله مرقده

بتحقیق حرفی نمانده وغیر از وصف غنه چیزے دیگر باقی نمانده وبذاته متلفظ نمی شود بل بتبعیت
حرف دیگر و ازینجاست که ابن ابو طالب مکی در رعایه می آرد فذهب النون عند الاخفاء وبقی الغنة
من الخیاشیم ظاهرة وابو حیان در ارتشاف میگوید مخرج الخیشوم وهو للنون الساکنة الخفیفة الخفاء التی
لم یبق الا الغنة واما الساکنة سکونا خالصا کالنون فی نحو لیضرب فی سیبویه یبیّن ان مخرجها مخرج النون
المتحرکة و باقی احکام و متعلقات این حرف در رسالهٔ مستی فی وجود غنه که نام تاریخی اوست ذکر کرده
شد من اراد الاطلاع علیها فلیرجع الیها فائده حروف نزد عرب دو گونه ست اصلیه چنانکه دانستی
و متفرعه و آن عبارتست از حروفیکه از اختلاط بعضے با بعضے حادث شود و مصنف در شرح اصول
اینقدر دیگر افزوده یا از قصر بر جزو مخرج حادث گردد تا نون خفی داخل حروف متفرعه باشد و حروف
متفرعه دو قسم ست اول فصیحه و آن سیزده حرف ست اول نون خفی مذکور دوم الف اماله مخلوط التلفظ
میان الف و یا نحو الهدی والعلی بر قرارت حمزه و کسائی در بسیاری از الفاظ قرآن سوم الف تفخیم مائل
بجانب واو بسبب قریش مثل الف صلوٰة و زکوٰة و حیوٰة و ازینجاست که ورش از نافع در صلوٰة
و مصلی و طلاق و بظلام بروایت اماله جانب واو کرده و اینمعنی در لغت اهل حجاز شائع ست و باعث
بران نفی کردن اماله بیاست و بعض نحویان گفته اند کتابت الف نحو صلوٰة بواو موافق همین لغت
است یعنی تا دلالت کند بر اماله اش بسوے واو چهارم صاد مهمله مخلوط بزای معجمه قبل دال و طا نحو فزدا
و زرطا در قصد السبیل و صراط که گویا مثل زا ملفوظ شود پنجم و ششم جیم و شین معجمه مخلوط التلفظ بزای مذکور قبل
دال نحو اجدر و اشدق هفتم شین معجمه مخلوط التلفظ با جیم قبل دال مهمله نحو اشدق هشتم و نهم و دهم همزه بین بین
یعنی مخلوط التلفظ میان همزه و الف و یا و واو امثله اش در فصل همز گذشت یازدهم لام مفخم در لفظ
الله بعد ضمه و فتحه و لامیکه بعد صاد و ضاد و طا و ظا مفتوح و مضموم و ساکن باشد نحو مصلی و ضلال
و طلاق و بظلام دوازدهم یای مخلوط التلفظ واو در مثل قیل و بیع باشمام یا بسوی واو سیزدهم سین
مهمله مخلوط التلفظ بزای معجمه نحو سقر اما غیر فصیحه که در قرآن مجید و کلام فصیح و بلیغ نیامده پس یازده است

له اجدر المکان گیاه ناک شد مکان اشدق کام کشاده ۱۲ اصرح یعنی خوش بیان و گویا ۱۲ منه نور الله مرقده

اول و ثانی بای موحده با فا و بالعکس مثل بور و فور و بدل و فدل بلخ و اصبهان و آن در فرس شایع ست
سوم جیم مثل شین مثل اجدر کا شدر اما عکس آن فصیح ست کما سبق چهارم صاد مهمله مثل سین نحو صبغ
لسبغ پنجم ضاد ضعیفه مثل ظا کما فی ضالین و این در لغت قومی ست که در اصل حروف آنها ضاد نیست
پس هرگاه بتکلف ادا میکنند ضاد ضعیفه از زبان شان بر می آید فارسی گوید پس ضعیف میشود اطباق
آن و این حروف گوید منحرف میشود زبان هنگام ادای آن از مخرجش بیمین و شمال و بعضی گویند ضاد
ضعیفه مثل تای مثلثه ملفوظ میشود پس گویند دراضرب . یدا اثرب زیدا ششم طای مهمله مثل تای مثناة
فوقانیه مثل طالب کتالب هفتم ظای معجمه مثل ثای مثلثه نحو ظالم کثالم هشتم کاف مثل جیم نحو کافر جافر
نهم عکس آن مثل جبل و کبل دهم قاف مثل گاف مثل قل و گل یازدهم واو مثل بای تحتانیه نحو مذعور
بمعنی مخوف و منشا حدوث این حروف در زبان عرب آنست که هنگام شیوع اسلام چون مسلمانان
کنیزان عجم را بتصرف خود آوردند اولاد شان زبان مادران خود را بزبان پدران خلط کرده متلفظ شدند
و در حقیقت حروف مذکوره از حروف عرب عرب نیستند پس همگی حروف مفردهٔ اصلیه و مرکبهٔ فرعیه فصیحه و غیر
فصیحه پنجاه و سه حرف ست اما این تعداد بحسب مشهور ست و رنه بعضی کم و بیش نیز گفته اند چنانکه صاحب
رعایه بر چهل و چهار اکتفا کرده یعنی متفرعهٔ فصیحه را منحصر در شش و غیر فصیحه را در نه دانسته و چون مصنف
علام از بیان مخارج حروف فارغ شد حالا در ذکر صفات شروع مینماید بدانکه جمله القاب حروف چهل و
چهار ست از انجمله ده لقب مشتق ست از اسمای مواضعی که حروف ازان بر می آیند مثل حلقیه و لهویه
و شجریه و اسلیه و نطعیه و لثویه و ذلقیه و شفویه و جوفیه و هوائیه حروف حلقیه معروف ست و لهویه
آنچه بلهاة یعنی گوشت پارهٔ آویزان در حلق تعلق دارد و آن قاف و کاف ست و شجریه جیم و شین
و یا ست که از شجر زبان پیدا شود که مصنف آنرا بوسط زبان تعبیر کرده و اسلیه صاد و زا و سین ست که
از اسلهٔ زبان یعنی طرف آن پیدا میشود و نطعیه طا و دال و تا ست که از قرب نطع اعنی غار اعلی یعنی
سقف حنک اعلی خارج شوند و لثویه که از لثه یعنی منبت سنان پیدا شود و آن ظا و ذال و ثا ست و ذلقیه
لام و نون و را باشد که از ذلق یعنی نوک زبان پیدا شود شفویه با و واو و میم ست که از هر دو شفت یعنی

لب خارج میشود و جوفیه و هوائیه حروف مد و لین اند که از جوف و هوای دهن می آیند و این القاب
ده گانه ابجاد خلیل بن احمد ست و باقی بیست و چهار صفت ست که از آنجمله هم نوزده صفت در اصول
و پانزده درین کتاب آورده اول مجهوره و آن جنس حرفیست که دم از جریان بندد هنگام
خواندن آن اگرچه متحرک خوانده شود زیرا که این حروف چون قوی الاعتماد بر مخرج اند نفس را از جریان
هنگام تلفظ باز میدارند اگرچه بعد آن باز جاری شود و لهذا حرفی ازینها خالی از آواز قوی و بلند نباشد
و همین ست وجه تسمیهٔ آنها بمجهوره زیرا که جهر در لغت بمعنی بلند کردن آواز ست اگرچه این حروف
باهمدگر درین صفت قوت و ضعف میدارند پس قاف و دال و طا قوی ترست از غیر آن اما نسبت
مهموسه همه قوی الاعتماد اند و مجموعه حروف مجهوره اینست ظل قو ربض اذ غزا جند مطیع یعنی سایهٔ تو گرم
شد هنگامیکه جهاد کرد لشکر مطیع یا معنی اینست روزانه تو گرم شد وقتیکه جهاد کرد لشکر مطیع و تو نام
شخصی ست و مجموعهٔ دیگر این ست ظل قند یضغم زر طاو اذ بغج یعنی روزانه قند میگزد تکمه طاوس را
وقتیکه کرشمه میکند و مهموسه سنت ضدان ای حرفیکه دم از جریان نه بندد اگرچه ساکن خوانده شود چون اث
واس و اینحروف نسبت مجهوره ضعیف اند اگرچه باهمدگر قوت دارند پس صاد و خا قوی ست از غیر
آن زیرا که صاد استعلا و اطباق و صفیر دارد و خا استعلا و اینهمه از صفات قوت ست اینحروف را
ازینجهت باین اسم مسمی گردانیده اند که همس در لغت بمعنی اخفاے صوت و آواز خفی مطلق و آواز خفی
اقدام ست و اینحروف نیز ضعیف و خفی باشند و رضی در وجه تسمیه میگوید زیرا که تلفظ مجهوره بدون نوعی
از جهر ممکن نیست بخلاف مهموسه که باخفای صوت نیز ممکن و اگر خواهی که امتحان و امتیاز تام درین هردو
نوع سازی بخوان قاقاقا قوقوقو قی قی قی ثقق بفتحات و ضمات و کسرات از حروف مجهوره و کاکاک
بسه کاف از مهموسه نظر کن که چگونه در اول دم از جریان بند میشود و در ثانی جاری میماند اگرچه اکثر
از حروف مجهوره نحو اند که صوت دران جاری ماند رضی گوید فاذا اشبعت الاعتماد وجری الصوت
کما فی الضاد والظاء والزاء والعین والغین والیاء فهی رخوة وان اشبعت ولم یجر الصوت کالقاف
والجیم والطاء والدال فهی مجهورة شدیدة انتهی پس عدم جریان که از لوازم مطلق مجهوره است در بعض

آن چگونه با جریان باهم گردد وازینجاست که بعضی از اهل فن حروف رخوه مذکوره را از مجهوره برآورده
در مهموسه داخل کرده اند وتا وکاف را بالعکس گوئیم در مجهوره عدم جریان نفس معتبرست ودر مهموسه جریان
آن وهر یک ازان عام ست ازینکه با جریان صوت باشد که داخل مفهوم رخوه ست یا نه چنانکه در شدیده
نه بینی که در ا د واض و آ غ که از مجهوره است دم بند میشود وآواز جاری میماند ودر اگ وات که از مهموسه ست
بالعکس پس شخصیکه بعض حروف مجهوره را داخل مهموسه وبالعکس کرده است ازین دقیقه غافل ست
ولی بتحقیق مجهوره وشدیده واضداد آن پرده ورضی گوید قیل المجهوره یخرج صوتها من الصدر والمهموسة
یخرج اصواتها من مخارجها فی الفم انتهی وصاحب قاموس همس می آرد حس الصوت فی الفم مما لا اشراب
له من صوت الصدر ولا جهارة فی المنطق انتهی لیکن نزد راقم الحروف این قول مخدوش ست زیراکه در حروف
مهموسه بازحروف حلق موجودست که از سینه بر می آید پس در بعض حروف مهموسه از آواز صدر گزیری
نیست کما لا یخفی اگر گوئی در مفهوم مجهوره چرا اولویت سکون ومرجوحیت حرکت که از قوله اگرچه متحرک خوانی
مستفاد میشود ودر مفهوم مهموسه خلاف آن چرا معتبر کرده شد گوئیم زیراکه سکون بعدم جریان مناسب
ترست از حرکت که بوی از جریان دارد ومقصود آنست که در مجهوره عدم جریان نفس موقوف بر ساکن
خواندن نیست اگر متحرک خوانند نیز قدرت جریانش هم نمی باشد وچون در متحرک قدرت بر جریان نماند
در ساکن بطریق اولی نخواهد بود ودر مهموسه برعکس پس آنچه مازندرانی شارح شافیه وتابعانش در تعریف
مجهوره تخصیص بحرکت کرده اند قدمش از جاده استقامت برکران افتاده اگر گوئی برای امتحان وامتیاز
قاف وکاف را که باهم قرب مخرج دارند چرا مقرر کردند میم وها را که باهم کمال بعد میدارند چرا مقرر نکردند
تا امتیاز کما ینبغی میشد گوئیم زیراکه چون امتیاز در متقارب حاصل شد در متباعد بطریق اولی حاصل خواهد
گردید پس گو یا حصول امتیاز درین دو حروف در همه حروف هر دو نوع ست ودر تمثیل میم وها این مطلب
حاصل نمی شد وحروف مهموسه ده حرفست که مجموعه اش این ست ستشحثک خصفه الحاج در
سوال خواهد کرد تا حفصه وآن نام زنی ست ومصنف در اصول وابوحیان در ارتشاف مجموعه اش چنین
آورده سکت فحثه شخص ای خاموش شد پس برانگیخت اورا شخصی قم جوهری وصاحب قاموس گفته اند حثه

شخص فسکت وابو محمد مکی در رعایه گوید سکت شخصه فحث وقوله ستشحثک خصفه بدل ست از قوله
ضد آن یا خبر ثانی مهموسه ست واولی آن بود که مصنف علامؒ اولاً حروف مهموسه را مع مجموعه اش
بیان میکرد و بعد آن میگفت مجهوره ضد آن چنانکه دیگر اهل فن مثل ابوحیان وغیره کرده اند زیراکه
مصنفؒ درین کتاب واصول نیز مجموعه مجهوره بیان نکرده بل بر غیر مهموسه اکتفا کرده و دانستن ما
سوای چیزی موقوف بر دانستن آن چیز میباشد پس موقوف علیه را مقدم باید آورد و چون اقسام
تقسیم حروف باعتبار صفات متداخله اند نه متباینه لهذا مصنفؒ باز همه حروف را باهم کرده قطع نظر
از تقسیم اول تقسیم ثانی میکند و آن سه قسم دارد اول که نوع ثالث ست از صفات شدید حرفیکه یعنی
جنس حرفیکه صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش خوانی و ممتد نشود گو قصد امتداد آن سازی
اگرچه در بعض حروفش نفس جاری میماند مثل تا و کاف که از مهموسه ست و آن هشت حرف ست
مجموعه آنها اَجِدُكَ قَطَبْتَ میایم تراکه ترش رو شدی یا شراب را باب آمیختی مجموعه دیگر اَجِدُ كَ
تطبق کذا فی الارتشاف میایم تراکه اطباق میکنی مجموعه دیگر جَدُّتَكَ اطبق جَدَّهٔ تو مطابق تر ست
دیگر تجدک اطبق می یابی خود را مطابق تر دیگر اجدت طبقک جید بافتم طبق ترا دیگر قطبک اجدت قطب ترا
جید یافتم واینحروف را ازین جهت باین نام مسمی کرده اند که از قوت اعتماد بر مخرج خود آواز را از جریان
باز میدارند و حبس شدید میسازند و شدت در لغت بمعنی قوت ست و قسم دوم که نوع چهارم است
از صفات رخوه خلاف آن ست و مسترخیه نیز گویند یعنی حرفیکه صوتش هنگام تلفظ بحالت سکون جاری
ماند و اگر دراز کنند ممتد شود مثل اث اش و آن سیزده حرف ست مجموعه اش اینست حَسَّ شَخْصٌ هِزٌّ
فظ غَضٌّ ثَذ دریافت کرد شخص جنبانیدن مرد درشتخو آواز پست کردن ثذ را که نام شخصے ست
وابوحیان در ارتشاف چنین آورده حَسَّ حَظٌّ شَخِصٍ هَزٍّ ضَغَثٌ فذ و صاحب رعایه چنین گفته ثَحِذ
ظغش زحف صه ضس و رخوه بالکسر در لغت بمعنی نرمی ست واینحروف نیز نرم و ضعیف الاعتماد بر
مخارج میباشند که صوت را از جریان مانع نمی شوند و قسم سوم که نوع پنجم ست متوسط ما بین هردو ای

ك يعني كم كرد حظ شخص را هر سخن شوريده كثرت فذ شخص هز ثذ مه ـ ست ۱۲ منه نور الله مرقده + + +

ما بین شدیده و رخوه که حروفش نه چندان شدت دارند و نه بسیار لینت مجموعه آنها لِمْ یُرَوِّعْنَا
لفظ لِم بکسر لام و بفتح میم برای استفهام ست و یروع بصیغه مضارع از روع بمعنی ترسیدن
و ترسانیدن یعنی چرا می ترسد از ما یا چرا می ترساند ما را و یحتمل که لم بالفتح حرف سلب باشد و یروع
از روایت یعنی روایت نکرده است از ما مجموعه دیگر و لینا عُمَرْ یعنی ولی و دوست ما عمر ست
مجموعه دیگر و مَرَّ علینا ای و گذشت بر ما و مجموعه دیگر و لم یعنا یعنی و ندیدم من خشیمی را اگر گوئی در تقابل
شدت و رخاوت سکون حروف را چرا اعتبار میکنند مثل سابق عامتر چرا نگذاشتند گوئیم زیرا که
اگر تحرک معتبر میکردند و حرکات ابعاض و اخوات الف و یا و واو هستند و اینها نیز از حروف متوسط
اند که فی الجمله شدت و رخاوت دارند پس حرکات نیز بسبب شدت اتصال آن حروف خالی از
نوع رخاوت نمی بودند پس امتیاز بینهما چنانکه باید تحقق نمی شد هکذا قال المصنف لیکن مخفی نماند که
این توجیه نزد کسائی درست می افتد که حروف علت را از متوسطه میشمارند مثل مصنف رح و صاحب
ارتشاف و صاحب رعایه اما نزد جزری صاحب مقدمه درست نمی افتد که او اینها را در رخوه داخل
کرده است و متوسطه را منحصر در پنج حرف داشته چنانچه میگوید ع شدید ها لفظ اجد قط بکت +
و بین رخو والشدید لن عمر + و نوع ششم مطبقه بکسر با و فتح آن از اطباق کذا فی الدقائق
المحکمة شرح المقدمة الجزری ای آنکه زبان را بر حنک اعلی منطبق گرداند بر وقت تلفظ بنحویکه ریح بینهما محتبس
شود و حنک اعلی مانند طبق بر زبان گردد حروفش چهار ست صاد ظا ضاد طا بتقدیم مهملتین بر معجمتین اما
طا ... بسبب ... شدت اقوی ست در اطباق و ظای معجمه بسبب رخاوت و انحراف
جانب نوک زبان با صول ثنایا اضعف و صاد و ضاد متوسط کذا فی الرعایة و این حروف را
... ف اطباق نیز گویند و اطباق در لغت عبارت است از مطابق کردن چیزی با چیزی
و لفظ مطبقه اگر بصیغه اسم فاعل ست چنانکه از کلام مصنف رح درین کتاب که منطبق گردانیدن
زبان را بر حنک اعلی وصف حروف ذکر کرده و بیان کرده و در اصول گفته ما یلصق اللسان
بالحنک الاعلی مستفاد میشود و از کلام شارح جزری ... پیداست پس اطلاق مطبقه بر حروف

مذکوره بطریق حقیقت شائعه است واگر بصیغهٔ اسم مفعول است چنانچه مصنفؒ در شرح اصول بعد منفتحه ومستعلیه ومنخفضه گفته هذه الاسماء الثلاثة بصیغة اسم الفاعل والمطبقة بصیغة اسم المفعول پس مطبقه در حقیقت صفت زبان وکام ست واطلاقش بر حروف بطریق مجاز ست که حروف مذکوره سبب انطباق واقع شده ومحتمل که از قسم حذف صله باشد والاصل مطبقة علیها کما یستفاد من الرضی حیث قال فتکون الحروف التی تخرج منها منطبقا علیها او الاصل مطبقة عند النطق بها کذا فی الرعایة وغیرها کالمشترک اصله مشترک فیه کذا فی الجاربردی ونوع هفتم منفتحه یعنی آنت یعنی غیر مطبقه وآن بست وپنج حرف باقی ست که زبان هنگام تلفظ آن ملصق بکام نباشد ونوع هشتم مستعلیه از جنس حروف آنچه زبان را بر حنک اعلی بردارد هنگام تلفظ آنها اعم ست از آنکه انطباق حاصل شود یا نه پس شامل ست مطبقه را اصطظض خقغ واستعلاء در لغت عبارت ست از بلندی ودر ادای این حروف نیز آواز جانب حنک اعلی بلند میباشد کذا فی الرعایة وابوحیان مجموعه اش چنین آورده ضغط خص قظ ونوع نهم منخفضه بکسر فا جزآن یعنی ورای مستعلیه وآن بست ودو حرف ست که زبان هنگام ادائش جانب اسفل انخفاض می پذیرد وانها را مستفله نیز گویند از استفاله متسفلة از تسفل ونوع دهم حروف الذلاقة که هر رباعی وخماسی از آن حرفی دارد یعنی خالی از این حروف نباشد اگرچه در بعض اسماء از یک حرف نیز یافته شود مثل سفرجل وجعفر وقفنخر اما عسجد بمعنی زر وهدبه بمعنی قطع وزهرقه بمعنی شدت ضحک ودعسطوس بمعنی درختی شاذ ست پس هر رباعی وخماسی که خالی از این حروف باشد عجمی ست نه عربی وبعضی عسجد را نیز عجمی گفته اند کذا فی الدقائق المفیده اگر گوئی این قاعده از چه سبب ست گوئیم زیرا که حروف مذکوره خف الحروف اند وبنای رباعی وخماسی را از ثقیل تر میباشد پس بنا بر تعادل او فی الجمله سبک گردانید رباعی وخماسی این حروف را داخل آنها گردانیده اند وذلاقت عبارت ست از فصاحت وخفت کلام واین حروف نیز بسبکی وسرعت ادا میشوند چه سه حرف از کنارهٔ زبان وسه حرف از دو لب که زبان را

لہ امر من قاظ القوم بالمکان اقاموا به قیظا کذا فی ... ...

دران در اخلتی نیست پیدا میشوند و لهذا اینها را ذلقیه و ذو لقیه نیز گویند چه ذلق و ذولق بمعنی کناره است و مجموعه اش مر بنفل مر بصیغهٔ امر ست از امر یا مرور یا بصیغهٔ ماضی از مرور و نفل بالتحریک بمعنی غنیمت و بالفتح بمعنی عطیه و عبادتیکه واجب نبود کذا فی الصحاح مجموعهٔ دیگر فر من لب گریخت از عاقل و دیگر مر بنفل و دیگر مل فنر کذا فی الرعایة و نوع یازدهم مصمتة بفتح میم ثانی مقابل آن یعنی ورای حروف ستهٔ ذلاقت همه مصمته است هذا هو الظاهر من کلامه و من کلام غیره لیکن ابو حیان گوید مصمته نزد خلیل نوزده حرف ست چه او همزه و حرف علت را از آنها خارج کرده و مقسم ذلاقت و اصمات را منحصر در حروف صحیحه دانسته وجه تسمیه اش آنست که مصمته در لغت چیزیست که جوف ندارد پس لا محاله ثقیل باشد و این حروف نسبت ذلقیه ثقیل اند و بعضی بر آنند که مصمت بمعنی ساکت ست و اینحروف نیز ساکت اند از بنا از ین حروف تنها بدون ذلقیه بنای رباعی و خماسی سازند و اولی آنست که چون ذلاقت مبنی فصاحت و خفت کلام ست مقابل ذلاقت را بنظر مضادت مصمته نامیدند که سکوت مخالف فصاحت ست کذا فی الرضی و انچه بعضے شارحین آورده اند مصمت بمعنی ممنوع ست و اینحروف نیز ممنوع اند از انکه رباعی و خماسی از آنها تنها مرکب شود میگویم این قولش ممنوع است که اینمعنی در کتب لغت یافته نمی شود و نوع دوازدهم حروف القلقله که در نه (؟) ای در جنس این حروف عند التلفظ بشدت ضغطه بود ضغطه بالفتح فشار زبان یعنی در حالت اسکان با وجود شدت آواز متصاعد از سینه فشار زبان در مخرج آنها پیدا شود و قلقله در لغت عبارتست از جنبش و حرکت و اینحروف نیز از جنبش شدید زبان در مخرج بحالت سکون بر می آیند و علت آن دو چیز ست یکی شدت که مانع از جریان آواز ست دوم جهر که مانع از جریان نفس ست و هرگاه آواز و نفس هر دو از جریان باز مانند و محتبس شوند پس مادامیکه اضطراب و حرکت زبان متحقق نشود حرفی مسموع نگردد و بعضے بر آنند که در همین وقف قصد حرکت دارند و اینها را متقلقله و محقوره و حروف لقلقه نیز گویند و لقلقه عبارتست از آواز کردن طائر لقلق که به لکلک شهرت دارد و بر آواز شدید مضطرب کذا فی القاموس

ا مر کفرح غضب و تمر کنصر صعد و المر الشئ رفعه و منه المنبر کذا فی القاموس ۱۲ منه نور الله مرقده + +

وخلیل گوید قلقله بمعنی شدت آواز است و لقلقه بمعنی شدت صیاح اگر گوئی در ین حروف حالت
سکون چرا اعتبار کرده گوئیم زیرا که درینحالت ظهور این صفت بطریق کمال لهذا ابو محمد مکی در رعایه می آرد
این صفت در حال وقف بین ست از حال وصل قلطبج بصیغهٔ ماضی معروف یا مجهول از طبج
بالفتح بمعنی زدن بر میانه کاواک مانند طبل و شکم و نزد بعضی اصل درین صفت قافست بسبب استعلاء
و قریش با حروف حلق و حروف باقی با وی مشابهت [illegible] مانند هر یک از صفات سابقه که با ضد
خود دو صفت شمار کرده میشوند کذا فی الرعایة للمکی و نزد جمهور [illegible] موحده درین حروفست نه مثناة فوقانیه
و بعض نحویان و قاریان برخلافش رفته اند و سیبویه نیز آن را در متقلقله شمرده کذا فی الارتشاف و مقابل
این حروف غیر قلقله ست که در بعض آنها هنگام وقف نفخه و ضغطه کمتر از قلقله حادث شود مثل ضاد که
منفذ بین الاضراس دارد و ظا و ذال و زا که منفذ میان ثنایا دارند و بعضی بدون ضغطه مثل حروف
مهموسه و بعض عرب درین حروف اشد النفخ باشند [illegible] یا قصد حرکت در حالت وقف دارند
کذا فی الرضی و نوع سیزدهم حروف الصفیر [illegible] افعال الصفیر مثل صفیر آواز مرغ
ای حروفیکه تلفظ آنها آوازی مانند آواز مرغ [illegible] و چون این حروف
از کناره زبان و اطراف ثنایا بر می آیند لامحاله آوازی از میان [illegible] مشابه آواز مرغ صادر میشود لهذا
این حروف را صفیریه گویند اگر گوئی حروفیکه غیر متقلقله از آن [illegible] معنی مقابل قلقله [illegible] بایدکه مقابلش
نوع سیزدهم باشد و حروف الصفیر نوع چهاردهم گوئیم [illegible] لیکن [illegible] برای مقابل قلقله [illegible] جداگانه
نزد اهل فن مصطلح نبوده ست لهذا آن را صفت مستقل جداگانه قرار نداده اند بخلاف صفات سابقه
که مقابل هر یک نام جداگانه دارد نوع چهاردهم حرف مکرر است زیرا که [illegible] کناره
زبان دو بار [illegible] میرسد [illegible] ست و ازینجا ست که حرکتش را
مثل دو حرکت شمارند کما یجی فی الامالة کذا فی [illegible] کلام سیبویه [illegible] مذهب شریح است
که تکریر صفت ذاتیه حرف را ست که هیچگاه سقوطش [illegible] و بعضی [illegible]
مشدد ساقط شود و ابوحیان گوید و حذفش معلوم نمی شود نه از کسی از محققین [illegible] نشنیده ام

کذا فی الارتشاف وابو محمد مکی در رعایه در حال تکریری آرد اظهار مکون ثم لک اذا کانت الراء مشدده لنوع یا نزدہم انحراف و چون این صفت منحصر در حرف واحد ست لہذا گفته ولام حرف منحرف زیراکه از مخرج وصفت خود انحراف ورزیده بمخرج وصفت غیر خود متصل شده است چه لام بحقیقت از حروف رخوہ ست لیکن زبان در ادایش از جریان صوتیکه در رخوہ باشد منحرف شده مائل بحرف شدیده گردید امانه بحدیکه مانع از جریانش باشد مانند شدیده بل بین بین پس این حرف میان رخوہ وشدیده ست ورضی در وجه انحرافش گوید زبان از حنک اعلی وقت ادایش متباعد می شود وآواز از ان مخرج حادث نمی شود بل هر دو کناره باریک زبان راه آواز خالی میگذارند وآواز از هر دو ناحیه پیدا میشود وکوفیان وابو محمد مکی لام وراء هر دو را منحرف میگویند کذا فی الارتشاف وچون مصنف علام از موقوف علیه ادغام که بیان مخارج وصفات بود فارغ شد حالا در بیان اصل مدعا می پردازد پس بدانکه ادغام در حرفین متقاربین در مخرج ای متشارکین در یکی از مخارج شانزده گانه مذکوره یا متقاربین در یک صفت از صفات پانزده گانه قیاسا بقلب حرف اول بثانی نیست زیراکه ادغام عبارتست از تغییر حرف اول متصل گردانیدنش باثانی بنهجیکه هر دو واحد نماید واین را دو چیز لازم ست سکون اول [illegible] باشد یا نه وابدال یکی از جنس دیگر تا دو همجنس حقیقی پیدا شود پس قیاس آنست که قلب نیز در حرف اول باشد چه از جنس تغیر اول ست که در مفهوم ادغام داخل ست [illegible] باول کنند مثل سید که سیود بود واو را یا کرده در یا ادغام کنند نه بالعکس والا ثقل لازم آید [illegible] تخفیف میکنند مراد از عارض مانع ست زیراکه قیاس اصل ست وخلافش [illegible] مذکور ست نه موانع دیگر از حروف حلق وغیره که آنهارا استقلالا [illegible] مصنف علام در اصول آورده که مراد از عارض مثل بودن اول [illegible] ست چو سید و [illegible] بر آنند که ادغام واو ویا درست نیست از متقاربین [illegible] از مثلین هست زیراکه اعلال مقدم ست بر ادغام وچون بقاعده اعلال واو را یا کردند اجتماع مثلین لازم آمد وقبل اعلال متقاربین نیستند چه مخرج یا وسط زبان ست ومخرج واو هر دو لب

پس اخراج آن از قوله مگر بعارض از قاعدهٔ ادغام متقاربین معنی نمیدارد میگویم از جانب مصنف[ح] متون
گفت که متقارب درینجا عام ست از مخرج یا در صفت و واو و یا در صفات متعدده تقارب دارند مثل جهر
و رخاوت ولین وغیره معهذا ادغام هر متقاربین بعد قلب راجع باد غام مثلین میشود و اعلال واو بیا جزو ادغام
و داخل آنست نه چیزے دیگر مستقل چه قلب حرفی از جنس حرف دیگر در ادغام عام ست ازینکه قلب
حرف علت باشد یا غیر آن فافهم حالا در بیان موانع دیگر میگوید ولَبْسٍ حرفی مجرف در یک کلمه
مانع ادغام است لَبْس بالفتح بمعنی التباس و اشتباه ست کذا فی الصحاح نحو وَطَدَ وَوَتَدَ هر دو بصیغه
ماضی اول بمعنی محکم کرد و ثانی میخ زد چه اگر درین هر دو ادغام کنند ملتبس شوند این هر دو بود و معلوم
نشود که دال و لش اصلیست یا بدل از طا یا تا و همچنین ست حال مصدر آنها وَطْد و وَتْد بفتح واو و
سکون طا و تا نزد اهل حجاز رضی گوید و کذا فی الاسم نحو وتد و آنچه بعضے شارحین آورده اند وطد بالتحریک
بمعنے استوار کردن و وتد بالتحریک بمعنی میخ زدن در کتب لغت ازان اثری نیست بل مصدر
هر دو بالفتح ست کذا فی الصحاح والقاموس بالتحریک و ابن حاجب در شرح مفصل می آرد درین
مثال التباس از وجه دیگر نیز لازم می آمد که وزنش معلوم نمی شد که ساکن الاصل ست یا براے
ادغام ساکن شده و زمخشری در مفصل میگوید در وتد مانع دیگر ست یعنی لزوم اعلالین بصورت
ادغام ای حذف فا کلمه در مضارع و ادغام و بعضے عرب بسبب ثقل مصدر این هر دو را طدة و تدة
خوانده اند نه وطد و وتد بالفتح قال ابوحیان فی الارتشاف فاما وتد و وطد فلا یدغم وهما مصدر وتد و وطد
بعض العرب التزم بناءه علی فِعلة فقال تِدة وطِدة انتهی و همین ست معنی قول جاربردی و من اهل
انهم لم یدغموا فیما یؤدی فیه الادغام من [illegible] لم یقولوا وطداً و وتداً بالسکون لانهم ان لم یدغموا ج
یلزم الثقل و ان ادغموا یلزم اللبس پس آنچه شارح [illegible] گوید در مصدر این هر دو فعل وتد و وطد بروزن
وعد گفته نمی شود بلکه بفتح تا و طا میگویند چه اگر با سکون آنها ادغام مستحق نشود ثقیل خواهد بود و اگر ادغام

[1] وَتَدَ الشیء اثبته و ثقله ثابت کرد شی را و ثقیل کرد انید آنرا کذا فی القاموس ۱۲ منه [2] حجاز ست از غیر بنی تمیم که وتد دعامه ۱۲ منه
جوهری گوید کذلک الوتد فی لغة من یدغم ۱۲ منه [3] مراد ازان مولانا حمایت [illegible] ست ۱۲ منه نور الله مرقده

شود مشتبه خواهد شد بمصدر ودّ شتابی ست که از عبارت جاربردی ناشی شده وپی بمعنیش نبرده
فتح تا و طا از طرف خود ایجاد کرده حالانکه مراد جاربردی آنست که بعض عرب بجهت آنکه وتد و وطد بسکون
ثانی ثقیل ست و در صورت ادغام التباس لازم می آید تِدة و طِدة میخوانند معهذا مصدر بفتح تا و طا مستعمل نیست
و قوله مشتبه خواهد شد بمصدر ودّ نیز غلط ست زیراکه مصدر شُن وُدّ بضم واو ست و وتد و وطد بعد ادغام بفتح واو
خواهد بود لیکن قول جاربردی صحیح ست چه وی تشریح بمصدر نکرده و مرادش التباس بوَدّ بفتح واو بمعنی محبت
اگر گوئی در عتدان جمع عتود بمعنی بچه میش با وجود لزوم التباس با عدان بمعنی عهد و زمان چرا ادغام جائز نداشته
اند گوئیم شاذ ست و این جواب اولی ست از جواب مصنف وغیره آن که سکون اول و شدت تقارب را
از قاعده مذکوره مستثنی گردانیده زیراکه برین تقدیر چه اظهار وتد نزد اهل حجاز درست نمی آید بر خلاف جواب
شذوذ قوله در یک کلمه احتراز ست از مثل مِن لَکَ چه اگرچه التباس نیست لیکن ثقل لازم می آید مگر چون
کلمه دیگر ممکن الانفکاک ست دفع التباس نیز ممکن حالا در بیان موانع دیگر میگوید دو حرف حلقی که حلقی
که از ان ادخل ست جانب صدر ما تم نشود نه بقلب اول بثانی و نه بقلب ثانی باول زیراکه
حروف حلق ثقیل ترین حروف اند بسبب برآمدن آواز از جانب سینه که دشوار می افتد پس هرچه
ازینها جانب سینه ادخل و انزل ست ثقیل تر ازانکه جانب دهن ارفع ست و آنچه بعض شارحین همزه را اثقل
وارفع گفته اند خطا ست چه ارفع اخف باشد نه اثقل پس اگر ارفع را با ادخل بدل کرده ادغام کنند ثقل
زائد گردد و اگر ادخل را با ارفع بدل سازند ادغام بقلب ثانی باول لازم آید و این خلاف قیاس ست مگر
ادغام حای مهمله ارفع در عین و هاء مهملتین ادخل بقلب هر دو یعنی عین و ها بحا ای بقلب ثانی
باول و این معنی اگرچه خلاف قیاس ست لیکن از قلب اول بثانی اولی ست که آن موجب ثقل ست
نحو اذبحّتودًا اصله اذبح عتودا ذبح کن بزغاله یکساله را و اذبحّاذه اصله اذبح هذه ذبح کن این را و این
قول استثناست از نفی قلب ثانی باول و همچنین ادغام خای معجمه اعلی در غین معجمه ادخل از جانبین روا
نحو اسلغّنمک اصله اسلخ غنمک پوست کش گوسفند خود را و نحو ابلخّادما اصله ابلغ خادما بپیام رسان خادم را و این
قول استثناست از نفی هر دو قلب و سبب جوازش آنکه این هر دو حرف بسبب قرب دهن گویا از حروف

حلق شمارند پس حکم حروف دیگر پیدا کردند یا اینکه چون هر دو از مخرج ثالث حلق اند گویا یکی از دیگر
ادخل نیست و ادغام نحمّحُّو ومحّاؤلاء اصلهما نحمعهم ومع هولاء ضعیف ست بر مذهب بنی تمیم و فصیح فک
ادغام ست و ادغام حروف ضوی مشفر ای لاغر شد لب [1] شتر در متقاربا از مخرج و صفت ممتنع
است نه در متجانس و کسیکه اقتصار بر متقارب المخرج ساخته قاصر ست و علت امتناع ادغام باقی داشتن
صفت هر یک ازینحروف بر حال خود ست که از اهم ست زیرا که در ضاد استطالت ست که تا مخرج
لام رسیده و در واو و یا لین ست و در میم غنه و در شین تفشی و انتشار با رخاوت و لهذا یا میم با وجود
شدت تقارب مدغم نشود و در فا تافیف و در را تکرار پس ادغام هر یک ازینحروف با متقارب المخرج
و الصفة هر دو ممنوع ست اگر گوئی کلام در ادغام متقاربین ست پس حاجت ذکر در متقارب نبود
گوئیم اگر ذکر نمی کرد متوهم میشد که ادغام این حروف با یکدیگر ممنوع ست و بس حالانکه مراد مطلق متقارب
است خواه ازینحروف باشد یا از غیر و اگر گوئی در من ربوا و من تا بچرا نون را با را و میم بدل کردند حالانکه میم
و را از حروف ضوی مشفر ست گوئیم ممنوع ادغام اینحروف در حروف دیگر ست نه ادغام حروف دیگر
درینحروف و نون ازینحروف نیست و اگر گوئی در سیّد و مرمیّ چرا ادغام کردند با وجودیکه واو و یا ازین
حروف اند گوئیم ادغام آنها از قبیل متماثلین ست نه متقاربین کما سبق من ابن الحاجب زیرا که چون
در سیود و مرموی بنظر آنکه اعلال مقدم ست بر ادغام اعلال کرده واو را یا کردند هر دو متجانس بهم آمدند و حالا
قاعده ادغام یافته شد نه پیشتر ازین و ممنوع در ما نحن فیه ادغام متقاربین ست نه متجانسین و اگر
گوئی در متقاربین نیز ادغام بهمین نهج میباشد که حرفے را از جنس حرف دیگر بدل میسازند پس متجانسین
جمع شوند برین تقدیر ادغام متقاربت در تحت متجانسین داخل شود گوئیم ابدال در متقاربین محض باقتضای ادغام
باشد و بس و در سیّد ابدال بسبب اعلال و اجتماع دو حرف علت با سکون اول ست نه آنکه برای ادغام
واو را یا کرده اند و الا در سیّد یا را واو میکردند چه مقتضاے ادغام نیست که اول را بثانی بدل کنند اگر
گوئی اگر ابدال بسبب ثقل اجتماع واو و یا با سکون احدهما میشد پس در طویل و طویت نیز مبدل میکردند

---

۱ و تخصیص لب زیرین شتر چنانکه بعض شارحین آورده خلاف معانی ذکر موجود ست ... نور الله مرقده

گوئیم شرط اعلال مذکور سکون حرف اول ست که در مثل طوین یافته نشد و همچنین ادغام صفیریه در ما
غیر وش که متقارب المخرج والصفة باشد نه در خودش ممتنع ست برای باقی داشتن صفت صفیر
رعایتش نزد شان اهم ست و ادغام تای استفعال در فاکلمه والاسینش که ساکن الاصل و علامت
باب ست متحرک گردد و اگر با وجود سکونش ادغام نمایند اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم آید اما فما اسطاعوا
بسکون سین و ادغام تا در طا با وجود اجتماع ساکنین بر قرارت حمزه نادرست و آنچه بعض شارحین مذکورش را
نسبت امتناع ادغام صفیریه در غیرش گفته اند قدم قلمش در ترجمه شرح اصول از جادهٔ راستی برکران افتاده
زیرا که در مثال مذکور حرفی از حروف صفیر با غیرش مدغم نگردیده بل غیرش نیز دران ادغام نیافته چه سین که از
حروف صفیر ست دران ساکن محض ست و ادغام میان تای استفعال و فاکلمه آن واقع شده و ادغام الف
در متقارب ممتنع ست زیرا که اگر الف را بحرفی دیگر بدل کرده ادغام کنند استطالت و مد که از صفات لازمه
مرعیه اوست از دست میرفت و اگر در مثلش ادغام کنند سکون مدغم فیه لازم آید و ادغام همزه در متقارب ممتنع ست
والا نبر یعنی رفع صوت که از صفات لازمه مرعیه اوست باقی نماند اما ادغام همزه در خودش جائز ست
چنانکه در مشدد الوضع باشد مثل سآل از تفعیل و قوله ممتنع ست متعلق ست بهر یک از ادغام صفوی مشفوتا
همزه و چون مصنف علام از موانع ادغام فارغ شد بتفصیل جواز و وجوب ادغام می پردازد و صحیح و جائز ست
ادغام ها و عین در حا بمقتضای قیاس بابدال اول بثانی و ابدال حلقی ادخل در اخرج برای حصول
تخفیف مثل اجبه حرا سیا به پیشانی در درزن وارفع حاتما رفعت ده حاتم را اگرچه اظهار و بیان اولی ست زیرا که
ادغام برای تخفیف میباشد و ادغام حلقیه اگرچه ادغام اخرج در ادخل لود خالی از ثقل نیست و صحیح ست ادغام
حا در هردو ای ها و عین بقلب ان هردو بحا بر عکس صورت اول یا ادغام اخرج در ادخل بابدال اول
بثانی مثل ذبحتودا واذبحاذه چنانکه گذشت و جیم در هردو ای هر دو مثل خرج شاةً دیاد در میم وفا بابدال اول
بثانی نحو ارکب معنا و نضرب فلاناً و صحیح ست ادغام میان عین و غا هر دو معجمه و کلمه سیاق اشارت ست
بجواز ادغام از جهت تعیین نحو اسمع غناءً اذ زان برسر خلوم تا فشبحه ذ تا تش سداسلخ غنمک پوست گوسفند خود بکش

شه بجه نه سعستکی با فد الصراح ۱۲ منه نور الله مرقده + +

ودمیان قاف وکاف نحو الم نخلقکم ولک قال بابدال اول بثانی لیکن ابدال قاف بکاف اقیس ست از عکس آن زیراکه
قاف اقرب ست بحروف حلق از کاف و ادغام خای معجمه در عین منقوطه که داخل ست برخلاف قیاس
بطریق شذوذ وارد شده فلا انتقاض به کما اعترض به بعض الشارحین ودمیان طا وظا نحو لا تخاطظالوا
اظطلم ودال وذال نحو انه قد ذلک واذکر اصله اذ ذکر وتا وثا نحو لبثت وورثتموها بابدال اول بثانی
در امثله مذکوره یعنی جائز ست ادغام هر یک ازین حروف سته در خمسه باقیه غیر متجانس واین ادغام
سی صورت می دارد که استخراج امثله اش بر لبیب واقف مخفی نیست وصحیح ست ادغام هر شش
مذکور از طا تا ثا در صاد وزا وسین واین هژده صورت دارد نحو ربط وحفظ ونفذ وسکت وورث
ضابرونا هد وسمیع ودمیان هر سه مذکور با یکدیگر واین شش صورت دارد نحو تشخص زید وسمیع ورکز
صندید[له] وسنان وتفرس زید وصندید وسه صورت متجانس پیدا میشود کما هو الظاهر تای افتعال
که علامت باب بعد فا کلمه ست واین کلام مستانف ست که از ما قبل ربط ندارد بعد حروف مطبقه
که در فا کلمه افتد طا گردد وجوبا اگر گوئی چون مقصود ازین ابدال ادغام ست وقانون ادغام اینست
که اول را بثانی بدل میکنند پس چرا حروف مطبقه را بتا بدل نکردند گوئیم درینجا مانع موجود ست یعنی
ابقای صفت مرعیه که اطباق ست ودر ابدال بتا این صفت محفوظ نمی ماند وانچه مصنف علام در شرح
اصول می آرد تا زائد ست وحروف مذکوره در فا کلمه واقع اند وتغیر در زوائد بهترست از تغیر در حروف اصلیه
زاقم الحروف قابل احتجاج نیست زیراکه تای افتعال علامت باب ست وعلامت قابل تغیر نمی باشد
خصوصا علامت باب که رعایتش اهم ست واگر گوئی فک ادغام چرا جائز نشد گوئیم تا تعسر در تلفظ لازم
نیاید زیراکه تا از شدیده ست وصاد وضاد وظای معجمه رخوه ونیز تا مهموسه ست وضاد معجمه وطا وظا مجهوره
ونیز تا منسفله وحروف مذکوره مستعلیه مطبقه پس در صورت ابقا بحال خودش نقل زبان از صفت
متضاده بمخالفش لازم می آید واگر گوئی از حروف مطبقه خاصة بطا چرا بدل کردند گوئیم زیراکه قرب
مخرج با تا دارد وقرب صفات با ثلثه باقیه واعتبار قرب مخرج اولی ست پس از انجمله ادغام صاد

له صندید سید شجاع کذا فی القاموس ۱۲ منه نور الله مرقده

وضاد هرگاه این هر دو در فا کلمه باشد با طای مذکور مبدل از تا جائز است و اظهار نیز و آن اکثر ست
کذا فی شرح المفصل یقلب طا بجنس ما قبل نحو اصّبر و اضّرب اصلهما اصطبر و اضطرب که طای این ها
بدل از تای افتعال ست نه بقلب صاد و ضاد با طا چنانکه مقتضای قیاس ست که اول را با ثانی بدل
کنند تا ادغام صفیریه در غیر و حروف ضوی مشفر در متقارب لازم نیاید و صفت هر یک که نزد اهل فن
مهتم بالشان ست محفوظ ماند و اطّرب شاذ ست کذا فی شرح المفصل **فائده** علامه رضی گوید اولی آنست
که گویند تای افتعال از اول امر درین امثله بصاد یا ضاد منقلب شد پس با مجانس ادغام یافت و کلام
دلیل بر ابدال تا اولاً با طا و باز ابدالش با صاد و یا ضاد یافته نمی شود و فی الواقع قصر مسافت درین ست
راقم الحروف گوید دلیلش جواز اضطرب و اصطبر ست زیرا که اظهار قبل ادغام می باشد پس معلوم شد که درین
دو لفظ که تا را طا کرده اند ادغام ساختند فافهم و انصف **فائده** دیگر ابن حاجب در شافیه گوید درین
ادغام یعنی اصّبر و اضّرب دو شاذ ست و شیخ رضی و جاربردی و نظامی و مازندرانی در شرح خود ها
و مصنف در شرح اصول در تفصیلش آورده اند یکی ادغام ثانی با اول دوم ادغام حروف صفیریه در غیرش
در اصّبر و ادغام حروف ضوی مشفر در متقاربش در اضّرب و این هر دو خلاف قیاس ست راقم الحروف
گوید معنی امتناع ادغام حروف مذکوره آنست که این حروف با غیر مبدل نمیشوند تا غیر در غیر ادغام یابد نه آنکه
غیر از جنس این ها بدل شده ادغام نمی یابد چنانکه دلیل امتناع ادغام نیز از بقای صفات هر یک دلالت
بر همین معنی دارد زیرا که در صورت ادغام غیر بین حروف صفات این حروف بجنسها باقی میماند و از اینجاست
که در شرح مفصل بطور قانون می آرد طا و دال و تا و ذال و ظا و ثا بسبب تقارب در صاد و زا و سین ادغام
یابد اما ادغام هر سه در شش متقدمه جائز نیست پس معلوم شد که ادغام غیر صفیریه در آنها ممنوع نیست و همچنین
ادغام غیر ضوی مشفر در آنها نه بینی که ادغام نون در یا و واو و را و میم که از حروف ضوی مشفر ست ثابت چنانکه
قانون یرملون تقاضا میکند معهذا نون از حروف مذکوره نیست و همچنین ادغام لام در را و قس علی ذلک
پس لزوم شذوذ ثانی که این بزرگان بالاتفاق قائل آن بوده اند نزد راقم الحروف معنی ندارد و هذا ما القی فی
البال و لعل یطلعنی علی ذلک ثانیاً الحال و سیبویه اطّجع در اضطجع نیز حکایت کرده و این خلاف قانون مذکور ست

اگر استطالت ضاد از دست رفت و ادغام طا که در فا کلمه باشد با طای مبدل واجب بسبب اجتماع متجانسین نحو اطّلب اصله اطتلب تا را طا کرده ادغام کردند و ادغام ظای معجمه که واقع فا افتعال با طای مبدل مثل اطّسار جائز بقلب طا با آن ای با ظای معجمه و بعکس یعنی بقلب ظای معجمه با طای مبدل مثل اظّلم و اطّلم و اظطلم در اصل اظتلم بود و قوله بعکس با بای موحده ست و بعضے بصیغه مضارع مجهول مشهور بسوی قلت تحریر کرده اند و بهتر و کثیر الاستعمال درین حالات ثلثه اظهار ست من بعد قلب ثانی با اول نیز کثیر الاستعمال ست اگرچه خلاف قیاس ست تا دلالت کند بر آنکه فا کلمه ظای معجمه ست نه مهمله کذا قال المصنف و این قول زهیر بهر سه لغت روایت کرده شده ست [1] هو الجواد الذی یعطیک نائلهٔ ❊ عفواً و یظلم احیاناً فیظطلم ❊ یعنی ممدوح بخشاننده الیست که میدهد ترا مال خود بآسانی بدون درنگ و انتظار و منت نهادن و گاهی ظلم کرده میشود بسبب سوال بیوقت پس تحمل آن ظلم میکند و آن سائل را میدهد ای سائل بیوقت و سائل بروقت هر دو را میدهد و تای افتعال بعد دال و ذال و زا که این هر سه در فا کلمه باشند دال شود وجوباً زیرا که تا از مهموسه شدیده ست و ذال و زای معجمتین مجهوره رخوه و دال مهمله مجهوره پس بسبب منافاة میان تا و این حروف که موجب ثقل بود تا را بدال مهمله که قرب مخرج با وی دارد و با ذال و زا قرب صفت جهریه میدارد بدل کردند پس ادغام دال مهمله واجب ست بسبب اجتماع متجانسین و سکون اول نحو ادّان اصله ادتان دَین گرفت و ادغام ذال معجمه جائز بقلب آن بدال مهمله نحو ادّکر بدال مهمله مشدد اصله اذتکر من الذکر و هو احسن و اقوی موافق للقیاس و بعکس ای بقلب دال مهمله با ذال معجمه مثل اذّکر با ذال معجمه مشدد و ادغام نا هم جائز مثل اظهار ست بل اظهار افصح ست اما بقلب دال با آن زا فقط نحو ازدان و ازّان از زینت نه بقلب زا با دال تا صفت صفیر باقی ماند و تای افتعال بعد ثای مثلثه که در فا کلمه افتد دو آنکه تا شود یا عکس بود فالادغام اجب جائز یا هر یک بر حال خود ماند نحو اثّار و اتّار و اثتار یعنی قصاص گرفت جار بردی گوید قلب اول به ثانی افصح و عکسش فصیح و ادغام احسن ست از اظهار و زمخشری در مفصل و ابن حاجب در شافیه ادغام را واجب گفته اند و سیبویه

---

[1] از بحر بسیط وزنه مفاعلن فاعلن مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن سنه نور الله مرقده

بر جواز اظهار نص کرده باید دانست که جواز باعتبار ابدال تا بثا یا بالعکس ست اما بعد ابدال
بالاتفاق واجب ست از جهت اجتماع مثلین و سکون اول و جواز ادغام تای افتعال با شین و سین
معجمه و مهمله در اشتبه و استمع بقلب تا با شین معجمه و مهمله اصلهما اشتبه و استمع شاذ چه قیاس آن بود
که اول را بثانی بدل میکردند و مصنف در شرح اصول بر تبعیت ابن حاجب و شارحینش میگوید شذوذ
ثانی در آن ادغام سین صفیر در غیرش و ادغام شین ضوی متفشی در متقاربش ست و فیه ما عرفت سابقا
اگر گوئی مصنف در اصول اشتبه را فقط شاذ گفته ست و استمع را جائز داشته و درینجا استمع را نیز
شاذ قرار داده وجه توفیق چیست گوئیم جواز ادغام منافی شذوذ نیست زیرا که جواز باعتبار اظهار ست
که استمع و اشتبه نیز جائز ست معهذا خلاف قیاس در هر دو مشترک ست و تای افتعال قبل ثای
مثلثه و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طا و ظا و زا و الخ بما بعد بدال شود ای در
عین کلمه افتعال چون یکی از حروف ده گانه مذکوره افتد تاش از جنس عین گردد و جواز فیدغم بعد
الابدال وجوبا لاجتماع المثلین نحو اعتثر وارتزق واهتدی و اعتذر و اقتسر و انتشر و اختصم وارتضی واطّلم
واعتظل وانچه در بعضے نسخ بجای تا ثا یعنی مثناة فوقانیه و مثلثه بر دو واقع شده ظاهرا غلط مینماید چه در
صورت وقوع تای مثناة قبل مثناة قوله بما بعد بدل شود معنی ندارد[1] و بالجمله مصنف بنظر قاعده ابدال
و ادغام بر حروف ده گانه مذکوره اکتفا کرده آری کسانیکه درین قاعده بر صرف ادغام اقتصار کرده اند
تای مثناة فوقانیه را نیز برین حروف افزوده اند مثالش قتّل اصله اقتتل و جیم را نیز نحو اجّمع که از مصنف درینجا باقی مانده
و در اصول بر ادغام اکتفا کرده هر دو را افزوده دوازده حرف بشمار آورده و مصنف از جمله امثله بر اهتدی
در اصول و بر اختصم درین کتاب اکتفا کرده زیرا که تصرف درین هر دو بیشتر ست و لهذا میگوید نحو خَصَّمَ و خِصَّمَ
بفتح خا در اول و بکسر آن در ثانی اصلهما اختصم تا صاد شده مدغم شد فتحه آن بر خا رفت یا افتاد پس از اجتماع
ساکنین خا مکسور شد و همزه از هر دو جهت استغنا محذوف گردید اگر گوئی در نحو الحمر باثبات همزه نیز جائز ست
اینجا چرا جائز نشد گوئیم حصول لام تعریف سکون ست و اصل در فا کلمه حرکت اگرچه اینجا ساکن ست پس

---

[1] زیرا که در صورت وقوع تای افتعال قبل تای مثناة فوقانیه حاجت ابدال بما بعد نیست بل ابدال کردن تا بتا متصور نیست ۱۲ منه

احتیاج لام مذکور بجانب همزه زائد است از فا کلمه کذا فی الرضی وغیره من شروح الشافیة وغیرها از محی صاحب
مراح الارواح قول بعضی باثبات همزه نیز نقل کرده مگر در کتب معتبره ازان اثری نیست کسر خا در ماضی
مجهول نیز برعایت کسره صاد جائز ست وَيَتْبَعُهُمَا يَخِصِّمُ وَخِصِّمٌ فتحًا وکسرًا یعنی مضارع وامر
فتح وکسر خا تابع هر دو صیغه ماضی مذکور میشود و در بعض نسخ لفظ خصم یافته نشده وَجَاءَ ایضًا مُخُصِّمٌ بضم
الخاء بِحُكْمِ المِيمِ یعنی در اسم فاعل این باب ضمه خا نیز برعایت ضمه میم بطور ندرت آمده است
چنانچه فتحه وکسره برعایت ماضی مضارع وازین قبیل ست مُرُدِّفِين بضم را در قوله تعالی در قرائتی مگر فتحه درهمه
اصل وشائع ست وهمچنین ست اسم مفعول وَالمَصْدَرُ خِصَّامٌ بالکسر وَخَصَّامًا بالفتح وَاخْتِصَامٌ بکسرتین وَاخِصَّامٌ
بکسر الهمزة وفتح الخاء والاصل اختصاما کسره تا بعد او رفت یا افتاد در صورت ثانی خا کسره یا فتحه یافت و همزه
افتاد یا باقی ماند وکسره خا درین لفظ اصل ست وموافق قیاس واثبات الهمزة فی المصدر طریق
ضعیف شاذ اگر گوئی ماضی این باب بعد ادغام با ماضی تفعیل ملتبس میشود والتباس مانع ادغام ست
گوئیم رفع التباس از مضارع هر دو میتواند شد وهمچنین ست تای افتعال تای باب تفعل وتفاعل
اگر قبل حروف مذکوره افتد روا که ما بعد بدل شود وفیه ادغام با اجتلاب همزه وصل در مصدر وماضی وامر
تا ابتدا بساکن که لازم نیاید در مضارع واسم فاعل واسم مفعول کما لا یخفی نحو اِطَّهَّرَ واِثَّاقَلَ اصلهما
تطهر وتثاقل واین هر دو مثال مصدر وماضی امر میتواند شد وقس علیهما الامثلة الباقیة نحو اِدَّثَّرَ واِدَّارَكَ
واذَّكَّرَ واِدَّانَ واین دو از اجرا ... واسَّامَعَ واشَّجَعَ واشَّابَهَ واصَّعَّدَ واصَّابَرَ واضَّرَعَ واضَّاغَنَ واطَّرَفَ
واظاهر امثال تای فوقانیه همچو که مصنف علام این هر دو حرف را درین کتاب ذکر نکرده و دیگر اهل فن بل
مصنف ... اصول آورده مثل اِتَّرَبَ واِتَّابَعَ واِجَّمَعَ واجاست وادغام لام ال که موضوع برای تعریفست
در حروف مذکوره در مبتدا و در تا و نون را که بعدش افتند واجب ست نحو التائب والثمر والدال الذال
الراء الزاء السین الشین الصاد الضاد الطاء الظاء اللام النون وادغام لام ساکن غیر مذکور در را لازم نحو
بل ران وقل رب وسیبویه گوید اظهار دران لغت عربی فصیح ست ورضی گوید ادغام احسن ست از اظهار در غیر
قرآن اما در قرآن واجب ست لیکن ظاهر این قول صحیح نمی نماید که در کلام مجید بروایت حفص کَلَّا بَل رَانَ

ادغام لام با راہل باسکتہ بینہما عروبیست و در بواقی از حروف مذکوره جائز نحو ہل تاتی ہل دعیت
مگر در نون اقبح ست کذا فی الرضی و ادغام نون ساکن اگرچہ تنوین باشد در حروف لم یرن و بصیغه
مضارع معروف یا مجهول یعنی روایت نکرده ست یا روایت کرده نشده ست واجب نحو من لین من
تا ہمن تویم من رحیم من وال و افصح آنست که غنه نون در واو و یا باقی ماند و در لام و را و در میم مدغم نزد ابوسعید
غنه میم ست و نزد ابی کیسان غنه نون زیراکه وجه ادغام اشتراک غنه ست **فائده** نون مذکور قبل بای
موحده بمیم بدل شود نحو عنبر و من بدا و قبل حروف حلق مظهر باشد نحو ان انتم و قبل حروف باقیه پانزده گانه
یعنی ماسوای با و حروف حلق و حروف یرملون مخفی بود **و** ادغام نون متحرک در حروف مذکوره جائز
نحو لعن تعین ہم بان مراده بان ثمه بان ولی اگر گوئی مصنف در اصول بجای لم یرن و حروف یرملون آورده
و دیگر اہل فن نیز ہمچنین ذکر میکنند مصنف درین کتاب نون را چرا از میان انداخته گوئیم زیراکه اینجا بحث مخصوص
با دغام حروف متقاربه ست و نون با نون متجانس و در اصول عام تر مراد داشته **فصل** در بیان اجتماع
ساکنین مراد از تثنیه تعدد ست برابر ست که دو ساکن فقط باشد یا در ضمن سه ساکن زیراکه درین
فصل سه ساکن ہم خواہد آمد باید دانست که اجتماع ساکنین را دو شرط علی سبیل البدلیت ست اول آنکه
ساکن ثانی مدغم باشد در کلمه که ساکن اول باشد تا ہر دو حرف یعنی مدغم و مدغم فیه از شدت اتصال
حکم حرف واحد پیدا کنند و مدغم مستهلک باشد در مدغم فیه زیراکه زبان باداى ہر دو دفعه مرتفع میشود
پس گو یا آن ہر دو یک حرف ست شرط دوم آنکه حرف ثانی موقوف بوقف در نظر واضع یا در استعمال
باشد لہذا مصنف علامت سکون صحیح ست جمع ... ساکن در وقف و آن باز داشتن آخر کلمه ست از اتصال
با کلمه دیگر و آن دو نوع ست اول حقیقی که در ان قطع وصل لفظا باشد مثل وقف در قوافی و اسجاع و فواصل
در آیات قرآنی نحو دابّه باتشدید و سکون با جمع دابه مثال سه ساکن ست و مثال دو ساکن نحو آمین
نوع دوم جاری مجری وقف که در ان اگرچه قطع وصل لفظا نباشد اما معنی ہر یک از یکدیگر مربوط نباشد و
ہمین ست مراد مصنف از قوله و در ساکت ... نحو میم عین قاف و این نوع را عدّ نیز گویند یعنی شمار زیراکه شمار

لـه در بعض نسخ اینجا صرف لفظ فصل مسطور ست و لفظ در بیان اجتماع ساکنین مذکور نیست ۱۲ منه نور الله مرقده

تمام کلمات مذکوره اگرچه علی سبیل التوالی والاتصال باشد لیکن بسبب فقدان ترکیب اتصال معنوی حکم وقف
دارند و علی هذا در تقسیم نیز اجتماع سه ساکن ممکن مثل دواب طیلو جبال اشجار و لذا قال المصنف فی شرح الاصول
و تجمع فیها ای فی الوقف والعد سواکن ثلثة پس اقتصار مصنف در این کتاب بر دو ساکن نازیباست مطلقا
ای اول مده بود یا لین و ثانی مدغم باشد یا غیر آن پس این عموم تعلق بهر دو نوع میدارد و مثال هر یک
ظاهرست فائده علت صحت اجتماع ساکنین در مده و مدغم آنست که حرف مده بجهت تولد او از امتداد
حرکات گویا مشتمل بر جزو حرکت ست و همچنین مدغم و مدغم فیه بشدت اتصال بمنزله حرف واحد متحرک ست
همچنین سکون وقف حکم حرکت دارد زیرا که چون وقف بر حرفی کنند صوت بران تام و وافر باشد پس توفر
صوت بمنزله حرکت ست بهر حال در هر دو جا گویا اجتماع ساکنین حقیقة نیست فائده آنچه از وقف در عد
مذکورست حسب رای مصنف است اما نزد اهل فن وقف دو نوع ست اول وضعی یعنی واضع قصد
ترکیبش با کلمه دیگر نکرده باشد و آن دو قسم ست اول در اسمای حروف هجا مثل الف با تا زیرا که واضع اینها را
برای آن وضع کرده است که اطفال و جهال این کلمات را موقوف الآخر خوانند و اندک توقف بعد هر یک برای
امتیاز فیما بینها کرده بحرف دیگر تلفظ نمایند و اگر اجتماع ساکنین درین حروف افتد لامحاله حرف اول مده باشد
مثل جیم دال سین قسم دوم در اصوات مثل قوس[1] طیخ زیرا که وضع اینها نیز بقصد ترکیب نکرده نوع دوم استعمالی
ای وقفیکه در استعمال طاری شده باشد بغیر آنکه واضع قصد آن کرده و این نوع اگر در مفردات افتد آنرا تعدد گویند
مثل زید عمرو سعید عماد چه واضع این کلمات را برای ترکیب یکدیگر وضع کرده و اگر با عوامل باشد نحو جاء المومنون
و ذهب الکافرون برای آن نامی جداگانه مصطلح نیست هذا قالوا و اما در غیر وقف حقیقی و حکمی صحیح ست
در کلمه که ساکن اولش مده یا یای تصغیرست یعنی جواز اجتماع ساکنین در غیر حالت وقف مشروط
بدو شرط ست یکی آنکه ساکن اول مده یعنی واو یا الف یا یای تصغیر در یک کلمه باشد و شرط دوم آنکه ساکن
دوم مدغم در همان کلمه چون خاصّة و تمودّ و خویصّة تصغیر خاصّة شارح رضی گوید و طایت مثل ذلک
فی الیاء فی کلامهم نحو سیّر یعنی مثال مده یا یای ساکن اول با ساکن دوم مدغم در یک کلمه تحقیقا مثل سیّر مقروّ

[1] قوس زجر الکلب و طیخ حکایة الضحک کذا فی القاموس ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + +

یافته نشده اگر گوئی در حُمَیِّد دهر مثال آن موجود است چه ساکن ثانی یعنی دال مدغم نیز مثل ساکن اول یک
کلمه است آری دال مدغم فیه از کلمهٔ ثانیه است گوئیم مراد رضی آنست که چون ادغام و سکون دال اول بدون
دال ثانی که در کلمهٔ دیگر است نمی تواند شد پس گویا سکونش از کلمهٔ دیگر است هذا هو المشهور عند الجمهور لیکن تحقیق آنست
که درین ادغام و جواز ساکنین مده یا یای تصغیر بودن حرف اول ضرور نیست بل ساکن بودن حرف
علت نیز کافی است بسبب جواز ادغام و اجتماع ساکنین در حُیَیْث بکر و تُومّ بکر کذا فی شرح الاصول مگر آنکه
سکون ساکن ثانی را از کلمهٔ دیگر قرار دهند کما سبق و صحیح است اجتماع ساکنین در آلحسن عندک بعد همزه و سکون لام
آیا حسن نزد تو یعنی جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح در آید همزهٔ وصل را حذف نکنند تا اخبار و استخبار
باهم ملتبس نشود بل همزهٔ ثانی را الف گردانند تا اجتماع ساکنین پدید آید و همچنین است اجتماع ساکنین میان
الف بعد همزه و میان یا در آیمُن الله و آیم الله یمینک اصلهما اَیمُن الله و اَیم الله یعنی آیا قسم خداست
یمین تو و ایمُن بفتح همزه و ضم میم بمعنی قسم است و ایم مخفف آنست و همزه اش نزد اکثر نحویان وصلی است جوهری
گوید همزهٔ مفتوح وصلی در اسماء در غیر این لفظ یافته نمی شود و ابن کیسان و ابن درستویه بر آنند که همزه اش قطعی است
اما از کثرت استعمال حکم وصل دارد و درین لفظ بست و سه (۲۳) لغت است که در قاموس و غیر آن مذکور است و اهل فن
در همزهٔ مذکوره بجای ابدالش بهمزه بین بین نیز جائز میدارند و ازآنست قوله تعالی آلذکرین و آلآن علی الوجهین
عند القراء و در اضربانِّ یعنی جائیکه نون ثقیله بعد الف افتد پس شامل است در آن اضربانّ و یضربانّ
و علت جواز مجموع دو امر است یکی بودن نون ثقیله که بمنزله جزو کلمه است دوم خفت الف و لهذا اضربونّ و اضربینّ
جائز نشد زیرا که نون ثقیله اگرچه در هر دو برابر است لیکن واو و یا مثل الف خفت ندارد و در ها الله بجرّ الله
و اثبات الف ها و سکون لام مدغم اصله لا والله یعنی جائیکه حرف تنبیه عوض حرف قسم بر کلمهٔ الله داخل شده باشد
اگر گوئی چون ها درین لفظ برای تنبیه بمعنی اُنَبِّهُ بوده است مدخولش چرا منصوب نشد گوئیم برعایت معوض عنه
یعنی حرف جر که ها قائم مقام اوست پس گویا حرف جر باقیست که بمنزله جزو کلمه ما بعد است پس حکماً در کلمهٔ واحده باشد و ایِ
الله بجرّ الله بکسر همزه و سکون یا و لام و جر الله اصله ای والله یعنی آری قسم بخدا یعنی جائیکه کلمهٔ ای بکسر همزه که برای ایجاب است
بر الله بعد حذف حرف قسم داخل شده باشد اگر گوئی بسبب اجتماع ساکنین ساکن اول که حرف علت است

چرا حذف نمیکنند گوئیم تا گمان نشود که همزه الله را مکسور کرده اند پس معنی مقصود باقی نماند و نصب الله در یمین الله از
قسم منصوب بنزع خافض فصیح ست مثل قوله تعالی واختار موسی قومه ای من قومه و حذف الف در ها الله
و حذف یا و فتحه آن در ای الله نیز درست اگر گوئی در جواز حذف یا از ای الله گمان آن می شود
که همزه الله را مکسور کرده اند گوئیم آری لیکن جواز شق ثانی با رعایت معنی این احتمال را بر میدارد و حلقتا البطان[۱]
باثبات الف تثنیه و سکون لام در قولهم التقت حلقتا البطان شاذ چه کدام وجه قیاسی در جواز آن
یافته نمیشود و قول مذکور مثلی ست که هنگام شدت مصیبت و ثوران فتنه زنند زیرا که بطان بالکسر عبارت است
از تنگ شتر که دو حلقه میدارد و آن هر دو هنگام کشیدنش بالان تا با عدمی باشند و چون هر دو متلاقی
شدند کمال نزال عارض شتر گردیده و نیز الشق از شدائد و قحطها باشد یا آنکه تلاقی هر دو حلقه از نهایت تنگ
کشیدن تنگ حاصل میشود و این آفت عظمی است بر شتر هذا خلاصة ما فی الرضی و الجاربردی و مصنف از
کافی نقل میکند چون شتر سوار فرار بسیار کند حزام یا لانش از جایش می لغزد و از شدت حرکت متاخر
افتد حتی که هر دو حلقه اش متلاقی شوند و از وفور خوف نتواند که بر آمده بر جایش کشد و اینمعنی کمال شدت
و مصیبت ست و مخفی نماند که شذوذ قول مذکور مخصوص بقول بصریین ست و کوفیین قیاسا جائز دارند
و لهذا نزد ایشان فی الارض و یدعوا الرجل اثبات یا و واو قیاسی ست و موافق مذهب شان عنهو تلهی

لا تناصرون باجتماع ساکنین اول مده ثانی مدغم در عنه تلهی و التناصرون در قرائتی آمده و در غیر صور مذکوره
اجتماع ساکنین جائز نیست پس ساکن اول اگر مده ست در یک کلمه یا دو کلمه یا نون خفیفه آن
ساکن اول را بیفگنند نحو قل و بع و خف و قولوا اشهدوا و یعی الرجل و اضربا الرجل و لا تهین الفقیر اصله لا
تهینن با نون خفیفه چون لام ساکن الفقیر بعد حذف همزه با و متصل شد نون خفیفه را حذف کردند
و آن آنست قول شاعر[۲] ع و لا تهین الفقیر علک ان ترکع یوما و الدهر قد رفعه یعنی اهانت فقیر
مکن شاید روزی تو پست قدر شوی و زمانه او را بلند قدر گردانده و غلطی ست از نعت شاذه که نه
فعل و وجه خدشش آنست که در مده الف تحریک ممکن نیست و در تحریک مده واو یا استثقال لازم آید

---

۱ بهم پیوستن هر دو حلقه حزام شتر ۱۲ منه ۲ از بحر منسرح [illegible] منه

و در تحریک نون خفیفه التباس نون تنوین بادی الرای محتمل اگر گوئی ثقل در اجتماع ساکنین از ساکن ثانی
پیدا میشود اول را چرا حذف میکنند گوئیم اول حرف علت یا نون خفیفه مشابه آنست پس حذفش اولی
از ثانی کہ حرف صحیح است و اگر نه باشد ساکن اول بصفت مذکور حرکت دهند ای اول را زیرا که حذف
نیز در اول جاری شده بود حرکت نیز او را دادند تا تصرف هر دو نوع یکسان باشد رضی گوید زیرا که سکون
اول مانع تلفظ ساکن ثانی بود در نحو لم اُبَلِهْ بکسر لام و سکون ها اصلا بالی بصیغه مضارع متکلم از مبالات
چون لم در اولش آمد یا افتاد و لم اُبَالِ بکسر لام شد بعده از کثرت استعمال تخفیف زائد قصد کرده عمل سابق
لم را نسیا منسیا کرده از سر نو عمل لم لامش را ساکن کردند تا الف افتاد و لم اُبَلْ شد و هر گاه آخرش های
ساکن سکته ملحق شد اجتماع ساکنین شد میان لام و ها پس لام را که ساکن اول است بحسب این قاعده
حرکت کسره دادند تا لم اُبَلِهْ شد اگر گوئی بقانون مذکور نون تنوین حاتم الطائی را درین قول شاعر
؎ و حاتم الطائی وهاب المائی [1] چرا مکسور نه کردند بل نون را محذوف کرده اند گوئیم حذف تنوینش نزد
بصریین بطریق شذوذ است و نزد کوفیین قیاسی است در نظم که بضرورت وزن منصرف را غیر منصرف
میکنند و اگر حصول غرض [2] مطلوب از تحریک ثانی متصور باشد نیز از اول حرکت دهند حروف دوم را در
نحو اِنْطَلْقَ و لَمْ یَلْدَهُ بسکون لام و فتح قاف و دال اصلهما اِنْطَلِقْ و لم یَلِدْ بکسر لام چون لام طلق و یلد را
بمشابهت کتف ساکن کردند جوازا کما هو القانون فی فعل مکسور العین مطلقا اجتماع ساکنین شد میان
لام و قاف یا دال ثانی را فتحه دادند برعایت حرف ما قبل لام وجوبا صرح به المصنف فی اصوله و اگر اول را کسره
میدادند رجوع جانب مرمی لازم می آمد که ازان فرار واقع شده و اگر ضمه میدادند تحریک بثقیل تر ازان لازم
می آمد اگر گوئی در یتقه درین قول حق تعالی من یطع الله و رسوله و یخش الله و یتقه که اصلش یتقی بود چون
بعد حذف آخرش بسبب جزم و بعد لحوق های سکته و اسکان قاف بمشابهت وزن کتف اجتماع ساکنین
ثانی را کسره داده اند چرا برعایت ما قبل ساکن اول فتحه ندادند چنانکه در نحو انطلق و لم یلده مفتوح کرده اند گوئیم های یتقه های

---

[1] یعنی حاتم طائی بخشنده صدهاست المائی بکسر میم و فتح همزه و بعد آن الف جمع مأة است از بحر رجز یا کامل بر وزن مفاعلن مستفعلن مستفعلن ۱۲ منه نور الله مرقده
[2] غرض مطلوب مناسبت با درنیت با ادغام و هر دو مقتضی سکون ها شد ۱۲ منه نور الله مرقده

سکته نیست چه آن گاهی متحرک نمی شود و بحالت وصل لاحق نمیگردد بل ضمیر مفعول ست راجع بجانب الله جمله
تیقیه که یاءش بسبب جزم افتاد و قافش بشابهت وزن کتف ساکن شد تا تیقه گردید و دُدَّ و لم یَوُدَّ که
اصلهما اُردُو او لم یرد و مضارع مجزوم بلم حرکت دال اول را برای ادغام بما قبلش دادند و باجتماع ساکنین ثانی را
حرکت دادند و همزه ارددرا بجهت استغنا حذف کردند و تحریک ثانی درین هر دو مثال بحرکات ثلثه جایز ست
اما بالفتح لانه اخف الحرکات اما بالکسر لانه الاصل فی تحریک الساکن کما سیجیٔ و اما الضم فلرعایة ضم العین و اگر
اول را حرکت میدادند غرض مطلوب یعنی ادغام که مفید تخفیف ست از دست میرفت و جواز این ادغام تحریک
لغت غیر اهل حجاز ست اما حجازیان بفک ادغام خوانند کسره درین باب اصل در تحریک ساکن اصل ست
زیرا که جر در اسما مثل جزم در افعال باشد پس هر یک در خصوصیت بمخصوص خود باهم مناسبت دارند و در تبادل
نیز که یکی یعنی جر بدل دیگری در اسم باشد و خودش را آمدن نه دهد و همچنین دیگری یعنی جزم بدلش در فعل باشد و خودش را
نه گذارد که لاحق شود پس یکی ازین هر دو بوصف خصوص و تبادل با دیگری مناسبت دارد و اصل در جزم
سکون ست همچنانکه اصل در جر کسره لهذا ساکن را وقت احتیاج حرکت کسره مقرر کرده اند و شیخ رضی از بعض
اهل فن نقل میکند که کسره اول ساکنین هنگام احتیاج تحریکش برای اختیار کرده اند که حرکت مذکوره واقع نمیشود مگر در
آخر کلمه پس تحریک بحرکتی سزاوار ست که ملتبس بحرکت اعراب نباشد و این معنی در غیر کسره متحقق نشود چه این
کسره جز در آخر نبود و کسرهٔ اعرابیه با تنوین باشد یا باضافت یا بالف لام که قائم مقام تنوین ست و کسرهٔ
که برای رفع التقای ساکنین می نهند خالی از اوصاف ثلثه باشد پس بکسرهٔ اعرابیه ملتبس نخواهد شد بخلاف ضمه
و فتحه که بدون صفات ثلثه نیز یافته شود مثل جاءنی احمد و رایت احمد و یضرب و لن یضرب خودش توجیه
ثالث درین باب آورده که اول ساکنین اگر حرف صحیح باشد مثل بشر و بکر در حالت وقف تلفظ آن ممکن نباشد
مگر بکسر نهایت خفیف و لطیف که سامع بل متکلم قبل تامل صحیح بر آن آگاه نباشد گویا از قسم حدیث نفس بود
و خواهانش محض طبیعت لافظ من حیث انه لافظ بود و چون اصالت کسره در تحریک ثابت شد عدول
و تجاوز ازان نبود مگر برای وجهی که باعث بود بر عدول ازان مثل رعایت اصل یا متابعت بعد یا قبل
یا تحصیل تفخیم یا تخفیف پس حرکت معدول یعنی ضمه و فتحه واجب بود یا مختار یا جائز و این عدول در هشت تسلیم

حاشیه: [illegible]

متحقق شود اول چنانچه وجوب ضمه در مذ الیوم زیراکه اصلش منذ بضم ذال بود پس برعایت حرکت
اصلیه ضمه واجب شد یا برعایت حرکت میم یا از ینجهت که حکم غایات دارد مثل قبل و بعد مضموم الآخر کما تقرر
فی موضعه و علامه رضی میگوید ضمه اش واجب نیست آری از کسره اکثر ست وقسم دوم در میم جمع نحو انتم
الفقراء و لکم الیوم و هم المومنون برعایت اصلش که تمو و کمو و همو موافق مذهب مشهور و رضی گوید در بعض
لغات کسره نیز آمده تردد مانند علیهم و بهم که ضمه در و واجب نیست بل کسره اشهر ست به تبعیت
های مکسور منظر ظاهر لفظ و بسبب جاری کردن میمش بمنزله اسمائیکه از اجتماع ساکنین مکسور میشوند و جواز ضمه
برعایت حرکت اصلیه ست و مراد از مانند مذکور آنست که میم جمع بعد های مکسور افتد خواه آن ها بعد یای
ساکن باشد یا بعد کسره یا بعد هر دو نحو علیهم القتال و بهم الاسباب و فیهم الجلال و بعضی قرا بضم میم نیز خوانده اند
وقسم سوم اختیار و اولویت ضمه با مرجوحیت کسره در واو ضمیر جمع که ماقبلش مفتوح باشد نحو اخشوا الله
و اخشون اصلهما اخشوا چون لفظ الله معرف باللام و نون تاکید ثقیله بآخرش متصل شد و الف الله بسبب
وصل افتاد از اجتماع ساکنین میان واو و لام یا نون ثقیله واو ساکن اول را ضمه دادند و کسره نیز جائز ست
اما مرجوح و این مثال واو ضمیر فاعل فعل ست و مصطفوا الله اصله مصطفون بر و واو اول یا شده
با لف بدل گردید و الف باجتماع ساکنین افتاد تا مصطفون شد بعده بسبب اضافت جانب معرف
باللام نون از اول و الف از ثانی سبب وصل افتاد پس اجتماع ساکنین شد میان واو و لام واو جمع را
برعایت اصل ضمه دادند و کسره برعایت قانون مذکور مگر مرجوح ست زیراکه رعایت اصل اهم ست و رضی
میگوید اختیار ضمه واو برای تحصیل تماثل در حرکات ماقبل نون ست در همه ابواب مثل اضربن اغزن
ارمن اخشون و اختیار ضمه واو جمع مثل مصطفوا الله برای مجانست نحو ضاربوا القوم بوده ست
یا برای فرق میان واو جمع و غیر آن مثل لو استطعنا و تخصیص ضمه در جمع جهت مجانست با دیگر نظائر
خودش یا برای آنکه جمع جهت کثرت و قوت متحمل حرکت قوی میتواند شد از غیر آن و گاهی واو جمع را تشبیها
بواو لو واو کسره دهند و آن قلیل ست انتهی و در قراءتی اشتروا الضلالة بفتح واو بطریق شذوذ
نیز آمده و در قوله واو ضمیر جمع لف و نشر مرتب ست یعنی واو ضمیر در نحو اخشون الله و واو جمع یعنی

علامت جمع در مصطفوا الله چه این واو ضمیر نیست والا بل مُصطفَوُن بود لا آنرا بفاعلیت بود آوردن درست نمی شد

و قسم چهارم جوازش ای جواز ضمه با کسره در جائیکه بعد ساکن دوم ضمه اصلیت در کلمه آن
ساکن دوم ای حرفیکه برو ضمه اصلی بود و ساکن دوم هر دو در یک کلمه باشند نحو قالتِ اُخرُجْ که تا ساکن
علامت مؤنث را برای رفع التقای ساکنین میان وی و خا بعد سقوط همزه بسبب وصل ضمه برعایت
حرکت اصلی را و کسره بقانون مذکور و این مثال ضمه لفظی ست و قالتِ اُغزِی هم اصلش اُغزُوِی مثل اُنصُرِی
واوش بعد نقل کسره بزا از اجتماع ساکنین افتاد و هنگام اتصال قالت همزه ساقط شد پس باجتماع ساکنین میان
تا را برعایت ضمه تقدیری زا ضمه و بقانون مذکور کسره دادند قالتِ اِرمُوا اصلش اِرمِیُوا مثل اُنصُرُوا یایش
بعد نقل ضمه بمیم از اجتماع ساکنین افتاد و هنگام اتصال تای قالت را برعایت کسره اصلیه هم بقانون
مذکور کسره دادند و رعایت ضمه میم بسبب عارضی بودنش باوجود معاضدت قانون با اصل کسره اختیار
نکردند و اِنِ امرُؤٌ داخل ست تحت نفی ای درین مثال نیز تحریک بضمه جائز نیست و کسره معین
زیرا که ضمه را ای امرؤ اصلی نیست بل تابع اعراب آخر ست و چون اعراب خودش عارض باشد تابعش
بطریق اولی عارض خواهد بود و لهذا رأیت امرَأً بفتح را و مررت بامرِئٍ بکسر آن آید و همین ست حال
ابنُم بزیادت میم در ابن پس مراد از امرؤٌ آنکه حرکت وسطانی آن تابع حرکت آخرش باشد تا ابنم نیز
دران داخل شود فائده لفظ امرُؤٌ و ابنُمٌ از عجائب کلمات ست که اعراب در وسط آنها نیز جاری
میشود و اِنِ الحُکمُ اَینَهُم داخل ست تحت نفی که کسره دران متعین ست و ضمه باوجود ضمه اصلی
بعد ساکن دوم جائز نیست زیرا که ساکن دوم و مضموم بضمه اصلی هر دو در کلمه واحده نیست. زیرا که ال کلمه
جداگانه ست و قسم پنجم وجوب فتحه در نونِ مِن حرف جر هنگام اتصالش بلام تعریف نحو مِنَ النّاس
برای حصول تخفیف و برای احتراز از توالی کسرتین در مثال مذکور یا کسرات در نحو مِنِ ربوا باوجود کثرت اتصال
با معرف باللام و این قید احتراز ست از مثل مِنِ ابنِک که کسره دران اشهر ست و اگرچه توالی کسرتین
دران نیز لازم لیکن بسبب قلت استعمال و بنظر اقتضای قانون کسره دران متحمل ست اما کسره
نون اول و حذفش و فتحه در ثانی و ضمه نون عن الرجل و عن العضد کما حکاه الاخفش و حذفش

ضعیف ست وکسائی در وجه فتحه من الرجل میگوید اصلش منا بود وضبی گوید فتحه آن اشهر ست وکسره ضعیف کما قاله ابن الحاجب ونیز وجوب فتحه در نحو رُدَّهَا ای جائیکه ساکن ثانی مضاعف قبل ها افتد پس شامل ست مثل لم یَرُدَّهَا واسْتَعِدَّهَا وعَضَّهَا وامثال آن وعلت وجوب فتحه درین امثله رعایت حرکت ما بعد ست ونیز ها حرفیست خفی پس گویا میان ساکن ثانی والف حرفی فاصل نیست ودرین صورت برعایت الف فتحه ما قبلش لازم باشد وبعضی بنظر وجوب حرف فاصل ضمه وکسره نیز حکایت کرده اند کذا قاله المصنف رح فی الاصول وقسم ششم وجوب ضمه در نحو رُدُّهُ ای جائیکه ساکن ثانی مضاعف قبل ضمیر مضموم باشد پس شامل ست لم یَرُدُّهُ وعَضُّهُ واسْتَعِدُّهُ وامثال آن نهارا وعلت وجوب تبعیت ما بعد ست نه ما قبل والا در عَضُّهُ واسْتَعِدُّهُ مضموم نمی شد وکسره دران لغت ضعیف ست که اخفش از بنی عقیل نقل کرده ودرین حالت ها نیز مکسور شود ومخفی نماند که مناسب آن بود که مصنف رح این قسم را در ذیل اقسام وجوب ضمه مثل مُدُّوا وضمیر جمع ذکر مینمود چنانکه در اصول آورده وذکر این قسم درمیان اقسام وجوب فتحه واختیار آن از قبیل خلط مبحث ست وقسم هفتم اختیار فتحه در الٓمٓ اللّٰهُ واقع اول سورهٔ آل عمران از مقطعات قرآنیه که در تلفظ چنان خوانند الفْ لامْ میمَ اللّٰه در قرارت کسائیکه با لفظ اللّٰه موصول خوانده اند وعلت اولویت فتحه حصول تفخیم مطلوب در لفظ اللّٰه ست که در صورت کسره حاصل نمی شد ونیز برای احتراز از توالی کسرتین پس وپیش یا که از دو کسره متولد ست پس توالی کسرات لازم می آمد ودر ضمه ثقل زائد می شد واخفش کسره نیز جائز داشته وازینجهت مصنف علّام لفظ اختیار اختیار کرده وعمرو بن عُبید بر قول اخفش قرارت کرده ست مگر قرار دیگر قول اخفش را مسلم نمی دانند کذا فی الجاربردی وشرح الاصول وقسم هشتم جواز فتحه وضمه در نحو رُدُّ ودَلْ لم یَرُدَّ ای جائیکه ساکن دوم در فعل مضموم العین مضاعف باشد فتحه برای تخفیف وضمه برعایت عین جائز ست اگر گوئی مصنف رح در شرح اصول واهل فن در رسائل خود وجوب کسره مثل رُدِّ را که بعدش ساکن دیگر سوای لام تعریف باشد مثل رُدِّ ابنه نیز درین اقسام ذکر کرده اند مصنف رح درین کتاب چرا ترک کرده گوئیم داخل ست در قانون مطلق که اصل دران کسره ست چون ساکن دوم بعد

حذف ساکن اول بقاعدهٔ صدر الذکر بسبب اجتماع ساکنین متحرک شود باتصال ضمیر فاعل ساکن یعنی الف و باتصال نون تاکید ثقیله و خفیفه بکلمهٔ که ازان ساکن اول افتاده ست باز آید ای اتصال هر یک ازین هر دو بهمان کلمه باشد که ازان ساکن اول محذوف شده یعنی ساکن اول محذوف و ساکن دوم که بالفعل حرکت یافته هر دو در کلمهٔ واحده حقیقیه باشند و چون باقتضای ضمیر فاعل و نون تاکید ماقبل هر یک که ساکن دوم بود حرکت یافته ساکن اول بسبب ارتفاع مانع باز آید نحو قُولَا وَقُولَنَّ اصلهما اُقْوُلْ چون حرکت واو ابقاف دادند واو از اجتماع ساکنین و همزه بجهت استغنا افتاد تا قُل شد بعده باتصال الف تثنیه و نون تاکید لامش متحرک شد پس واو یکه از اجتماع ساکنین افتاده بود بسبب ارتفاع مانع باز آمد نحو رَمَتَا اصله رَمَيَتْ یا الف شده از اجتماع ساکنین افتاد تا رَمَتْ شد و چون الف تثنیه بآن ملحق شد رَمَتَا گردید و الف محذوف باز نیامد زیرا که تای تانیث بتحقیق کلمهٔ جداگانه ست پس الف ما بعدش بکلمهٔ که ساکن اول دران بود بسبب فصل تا متصل نگردیده و درین مقام سوال و جواب لطیفی ست که در مبحث اعلال گذشت وقُلِ الْحَقَّ داخل ست تحت نفی چه لام تعریف کلمهٔ جداگانه است پس حرکت لام قُل که بعارضهٔ اتصالش با کلمهٔ جداگانه حادث شده حکم سکون دارد لهذا ساکن اول باز نیامد و فِلْحَمِ وَمِنَ لْحَمِ اَلْکَرْمِیْنَ فِیْ لْحَمِ وَمِنَ الْحَمِ یعنی اگر کلمهٔ که آخرش مده باشد نحو فی و ذو متصل شود بمعرف باللام که بعد لامش همزه قطعی بود مثل الاحمر و مده مذکوره باجتماع ساکنین بیفتد اگر حرکت همزه را بقانون بسأل بماقبل دهند اعادهٔ مدهٔ محذوفه بنظر ارتفاع مانع جائز ست پس گویند فی لحمر و ذو لحمر مگر عدم اعاده کثیر الاستعمال ست بسبب عروض حرکت که حکم سکون دارد نحو فلحمر و ذلحمر و همچنین کلمه که آخرش غیر مده باشد مثل من و اخشوا اگر بامعرف باللام مذکور متصل شود و ساکن مذکور را بقاعدهٔ اجتماع ساکنین حرکت دهند من الاحمر و اخشوا الاحمر بفتح نون و ضمهٔ واو گردد پس اگر بقانون بسأل حرکت همزهٔ احمر بلام تعریف دهند و ساکن دوم را متحرک گردانند متحرک داشتن ساکن اول بسبب عروض حرکت ثانی نحو من لحمر و اخشوا لحمر بفتح نون و ضمهٔ واو اکثر ست در استعمال از من لحمر و اخشو لحمر بسکون نون و واو اگرچه جائز ست بسبب ارتفاع باعث حرکت و ازینجاست جواز عادلُّولی چنانکه در قرائت

آمده اصلش عادن الاولی بکسر نون تنوین بسبب اجتماع ساکنین و چون بقاعدهٔ تسهیل حرکت همزهٔ اولی را بلام دادند تنوین عاداً که از سکون لام متحرک شده بسبب ارتفاع سکونش باز ساکن گردید تا عاد آلولی شد پس نون تنوین را بقاعدهٔ یرملون در لام ادغام کردند عادلولی شد

فصل فی الوقف

بدانکه از جملهٔ تصرفات وقف ست و آن در لغت بمعنی باز داشتن ست و از انست قولهم وقفت الدابّة باز داشتم دابه را از حرکت و اما اصطلاحاً عبارتست از آنکه مصنف گوید ای کلمه را بما بعد ای بکلمهٔ ما بعد نه پیوستن اگر گوئی این تعریف بر وقفیکه آخرش کلمهٔ دیگر نباشد صادق نمی آید زیرا که از قوله بما بعد لزوم کلمهٔ دیگر ما بعد آن پیداست گوئیم نه پیوستن بما بعد مستلزم وجود ما بعد نیست چه اگر بعدش کلمهٔ دیگر نباشد و در آخرش وقف نمایند نه پیوستن بما بعد بر و صادق ست ندانی که صدق سلب مستلزم کدام یک از طرفین نمی باشد یعنی اگر زید مثلاً از سر موجود نباشد لیس زید بقائم لامحاله صادق ست و جار بردی در جوابش گوید مراد آنست اگر کلمه در ما بعد باشد و اگر گوئی این تعریف بر ساکن خواندن نون من فی من زید صادق ست حالانکه وقف نیست گوئیم مراد از نه پیوستن تسکینی ست که بقصد انتهای کلام باشد و سکون نون من باین قصد نبوده ست کذا فی الرضی و اگر گوئی این تعریف صادق می آید بر انتهای کلام بر متحرک با تنوین مثل زید که بعدش سکوت کرده شود جوابش آنکه این وقف باعتبار لغت ست نه باعتبار اصطلاح چه مراد از نه پیوستن قطع نطق بسکونست و لهذا مصنف رح در بیان حکمش میگوید در این حال آخرش جز ساکن نبود و علامهٔ رضی در تفسیر قطع الکلمة عما بعدها میگوید ای ان تسکن علی آخرها قاصدا لذلک مختار الجعلها آخر الکلام و از کلام مصنف علام در شرح اصول و جاربردی در شرح شافیه مستفاد میشود که صدق وقف اصطلاحی بر مثال مذکور مسلم ست و هم از افراد محدود ست چه وقف اصطلاحی دو قسم ست صحیح و خطا و در مثال مذکور وقف خطاست که مطابق رعایت قواعد نیست و لهذا مصنف رح میگوید که وقف بر سکون از قبیل استحسان ست نه وجوب و این سخن از کلام رضی نیز محتمل است لیکن عجب ست از مصنف رح که با وجود قائل بودنش باستحسان سکون وقف گفته ست الوقف وجب علی الساکن کما وجب الابتداء بالمتحرک و اگر گوئی این تعریف بر روم که از اقسام وقف ست صادق نمی آید

زیراکه دران احیانا سکون نحو حرکت نیز میباشد وقوله جزساکن بنود الان اباء میکند گوئیم مراد از جزء ساکن
نفی حرکت تامه است یعنی حرکت تام بروی نمی باشد واگر گوئی این تعریف صادق ست بر زید عمرو بکر در حالت
تعداد یا تعلیم یا تذکر و غیر ذالک که در غیر وقف میباشد گوئیم مراد از وقف درینجا وقفی ست که هنگام کلام
و تلفظ با یکدیگر بمحاورات ایشان مستعمل باشد و اقسام مذکوره از جنس وقف مذکور نیستند و ازینجاست که
ابوحیان در ارتشاف می آرد و هو غیر الوقف الذی یکون استثباتا و انکارا و تذکارا و ترنما و غایته وفیه وجوه

و دران وقف وجوه و طرق بسیارست و اهل فن آنرا تا شانزده رسانیده اند وجه اول تنوین و حرکت
آخر را بیفگنند با جواز روم حرکت یعنی تنوین و حرکت آخر به دور المحذوف کنند با روم و بدون آن
پس قوله با جواز روم اشارتست بدو وجه از وجوه شانزده گانه و رَوم بالفتح در اصطلاح فن عبارت ازانست
که قاری بعد اسکان آخر کلمه جزو حرکتی نهایت باریک و خفی از همان جنس ادا نماید تا سامع قریب
بداند که آخر کلمه بحالت وصل بآن حرکت متحرک بوده ست مگر روم در مفتوح قلیل ست و مخصوص بقوم
ربیعه اما در مفتوح غیر منون نحو رایت الرجل و احمد نزد همه قراء و نزد قراء از نحویان جائز نیست و وجه عدم
جواز در فتحه آنست که روم ادای بعض حرکت ست و فتحه بسبب خفت اجزائی دارد و لهذا چون قصد
ادای بعضش کنند تام برمی آید پس جزوش تعین او باشد بخلاف ضمه و کسره که بسبب ثقل تبعیض را
بسهولت قبول میکنند مگر سیبویه و غیره از نحات در هر سه حرکت برابر تجویز کرده اند کذا فی الرضی و الارتشاف
و وجه سوم اشمام ضمه فقط اشمام در لغت بو دادن چیزیست و در اصطلاح عبارتست از ضم کردن قاری هر دو لب را
و رفع کردن آنها با بقای اندک انفراج بینهما چنانکه در وقت ادای ضمه میباشد بعد اسکان کلمه مضموم الآخر
مثل نستعین تا ناظر بداند که این حرف در حالت وصل مضموم بود و قوله فقط اشارتست باینکه اشمام در غیر ضمه نمی
باشد زیراکه ادای ضمه از هر دو لب میباشد و این بار ابهنگام اشمام ناظر می تواند دید بخلاف کسره که جزویست
از یا و مخرجش وسط زبانست و بخلاف فتحه که جزویست از الف و مخرجش حلق ست و ادراک

له قوله بعد اسکان هکذا قال غیر واحد من اهل فن لیکن تحقیق آنست که در روم اسکان تام نمی کنند بل بعد حذف اکثر اقل حرکت
ادا نمایند و ازینجاست که محقق رضی میگوید سمی روما لانک تروم الحرکة و تریدها حیث لم تسقطها بالکلیة انتهی ۱۲ منه نور الله مرقده + +

ناظر باین ہر دو مخرج رسیدن نمی تواند وانچہ بعضے تجویز اشمام در کسرہ و فتحہ بکوفیان منسوب کردہ اند و ہمہ
بیش نیست کذافی الرضی وازین تحقیق معلوم شد کہ اعمی و بینا در ظلمت ادراک اشمام نمی تواند کرد بخلاف
رَوم کہ اصم او را نمی تواند دریافت اگرچہ بینا باشد **فائدہ** عادت قرا و نحات چنان ست کہ علامت
اسکان بر حرف ساکن حرف خامی نویسند ماخوذ از خفیف کہ سکون محض از ہمہ اخف و افصح می باشد
ہکذا زید خ و علامت رَوم خط ممتد بعد حرف ساکن با روم ہکذا زید با شعار این معنی این حرف را با وجود
سکون اندک حرکت بود کشش نباشد و علامت اشمام نقطہ بعد ساکن مذکور ہکذا نستعین چون نقطہ
از خط کمتر ست مثل اشمام از رَوم لہذا نقطہ را باشمام خاص کردہ اند و علامت تشدید شین ہکذا جعفر ش
کذافی المفصل یا حرکت بمانند ای بگذارند و تنوین را باختتش بدل کنند یعنی حرکت آن کلمہ منون بر
حال خود گذاشتہ نون تنوین را بمناسب آن حرکت از حروف علت بدل کنند و اینوجہ چہارم ست
مطلقا یعنی در مرفوع بواو و در منصوب بالف و در مجرور بیا بشرطیکہ آن اسم مجرد بود از تای اندہ کہ در
حالت وقف ہا شود نحو جاء زیدو و رأیت زیدا و مررت بزیدی و ہمچنین اختو و اختا و اختی کہ تاش در وقف
ہا نمی شود زیرا کہ بدل ست از واو محذوف پس گویا اصلی ست بر خلاف تای حمہ و ضاربہ کہ در حالت
وقف ہا میشود ابو حیان در ارتشاف از ابو عثمان نقل کردہ ست کہ این لغت قومیست از یمن کہ فصحا
نیستند یا در منصوب مجرد از تا نہ مرفوع و مجرور و این قسم فصیح ست از تقیید مجرد از تا درین شق چنان
مستفاد میشود کہ در شق اول این قید معتبر نیست حالانکہ عموم دران شق ہم مذہب احدی نیست و
لہذا مصنف علام در اصول آنرا ہم بقید مذکور مقید گردانیدہ ست کہ حسب مرادش شرح کردہ شد اگر
گوئی رأیت مسلمات منصوب مجرد از تای ست کہ در وقف ہا گردد پس چرا تنوینش را بحالت وقف الف
نمیکنند گوئیم مراد از منصوب مفتوح ست نہ مطلق حالت نصبی و اگر گوئی وقف عبارت از سکون آخر ست
و تنوین نیز ساکن باشد پس چرا وقف بر نفس تنوین نمیسازند گوئیم برای فرق میان حالت وصل و وقف
و ضا کافی گوید زیرا کہ تنوین قائم مقام اعراب ست لہذا تابع آن میباشد و چون وقف بر اعراب نمیکنند بر تا
بطریق اولی نمیشاید و جار بردی میگوید تا فرق شود میان نون اصلی و ملحق آن نحو حسن و ضیفن و میان نون تنوین

وجہ پنجم وقف عصٰے و رحًی بالف آید و مراد از عصی و رحی کلمہ ایست کہ آخرش الف ملفوظ باشد نحو العصٰے والرحی یا محذوف نحو عصی و رحی خواہ اسم بود یا فعل یا حرف نحو دعا و رمٰی و دَعَوا و رَمَیا و ما و کلّا و ہلّا

فائدہ اختلافست در الف مقصور منون نزد خلیل و مبرد و کسائی بہر سہ حال از لام کلمہ ست و نزد مازنی و فرا بدل تنوین ست و نزد سیبویہ و ابو علی در حالت نصب بدل تنوین ست و در رفع و جر از لام کلمہ

وجہ ششم نون خفیفہ بعد ضمہ و کسرہ در حالت وقف بیفتد ای محذوف شود بجہت مشابہتش با تنوین در سکون و بودن ہر یک کلمہ یک حرفی و حرف ساکن کہ محذوف شدہ بود از اجتماع ساکنین میان آن و نون خفیفہ باز آید بجہت زوال علت حذف نحو اضربُو و اضربِی اصلہما اضربُن و اضربِن با نون خفیفہ کہ بحالت وقف نون خفیفہ محذوف شد و واو و یای محذوف باز آمد و بر صورت اصلیہ قبل لحوق نون خفیفہ گردد و امتیاز بین الموقوف علیہ و غیر آن بقرینہ حاصل شود **وجہ ہفتم** تبدیل نون خفیفہ بالف چنانکہ میگوید و بعد فتحہ الف گردد چنانکہ نون اذن نحو اضربا اصلہ اضربَن بفتح باء اکرمک اذاً در جواب آتیک نحو اذا اصلہ اذن و ابدال نونش بالف بجہت مشابہتش با نون خفیفہ ست و مازنی وقف اذن بر نون میکند بجہت بودنش جزو کلمہ مثل من و لن و مبرد بہر دو وجہ جائز میدارد **وجہ ہشتم** تبدیل تای تانیث بہا چنانکہ میگوید تای تانیث اسمیہ زائدہ متحرک بہر حرکتیکہ باشد بہا نحو بنت یعنی نہ تای عوض واو چنانکہ در بنت کہ اصلش بنو بود لانہ منزلۃ الاصلی و مسلمات علامت جمع مؤنث ہا شود در اکثر لغات نحو ضاربہ و طلحہ و رحمہ و جاء الرحمۃ بسکون التاء فی لغۃ بعضہم قلیلا و قولہ اسمیہ احتراز ست از تای فعلیہ مثل ضربت کہ بر حال خود ماند للفرق بینہما **وجہ نہم** نقل حرکت بما قبل و الیہ یشیر قولہ دو است نقل مطلق حرکت از ہمزہ بساکن صحیح بسبب استثقال وقف بسکون ہمزہ با سکون ما قبل یا اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف بمنزلہ حرکت ست نحو ہذا جزْء و رأیت جزء و مررت بجزء بحرکات ثلثہ عین کلمہ با سکون ہمزہ اگرچہ درین نقل وزن دُئِل و حِبُک متروک الاستعمال لازم آید نحو ہذا ردء بکسر را و ضم

لہ دُئِل بضم اول و کسر ثانی جانورے چون راسو و قبیلہ از کنانہ حبک بکسر اول و ضم ثانی راہ در ریگ تودہ و شکن آب ذرہ ۱۲ منہ نور اللہ مرقدہ

دال باسکون همزه در هذا ردء کومن یطئی بضم یا وکسر طا باسکون همزه در من بطوبر و بعض بنی تمیم من لبطو
بضمتین و هذا الردی بکسر تین باتباع خوانند قاله الزمخشری و روا ست نقل حرکت از غیر همزه جز فتحه
بساکن صحیح نحو هذا بکر و من بکر اما رایت بکر جائز نیست زیرا که فتحه اخت سکون ست پس نقلش فائده
ندارد و ابقاے آن بحالش مناسب بخلاف ضمه و کسره و بعضے در وجهش گویند ضمه و کسره هر دو حرکت
قویست ابقای آنها بنقل اولی ست و فتحه ضعیف ست حذف آن مضائقه ندارد و ابو حیان گوید بشرطیکه
غیر همزه حرف صحیح باشد و احتراز میکند از نحو دلو و ظبی نحو هذا احبو و من قبل تا بعد نقل حرکت
در زن جهنک و دئل متروک الاستعمال لازم نیاید در کلمه واحده اما در دو کلمه جائز دارند مثل اضربه و سنه بخلاف
نمو که دران لزوم هر دو وزن یک کلمه جائز داشته اند **وجه دهم** جواز قلب همزه بحرف علت خواه
باخت حرکتش بنقل آن با قبلش اگر ساکن ست یعنی اگر همزه در آخر کلمه ست و ما قبلش ساکن و قفش با بدال
آن بحرف علت مناسب حرکتش بعد نقل حرکت جائز ست نحو هذا اجزو و رایت اجزا و مررت بجزی و بدل
نقل اگر ما قبلش مفتوح ست نحو هذا الکلا و رایت الکلا و مررت بکلی در کلا بفتحتین بمعنی گیاه و ازین کلامش
پیداست که درین صورت تبدیل همزه حسب حرکتش بواو و یا و الف جائز ست اما این قولش مخالف
آنست که در شرح اصول آورده آن اینست وان تحرک ما قبلها ای ما قبل الهمزة ففی نحو الخطا مما
فی آخره همزة بعد الفتحة الفا ای یقلب همزة نحو الخطا بالالف فی الاحوال انتهی چه ازین کلامش صراحةً
معلوم میشود که در صورت مسطوره تبدیل همزه در هر سه حالت اعراب بالف باید نه بواو و یا اما تحقیق آنست که
قلب همزه بالف در هر سه حال اعراب مذهب اهل حجاز ست خاصة کذا فی المفصل که مصنف بدین معنے
تصریح نکرده مراد و قوله ذا قتص آن بهمزه باخت حرکت ما قبل اگر ما قبلش مضموم است یعنی
بدل شود چون الکمو بضم میم جمع کما بالفتح بمعنے سماروغ نحو هذه الکمو و رایت الکمو و مررت بالکمو
یا مکسور پس بیا بدل شود نحو ... بصیغه متکلم مضارع از هنا کضرب خوشگوار شد طعام

منه ۵ ... باللہ ... بطور باضم ... کردن ... تنگی نقیض سرعت کذا فی الصراح ۱۲ منه ۵۲ مخفی نماند که باقتضاے
... این روایت ... باقتضاے وجه ثانی رایت بکر بسکون را خوانند ۱۲ منه نور الله مرقده + +

وجه دهم قلب همزه بحرف علت

یازدهم روا است تشدید حرف آخر کلمه که متحرک است و بعد متحرک صحیح است آن آخر نه همزه نحو جعفر بتشدید پس درین قاعده چهار شرط ست یکی آنکه حرف آخر متحرک باشد احتراز ست از نحو اضرب زیرا که حرف مضعف موقوف گویا عوض حرکت محذوفه است پس ساکن باشد نشود دوم آنکه بعد متحرک باشد احتراز ست از نحو بکر تا اجتماع ساکنین لازم نیاید سوم آنکه حرف صحیح باشد احتراز ست از نحو القاضی چهارم آنکه همزه نباشد احتراز از نحو کلأ و وجه عدم جواز تشدید حرف علت و همزه استثقال هر دو ست و این وجه یعنی تشدید در حالت وقف قلیل ست بسبب وجود دیگر پس آنکه شدید نیست در مقام خفت **دوازدهم** زیادت الف در أنَ وأنْ بفتح همزه بغیر مد و بفتح نون و سکون آن دو لغت آنَا یعنی در انا ضمیر متکلم بفتح نون که بعد آن برعایت وقف الف می‌نویسند و لغت مشهور ست یکی آن بفتح نون بدون الف در تلفظ دوم ان بسکون نون چنانکه صاحب قاموس گوید فی قول بعضهم ان فعلت بسکون النون و الاکثرون علی فتحها وصلا والاتیان بالالف وقفا انتهی لهذا مصنف علام در کتاب برهمین دو لغت اکتفا کرده و در شرح اصول بتبعیت رضی لغت ثالث نیز بدین عبارت ذکر کرده یزاد الالف فی ان بفتح النون و سکونه و آن بفتح النون و مد الالف محقق رضی در شرح کافیه لغت چهارم نیز آورده چنانچه میگوید قد تبدل همزته هاء نحو هنا و قد تمد همزته نحو آنا فعلت پس آنچه بعض شارحین به تبعیت شرح اصول درینجا آن بمد همزه لغت ثالث آورده و بعده وجدانش در کتب لغت وغیره تصریح کرده بدو وجه صحیح نیست اول آنکه اندراج لغت ثالث درینجا مخالف تصریح مصنف است که بدو لغت تصریح کرده دوم لغت مذکور در رضی کافیه موجود پس انکارش معنی ندارد وآری خودش نیافته باشد الف افزایند پس گویند انا بالف بعد نون در تلفظ برای اظهار نون ساکن که حرف خفی ست و برای بیان فتحه نون متحرک و ازین قبیل است قوله تعالی لکنا هو الله ربی اصله لکن انا حرکت همزه انا بنون داده همزه را بقاعده تسهیل حذف کردند و نون را در نون ادغام کردند بالجمله بصریین در حالت وصل بدون الف خوانند و بحالت وقف در لفظ الف افزایند زیرا که اگر الف نیفزایند فتحه نون بسبب وقف ساقط شود و التباس با ان حرفیه ناصبه مصدریه لازم آید

و نزد بنی تمیم در حالت وصل و شعر نیز با الف آید و نزد غیر ایشان زیادتش مخصوص بشعر ست و از انست
شعر انا سیف العشیرة فاعرفونی + حمیداً قد تذریت السناما + و صاحب کشاف گوید اجاز بعضهم
فی الوقف ان بسکون النون و قل مه و انه یعنی قلیل ست در وقف ابدال الف مای استفهامیه
و الف ضمیر انا با زیادت های سکته بعد حذف الف مذکور در لغت بنی طی و از آنست قول حاتم طائی
شعر هکذا فزدی انه + فزدی در اصل فصدی بود گویند کسی شتر بیمار خود را پیش حاتم برده خواست
که حاتم رگ او را بطریق علاج بزند او را ذبح نموده گفت هکذا فزدی انه فائده محقق رضی در شرح
کافیه میگوید الف در انا نزد کوفیین از نفس کلمه ست مگر سقوط آن غالباً در وصل با فتح نون و سکون
آن و لحوق های سکته دلیل زیادت الف بودنش برای بیان حرکت ست وجه سیزدهم الحاق
های سکته که بحالت وقف در آخر کلمه برای بیان حرکت و ابقای آن یا برای بیان الف و اظهار
آن یا برای تعذر وقف یا عدم صحت بدون آن لاحق شود و آن سه قسم ست لازم و جائز و ممتنع و لهذا
مصنف در تفصیلش می پردازد لازم است های سکته در صیغهٔ امر از وقی یقی و مراد از ان
کلمه نیست که بعد تعلیل بر حرف واحد باقی مانده باشد و مثل جزو با کلمهٔ دیگر نشود بل منفصل بود و مثل
آنست ر صیغهٔ امر از رای یری پس گویند قه و ره وجوباً و اگر های سکته ملحق نکنند پس اگر متحرک را
بر حال خود گذارند وقف بر متحرک لازم آید و اگر ساکن کنند ابتدا بساکن لازم آید و این هر دو جائز نیست
و مثل م یعنی لازم ست های سکته در ترکیب مثل مه انت یعنی مثل کدام شیء هستی تو و مراد از ان انست
که از کلمهٔ مستقله لفظا و معنی بعد حذف چیزی حرف واحده مانده باشد و لفظا مثل جزو ما قبلش نماید
نه حقیقة که کلمه مستقله بوده ست چنانکه ما بمعنی استفهام که اسمی بجانبش مضاف شود و بعد حذف الف آن
نسبت ما قبل لفظا کالجزء نماید نه بحقیقت که در اصل کلمه مستقل بوده ست و وجه لزوم های سکته درین
ترکیب مثل سابق ست و جائز ست الحاق های سکته در الی م یعنی جائیکه حرف جر مثل الی و علی بر ما
بمعنی استفهام داخل شود و الفش محذوف شده بر حرف واحد مانده مثل جزو ما قبلش نماید و ما قبلش

ف وجه سیزدهم الحاق های سکته

نیز بنظر آنکه افادهٔ حرف جر بدون مجرور تمام نمی شود مثل جزو مابعد گردد پس جزویت و اتصال
از جانبین حاصل شود و هر دو بمنزلهٔ کلمهٔ واحده بود و درین حالت اگر وقف بسکون میم بدون الحاق ها نمایند
ابتدا بساکن لازم نیاید و اگر بنظر آنکه در حقیقت کلمه مستقل لفظا و معنی بعد حذف الف مثل ق بر حرف واحد مانده است
الحاق ها جائز ست و الا ابتدا بساکن من وجه لازم آید و مصنف از راوی نقل میکند الا الحاق که جود در غلامی
بفتح یا یعنی جائیکه اسمی بجانب ضمیر متصل بحرفی مضاف شود پس حرکه یای متکلم غلامی را در حالت وصل متحرک
میخوانند نزد ایشان الحاق های سکته دران بحالت وقف و اسکان آن نیز بدلیلیکه در الی م گذشت جائز ست
وهو و لم یخش یعنی جائز ست الحاق ها درین هر دو پس گویند هوه و لم یخشه برای محافظت حرکت و مود
یخش بسکون آخر نیز جائز ست زیرا که این هر دو بر حرف واحد باقی نمانده اند تا وجه لزوم الحاق ها دران متصور شود
ای هر کلمهٔ که حرکت آخر وی یعنی مراد از هو و لم یخش این هر دو لفظ خاص نیستند بل هر کلمه که حرکت آخر وی
نه اعرابیست احتراز ست از معرب که ها دران لاحق نشود نه متغیر اعراب بل محض حرکت بنا یعنی حرکت
نحو ضرب و یا زید و لا رجل و این تفسیر حرکت شبه اعرابیست زیرا که ضرب ماضی اگرچه مبنی ست لیکن
در بعض امور مشابه مضارع معرب ست یعنی در وقوع صفت نکره نحو رجل یضرب و ضرب پس حرکتش گویا حرکت
اعرابی ست لهذا الحاق ها دران جائز نیست و مبرد گوید اگر ها در آخر ماضی لاحق شود بضمیر مفعول ملتبس شود
و همچنین ضمهٔ یا زید و فتحهٔ لا رجل مشابه اعراب ست که بوجه دخول یا و لا پیدا شده است پس گویا این هر دو عامل
هستند و وجه عدم لحوق ها در حرکت اعرابیه آنست که حرکت اعراب بسبب عامل متغیر میشود پس محافظت آن
بالحاق ها متصور نشود و نیز حالش از عامل معلوم میشود پس حاجت بیانش از الحاق ها باقی نمانده و حرکت شبه
اعرابی حکم اعراب است و عبارت مسطوره یعنی مُصَدّر بحرف ای تفسیری همچنانکه در بعض نسخ یافته شد مطابق
کلام مصنف است در شرح اصول که آنجا میگوید المراد بنحو لم یخش و نظائره مالم یبق بالحذف علی حرف واحد و کان
آن جنس متحرک صفته هذا لیس حرکته اعرابیة و لا شبه اعراب و در بعض نسخ بدون کلمهٔ ای تفسیر دیده شد درینحالت
از قبیل حکم عام بعد خاص خواهد بود و جائز ست الحاق ها بعد الف در هنا و هؤلاء مقصود یا ادبا جمله
یا زنی برای اظهار الف بجهت بودنش حرف خفی پس گویند هناه و هؤلاه و یا ربّاه اما در اسمیکه التباس آن

مضاف لازم آید جائز نیست مثل حبلاه و دهیاهای مسطوره التباس متصور نیست که آنها مضاف نمی شوند اما هؤلاء ممدود داخل ست در نحو لم یخش باید دانست که وضع های سکته بر سکون و لحوق متحرک ست برای بیان حرکت پس اصل مقصود از وضعش همان ست و لهذا التباس در لم یا نع الحاق نیست بلحوقش بساکن خلاف اصل پس بغیره لاحق نشود در حالت التباس صورت جواز ندارد

وجه چهارم حذف واو و یا

وجه چهارم حذف واو و یا و آن دو قسمت اول واجب و لهذا میگوید واو و یا از ضربه و منه و ضربهم و بهم و فیه و بهم که در اصل ضربهو و منهو و ضربهمو و بهمو و بهی و فیهی و بهمی با یا بوده اند در حالت وقف بیفتند ای محذوف شود وجود با و وقف بر ما قبل او و یا بطرز امکان کنند پس گویند ضربه و فیه و منه بسکون ها و ضربهم و بهم بسکون میم اگرچه در فیه و منه اجتماع ساکنین لازم آید و در منه و عنه حرکت ها را بنون دادن نیز جائز ست و در وصل جائز نیست که بیفتند نه واجب اما متعارف آنست که اگر ما قبل ها متحرک باشد در تلفظ محذوف نکنند چون ضربه و به بتلفظ واو و یا مگر در کتابت و اگر ما قبل ها ساکن باشد در تلفظ و کتابت هر دو محذوف کنند چون منه و عنه و از آنست لا ادری اذا یسر و ما کنا نبغ و یوم یأت بحذف یا در حالت وصل قسم دوم جائز و آن حذف واو و یای غیر ضمیر از آخر کلمه ست در فواصل و قوافی بحالت وقف و وصل و لهذا میگوید فصیح ست یعنی جائز نیز و یسر بحذف واو و یا و لن یغزو و یسری با ثبات آنها بنا بر اصل اما در غیر قوافی و فواصل در حالت وصل اثبات آنها واجب بود و همچنین فصیح ست لم یغزوا و لم ترمی با عادهٔ واو و یای محذوف برعایت فواصل و قوافی در وقف و وصل و لم یغز و لم یرم بنا بر اصل و قلیل ست حذف ضمیر جمع مذکر و واحد مؤنث از لم تغزوا صیغهٔ جمع مذکر و لم ترمی صیغهٔ مؤنث مخاطبه و ازین قول معلوم شد که مرادش از فصاحت حذف واو و یای سابق الذکر غیر ضمیر بوده است پس این قول بمنزلهٔ استثناست و قوله در فواصل و قوافی بهر یک از فصیح و قلیل تعلق میدارد علی سبیل التنازع و مراد از فواصل و آخر آیات کلام الٰهی است و اسجاع نیز در حکم آنست و قوافی معروفست که او آخر اشعار باشد

وجه یازدهم اعادهٔ یای محذوف

وجه یازدهم اعادهٔ یای محذوف و لهذا میگوید و بعضی یای مُرٍ اسم فاعل نار ی یری و یای قاضٍ که رفعا و جرا با جتماع ساکنین محذوف شده بود بحالت وقف باز آرند پس میگویند جاءمُری و قاضی و مررت بمُری و قاضی

وجه دوازدهم حذف یای غلامی

وجه دوازدهم حذف یای غلامی و نحو آن و لهذا میگوید و بعض مذکوریای غلامی ساکن یا مفتوح

و یای ساکن القاضی معرف باللام رفعا و جرا و یای قاضی منادی میفگنند بخلاف القاضی یا قاضی معرف
باللام و منادی که یایش را حذف نمیکنند و از جملهٔ تصریفات اماله است و آن در لغت مائل کردن
و منحرف گردانیدن چیزی از جهتی بجهتی دیگر است و در اصطلاح صرفیان انچه مصنف میگوید یای فتحه را
مائل بکسره ساختن پس الف را مائل بیا ساختن بحیثیکه حرکتے میان فتحه و کسره و حرفی میان الف
و یا ملفوظ شود ظاهر این مجموع تعریف اماله است **فائده** اهل فن را اختلافست در تعریف اماله نزد
بعضے عبارت است از مجموع مائل کردن فتحه بکسره و مائل کردن الف بیا و لهذا ابن مالک در تسهیل
میگوید هی ان تنحی بالفتحة نحو الکسرة و بالالف نحو الیاء و مصنف نیز درین باب تابع ابن مالک است
و بعضے گویند اصل اماله در الف است و اماله فتحه تابع آنست و لهذا زمخشری در مفصل می آرد هی
ان تنحو بالالف نحو الکسرة و ابو حیان در ارتشاف میگوید الامالة ان تنحی بالالف نحو الیاء و بعضی بر آنند
که اماله عبارتست از مائل کردن فتحه بکسره چنانچه ابن حاجب در شافیه گفته هی ان تنحی بالفتحة نحو الکسرة و شیخ
رضی در شرحش میگوید و انما لم یقل و بالالف نحو الیاء لان الامالة علی ثلثة انواع امالة فتحة قبل الالف نحو
الکسرة فیمیل الالف نحو الیاء و امالة فتحة قبل الهاء الی الکسرة کما فی رحمة و امالة فتحة قبل الراء الیها نحو الکبر و امالة الفتحة
نحو الکسرة شاملة للانواع الثلثة و یلزم من امالة فتحة الالف نحو الکسرة امالة الالف نحو الیاء انتهی **فائده دیگر**
اماله مخصوص است به بنی تمیم و اسد و قیس و عامه اهل نجد اما اهل حجاز اماله نمیکنند الا در مواضع قلیله
کذا فی الارتشاف و باعث بر آن در اصل کسره و یا است بقصد مناسبت با این هر دو ابو حیان گوید مذهب
اکثر آنست که کسره درین باب قوی است از یا و ابن سراج گوید یا اقوی است از کسره و دلیل هر یک ظاهر است
و مصنف آن باعث را هفت وجه قرار داده در ضمن تمهیدات آورده اول بودن الف قبل کسره اصلی وضعی
بلا فصل بحرفی میان الف و حرف مکسور نحو عالم یا قبل کسره بنائی نحو نزال یا قبل کسره عارضی بحرف را نحو من دار
کسره عارضی بر غیر را موجب ضعیف است مثل کسره میم در من کلام کذا فی الاصول یا بودن الف بعد کسره
بیک حرف مفتوح یا دو حرف با سکون اول مثال اول نحو کتاب که الف بعد کسره کاف است بفصل یک حرف
مفتوح مثال اول است و جلباب مثال ثانی است که الف در ان بعد کسره واو بفصل دو حرف جیم

ودال واقع شد واول آن هر دو ساکن ست ابو حیان گوید حینئذ انکه کسره اقرب بالف باشد اماله اولی ست
پس کتاب اولی از جلباب[ا] و هر قدر کسرات زائد شوند اماله اولی باشد پس جلبلاب[ا] اولی ست از جلباب[ا]
واگر هر دو متحرک باشند نحو اکلت عنبا یا سه حرف نحو قتلت قتیا اماله روا نبود وکذا فی المفصل چون الف بدل
از واو بود کسرهٔ غیر وا اثر نکند در جواز اماله یعنی بودن الف بدل از واو مانع اماله است نحو تباج ومن
باب مگر آنکه کسره بر حرف راء بود در منصوبات اماله جائز ست نحو من ربا ومن دار زیرا که چون حرف راء مکرر ست
کسره اش بمنزله دو کسره باشد پس سبب اماله قوی بود یا بودن الف بعد یای تحتانی با وصل یا
فصل بیک حرف نحو سیال اسحاب نام مقام ست ومثال وقوع الف بعد یا با وصل ست وشیبان بر وزن شیبان نام
قبیله ست ومثال فصل بیک حرف میان یا والف ومثل آن نیست رأیت زیدا در حالت وقف سیبویه
گوید اماله رأیت زیدا اضعف ست زیرا که الف مبدل از تنوین لازم نیست مثل لزوم الف شیبان
یا بودن الف بدل از یای اصلی در فعل مثالش باید یا آن یا بدل از واو بود نحو اعلی ماضی اعلاء
یا در اسم نحو ناب[۵۲] اصله نیب یا از واو مکسور نحو سال اصله سئل از سیلان و کاد اصله کود کعلم علی ما
هو التحقیق اول مثال مبدل از یا و ثانی مثال مبدل از واو مکسور ست یا گشتن الف یای مفتوح در وقف
نحو دعا که الفش در دعی مجهول یا شود و حبلی یعنی زن باردار که الفش در حبلیان تثنیه یا شود یا در وقف
یعنی موافقت اماله سابق باعث اماله شود نحو رأیت عمادا که الف آخرش مبدل از تنوین در حالت
وقف بسبب اماله الف اول که بعد کسره است اماله می پذیرد یا موافقت اماله لاحق در وصل آیات قرآنی
نحو والضحی واللیل اذا سجی که الف این هر دو اگرچه بسبب ابدالش از واو صلاحیت اماله بنفسه ندارد
لیکن برعایت فاصله لاحقه یعنی وما قلی که الفش بدل از یا ست در هر دو سابق
نیز اماله کنند و صاحب ارتشاف کثرت استعمال را هم سبب اماله قرار داده و در مثالش لفظ حجاج علم
ولفظ الناس را بحالت رفع و نصب نقل کرده و این وجه هشتم ست از وجوه اماله و چون مصنف رح ابن

[ا] جلباب چادر جلبلاب نباتی ست که بر اشجار پیچد ۱۲ منه [۵۲] تا فتم قنب را و قنب نوعی از کتان ست کذا فی القاموس
و در بعض کتب طبیه قنب را بمعنی بنگ معروف نوشته اند و بعض قنت را بقاف خوانده اند بمعنی قرحت ۱۲ منه [۵۳] ناب دندان تیز ۱۲ منه رحمه الله

اسباب اماله فارغ شد حالا در بیان موانع آن شروع میکند قوله مستعلی یعنی ضغظ خق بعد الف
با وصل در یک کلمه نحو عاصم یا فصل تا بدو حرف نحو باسط و سعاریف اول مثال فصل بیک حرف و ثانی مثال فصل
دو حرف ست مانع قوی اماله است در یک کلمه بالاتفاق و در دو کلمه علی الاختلاف و وجه مانعیت آنست
که اگر درین صورت اماله کنند لازم آید از پایین به بالا رفتن و این دشوار تر ست و لهذا با وجود فصل دو حرف
هم مانع ست و قوله تا بدو حرف احتراز ست از فصل زائد از دو حرف که مانع اماله نشود نحو ضربها بسوط
و حرف مستعلی قبل الف هم مانع اماله ست لیکن مانع ضعیف زیرا که اماله کردن درین صورت گو لا از بالا
بزیر آمدن ست که چندان دشوار نیست لهذا مانع نشود مگر در حالت وصل و فصل بیک حرف نزد اکثر در یک
کلمه حقیقة نحو صالح و صوالح یا بفصل بیک حرف در یک کلمه حکما مثل آن یقبضها و ان یفرقها یا بفصل
بیک حرف مشدد نحو خباز و ضحاک مگر در نحو طاب و خاف و صفا و نیز حرف مستعلی مکسور بفصل بیک حرف یا
ساکن بعد مکسور نحو صعاب و مصباح نزد اکثر مانع اماله نیست نه در باب خاف و طاب و صفا یعنی حرف
مستعلی قبل الفیکه بدل از واو مکسور ست نحو خاف یا بدل از یا نحو طاب اصله طیب یا بدل از واو یکه
گاهے یا شود مثل صفا اصله صفو که در مجهولش یعنی صُفی یا شود مانع اماله نیست چنانکه دا ی غیر مکسور
یعنی رای مفتوح و مضموم متصل الف مثل کرام و هذا حمار کـ مانند حرف مستعلی مانع اماله ست
و رای مکسور که متصل الف و بعد مانع یعنی حرف مستعلی واقع ست مانع مانع ست یعنی مانع را از منع
اماله باز میدارد نحو صارف زیرا که اگرچه مقتضای صاد مستعلی عدم اماله ست و مقتضای کسره بعد الف
اماله لیکن چون کسره برا بمنزله دو کسره قوتی میدارد لهذا اقوی الدلیلین را اختیار کردند و دو است اماله
فتحه منفرد بدون الف بر سبیل ندرت بشرط بودنش قبل هائی تانیث یعنی هائیکه بدل تای تانیث
در حالت وقف باشد و وجه جواز اماله دران آنست که هائی که در مشابه الف ست لفظا در خفت و معنی
بنظر تانیث که الف نیز برای تانیث میباشد یا رای مکسور نحو رحمة حقهم دو مثال فتحه قبل های تانیث است
لیکن اول مثال فتحه بر غیر حرف مستعلی و غیر حرف را و این اماله حسن لهذا مثالش را مقدم آورده و ثانی مثال
فتحه بر حرف مستعلی و این متوسط ست نه حسن نه قبیح و من الضرر و المحاذر بصیغه اسم مفعول

له یعنی الف که در وقف مقصوره است ۱۲ منه نور الله مرقده

از محاذرة باگیدیگر حذر کردن هر دو مثال فتحه قبل رای مکسورت واین اماله قبیح ست زیرا که فتحه را بمنزلهٔ دو فتحه
است که اماله آن عمل کثیر را میخواهد که بدون داعی قوی خالی از قبح نیست واگر بجای من المحاذر من البقر
گفتی مستحسن می شد که مثال فتحه مستعلی میگردید مثل حقه قبل های تانیث وحصول فرق در هر دو مثال هم
میشد ودر المحاذر الف را اماله میکنند تا اماله حرف و حرکت تابع اماله صرف حرکت نشود ودر اسم مبنی و حرف
معنوی چون متی وانی از اسمای جازمه افعال وذا اسم اشاره وچون بلی حرف ایجاب نفی ویا حرف ندا
ولا در اما لا ودیتو یعنی اماله در اسم لازم البنا وحرف معنوی جائز نیست مگر در الفاظ مذکوره واعادهٔ لفظ
نیز برای فرق میان اسم وحرف ست ورنه واو عطف کافی بود وعدم جواز اماله در اسم مبنی وحرف در
حالتی ست که بر معانی خود باقی باشند زیرا که درین هر دو کدام تصرف جائز نمیدارند پس اماله هم روا نبود
ونیز الف آنها اصلی ست نه مبدل از واو ومکسور ونه مبدل از واو بلکه گاهی یا نشود پس کدام وجه اماله در آنها
یافته نمیشود لیکن هرگاه از معانی خود منقول شده علم شوند در حکم اسم متمکن باشند که اماله در ان جائز ست
ووجه استثنای متی وانی وذا از اسمای لازم البنا آنست که اینها بسبب استقلال در جواب واستفهام
واغنا از ذکر فعل بمنزلهٔ فعل هستند یعنی اگر کسے گوید من فعل کذا در جوابش گویند ذا ای فعله ذا ونیز
اگر کسی گوید اسیر می پرسند متی ای متی تسیر وهمچنین اگر کسے گوید عطیته مائة دینار پس گویند انی ای من
این عطیته ووجه استثنای حرف بلی ویا ولا در اما لا آنست که حرف بلی در ایجاب نفی بسبب استقلال در جواب
واغنا از ذکر جمله بمنزلهٔ کلام مستقل ست نحو قوله تعالے الست بربکم قالوا بلی ای بلی انت ربنا
وحرف یا برای ندا بجای فعل واقع ست ای ادعوا واما لا نیز بجای فعل واقع شود چنانکه اگر گوئی کسی را
اخرج واو از خروج باز ماند گوئی اما لا ای ان کنت لا تخرج فتکلم پس کنت تخرج را حذف کرده عوض
آن ما آورده ونون ان را در میمش ادغام کردند تا اما شد بعده فتکلم جزا را نیز بسبب دلالت شرط حذف کردند
وبعضے بر آنند که تقدیرش چنین ست افعل هذا اما لا ای افعل هذا ان کنت لا تفعل غیره ومصنف گوید ممکن ست
که تقدیر چنین باشد ان کنت لا تفعل هذا فتکلم بالجمله چون حروف مذکوره بمنزلهٔ افعال اند واماله در افعال
شائع ست شامل می وصفا پس حرف مذکوره بمنزلهٔ افعال نیز جائز داشتند واز جمله تصرفات

تثنیه ست و آن در لغت عبارتست از دو کردن چیزی و نسبت کردن دوم کردانیدن کذا فی الصراح
و در اصطلاح آنچه مصنف رح گوید یعنی الحاق الف و نون مکسور یا یا و نون مکسور بعد فتحه بکلمه یعنی اسم
تا دلالت کند بر دو شئ از جنس آن کلمه و ازین کلام مصنف رح پیداست که دال بر تعدد الحاق الف
و یا است نه نفس کلمه بشرط الحاق یا مجموع کما قیل و نون را درین دلالت مداخلتی نیست زیرا که
آن عوض حرکت یا تنوین مفرد ست لهذا مدلول تثنیه در حالت اضافت مثل غلامیه و غلاماه کما کان
باقیست و نون موجود نیست از یک معنی حقیقی نحو رجل و رجلان و عین و عینان یا مجازی نحو
ابوین و قمرین که تغلیبا یکی را که مشارک دیگر در بعض اوصافست عین دیگر قرار داده تثنیه کرده اند پس
الف مقصوره مفرد اگر در موضع ثالث بدل از واو بود چون عصا در تثنیه واو شود نحو عصوان و
عصوین کثالث اصلی لم یمل ای مانند الف ثالث اصلی که در ان اماله نمی شود مثل لی و علی که بعد
علمیت در تثنیه واو شود نحو الوان و علوان و گرنه یعنی اگر چنین نبود یا گردد خواه ثالث بدل از یا بود نحو رحی یا ثالث
اصلی که در ان اماله جائز بود چون متی یا ثالث نبود عام از ینکه بدل از واو بود نحو مصطفی یا از یا نحو مهتدی
یا بدل نبود بل برای تانیث چون حبلی یا برای الحاق چون ارطی نام درختی ملحق بجعفر در همه این صورتها
الف آنها در تثنیه یا شود نحو رحیان و متیان و مصطفیان و مهتدیان و حبلیان و ارطیان و همزه ممدوده
اگر اصلی ست نه بدل و نه زائد در تثنیه ثابت ماند چون قراء بروزن کتان بمعنی متعبد و قاری جمعه القراءات
که تثنیه اش قراءان آید و گرنه اصلی بود بل بدل از واو یا از یا یا زائد برای تانیث یا برای الحاق درین
چهار صورت همزه مذکوره واو شود وجوبا اگر از الف تانیث ست مثل حمراء مونث احمر که تثنیه اش حمراوان
آید مراد از الف همان ممدوده ست که اطلاق الف بر همزه شائع ست نحو الف استفهام و الف لام تعریف
والا جوازا اگر بدل از واو یا یا باشد نحو کساءان و کساوان و رداءان و رداوان یا زائد برای الحاق
نحو علباء بالکسر بمعنی عصب عنق ملحق بقرطاس فائده کسره نون تثنیه برای آن اختیار کرده اند که کسر متوسط
ست میان ضمه و فتحه مثل تثنیه که متوسط ست میان مفرد و جمع فاعطی المتوسط للمتوسط اولی نه جمله
تصرفاتست جمع که دلالت کند بر زیادت بر دو و از یک یعنی ادنی مرتبه آن سه ست باتفاق و صنع

و گاہے بر دو نیز مجازا اطلاق کنند اگرچه در بعض مؤثر علیه اطلاقش بر دو نیز علی سبیل الحقیقت مثل قع مشهو چنانکه
در جماعت نماز و احکام میراث دو نوع ست یکی صحیح و آنرا سالم نیز گویند و آن عبارتست از جمعیکه بنای واحد
دران سلامت ماند که بواو ما قبلش مضموم یا بیا ما قبلش مکسور و نون مفتوح ست در حالت رفع و بیا ما قبلش مکسور
در حالت نصب و جر و نون مفتوح نحو ضاربون و ضاربین و این هر دو حال باعتبار اصل ست اما بعد تعلیل در هر حال
ما قبل واو و یا مفتوح باشد نحو اعلون و اعلین و این مختص ست برای مذکر عاقل اسما و صفة یا بالف و تا
برای مؤنث اسما و صفة عاقل باشد یا غیر عاقل نحو هندات و مسلمات و ثمرات اگر گوئی مسلمات جمع مسلمة
سالم ست و بنای واحد دران سالم نیست گوئیم مراد آنست که وقت بنای جمع سلامت ماند و مسلمات وقت
بنا مسلمتات بود که بعده تای مفرد دال بر تانیث از جهت تکرار حذف کردند و هر یک موضوع ست مر قلت را
که اطلاقش از سه تا ده باشد و طرفین داخل تعریف ست قاله الرضی و بعضی برآنند که برای مطلق جمع ست
بی لحاظ قلت و کثرت بدلیل قوله تعالی ان المسلمین والمسلمات والمؤمنین والمؤمنات والقانتین والقانتات
والصادقین والصادقات الی آخر ما قال اعد الله لهم مغفرة و اجرا عظیما و کسانیکه برای قلت گویند توجیه
این آیت و امثال آن می گویند اصل وضع برای قلت ست مگر در استعمال اطلاق آن بر کثرت شائع ست
مثل اطلاق جمع کثرت بر قلت نحو قوله تعالی یتربصن بانفسهن ثلثة قروء **دوم** جمع مکسر که بنای
واحد دران سلامت نماند نحو رجل و رجال **فائده** گاہے اعراب جمع بواو و نون بر نون جاری
کنند و آن بعد یا باشد اگرچه در حالت رفع بود نحو اتت علیه سنین و اکثر در شعر مستعمل شود نحو ع

وما ذا تدری الشعراء منی + وقد جاوزت حد الاربعین + کذا فی المفصل دو قسمست اول قلیل که دلالت
کند بر سه تا ده[52] باعتبار وضع مثل جمع سالم و وزنش چهار ست اول اَفْعُل بفتح همزه و سکون فا و ضم عین
قیاسا جمع فَعْل بالفتح که اسم صحیح نحو انفس قوله اسم بود احتراز ست از صفت مثل صعب نه اجوف مثل
قول و بیع که جمعش بر افعال آید و سماعا در اسم چهار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تا و سوم مثل مد که
بود نحو السن و اذرع جمع لسان و ذراع و در نحو رجل بالکسر بمعنی پا و ذمن بفتحتین بر جا مانده و ضبع

۵۱ تدرا ادراه بمعنی ای ختله کذا فی الصراح و ختل بمعنی فریفتن ۱۲ منه ۵۲ مراد از وزن جمع قلیل و کثیر وزن صرفی ست صوری

کسع بمعنی گفتار و قرط بالضمتین و بفتح بمعنی امر متجاوز الحد و از آنست قوله تعالی و کان امره فرطا و ضلع
کعنب بمعنی پهلو و صنع بالصاد والنون کقفل نکوئی کردن بدی کردن کذا فی الصحاح و نعمة بالکسر
فتح میم دست و دسترس و ناز کذا فی الصراح و اکمة بفتحات پشته جمع آن آکم بمد همزه و جز آن نیز آید مثل
نهار و دار که جمع این هر دو انهر و ادور آید و کلمه در هر جا که مصنف می آرد مراد از ان سماعا و قلیلا میدارد
و مثل اقوس جمع قوس اعین جمع عین شاذ و قیاس در ان اقواس و اعیان جمع عین ست دوم افعال بفتح همزه قیاسا جمع فعل
بالفتح اجوف واوی و یائی اسما و صفة نحو اقوال و انیاب جمع قول و ناب اسم و اعوان و اضیاف جمع عون
و ضیف صفت و در نحو قرء بالضم بمعنی الحیض و الطهر که اسم ست و مثل حر بمعنی آزاد که صفت ست
و حمل بالکسر باری که بردارند مثال اسم ست و مثال صفت بکر بمعنی دو شیره و جمل بفتحتین شتر نر مثال اسم
و مثال صفت بطل بمعنی دلیر و فخذ مثل کتف بمعنی ران مثال اسم ست و مثال صفت نکد بمعنی تنگ
عیش و عجز مثل عنب بمعنی سرین مثال اسم ست و مثال صفت یقظ بمعنی بیدار و عنق بضمتین بمعنی
گردن مثال اسم ست و مثال صفت کفو بمعنی همتا و عدو کصبور بمعنی عداوت دارنده مثال
صفت ست و مثال اسم فلو بمعنی بچه اسپ و خر پس این اوزان هشتگانه مشترک اند در اسم و صفت
و عنب و ابل اسما خاصة جمع مثل اعناب و آبال بمد همزه و شریف و میت بر وزن فعیل از صحیح و بر وزن
فیعل از اجوف صفت نه اسما و اینهمه قیاسی ست و بحسب سماع در فرد بالفتح صحیح العین بمعنی یگانه
و رطب بضم اول و فتح ثانی بمعنی خرمای تر و جاهل بمعنی نادان و جنان بمعنی القلب و الروح کذا قاله
المصنف فی شرح الاصول و جز آن نیز آید نحو افلاذ جمع فلذة بالکسر پاره جگر و زن سوم افعلة کانعمة
جمع اسم چهار حرفی که مذکر ست و سوم مده نحو زمان و رغیف و عمود که جمع آن ازمنة و ارغفة
و اعمدة آید و جمع مانند حبیب بمعنی صفت مضاعف بر وزن فعیل مثل احبة زمخشری گوید این جمع
بر وزن نظر نیست و بحسب سماع در نجد بمعنی زمین بلند و فتی بمعنی غلام و جز آن نیز آید نحو
اقرط جمع قرط بمعنی گوشواره وزن چهارم فعلة بالکسر در ولد بفتحتین فرزند و شیخ معروف و
خلیل دوست و غزال آهو و غلام معروف که جمع آنها ولدة و شیخة و خلة و غزلة و غلمة آید و قسم دوم

از جمع مکسر کثیر که دلالت کند بر زیاده و بیش تا غیر نهایت و در استعمال گاهی اطلاقش بر کمتر از یازده نیز آمده کما فی
قوله تعالی و تلک بعض باربعة انفسهن ثلثة قروء و نظائرش بسیار است مگر مصنف از آنها درین کتاب سی و پنج
وزن آورده اول فُعْل کقفل قیاسا جمع اَفْعَل و فَعْلاء صفة یعنی مرد سرخ و زن سرخ جمع
هر دو حُمْر و سماعا در فَعْل مثل فلس نحو لَدْن بمعنی لین یعنی نرم از هر شیء والجمع لُدْن بالضم و فاعل
نحو بازل شتر جوان که دندان بر آرد و آن در سال هشتم و نهم باشد کذا فی الصراح و فَعِيلة مثل سفينة و
والجمع عُمّ و خُوّار بالضم والتشدید نیزه نرم و خوارة بالضم والتشدید زمین نسم و ناقه بسیار شیر دار جمع
هر دو خُور و فُلْك بالضم بمعنی کشتی جمع و مفرد هر دو بر یک صورت است و فرق باعتبار وزن است یعنی بر وزن
قفل مفرد و بر وزن اُسْد جمع و اَسَد بفتحتین بمعنی شیر درنده و بَدَنة بفتحات شتر و گاو قربانی که بمکه
برند و جوان نیز آید نحو نفساء زن زچه والجمع نُفْس دوم فُعُل بضمتین قیاسا جمع فَعَال بالفتح اسما
او صفة نحو اتان ماده خر و صناع زن حاذقه ماهر در صنعت والجمع اُتُن و صُنُع و فِعَال بالکسر اسما
نحو کتاب معروف و صفة نحو کناز زن فربه والجمع کُتُب و کُنُز نه مضاعف احتراز است از نحو جنان بالفتح
و کمام بالکسر بمعنی غلاف شگوفه و فَعِيل اسما نحو سریر یعنی تخت او صفة نحو نذیر والجمع سُرُر و نُذُر و فَعُول بالفتح
اسما نحو صبور بشرطیکه هر دو بمعنی مفعول نباشد احتراز است از نحو قتیل و رکوب کذا قاله المصنف رح
فی الاصول و سماعا در سقف بالفتح و خشن مثل کتف درشت و نصف بفتحتین میانه عمر و قراد بالضم
بمعنی کنه اسما و سفینة یعنی کشتی و خوان نیز آید نحو خشبة والجمع خُشُب و این جمع در ناقص نباید تا حرف
علت بعد ضمه در آخر کلمه واقع نشود که متروکست و ثُنِی بضم ثای مثلثه و کسر نون جمع ثنی بر وزن فعیل بمعنی
شتر که در سال ششم رسیده باشد نادرست اصله ثُنُی بضمتین ضمه نون را بکسره بدل کرده بقاعده تلق یا را
محذوف کردند سوم فُعَل بضم و فتح قیاسا جمع نوبة بالفتح اجوف واوی یعنی نزول امر و حادثه و دولت کذا
فی القاموس و بُرْقَة کرکبة خاک با سنگ و گل و ریگ در آمیخته کذا فی الصراح و تُخَمة بضم تا و فتح خا و میم ضیکه
از طعام و خیم یعنی ثقیل و غیر موافق حادث شود اسما یعنی هر سه اسم است و جمع فُعْلَی بالضم مؤنث اَفْعَل
نحو فضلی مؤنث افضل اسم تفضیل صفة و سماعا در رُؤْیا بالضم آنچه در خواب دیده شود و حِلْیة بالکسر زیور

شمشیر وغیره وپیکر مردم از گندم گونی وفراخ پیشانی وغیره والجمع رُوی وحلی وعدا وکصبور والجمع عدی و
عجایة بالضم عصب مرکب نزد بند دست دابه قال المصنف رح ونفساء بر وزن حمار نیز آید والجمع
نفس چهارم فِعَل مثل عنب قیاسا جمع بدرة بالفتح کیسه پوستیکه در وده هزار درم یا هفت هزار دینار
گنجد وفرقة بالکسر بمعنی گروه اسما وسماعا در هعلّد کصبور وتادة کیماره وعجیة زن کافر آتش پرست عجمی
جوان نیز آید نحو ضیغة وسعة والجمع صیغ ومعدٌ پنجم فُعَلة بفتحات کرقبة قیاسا جمع فاعل صفت
مذکر عاقل نحو طلبة وحفظة وجمع فاعل غیر عاقل نادرست چون نعقة جمع ناعق بمعنی غراب صائح کذا دم
نبود احتراز است از داع که جمعش فُعلة بالضم آید وسماعا در سیّد وبرّ بالفتح الصادق وکثیر البر کذا فی
القاموس وخبیث نیز آید والجمع سادة وبررة وخبثة ششم فُعَلة کطبة قیاسا جمع فاعل
که صفت عاقل بود وناقص نحو رماة وقضاة جمع رام وقاض اما در غیر عاقل نادرست نحو بزاة جمع باز
بمعنی طائر معروف وسماعا در غویّ کج فهم وعُریان برهنه وعدو کصبور وهادی بمعنی قطا نیز آید
والجمع غواة وعراة وعداة وهدرة مصنف علام میگوید ظاهر آنست که عداة وعراة جمع عاد وعار داخل
قیاس واطراد است وجمع عدو وعریان نیستند تا تحت سماع مندرج باشند هفتم فِعَلة کعنبة جمع
سماعا در فَعْل بالفتح نحو شیخ وشیخة ودر قرد بالکسر بوزنه والجمع قردة وقرط بالضم گوشواره وجار همسایه
جور همسایه وپناه داده شده از ظلم ونار اصله نور اسما ودر علج بالکسر گور خر فربه قوی وهادی بمعنی نادرست نحو رجل بمعنی مرد والجمع رجلة هشتم فُعَّل کسکر قیاسا جمع فاعل وفاعلة صفت نحو رکع
وراکعة وجمع هر دو رکع وسماعا در اعزل بزای معجمه مرد بی سلاح وسخل بالفتح والخاء المعجمة مرد ضعیف ذلیل
ونفساء نیز آید والجمع نفس وعزل نهم فُعّال کرمان قیاسا جمع فاعل صفت نحو جهال وقراء جمع جاهل
وقاری وسماعا فاعلة نحو صادة من الصد وهو الاعراض وسخل بالفتح کما سبق ونفساء نیز آید
والجمع صُدّاد وسُخّال ونفاس دهم فِعَال بالکسر قیاسا جمع فَعْل بالفتح نحو عبد وعباد و سَیل

ل واز انست قول شاعر ابصارهن عن العشاق اغنیة ولا اراهن عنی غیر صُدّاد یعنی چشمهای زنان محبوب از عاشقان
اعراض کننده است ونمی بینم آن ها را از جانب خود مگر اعراض کنندگان بود الشعر من البحر البسیط ۱۲ منه نور الله مرقده

یعنی اجوف یائی اما اضیاف جمع ضیف شاذ ست و جمع اسمی بر جِمَل بالتحریک که مضاعف و اجوف
والجمع جِمال اما انشطاط جمع شطط و یا جمع دار اصلہ دور شاذ ست و جمع قصعة بالفتح پیاله و رَقَبة
بالتحریک گردن والجمع قِصاع و رِقاب و جمع اسم چهار حرفی که رابع او الف تانیث است چون اُنثی
والجمع اِناث و جمع حذاء الکنف پرهیز کننده و جواد بالفتح سخی و هِجان بالکسر ناقهٔ سپید مصدر و جمع
بر یک صورت ست و جمع فاعل صفة نحو تاجر و فَیْعَل نحو جید و جیاد و فَعِیل نحو کریم و کرام و فَعِیلة
نحو طبیعة و طباع و جمع فَعْلیٰ بالفتح مونث فَعْلان بالفتح چون عطشیٰ مونث عطشان زن تشنه
والجمع عِطاش و جمع فَعلان مذکر فَعلانة هر دو بالفتح نحو ندمان مذکر ندمانة بمعنی ندیم والجمع ندام و جمع
فُعلان مذکر فُعلانة هر دو بالضم نحو خمصان مذکر خمصانة جائع و لاغر شکم و جمع بطحاء بالفتح والمد سیل
واسع که دران سنگریزها باشد و نام وادیست در مکه معظمه و جمع عشراء صفة بروزن علماء ناقه که
بر حملش ده ماه گذشته باشد و سماعا در قِدح بالکسر تیر بے پر و پیکان و خُفّ بالضم والتشدید موزه
والجمع قِداح و خِفاف و سَبُع کعَضُد درنده و رُبَع کصُرَد بچه اول ناقه که در ربیع پیدا شود و جُمُل بضمتین
زمین بلند و لِقحة بالکسر ناقهٔ شیردار و بُرمة بالضم دیگ سنگین و فَصِیل بروزن کریم بچهٔ ناقه که از
مادرش جدا شده باشد و سِرحان بالکسر گرگ و سگ و شیر و وسط الحوض کذا قاله المصنف اشیاے
از قدح تا سرحان همه اسما مراد داشته شد و حَسَن بالتحریک نیک و عَیْلة بالفتح والیاء المثناة التحتیة
درویشی و از آنست قوله تعالی و ان خفتم عیلة و بعضے از شارحین این لفظ را بیای موحده فهمیده بمعنی
زن فربه آورده اند حالانکه لفظ قصعه که در ما قبل گذشته ازان مغنی ست بخلاف عیلة اجوف جمع
اَفْعَل و فاعلة صفة چون اَلَدّ خصومت کننده سخت و صائمة و مصنف علام در اصول شرح
آن جمع فَعْل بنا ورده و جز آن نیز آید نحو ذنوب کصبو بمعنی نصیب یازدهم فُعُل مثل دخول
قیاسا جمع اسمی بنا اجوف واوی بر فَعْل کفلس و فِعْل بالکسر قوله نا اجوف احتراز ست از نحو قول و ریح تا ضمه بر واو
لازم نیاید و ذُکور بالضم و ذَکَر بالتحریک مذکر و بدینها نبود و جمع صفتی بر قاعد و ظریف بمعنی نشنیده

سله ریح اجوف واویست اصله روح واو بقاعدهٔ میزان یا شد ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + +

ونیزک والجمع معدود ظروف وقوله صفتی احترازست از اسم نحو حامل و بنی وسماعا در نمر مثل کتف پلنگ
وضلع کعب وحجرة کرطبة بالحاء قبل الجیم والزاء المعجمة نیفه شلوار وجای بستن ازار وعناق بالفتح بچه
گوسفند لماء ای اینهمه اسماء باشند وجمع کهل منقبه پیراول مرتبه وجز آن بنجاید نحو حمار جمع آن حمور
دلو وسوق جمع فوج وساق اجوف واوی شاذ دوازدهم فعلان بضم فاء قیاساً جمع
فعیل نحو خلان جمع خلیل وجمع فاعل نحو صحبان جمع صاحب وافعل نحو حمران جمع احمر وشجاع بحرکات
ثلثه شین دلیر جمعه شجعان صفت ای در همه صفات وسماعا در بطن بالفتح شکم والجمع بطنان وجمل
بالتحریک والجمع جملان وذئب بالکسر گرگ والجمع ذوبان وحاجز زمین بلند که وسط آن پست باشد و
وزقاق بالضم زای معجمه کوچه وجز آن بنیاید نحو ذراع والجمع ذرعان سیزدهم فعلان بالکسر قیاسا جمع
شجاع که صفت باشد یا اسم باشد برین وزن نحو غراب والجمع شجعان وغربان جمع اسمی بروزن
بنده ایست والجمع صردان ونحو تاج اصله توج بالتحریک وعود بالضم معنی چوب والجمع تیجان وعیدان
بالکسر وجمع صفتی بروزن فعیل نحو سریع والجمع سرعان وسماعا در ضیف اجوف یائی مهمان و
خرب مثل کتف ویران والجمع خربان وصنو شاخیکه همراه شاخ دیگر از یک اصل برآید وصنوان
اخوه وفاعل نحو حائط دیوار وبستان والجمع حیطان وقعود مثل صبور شتریکه سواری دهد بهر کار و
غزال بالفتح والجمع غزلان وصواد بالکسر گله بقر وهیش وظلیم مثل کریم شتر مرغ وجز آن نیز آید
نحو اخ وروضة والجمع اخوان ورضوان چهاردهم فعلی بالفتح قیاسا جمع فعیل بمعنی مفعول نحو
جریح وجرحی وقتیل وقتلی وسماعا در مریض یعنی در فعیل معنی فاعل والجمع مرضی وفاعل نحو هالک
وهلکی وفیعل نحو میت وموتی وافعل نحو اجرب شتر گرگین یعنی خارش دار وجمع فعلان بالفتح
نحو سکران جمع سکری وجز آن نیز آید مثل جلد بالفتح بمعنی قوی شدید والجمع جلدی پانزدهم
فعلی بروزن ذکری جمع دو لفظ بطور سماع ولهذا مصنف میگوید در حجل بالتحریک کبک وظربان
بفتح ظا وکسر را جانوریست مثل گربه بدبو وفقط یعنی جمع لفظ دیگر نمی آید شانزدهم
فعلاء مثل عشراء قیاسا جمع فاعل نحو علماء جمع عالم وفعیل نحو شرفاء جمع شریف وجبان بدل

و الجمع جبناء و شجاع که این هر چهار صفة عاقل اند و سماعًا عادةً ہفتم بالفتح جوان مرد و اسیر گرفتار و
و دود دوست و خلیفة معروف و الجمع سمحاء و اسراء و وداء و خلفاء و جزان نیز آید نحو خلب بالکسر
کسیکه زنان او را دوست دارد بنظر کلام و فجور و زنان او را دوست دارند ہشتم افعلاء مثل اربعاء
قیاسا جمع فعیل که صفت عاقل ست جمع فعیل صفت غیر عاقل مثل دُرّ فرید و ناقص یا مضاعف نحو انبیاء و
اشداء و سماعًا عادةً صدیق بکسر تین بمعنی ظاهر و فصیح و جزان نیز آید نحو نصیب و انصباء و نم سخن چین و الجمع
انماء ہجدہم فعالی مثل سنایا قیاسا جمع اسمی بروزن فعلاء نحو صحراء و الجمع صحاری و فعلی بالفتح
نحو دعوی و فعلی بالکسر نحو ذکری و جمع صفتے بر فعلی که مذکر ندارد مثل حرمی گوسفند بی کش خواهش
نر دارد و جمع فعلی بالضم نحو حبلی و حبالی نه انثی افعل اسم تفضیل یعنی نه جمع فعلی مؤنث افعل التفضیل
پس جمع نصری مؤنث انصر نصاری نیاید و جمع فعلان بالفتح مذکر فعلی نحو سکاری جمع سکران که
مؤنث آن سکری ست و سماعًا عادةً جمع مثل کتف رذال و ایم مثل قیم زن بی شوهر یا ثیب
و یتیم مثل کریم بے پدر از آدمیان و بے مادر از بهائم و طاهر و الجمع وجاعی و ایامی و یتامی و
طهاری و عذراء زن بکر یعنی فعلاء صفة که مؤنث افعل و فعلان نباشد پس مطرد نباشد این جمع
در حمراء مؤنث احمر و حیراء مؤنث حیران و مهری بالفتح بیای نسبت شتر منسوب بمهره بن حیدان کذا
فی القاموس و جزان نیز آید مثل هراوه بالکسر عصا جمعه هراوی نوزدهم فعالی بروزن حباری
جمع سماعًا عادةً فعیل بمعنی مفعول نحو کسیر بمعنے مکسور یعنی شکسته و جمع فعلان بالفتح مذکر فعلی بالفتح
نحو سکران مذکر سکری بستم فعالی مثل جواری بفتح یا در حالت نصب و بسکون یا و حذف آن در
حالت رفع و جر قیاسا جمع فعلاء مثل صحراء و عذراء و جمع فعلی نحو دعوی و فعلی کذکری اسماء جمع
فعلی بالفتح مؤنث فعلان بالفتح نحو کسلی مؤنث کسلان و مهری و الجمع مهاری و سُریة مثل ذریة
کنیزک فراش منسوبة الی السر و هو الجماع کذا فی الصراح و سعلاة غول بیابانی و حبنطی بفتح الحاء و الباء
للوحدة و سکون النون قصیر البطن و الجمع سراری و سعالی و حباطی و حبانط و علندی بفتح العین و اللام
و الالف المقصورة شجرة قدیمة طویلة و نام قریه ایست در بحرین قلنسوة بفتح قاف و لام و سکون

نون وضم سین وفتح واو کلاه والجمع قلانسی وقلانس و قهوباة بفتح قاف وها بروزن فعولاة تیری
که سه شعبه دارد وسماعا اهل ولیلة وعشرین والجمع قهابی واهالی وعشاری **بیست ویکم** فعالی
بفتح الفاء وکسر اللام وتشدید الیاء قیاسا جمع ثلاثی که ساکن العین بود ودر آخرش یاء
زائده مشدده برای نسبت نحو کرسی وقمری والجمع کراسی وقماری وعلباء بالکسر والمد عصب گردن و
وقوباء بالضم وبفتح واو نیز مرضی ست جلدی که بهندی آر داد گویند وحولایا بالفتح بروزن فعلایا
نام قریه ایست در نهروان والجمع علالی وقوابی وحوالی وسماعا در صحراء وعذراء اسما وصفة وانسان
وظربان والجمع اناسی وظرابی **بیست ودوم** فعائل بفتح الفاء وکسر الهمزة بعد الالف قیاسا
جمع فعیلة نحو صحیفة ونحو عجوز کصبور زن گنده پیر وجمع حمامة بالفتح کبوتر ورسالة بالکسر
والجمع صحائف وعجائز وحمائم ورسائل وذؤابة گیسو وسفینة وحمولة بفتح الحاء وضم المیم بار پشت
وسماعا شمال مثل جعفر باد شمالی وجوائض بضم جیم وکسر همزه مردفربه وشتر بسیار خوار وقریاء بفتح
القاف وکسر الراء وبالمد نوعی از طیب تمر بجالات بسریت وحباری بالضم والقصر پرنده ایست
مذکر ومونث ومفرد در جمع دران یکسانست وخزابیة بالحاء المهملة والزاء المعجمة علی وزن کراهیة کوتاه
گنده اسماکه اینهمه اسم باشند وسماعا در افیل مثل منیر بچه شتر بسال دوم وذنوب مثل صبور
دلو پر آب وضرة مثل ذره یکی از چند زن مرد نسبت دیگر بهندی سوت وحرة زن آزاد والجمع
افائل وذنائب وضرائر وحرائر وجزائق نیز آید نحو لیل والجمع لیائل کذا فی شرح الاصول **بیست و**
سوم فواعل عوامل قیاسا جمع فاعل که اسم بود نحو کواهل جمع کاهل میان دو شانه یا صفت مونث نحو
حائض والجمع حوائض یا صفة غیر عاقل نحو بازل کما سبق وفاعلاء بالمد اسما نحو نافقاء سوراخ موش
دشتی والجمع موافق وفاعلة صفة او اسما نحو ضاربة وکاتبة والجمع ضوارب وکواتب بمعنی کاتبة بیش
کتف اسب کذا فی الصراح وجون نیز آید نحو ابجح جوهر **بیست وچهارم** افاعل قیاسا جمع اجدل
بمعنی چرغ واصبع بهر سه حرکت همزه با هر سه حرکت بای موحده بیش از ان لغت ست بمعنی انگشت جمع
آن اصابع وسماعا در رهط بمعنی گروه شلا است **بیست و پنجم** افاعیل قیاسا جمع مثل اقلیم

داقوال والجمع اقالیم واقاویل وسماعادر باطل وحدیث عروض تعریعنی رکن آخر مصرع اول شاذ ست والجمع اباطیل احادیث اعاریض و آنچه مصنف علام وشارحین بر تعتیش معنی عروض دریجا میزان شعر نوشته اند با ینما بدبیر اکه میزان شعر عبارت از فن عروض ست کما فسره صاحب القاموس وجمع تعتیش معنی ندارد لا بتاویل بعید و اہل فن جا بجا ذکر

تفاعل — بحور مینویسند ثلث اعاریض وخمس اعاریض و امثال ذلک و مراد شان از عروض رکن آخر مصراع اول مقابل ضرب یعنی رکن آخر مصراع ثانی میباشد کما لا یخفی علی واقف العروض بست و ششم تفاعلی بکسر عین جمع مثل تنضب بفتح تا و ضم

تفاعیل — ضاد معجمه درختی ست که از چوب آن تیر سازند و تجربه مثل تبصرة والجمع تناضب و تجارب بست و

مفاعل — هفتم تفاعیل جمع مثل تمثال بالکسر پیکر و صورت بست و هشتم مفاعل جمع مثل مسجد و مجلة

مفاعیل — والجمع مساجد و مجامد و مطفل بصیغه اسم فاعل از افعال معنی مادهٔ آهو که صاحب طفل شده باشد

فعالن — نیز آید بست و نهم تفاعیل جمع مثل میعاد والجمع مواعید و ملعون نیز آید والجمع ملاعین

فعالین — و موسر بضم میم و کسر سین بمعنی توانگر و متکر بفتح کاف شاذ ست سی ام فعالن جمع مثل لعن مثل قمطر بمعنی البلاغة سی و یکم فعالین مثل خراطین جمع مثل سلطان والجمع سلاطین و تحنین

فعالل — شیاطین جمع شیطان سی و دوم فعالل جمع رباعی مجرد نحو جعافر جمع جعفر و ملحق بان نحو قردد جاسے درشت ملحق بدرهم و تهین جمع دحامسی بحذف حرف خامس مثل فرازد در فرزدق

فعالیل — و سفارج در سفرجل سی و سوم فعالیل جمع مثل قرطاس بالکسر کاغذ و ملحق بان نحو جلباب بمعنی چادر

فعاللة افاعلة — ملحق بقرطاس سی و چهارم و پنجم فعاللة و افاعلة و مانند آن مثل مفاعلة و فواعلة بروزن جمع اقصی خالی از حرف مده که بسبب لحوق تا از صیغه منتهی الجموع خارج شده جمع اسم منسوب نحو اشعری والجمع اشاعرة یا اعجمی نحو فرزین بالفتح و زیر شطرنج والجمع فرازنة و مخفی نماند که در بیان این هر دو جمع مفرد آنها الف و نشر غیر مرتب ست و گاه است که جمع بر لفظ واحد یعنی مفرد آن نیاید چون نساء جمع امراة و جمع مکسر اجمع کلب که جمع مکسر کلب ست و جمائل جمع جمال

له کرمیکه در زمین مناک میباشد مرکب از خر بمعنے گل و آتین بمعنے پیدا شده کذا فی شرح اللغات و صاحب بحر الجواہر گوید کرم سرخ و دراز که عمیق در زمین باشد ۱۲ منه هندی گیچوا گویند + + + + + +

بالکسر جمع حمل بالتحریک ست فائده علامه سیوطی در مزهر اللغات می آرد در کلام عرب کدام لفظ
شش مرتبه جمع نمیشود مگر لفظ جمل که جمعش اول اجمل باز اجمال باز جمال باز جمالة باز جمالات
فائده دیگر مصنف علام گوید جمع الجمع بر کمتر از نه افراد اطلاق کرده نشود و علی هذا اگر کسے گوید عندی
اناعیم بست و هفت نعم یعنی چارپایه باقرارش ثابت شود زیرا که اقل نعم سه ست و اقل انعام نه باشد
و اقل اناعیم جمع الجمع بست و هفت و بیوتات جمع بیوت که جمع مکسر بیت ست و درین تمثیل اشارت
بانکه جمع الجمع گاہے سالم جمع مکسر باشد و هرگاه فارغ شد مصنف از بیان اوزان جمع مکسر و مفردات
آن حالا در تفصیل جمع سالم میگوید پس جمع بواو و نون می آید برای لفظی مجرد از تا که علم ست مر
مذکر عاقل را نحو زیدون یا صفت است مر مذکر عاقل را نحو ضاربون پس قوله علم احتراز ست از
غیر علم مثل رجل و قوله علم مذکر احتراز ست از علم مؤنث نحو هند و قوله علم مذکر عاقل احتراز ست از علم مذکر لا یعقل
مثل آنکه زید نام شتر نهند و قوله صفت مذکر عاقل احتراز ست از نحو حائض صفت مؤنث عاقل و از نحو
بازل صفت مذکر غیر عاقل ته افعل فعلاء نحو احمر مذکر حمراء فعلان فعلی نحو سکران سکری و نه
صفت مشترک میان مذکر و مؤنث نحو جریح و صبور که جمع این هر سه بواو و نون نمی آید مگر افعل
تفضیل مشترک که جمعش فضلون آید قال و بیفتد در ای در جمع بواو و نون الف مقصوره نحو مصطفون
که الف مصطفی ا در محذوف شود و همزه ممدوده تانیث درجوا و ستود نحو حمراوون جمع حمراء اگر علم مذکر
شود اما سنون بکسر سین و بضم آن نیز در جمع سنه بالفتح یعنی سال در حالت رفع و سنین در حالت نصب
و جر اصلها سنوة و سنه و تغیر حرکت فا کلمه در جمع برای تنبیه آنست که این جمع را از موضوع اصلی آن که
علم مذکر عاقل یا صفت آنست تغیر داده و قلون و قلین بالضم و الکسر در جمع قلة اصلها قلوة
و آن دو چوب ست که طفلان با آنها بازی کنند یکی دراز که آنرا مقلاء گویند و دیگر کوچک که آنرا قله
نامند و در فارسی غوک چوب هندی گلی ڈنڈا خوانند و ثبون و ثبین بضم الثاء و کسر آن نیز در جمع
ثبة اصلها ثبوة او ثبیة بمعنی گروه و جماعت سواران و وسط الحوض و اهلون و اهلین در جمع
اهل بمعنی کسان سری و مانند آن نحو لغون جمع لغة و ستون [illegible] ست که جمع

مذکر عاقل یا صفت آن نیست وجمع بالف وتا برای علم مؤنث نحو هند وهندات وسلمی وسلمیات ونحو او
وسوداوات وبرای لفظیکه در و تانیث هست یعنی حرف تا مقدر یا ملفوظ خواه اسم بود نحو زینب
وطلحه که جمعش زینبات وطلحات آید یا صفة نحو ضاربة وضاربات نه جمع فعلاء مؤنث افعل نحو
حمراء احمر ونه فعلی مؤنث فعلان نحو سکران سکری وجمع برای لفظی مذکر که صفة غیر عاقل بود نحو
ناهق وبازل وصافن یعنی اسپیکه بر سه پا ایستد وپای چهارم را بر کناره سم مستقر داشته باشد یا مو
ردا یعنی مذکر عاقل را جمع مکسر نیامده است نحو سرادق بضم سین سراپرده که جمعش سرادقات آید تا ی
تانیث مفرد در سوای یا در جمع الف وتا بیفگنی مثل تا ی مسلمة در مسلمات تا اجتماع دو علامت بر معنی
واحد لازم نیاید وحکم الف مقصوره وهمزه ممدوده از مثنی بدانی پس اگر الف مقصوره ثالث کلمه
بدل از واو است واو شود نحو عصا وعصوات وگرنه یا گردد نحو حبلیات وهمزه ممدوده اگر اصلی است ثابت
ماند چون قراء وقراءات واگر برای تانیث است وجوبا واو شود نحو حمراوات والا جوازا نحو علباءات
وعلباوات در علباء ملحق بقرطاس کما سبق فی التثنیة وفعلة تمرة یعنی عین کلمه فعلة بالفتح نه اجوف
فتحه یابد برعایت فا کلمه در جمع نحو تمرات بفتح تا ومیم نه روضة وبیضة اجوف که در جمع مثل مفرد ساکن
ماند وبنی هذیل در عین اجوف نیز فتحه خوانند وفعلة نحو کسرة بالکسر پاره نان غیر آن
فتحه وکسره هردو یابد فتحه برای خفت وکسره برعایت فا کلمه نحو کسرات وکسرات بکسرتین وبنی
تمیم در عین آن سکون نیز خوانند برعایت مفرد نحو کسرات بسکون سین وعین کلمه ناقص واوی
واجوفش یعنی اجوف فعلة بالکسر در جمع سکون بر دستور فتح یابد نحو رشوات بسکون شین وفتح آن جمع
رشوة ودیمات بسکون یا وفتح آن جمع دیمة اصلها دومة باران دائم وفعلة نحو حجرة ای عین کلمة
فعلة بالضم فتحه وضمه یابد نحو حجرات بفتح جیم وضم آن وبنی تمیم سکون جیم نیز خوانند وناقص یائی فعلة
بالضم واجوفش ای اجوف فعلة با ضم سکون وفتحه یابد نحو رقیات ودولات بسکون قاف وواو
وفتح آنها اما عین کلمه صفت ومضاعف هرسه وزن بر سکون است فقط نحو صعبات وصفرات
وحلوات جمع صعبة وصفرة وحلوة از صفات ومدات وشدات وعدات از مضاعف وفعل

کفعلاتٍ یعنی فعل مثلث الفا بسکون عین مقدرة التا مانند فعلة مثلث الفا بسکون عین محقق التا
در جواز تحریک عین وابقاے آن بر سکون نیست پس عین کلمہ مفتوح الفا در نحو ارض در جمع فتحہ یابد فقط
وعین جوف فعل مکسور الفا چون غیر در جمع سکون و فتحہ یابد نحو غیرات و غیَرات وعین فعل مضموم الفا چون
عرس فتحہ وضمہ یابد در جمع مانند حجرات و در معنے جمع بود بعض الفاظ کہ حقیقۃ جمع نباشد وآن دو قسم
یکی اسم الجنس کہ اولاً اطلاقش بر واحد وتثنین واکثر آید وبودنش بمعنی جمع باعتبار اطلاقش بر اکثر ست وبسوے
ہمین معنی اشارت میکند قول مصنف انچہ می آید بلحوق تا باآخر مفردش نحو کماۃ اسم جنس کما
بغیر تا مفردش ومعنیش گذشت واین نحو اسم جنس قلیل ست وانچہ می آید بحذف تا یا از آخر مفردش
نحو تمر بالفتح اسم جنس تمرۃ کہ مفردست ومعِد بفتح المیم وکسر العین اسم جنس معدۃ مثل کلمہ بمعنی معروف
واین ہر دو مثال اسم جنسی ست کہ از آخر مفردش تا محذوف شدہ دوم اسم جنس ست کہ از آخر
مفردش یا دور شدہ وقس علیہ زنج وزنجی وحبش وحبشی وہند وہندی وعجم وعجمی وعرب وعربی
وقسم دوم اسم جمع مثل رکب بالفتح اسم جمع راکب وخدم بفتحتین اسم جمع خادم وظِرب بکسر اسم جمع
ظربان وعُبد بضم با اسم جمع عبد بالفتح ورجلۃ بالفتح اسم جمع رجل بمعنی مرد ورفقہ بالضم اسم
جمع رفیق ورجالی بالکسر اسم جمع رجل وعَبید اسم جمع عبد وتوام بروزن غلام اسم جمع توام مثل
جوہر بمعنے معروف وقصباء بالمد اسم جمع قصبۃ بالتحریک نی ونیشکر ہر چہ انابیب دارد ومشیوخاء
بضم الیاء والمد اسم جمع شیخ ومصنف علام در اصول بجای مشیوخاء مشیخاء بضم یا بدون
واو آوردہ ولاباس بہا کہ در قاموس ہر دو موجودست وصحابۃ بالفتح اسم جمع صاحب وجزان
مثل سہمۃ بالضم اسم جمع سہم بمعنے اخط وانصیب فائدہ فرق در اسم جنس واسم جمع
آنست کہ اسم جمع بر واحد واثنین اطلاق کردہ نمیشود بر خلاف اسم جنس کہ بعضی از اسماے
اجناس بحسب استعمال معنی جمعیت غرفی یابند مثل کلم کہ اطلاقش بر واحد واثنین در استعمال
نیامدہ کما قالوا ودر قولہ تعالی الیہ یصعد الکلم الطیب احتمال جنس ظاہر ست لہذا فعل مثل ... اوزان
جمع نیست وانچہ بعضے از اکابر زین قول شافیہ ونحو معدۃ علے معد بر جمعیت کلم استدلال

کرده اند اشتباہے بیش نیست زیرا که مرادش معد بروزن کلم نیست بل معد مثل عنب است لهذا علامه رضی در شرحش میگوید اما الفعلة بفتح الفاء وکسر العین کالمعدة فیجمع بکسر الفاء وفتح العین کالمعدة انتهی فائده دیگر ارجاع ضمیر مفرد مذکر جانب اسم جنس و اسم جمع جائز است بخلاف جمع قاله المصنف فائده اخفش هر اسم جمع را که حروفش از جنس حروف واحد باشد جمع میگوید مثل رکب وراکب وجامل وجمل و فرا هر اسم جنس را که حروفش از جنس حروف واحد باشد جمع گوید وانچه حروفش از جنس واحد نباشد بالاتفاق نزد کسی جمع نیست مثل ابل و زیت اگر گوئی مصنف علام جامل را اسم جمع قرار داده است وعلامه سیوطی چنانکه در ماقبل گذشت آنرا جمع گفته گوئیم هر که آنرا جمع گفته است مذهب اخفش اختیار کرده و از جمله تصرفات لفظیه است تصغیر ای تغییر صیغه لفظ بوجهیکه در ما بعد مذکور شود تا دلالت کند بر حقارت مدلولش نزد متکلم اگرچه نزد سامع مجهول باشد نحو رجیل چه سامع نمیداند که متکلم تحقیر کدام چیز از رجل مراد داشته است یا سامع را نیز معلوم شود مثل عویلم وزهید که دلالت بر تحقیر علم وزهد موصوف میکند یا بر قلت مدلولش از صفات یا افراد یا اجزا نحو احیمر واسیود که دلالت بر قلت حمرت وسواد میکند و دریهمات و دنیرات که دلالت بر قلت افراد دراهم و دنانیر میکند و قبیل و بعید و فویق و تحیت که دلالت بر قلت اجزاے زمان قبل و بعد و قلت اجزای مکان فوق و تحت میکند و برای تعظیم نحو هنید و دویهیة یعنی هند بلای روزگار و داناے زمانه است و ترحم نیز بود نحو اخی و بنی لیکن استعمالش برای تعظیم مجاز است از قبیل استعمال شئی در ضد آن زیرا که تحقیر ضد تعظیم است و تصغیر اسم معرب بر سه وزن می آید و گاهی شذوذا فعل تعجب را هم مصغر کنند نحو ما احیسنه و ما امیلحه ای وزن صوری که دران مقابله سکون و حرکت با حرکت بخصوصها معتبر میباشد صرفی که دران مقابله حرف اصلی با اصلی و زائد نیز معتبر است پس وزن صوری صحائف و افاضل و فواضل و مفاضل مفاعل است و وزن صرفی اول فعائل و ثانی افاعل و ثالث فواعل و رابع مفاعل وقس علی ذلک و تفصیل وزن صرفی و صوری و عروضی در شرح اول کتاب گذشت ۱۲ منه

ـــــــ

له و دانست قول شاعر وکل اناس سوف تدخل بینهم دویهیة تصفر منها الانامل ۱۲ ای قریب است که در آید بخانه همه مردم بلای بزرگ که زرد شود ازو انگشتان و مراد ازین داهیه موت است ۱۲ منه نور الله مرقده + + + + + + + + + + +

حرفی یعنی وزن اول از اوزان پنجگانہ برای اسم سہ حرفی فعیل ست چون رُجَیل تصغیر رجل
کہ سہ حرف اصلی دارد و طُلَیحۃ تصغیر طلحہ و حُبَیلیٰ تصغیر حُبلیٰ و رُجَیلان تصغیر رجلان تثنیہ رجل
و زُیَیدُون تصغیر زیدون جمع بواو و نون و هُنَیدات تصغیر هندات جمع بالف و تا و بُصَیری
تصغیر بصری منسوب و بُعَیلبک تصغیر بعلبک مرکب مزجی و خُمَیسۃ عشر تصغیر مرکب تعدادی و
عُبَید اللہ تصغیر مرکب اضافی و چون تا و الف تانیث و علامات تثنیہ و جمع جزو ثانی مرکب ہر یک
کلمہ علیحدہ ست امثلۂ مذکورہ منافی تمثیل سہ حرفی نباشد و نیز فتحۂ ما قبل تای تانیث و الف آن کہ ما قبل آنہا
مفتوح میباشد و کسرۂ ما قبل یای منسوب کہ لزوما مکسور میباشد منافی وزن مذکور نیست و مصغر ثلاثی
مزید و رباعی و خماسی مجرد و مزید اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فُعَیعِل آید این وزن دوم ست
چون مُضَیرِب تصغیر مضرب اسم ظرف یا آلہ یا اسم مفعول از باب افعال و علی ہذا مثال ثلاثی مزید ست
و مراد از ثلاثی مزید درینجا آنست کہ حرف زائد بر سہ حرف اصلی داشتہ باشد اگرچہ از باب ثلاثی
مجرد باشد چنانکہ خواہی دانست و جُعَیفِر تصغیر جعفر رباعی مجرد و سُفَیرِج تصغیر سفرجل خماسی مجرد
اما مثال رباعی مزید نحو قُفَیعِر تصغیر قفنخر بحذف نون و مثال خماسی مزید عُضَیرِف تصغیر عضرفوط بحذف واو
و طا و اگر رابع آنہا مدہ بود فُعَیعِیل آید بدو یا و دو لام و این وزن سوم ست چون مُضَیرِیب
تصغیر مضراب و مضروب ثلاثی مزید بمعنی مذکور و قُرَیطِیس تصغیر قرطاس مثال رباعی مزید و خُنَیدِیس
تصغیر خندریس مثال خماسی مزید بحذف نون و سُکَیران یعنی آنکہ الف و نون زائد دارد و اجمال
یعنی جمع بر وزن افعال فُعَیلان آید یعنی سکیران و اجیمال اگرچہ رابع آنہا مدہ است زیرا کہ باقی
داشتن الف سکران و الف جمع اجمال مثل الف تانیث ضرورست و این وزن چہارم ست
و تصغیر خماسی بروایت اخفش فُعَیلِلل بسہ لام چون سُفَیرِجل بکسر جیم و این وزن پنجم ست نزد
روایت اخفش در تصغیر سفرجل آنست کہ نزد جمہور تصغیر مثل مستکرہ است کذا فی المفصل ما و بحکایت
اخفش اہل فن اختلاف کردہ اند مصنف علام و جاربردی و خالد ازہری در شرح التصریح

ملہ مثل جرجل بمعنی فربہ بزرگ بدن کذا فی تاج اللغات ۱۲ منہ نور اللہ قدرہ + + + + + + + + +

سفیرجل بکسر جیم نقل میکنند چنانچه عبارت جاربردی اینست قال الاخفش سمعت من یقول سفیرجل بکسر الجیم وابوحیان در ارتشاف ورضی شرح شافیه بفتح جیم حکایت میکنند وعبارت ارتشاف اینست اما حکی الاخفش من سفیرجل تصغیر سفرجل باثبات اللام وفتح الجیم فقال بعضهم وهو شاذ لاقیاس علیه وقال الرضی قوله سمع الاخفش سفیرجل یعنی باثبات الحروف الخمسة کراهة لحذف الحرف الاصلی وبابقاء فتحة الجیم کما کانت وحکی سیبویه عن بعض النحاة فی التصغیر والتکسیر سفیرجل وسفارجل بفتح الجیم فیهما انتهی وبهر تقدیر حکایت اخفش در تصغیر خماسی بعد اختیار استکراه ضعف وجوه وبهتر ازان دو وجه دیگر ست یکے سفیرج بحذف حرف خامس دوم سفیریج بتعویض یا از حرف خامس محذوف سیبویه درکتاب خود می آرد زعم الخلیل انه یقول فی سفیرجل سفیرج حتی یکون علی مثال فعیعل وان شئت قلت سفیریج ودرجائے دیگر ازان گفته تقول فی جحنفل جحیفل وان شئت قلت جحیفیل انتهی وابن هشام در شرح الفیه میگوید یجوز لک فی بابی التکسیر والتصغیر ان تعوض مما حذفته یاء ساکنة قبل الآخر ان لم یکن موجودة فتقول سفیریج وسفاریج بالتعویض والیه اشار الناظم بقوله ؎ جاز تعویض یا قبل الطرف ✣ ان کان بعض الاسم فیهما انحذف ✣ انتهی وعلامه رضی از خلیل نقل میکند اگر تصغیر خماسی بلاحذف می آورد حرف قبل آخر را ساکن میکرد وسفیرجل بسکون جیم میگفتم مثل دنینیر کما ثبت فی کلامهم بسکون الیاء انتهی وچون مصنف از اوزان تصغیر فارغ شد

حالا در وجوه تغیرات آن میگوید پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مد که رابع یکی را که عمده نبود

بیفگنند اگر که یا گویند یعنی اگر در اسم ثلاثی مزید منجمله دو حرف زائد حرف رابع مده نباشد یکی از هر دو که فضله بود آنرا حذف کنند واگر هر دو مساوی بود یکے را علی التعیین بیفگنند و مده را اگر زائد دو دیگر اگر عمده است بماند والا حذف شود چون مطیلق در تصغیر منطلق که میم ونون هر دو زائد ست لیکن میم عمده است از نون که در صدر کلمه واقع ست ومختص بصفت وعلامت آنست و دلیل ست بر مسمی فی ذات ونون دلیل انفعال ست که صفت ذات باشد ولهذا کدام اسم فاعل غیر ثلاثی مجرد بغیر میم نه باشد بخلاف نون۔

الکاہے باشد وگاهے نمی باشد لهذا نون را حذف کردند وقلینسة با بقای نون وحذف واو وقلیسیة

بحذف نون و ابدال واو بیا و ابقای آن در قَلَنْسُوَة مثال ثلاثی مزید ست که ماسوای تای آخر

که کلمهٔ علیحده ست در دو حرف یعنی نون و واو زائد ست و یکی بر دیگر ترجیح نیست پس اگر واو را حذف

کنند قُلَیْنِسَة شود و اگر نون را حذف کنند واو را بسبب وقوعش بعد کسره یا کرده باقی دارند و قُلَیْسِیَة

گویند که هر دو حرف زائد دران برابر ست و سُلَیْطِیْن تصغیر سلطان مثال آن نست که از دو حرف زائد

الف رابع را که مده ست بیا بدل کردند و حرف نون را که عمده ست باقی داشتند و از ابقای آن

خللی در وزن نمی افتد و راست در تصغیر مطلق مُطَیْلِیْق مد و یا بعوض طای ثانی از نون محذوف و

واز سه حرف زائد ثلاثی مزید غیر عمده را حذف کنند مگر مده رابع مذکور که یا گردد و حذف شده

چون مُقَیْعِس در تصغیر مُقْعَنْسِس ثلاثی مزید ملحق برباعی که میم و نون و یکی از دو سین درو زائد ست

پس میم را که عمده ست چنانکه دانستی باقی داشته اند و آنیش را محذوف کردند و حُرَیْجِیْم تصغیر احرنجام

رباعی مزید که همزه و نون و الف دران زائد ست و کدام یک عمده نیست پس همه را سوای الف که بعد حذف

زوائد رابع واقع شده بیا بدل گردیده حذف کردند لیکن مخفی نماند که تمثیل حریجیم درینجا از مصنف

علام بطریق مسامحه واقع شده زیرا که احرنجام رباعی ست که ذکرش در ما بعد میکنند و مراد ازین درینجا مزید

ثلاثی مزید ست پس تمثیل تبدیل مده رابعه بیا درینجا لفظ حُمَیْر تصغیر احمرار و قعیس تصغیر اقعنساس

می بایست آورد همچنانکه در اصول آورده و در رباعی جز مده مذکور زیادتی بیای مجهول ای کدام

حرف زائد باقی نماند اگرچه عمده باشد و مده رابع یا شود چون بُعَیْثِر و حُرَیْجِیْم مُبَعْثِر تصغیر گردد مُحیو

واحرنجام پس میم را از مبعثر اگرچه عمده ست و همزه و نون را از احرنجام حذف کردند و الف را بعد حذف

زائدین بیا بدل کردند و اگر مده رابع نباشد نیز محذوف شود مثل قُشَیْعِر تصغیر اقشعرار و اما مصنف در

شرح اصول بعد ذکر اقشعرار میگوید فانه یصغر علی قشیعر بحذف الهمزة والالف والراء الاخیرة و سُکَیْرَات

و اجمال و حمراء برخلاف قانون سابق مده رابع یا نشود در قُرَیْفِصَاء مزید رباعی است همزه

زائد بموجب قاعدهٔ سابق حذف نشود بل که سُکَیْرَان و اُجَیْمَال و حُمَیْرَاء اثبات مده رابع و قریفصاء

بدون حذف زوائد گویند زیرا که درینها بنای تصغیر بدون ابدال و حذف ممکن ست و محافظت

الف و نون زائد و الف جمع و تانیث ضروریست بالجمله اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف شود و اگر باشد
ساقط گردد چون عُنَیکِب در عنکبوت و جُحَیفِل در جحنفل اگر گوئی لفظ شیطان و سرحان و سلطان مثل سکران
ست تصغیرش چرا شُیَیطِین و سُرَیحِین و سُلَیطِین می آید و نیز لفظ اعشار مثل اجمال ست تصغیرش چرا
اُعَیشِیر می آید گوئیم مراد از نحو سکران لفظ غیر منصرف بسبب الف و نون مزیدتان ست و شیطان
و سرحان و سلطان بسبب انصراف خارج ست از آن و مراد از اجمال جمع ست و اعشار جمع نیست
آرے بروزن آنست یقال قدر اعشار اذا انکسرت قطعا او علی عشرة قطع کذا فی شرح الاصول

الف تانیث مقصوره که غیر رابع خامس باشد زائد در تصغیر بیفتد چون جُحَیجِب بروزن فُعَیلِل و حُوَیلِی
بروزن فُعَیلِیل در جحجبی بفتح دو جیم که میان آنها حاے مهمله ساکن ست نام مردی و حولایا نام مقامی
غیر منصرف بجهت الف تانیث الف آخر را از حولایا انداختند حولای شد پس الف اول بسبب کسره
ماقبل در تصغیر یا شد و یا در یا ادغام یافت حُوَیلِیّ شد و منصرف گردید بسبب عدم بقاے الف تانیث
و الف غیر تانیث رابع بود یا زائد چنانکه در حبنطی بالف مقصوره و معنیش در جمع گذشت محذوف شود
و نون باقی ماند نحو حُبَینِط و جائز ست که نون نیز محذوف شود و حُبَیطِی آید چه بعد حذف نون الف
آن که رابع ست یا گردد و یا بقاعده قاض محذوف شود و در تصغیر اَعلیٰ در حالت رفع و جر دو
قول ست یکی اُعَیلٍ بسکون یای آخر زیرا که الف رابع اعلی بکسره ماقبل در تصغیر یا شد و دوم اُعَیلِ
بحذف یاے آخر اعیلی و ابدال تنوین از آن و اما در حالت نصب بالاتفاق اعیلی بفتح یا باشد و کلمه
بهر حال غیر منصرف ست و همزه وصل در تصغیر باقی نماند چون مُرَیئَة بروزن طُلَیحة تصغیر امرأة
زیرا که بجهت متحرک بودن مابعد همزه وصل در تصغیر حاجت همزه وصل باقی نماند و گاه در ثلاثی و
رباعی نیز هر چه زائد ست از حروف بیفگنند عمده باشد یا غیر آن مخل وزن شود یا نه و از اینجا مده را
نیز محذوف نمایند چون ضُرَیب در مُضَرِّب اسم فاعل یا مفعول از تفعیل و مَضرُوب اسم مفعول ثلاثی
مجرد پس مراد از ثلاثی عام ست که مجرد باشد یا مزید مگر حرف زائد داشته باشد و مثال رباعی چون جعفر
در تصغیر زعفران و این را تصغیر ترخیم نامند و این اصطلاح ماورای اصطلاح نحویانست که حذف

آخر منادی از ترخیم گویند و باز آید محذوف از اصل کلمه در تصغیر ثنائی چون منیذ و عیدة
و بنیة و بنیّة در تصغیر مذ محذوف النون از منذ و عدة که علاً اصله وعد که واو محذوف در تصغیر باز آید و
تای عوض که بمنزله جزو کلمه نیست نیز محذوف شود و ابن اصله بنو بالتحریک واو خلاف قیاس محذوف شد
و نون ساکن گردیده همزه وصل ملفوظ گردید و همچنین بنت اصلها بنوة و همزه وصل که در تصغیر نماند کالعدم
و بنت و تای آن بجهت بود نش برائے تانیث کلمه علیحده است پس بر یکی از افراد ثنائی باشد باز آید
تای مقدره اگرچه زائد است زیراکه تائے تانیث در بنائے کلمه داخل نیست پس مثل جزو دوم مرکب منضم
شده در مؤنثیکه فی نفسه ثلاثی بود قبل تصغیر یا ثلاثی بماند یعنی سه حرفی بعد تصغیر بحذف زائد
نحو هُنیدة تصغیر هند که پیش از تصغیر سه حرفی بود و عُنیقة در تصغیر عناق اگرچه کلمه چهار حرفی ست
لیکن بعد حذف الف زائده سه حرفی ماند پس هنگام تصغیر تائے مقدره شان باز آمد و گویند عنیقة و باز آید
مبدل منه بزوال علت ابدال در تصغیر چنانکه باز آید در جمع تکسیر نحو مُوَیزِین تصغیر میزان و موازین
جمع تکسیر آن که علت ابدال واو بیاء در میزان کسره ما قبلش بود چون کسره در تصغیر و تکسیر باقی نماند واو
عود نمود مویزین موازین شد و اعیاد و عیید در عید اصله عود گویند اگرچه مقتضای قاعده اعاده
واو می بایست مگر یا را درین هر دو باقی دارند تا ملتبس نشود باعواد و عوید در عود بالضم یعنی چوب
الف ثانیه غیر مبدل زیا داو شود و چه با خواه مبدل از واو باشد نحو باب و نیمة که تصغیر ش بویب و تویبة
آید یا مبدل از همزه نحو آدم اصله أءدم که تصغیر ش اُویدم یا زائد باشد نحو ضویرب تصغیر ضارب یا مجهول الاصل
نحو ساج تصغیر ساج یا مجهول الاصل باشد نحو علج و صابة جذع صاحب ختح تلخ که تصغیر ش عویج و صوابیة آید
و اگر بدل از یا ست یا باز آید چو انیاب انجا نحو ناب و نییب و واو شود مر جو چنانچه نحو ناب و نویب کذا فی التسهیل کیا
ضیاؤب یعنی چنانچه واو شود یای ثانیه زائده ضیارب مثل قیتال که تصغیر ش ضویریب آید و الف ثالثه یا گردد در
تصغیر کالواو ثالثه نحو حمیّر بروزن فعیل تصغیر حمار که الف حمار را یا کرده یای تصغیر ادغام کردند
و دُلَیّ بروزن فعیل تصغیر دلو و واو ثالث جمع دُلُوّ را یا کردند پس واو و لام کلمه را بقاعده مرمی یا کرده در یا
ادغام کردند و سُیَیْد اصله سیود تصغیر اسود واو بقاعده مذکور یا شده در یا ادغام یافت و قس اسیود

بدون ادغام چون جمع شوند دو یا در آخر کلمه بعد یای تصغیر بسبب با هم آیند یای اخیر بیفتد و جوباً نزد جمهور و نزد ابن مالک اول محذوف شود منسیاً گویا نبود و اعراب بر باقی جاری شود و مانند عُطَیٌّ
و مُعَیْیَة مُعَیَّة تصغیر عطا اصله اعطاو و واو واقع طرف بعد الف همزه شد و الف آن بعد یای تصغیر یا
گردیده در یا ادغام یافته مکسور شد و او مبدل منه باز آمده بسبب تطرف بعد کسره نیز یا شد تا سه یا جمع
شده اخیر بیفتاد و اعراب ثلثه بر ما قبلش جاری گردید و در تصغیر مُعَاوِیَة الفش بقاعده حذف غیر عمده از دو
زائد ثلاثی محذوف شده یای تصغیر بجائش آمد و واو بقاعده مرمی یا گردیده در یای تصغیر ادغام یافت
و یای اخیر بسبب اجتماع سه یا حذف گردید تا معیة شد بفتح یای مشدد بواسطه تای تانیث که ما قبلش
جز مفتوح نبود و اُحَیٌّ در تصغیر اَحْوَی بحای مهمله بصیغه صفه مشبه از حوة بمعنی سیاهی مائل بسبزی یا سرخی
مائل بسیاهی کما قاله المصنف اصله اُحَیْوِیٌ و هر دو واو یا شد و یای ثالث اخیر محذوف منسیا گردید و اول
در ثانی ادغام یافت و کلمه نزد اکثر باعتبار وصف اصلی و وزن فعل غیر منصرف ست و تصغیر مانع وزن
فعل نیست و نزد عیسی بن عمر استاد خلیل منصرف شود بتغیر وزن فعل بعد حذف مثل خیر و شر اصلهما
اخیر و اشر که بعد حذف همزه منصرف شد و جوابش از جانب جمهور آنست که سبب وزن فعل زیادت حروف
اتین در صدرست که در احی باقیست بخلاف خیر و شر و نزد ابو عمرو احیٍ بکسر یا شد با تنوین در حالت
رفع و جر زیرا که از تصغیر احوی یای اخیر در حالت رفع و جر منویا محذوف شد پس جر یای اعراب تقدیر
آنست و تنوین عوض آن و اُحَیِّیَ با بقای یای ثالث و فتح آن در حالت نصب بدون تنوین
و نزد بعضی اگرچه یای ثالث منویا بیفتد لیکن واو اول سلامت ماند و دوم بسبب تطرف خود بعد کسره یا گردیده
حکم یای قاضی رفعا و جرا یابد و در حالت نصب باقی ماند پس گویند اُحَیْوٍ رفعا و جرا و اُحَیْوِیَ نصبا و نزد
بعضی اگرچه واو اول سلامت ماند لیکن واو دوم بعد ابدالش بیا بهر سه حال قائم ماند پس اُحَیْوِیْ بسکون یا
رفعا و اُحَیْوِیَ بفتح یا نصبا و جرا باشد زیرا که کلمه درین حالت غیر منصرف باشد و در جمع کثرت دال بر زیادت
انده با بقای بنای آن تصغیر نشود زیرا که تصغیر دلالت بر قلت افراد میکند و جمع بر کثرت آن پس
میان هر دو منافات ست آری جمع قلت منافی تصغیر نیست لهذا برای تصغیر آن دو طریق مقرر کرده اند

چنانکہ میگوید بجائیکہ مفرد آن راکہ مستعمل ست یا متروک پس مفردش فرض کردہ تصغیر کنند پس
آن مفرد مصغر را جمع صحیح نمایند نحو غُلَیمُون و دُوَیرات و عُبَیدِیدُ تصغیر غِلمان جمع کثیر غلام
پس اوّلا غلام را تصغیر نمودند تا غُلَیم شد بعدہ بوجہ بودنش مذکر عاقل نونش جمع کردند و دُور بالضم جمع کثیر دار
کہ در اصل دور بالتحریک بود و تصغیرش دُوَیرہ بروزن فُعَیل و چون دار مؤنث سماعی ست جمعش بالف و تا آوردند
دُوَیرات شد و عَبَادِید بروزن فعالیل جمع کثیر بمعنی گروهی از مردم دوندہ بہر سو کہ مفردش مستعمل نیست
پس مفردش عبدد و یا عبداد یا عبدید فرض کردہ تصغیرش عُبَیدید بروزن فُعَیلیل نمودہ جمعش عُبَیدِیدُون
آوردند یا جمع قلت مفردش را تصغیر کنند نحو غُلَیمَۃ تصغیر غِلمۃ جمع قلت غلام در تصغیر غِلمان و تصغیر
در لفظ معمر و غیرہ بجہت عدم امکان وزن تصغیر و لفظ حسب بسبب بودنش بمعنی فعل و اسم عامل چون انا ضارب
زیداً و زید حسن ابوہ کہ بجہت مشابہت فعل رفع و نصب کنند بخلاف عامل جر نحو ضُوَیرب زید جائز
نبود چنانکہ در فعل و اسم فعل جائز نیست اما تصغیر فعل تعجب شاذ ست کما سبق مگر مصدر کہ وقت
تصغیر ہم عمل کند بجہت قوت عمل و در حروف و اکثر مبنیات جائز نیست بسبب عدم صلاحیت ہر یکے
موصوفیت را و تصغیر از جنس وصف ست اما در بعضے اسمای اشارات و موصولات می آید نزد
بجہت مشابہت اسمای متمکنہ در تثنیہ و جمع و فاعلیت و مفعولیت و نحو آن بزیادت یا قبل آخر و زیادت
الف در هر دو ای بعد آخر ہر دو معاً با بقای فتح اول تا اختلاف طریق دلالت کند بر عدم قیاس گو یا الف
عوض ضمہ صدر ست چون ذَیّا و تَیّا و ذَیّان و تَیّان در تصغیر ذا و تا و ذان و تان کہ قبل حرف آخر یعنی الف
و الف بعد الف فزودند پس الف اول بقاعدہ الف ثالثہ یا گردیدہ بیا بدل شدہ در یا ادغام یافت و نون
ذان و تان ہمچو نون تثنیہ کلمہ علیحدہ ست پس آخر این ہر دو قبل نون ست و اُولَیّا و اُولَیّاء در اولا
و اولی بالمد و القصر و اللَّذَیّا و اللَّتَیّا در تصغیر الذی و التی اسم موصول مذکر و مؤنث بزیادت یای تصغیر
قبل یای ہر دو و ادغام یا در یا بعد فتحہ ما قبل و زیادت الف بعد آن خالویہ از اخفش ضم لام اللُّذَیّا و اللُّتَیّا نیز حکایت
کردہ کذا فی شرح التسہیل و اللَّذَیّان و اللَّتَیّان در تصغیر اللذان و اللتان و اللَّذَیُّون و اللَّتَیّات در الذین
و اللاتی یعنی در تصغیر الذین قبل یا اثر یا زائد شود و یا در یا ادغام یابد بعد فتحہ و بعد آن قبل نون الف زائد گردد مثل نون

جمع ست در حکم کلمهٔ آخری پس اللذیان شود و آن الف در حالت رفع واو گردد و ماقبلش مضموم و در حالت نصب و جر یا
گردد و ماقبلش مکسور تا بتصغیر تثنیه ملتبس نشود و ابو الحسن اخفش گوید واو علامت رفع ست و الف زائد تصغیر
مقدرست از التقاء ساکنین و ماقبلش یعنی یای مشدد در حالت ثلثه مفتوح باشد و در تصغیر اللاتی
این جمع را جانب مفردش یعنی التی راجع گردانیده تصغیرش سازند تا اللتیا شود بعده جمع آن بالف و تا
سازند و الفیکه در اللتیا بود بسبب اجتماع ساکنین میان آن و الف جمع محذوف گردید پس اللتیات
شد و ابن مالک در تسهیل اللویتا بضم لام و فتح واو و سکون یا نیز در تصغیر اللاتی آورده و انیسیان در تصغیر
انسان[1] و عشیشیة بر وزن فعیلیة در تصغیر عشیة بتشدید الیاء بر وزن فعیلة بمعنی آخر النهار و اغیلمة
در تصغیر غلمة جمع غلام و اصیبیة تصغیر صبیة جمع صبی شاذ کل واحد منها و قیاس تصغیر اول انیسین بر وزن
فعیلیل بود مثل سریحین تصغیر سرحان بقلب الف رابع بیا و در تصغیر ثانی عشیة بحذف یای آخر تا الثه
میسا و در تصغیر ثالث و رابع غلیمة و صبیة بتشدید یا بر وزن طلیحة و ابن مالک گوید در غلمة و صبیة
هر دو تصغیر یعنی موافق قیاس و شاذ مستعمل ست **فائده** لفظیکه بر صیغه تصغیر باشد مثل کعیت بمعنی
بلبل و جمیل اسم طائر مثل گنجشک و کمیت بمعنی اسپ معروف تصغیرش نیاید فان المصغر لا یصغر
و نیز لفظیکه مشابه بصیغه تصغیر باشد نحو مبیطر تصغیرش نیاید و لفظیکه معنیش با معنی تصغیر منافات
داشته باشد تصغیرش نیز نیایند مثل کبیر و جسیم و از همین قسم ست اسمای سبحانه تعالی و اسمای انبیا
علیهم السلام **فائده** دیگر اسمای شهور مثل شعبان و رمضان و اسمای اسبوع مثل ثلثا و اربعا و امس
و البارحة عند سیبویه مصغر نمیشود خلافا للکوفیین و الجرمی و المازنی و از جمله تصرفاتست نسبت و آن
در لغت بمعنی ربط و علاقه ست و در اصطلاح عبارتست از انچه مصنف میگوید ای الحاق یای مشدد
بآخر کلمه بعد کسره تا دلالت کند بر وابستگی و تعلق چیزی بمدلول آن کلمه و علت الحاقش آنکه چون معنی
نسبت بعد وضع کلمه حادث میگردد پس از تعیین علامتی که بران گزیری نیست لهذا یای تحتانی را از جمله
حروف علت که خفیف و غالب الزیادات ست برای آن اختیار کردند و برای رفع التباس

[1] رضی گوید کسیکه میگوید انسان بر وزن افعال ست از نسیان انیسیان نزد او قیاسی ست ۱۲ منه

بیای متکلم مشدد نمودند و چون از شدت اتصال بمنزلهٔ جزو ملحق به گردیده اعراب آن کلمه بر یای مذکور
جاری کردند و این مجموع را منسوب گویند و اصل کلمه را منسوب الیه جاربردی گوید غرض از نسبت آنست
که منسوب را از آل منسوب الیه یا از اهل آن بلده یا صفت گردانند نحو عربی بمعنی یکی از عرب زیرا که عرب اسم
جنس ست و عربی واحد آن مثل روم و رومی و عجم و عجمی و حبش و حبشی و لهذا گویند یای نسبت برای
دلالت بر واحد باشد که رومی و ترکی و یای مشدد برای مبالغه نحو احمری یعنی بسیار سرخ و برای
مصدریت بزیادت تا نحو ضاربیت و مضروبیت و انسانیت و عالمیت نیز آید و این بیان محض برای
مزید انکشاف معنی یای نسبت ست چنانکه گفته اند الاشیاء تعرف باضدادها زیادة معرفة و یای نسبت
بفعل و حرف لاحق نشود بجهت عدم صلاحیت معنی آنها برای نسبت مگر آنکه علم شوند نحو تغلبی
و یزیدی و لمی نام کسیکه لم بسیار میگفت و لولوئی در انما علم شخصی نیست بیفتد تای در نسبت تای تانیث
چون رجل کوفی و امرأة کوفیة نسبت بکوفه مشتمل بر تای تانیث که محذوف شد اما در موصوف مونث
آمده دیگر برای مطابقت افزایند نحو امرأة کوفیة و بیفتد درو دو زیادت تثنیه و جمع صحیح پس در
نسبت زیدان و زیدون زیدی گویند والفرق بالقرینة و شنیدن آن یعنی تثنیه و جمع نحو اثنان و عشرون
که هنگام نسبت اثنی و عشری گویند مگر آنکه تثنیه و جمع علم گردند و معرب بحرکات ثلثه شوند درینجا
زیادت مذکوره محذوف نشود نحو بحرانی و قنسرینی مخفی نماند که بحرین بلده ایست مشهور و قیاس
در نسبت آن بحری ست مگر بطریق شذوذ بحرانی نیز آید گویا بقصد فرق در نسبت بحر و بحرین بحرانی آرند
و قنسر بکسر قاف و فتح نون مشدد در اصل المعنی شخص مسن و قدیم ست که بعد زیادت علامت جمع بر آن قنسرین
نام بلدی از بلاد شام گردیده و معرب بحرکات ثلثه شد درینحالت علامت تثنیه و جمع محذوف نشود و بیفتد
درو یای مشدد بعد الف زائدة و این احتراز ست از یای مشدد بعد دو حرف فقط نحو غنی که حکمش باید
مثل کرسی که یای مشدد درو بعد سه حرف ست و شافعی و بخاتی که یای مشدد درین هر دو بعد چهار حرف ست
و مرمی که یای مشدد درو بعد سه حرف ست در نسبت کرسی منسوب الیه معنی تخت کذا فی القاموس
و شافعی منسوب الیه معنی امام شافعی و بخاتی منسوب الیه جمع بختی نوع شتر منسوب ببخت نصر و مرمی لیه : اسم مفعول علی

گر یای اول را بدل از واو زائد و ثانی اصلی ست و چون یای نسبت در آخر کلمات مذکوره لاحق شود یای
مشدد آخر آنها محذوف شود و ظاهرا منسوب و منسوب الیه بر صورت واحد بود و فرق بقرینه حاصل آید
اگر بجاتی منسوب الیه بصیغهٔ جمع غیر منصرف ست و منسوب علم شخص منصرف یا شد و واست در هوای در
نسبت مرمی مَرمَوِی بحذف یای اولی وابدال یای اصلی ثانی بواو بعد فتحه و بیفتد در واو رابع بعد
ضمه نحو مَغزُوّ در مغزو اعلام و بیفتد یای مکسور از یای مشدد که قبل آخر حرف صحیح ست نحو سَیدِیّ در نسبت
سید بکسر یای مشدد که بالحاق یای نسبت یای ثانیه آن مع کسره محذوف شد و مُهَیمِیّ بسکون یای
اول و تشدید یای ثانی در نسبت مُهَیِّم اسم فاعل از تهییم من هیمه الحب ای صیره هائما متحیرا کذا فی الرضی
بحذف یای ثانی مع کسره والحاق یای نسبت که نه تصغیر مهوم ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب
کذا فی الصراح زیرا که در مُهَیِّمِیّ گویند به تنج یا چه و تنبیه مهوم را تصغیر کنند یک واو را بیفگنند و دیگرا
بعد یای تصغیر بقاعدهٔ سید بیا ابدال کرده در یای تصغیر مدغم گردانند تا مهیم شود پس چون یای نسبت
بآن لاحق شود قبل میم یای ساکن عوض واو محذوف بیفزایند تا نوعی از تخفیف حاصل شود که سکون بغیر
ادغام بمنزلهٔ راحت میباشد و بیفتد یای زائد اول فَعِیل و فَعِیلَة نحو کریم و کریمة و فُعَیل مثل طفیل که
این همه ناقصند و مشتمل اند بر دو یا و دوم واو شود و عین کلمه فتحه یابد در نسبت مثل غَنَوِیّ در غنی
و غنیه و قُصَوِیّ در قصی نام مردی چنانچه بیفتد یای اول و دوم واو شود و ماقبلش فتحه یابد در تحیة
مصدر تفعیل پس هنگام الحاق یای نسبت گویند تَحَوِیّ و بیفتد واو و یای فعوله و فعیله بفتح فا که
نه مضاعف اند و نه اجوف و قید نه مضاعف احتراز ست از نحو ضروره و شدیدة و طویله که در آنها ضروری و شدیدی و طویلی
بدون حذف یا گویند مثل شَنَئِیّ در نسبت شنوءة نام پدر قبیله و حنفی در نسبت حنیفه لقب اثال بن
لجیم و سلیقی در سلیقه بمعنی طبیعت و سلیمی در سلیمه هم قبیله از ازد و شاذ ست و مطرد در عَدُوّة ای فعولة
ناقص عدُوِی باثبات هر دو واو گویند بیفتد یای فُعَیلَة بضم فا و فتح عین عین مضاعف صحیح بود یا ناقص
مگر در ناقص یای دوم واو شود مثل جُهَنِیّ و اُمَوِیّ در جهینة و امیة اصله امیوة و در امیه امیتی بدو یای
مشدد بعد فتحه نیز آمده و اجوف مثل صحیح ست مثل سوقی و عیینی در سویقة و عیینه و قوله غیر مضاعف احتراز ست

از مثل مُدَیْنَۃٌ کہ دران مدینی بدون حذف آید وخریبی در خریبۃ نام مقام ونام قبیلہ شاذ ست کسرہ کہ
میانہ سہ حرف فتحہ گردد یعنی اگر کلمہ سہ حرفی مکسور العین باشد در نسبت مفتوح العین شود مثل نَمَرِیّ بفتح
میم در نسبت نمر بکسرہ میم بمعنی پلنگ دشقری بفتح قاف در نسبت شقر بکسر قاف بمعنی شقائق النعمان یعنی
لالہ و در نسبت شقرہ نام قبیلہ کذا فی الصراح و در ابل بکسرتین دو داست کہ آن کسرہ بحال خود بماند بر عکس
کسرہ فا کلمہ یا فتحہ گردد بر حسب قاعدہ یای اخیر ثالث کلمہ کہ بعد کسرہ یا یا بود وا و شود و بعد
فتحہ گردد نحو عَمَوِیّ منسوب عم اصلہ عَمِیّ بکسر العین از عمی علیہ الامر مشتبہ شد بر و کار پس ہنگام الحاق یای نسبت
یای مقدر عم واو گردید وحَیَوِیّ در نسبت حی بالتشدید مثال آنست کہ یای ثالث بعد یا واقع شدہ
وطَوَوِیّ در نسبت طی اصلہ طوی چون بالحاق یای نسبت یا ی آخری واو شد واو اول طوی
کہ یا شدہ بود بسبب عدم انقلاب باز آمد و طووی شد و یای سہ ایع اگرچہ مقدر باشد در نسبت
بیفتد یا واو شود ہر دو جائز ست و بعد فتحہ گردد در صورت انقلاب بواو نحو قاضِیّ وقاضِوِیّ
در نسبت قاضی دجز آن بیفتد یعنی یای زائد از ایع در نسبت محذوف شود نحو مُشْتَرِیّ بیای
نسبت در مشتری اسم فاعل از اشترا و در نسبت مُحَیِّیّ اسم فاعل تفعیل بعد حذف یای خامس کلمہ یعنی یای
ثالث کہ در لام کلمہ واقع شدہ بقاعدہ قاض بعد الحاق یای نسبت مُحَیِّیّ بچہار یا مُحَوِّیّ با بدال یای
سوم بواو و بحذف یای چہارم و پنجم گویند الف الثالث بالحاق یای نسبت واو شود نحو فَتَوِیّ در نسبت
فتی ناقص یای بمعنی جوان وہمچنین عصوی در عصا ناقص واوی وانقوی در انقا علما چنانچہ واو شود الف
یعنی زائدہ نیست اگرچہ مبدل از اصلی باشد یا الحاقی زائد و دو داست حذف آن الف الحاقی نحو عَشَوِیّ
در عشی بروزن افعل بمعنی شب کور مثال الف رابع اصلی ست وارطوی در ارطی بروزن فعلی الحاق بجعفر
بمعنی درخت ریگ کذا فی الصراح وصاحب قاموس گوید درختی ست تلخ کہ شتر آنرا بخورد وثمرش مثل
عناب مثال الف الحاقی زائد ست کہ بواو بدل گردید و مثال حذف الف زائد الحاقی ارطی است
کہ مصنف در ینجا نیاوردہ وقوله ادعاوی مثال آنست کہ در الف الحاقی بعد ابدالش بواو الف دیگر
زائد قبل آن نیز آرند کہ مصنف بقاعدہ آن باشارت نکردہ پس مصنف علام در ینجا ترک ما ینبغی ذکرہ لا ینبغی

نمود و داگرنه بود الف رابع اصلی یا الحاقی بل برای تانیث بود یا از مد محض بیفتد یا واو شود بدون زیادت
الف قبل آن یا بزیادت آن چون حُبْلِیّ در حبلی مثال حذف الف رابع تانیث ست و حُبْلَوِیّ مثال
ابدال الف مذکور بواو ست و حُبْلَاوِیّ مثال ابدال الف بواو و بزیادت الف قبل آنست و در الف خامسه
حقیقی که بحقیقت حرف پنجم باشد یا حکمی که در حقیقت حرف چهارم ست لیکن حرکت اوسط را بمنزلهٔ
حرف دیگر شمرده الف آخر را پنجم قرار داده اند حذف است لفظ نحو حُبَارِیّ در نسبت حباری بالف مقصوره
و معنیش گذشت مثال خامس حقیقی ست و جَمَزِیّ در جمزی بالف مقصوره بمعنی حمار تیز رو مثال خامس
حکمی ست که حرکت اوسط را بمنزلهٔ حرف دیگر شمار کرده اند و همچنین ست لفظ مصطفی و مرتضی بحذف الف
خامس پس لفظ مصطفوی و مرتضوی در عبارت عربیه خطاست صرح به الجاربردی بقوله قول العامة
مصطفوی خطا والصواب مصطفیّ و تبعه المصنف فی شرحه آری در فارسی الفش را بواو بدل مینمایند خواجه
حافظ گوید ؎ درین چمن گل بیخار کس نچید آری + چراغ مصطفوی با شرار بولهبی ست + و در بسیاری
از مصنفات عربیه اهل فارس مثل صدر شیرازی و علامه دوانی بسبب شیوع در زبان شان لفظ مصطفوی
دیده شد همزه ممدوده اگر اصلیست نزد اکثر بحال خود بماند و نزد بعضی بواو بدل شود مثل قُرّائی
در قُرّاء و قد سبق معناه و اگر برای تانیث ست واو شود چون حمراوی در حمراء و صحراوی در صحراء و بعضی
اثبات همزه نیز حکایت کرده اند و اگر نه اصلی ست و نه برای تانیث بل بدل از واو ست یا برای
الحاق واو شود و جواز اصل شده مثل کساوی و کسائی در نسبت کساء اصله کساو مثال بدل از واو ست و علباوی
و علبائی در علباء و معنیش گذشت و یاء در نحو سقایة بالکسر معروف و بمعنی پیمانه شراب کذا فی الصراح و هو لایا
یا همزه گردد پس گویند سقائی و حولائی و یا در دای و رایة در نسبت بحال خود بماند یا همزه شود یا واو
پس گویند رایی و رائی و راوی رایة بمعنی نیزه و رای جمع آنست کذا فی القاموس ظبیی و ظبیة و غزو
و غزوة و مانند آن یعنی لفظیکه آخرش واو یا یا بعد ساکن صحیح افتد چون اسوة و شوة و قنیة و رقیة
تغیر نیاید مگر بعلت تا اگر باشد و نزد یونس آنچه بتاست عین فتحه یابد و یا واو شود پس در
ظبیة ظبوی گویند و در اسم دو حرفی که حرف ثالث آن محذوف شده است رد محذوف واجب ست

اگر متحرک الاوسط محذوف اللام منسیا بود عوض آن همزهٔ وصلی نیامده باشد یا ناقص محذوف الفا یا عین
بود یا ممتنع اگر صحیح اللام محذوف الفا یا عین بود یا جائز در غیر صورت وجوب و امتناع
و آن سه قسم ست اول ساکن الاوسط محذوف اللام که عوض آن همزه نیامده دوم
متحرک الاوسط محذوف اللام معوض بهمزه سوم ساکن الاوسط بهمزه عوض پس بگویند در
اخ اصله اخو بالتحریک وسته اصله ستهٔ بمعنی سرین وحلقهٔ دبر واست اصلها ستهٔ بفتحتین هریک محذوف
اللام برخلاف قیاس و متحرک الاوسط که همزه عوض محذوف نیامده اخوی وستهی واستی برد
واو محذوف وجوبا در شیة کعدة اصله وشی بالکسر مثل وعد بمعنی لون مخالف کل اعضای اسپ
و جز آن ونگار کردن جامه کذا فی الصراح که بعد حذف واو تا عوض آن آوردن و مثال ناقص
محذوف الفاست که محذوفش در نسبت وجوبا باز آید وشوی گویند در حِلَة اصله وعد صحیح اللام محذوف
الفا که روش ممنوع ست عِدَی و در سه اصله سته بمعنی مذکور صحیح اللام محذوف العین که روش ممنوع
سهی گویند و در دم اصله دمو بالتحریک محذوف اللام که عوض آن همزه نیامده و محذوف جائز ست پس
گویند دمی و دموی سیبویه گوید اصله دمی بسکون المیم لانه یجمع علی دماء و دُمِیّ مثل ظباء و ظُبِیّ و مبرد گوید اصله
فعل بالتحریک وان جاء جمعه مخالفا لنظائره والذاهب منه الیاء و دل منه علیها قولهم فی التثنیة دمیان
کذا فی الصحاح و در حِرٌ اصله حِرح بالکسر بمعنی فرج زن محذوف اللام بغیر عوض رد محذوف جائز ست پس حِرحِیّ
و حِرِی گویند و در فم اصله فوه بالفتح او التحریک محذوف اللام که واوش میم بدل شد ورد محذوف در اینجا جائز ست
پس فمی و فموی بالتحریک گویند و در ابن وابنة اصلهما بنو و بنوة بالتحریک محذوف اللام عوض آن همزه وصل آمده
ابنی بدون رد محذوف و ابقای عوض و بنوی برد محذوف بدون عوض هر دو آمده اما ابنوی باجتماع عوض و معوض عنه

ف بالفتح او التحریک اشارتست بآنکه از کلام صاحب صحاح بالفتح و بحذف او و میم عوض ها معلوم میشود و از کلام صاحب قاموس بالتحریک
و بحذف ها و میم عوض او و نیز که عبارت صحاح اینست الفوه اصل قولهم فم لان الجمیع افواه الا انهم استثقلوا اجتماع الهائین فی قولک هذا فوهه بالاضافة
فحذفوا منها الهاء فقالوا هذا فوه وفو زید ورأیت فا زید ومررت بفی زید واذا افردوا لم یحتمل الواو والتنوین فحذفوها وعوضوا من الهاء
میما فقالوا هذا فم وصاحب قاموس گوید الفاه والفوه بالضم والفیه بالکسر والفوهة والفم سواء جمعه افواه وافماه ولا واحد لها لان فما اصله
فوه حذفت الهاء کما حذفت من سنة وبقیت الواو طرفا متحرکة فوجب ابدالها الفا لانفتاح ما قبلها فبقی فا ولا یکون الاسم علی حرفین احدهما التنوین فابدل
مکانها حرف جلد مشاکل لها هو المیم وهمزه آنست والفوه محرکة سعة الفم او ان تخرج الاسنان من الشفتین مع طولها انتهی ۱۲ نور الله مرقده

جائز نیست ودر اسم اصله سِمْوٌ بالکسر والضم محذوف اللام ساکن الاوسط معوض بهمزه اِسْمِیّ بدون الرد وابقاء العوض وسُمَوِیّ بحرکات ثلثه سین وفتح میم ونزد اخفش بسکون آن و بردِ محذوف وحذف عوض واو در اِبْنٌ که بزیادت میم وارن مستعمل ست اِبْنِمِیّ باثبات العوض والمیم بدون الرد وبَنَوِیّ بحذف المیم وبَنَوِیّ بحذف العوض والمیم ورد المحذوف ونزد اخفش در وقت رد محذوف انچه در اصل ساکن ست ساکن بود مثل سِمْوِیّ که در اصل یعنی سِمْوٌ که منسوب الیه ساکن بود وبعد حذف لام کلمه حرکت اعرابیه یافت چون لام باز آمد میم هم رجوع باصل خود نمود ونزد سیبویه بهر حال مفتوح ماند بحسب سماع ودر لفظ اخت وبنت در نسبت مانند اَخٌ واِبْنٌ اَخَوِیّ بَنَوِیّ گویند ونزد یونس اُخْتِیّ وبِنْتِیّ که تا تای تانیث ما مثل حرف ثالث اصل شمرده ست ودر نسبت کلتا که اصلش کلوی بالکسر بود کِلَوِیّ آید بفتح لام وبحذف بدل ورد مبدل منه ونزد یونس کِلْتِیّ بحذف الف فقط وکِلْتَوِیّ با بدال الف بواو وکِلْتَاوِیّ بزیادت الف قبل واو مثل حُبْلَوِیّ وحُبْلَاوِیّ ولاحق میشود یای نسبت بجمع مکسر اگر نام شخصی بود یا گروهی یا مهجور واحد موافق نبود چون مدائنیّ مثال اول ست یعنی مدائن جمع مکسر مدینه ست که بعد علم بودنش برای شخصی نسبت آن مدائنی گویند وانصاریّ مثال ثانی ست که انصار در اصل جمع مکسر ناصر ست من بعد نام گروهی شد از اصحاب اهل مدینه که بنصرت آنحضرت صلی الله علیه وسلم پرداختند ومحاسنیّ مثال ثالث ست که جمع حسن مفرد غیر موافق ست آری مفرد موافق آن محسن ست والا رد کنند بواحدش یعنی اگر جمع نام شخصی وگروهی نباشد ویرا مفرد موافق بود درین حالت وقت نسبت رد کنند آن جمع را بسوی مفرد آن ونسبت بمفردش نمایند نحو مَسْجِدِیّ در نسبت مساجد زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کند بر ملابست منسوب با منسوب الیه وبرای حصول این غرض نسبت بجانب مفرد آن کافی ست ولاحق میشود یای نسبت بمرکب اگر علم ست والا از نسبت جزو هی دلالت بر انتساب جمیع اجزا حاصل نشود بلکه مرکب غیر اضافی اسنادی بود یا توصیفی یا مزجی جزو دوم بیفگنند بجهت بودنش محل تغیر نسبتا تا امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب چون بَعْلِیّ در نسبت بعلبک مرکب مزجی وتَأَبَّطِیّ در تابط شرا مرکب اسنادی که لقب شخصی گردیده وقصه اش مشهور ست واز مرکب اضافی اگر کنیت ست یعنی مصدر با ابن یا بنت وام یا ام باشد یا مدلول جزو دومش معلوم ومشهور ودر اضافت مقصود ست براے

حصول شرافت جزو اول را بیفگنند چون زُبَیری در ابن زبیر و رسولی در عبد الرسول زیرا که لفظ ابن مشترک است
از انتساب بسوے آن مقصود حاصل نمی شود و از انتساب بجزو ثانی پس مرکب توان بود و همچنین در عبد الرسول
که اضافت بجانب رسول بنظر حصول شرافت مقصود است و مدلولش مشهور داما ای اگر مرکب اضافی نه باشد
باشد و نه جزو ثانی مقصود بود جزو ثانی را بیفگنند نحو اِمْرِئِیْ در امرأ القیس که جزو دومش مقصود نیست بل محض
اضافت دال بسوی قبیله است و مانند دَارِیٌّ در نسبت بنی عبد الدار مشهور بزیادت الف و زای معجمه در حل و مَرْوَزِیٌّ
در نسبت مرو نام شهر بزیادت زای معجمه زیادت حل موصوف برای آنست که در غیر انسان مثل ثوب مروی
موافق قیاس گویند گویا فرق کرده اند در انسان و غیر آن کذا فی الجاربردی و بَدَوِیٌّ بفتح دال در نسبت بدو
بسکون دال یعنی بادیه کذا قاله المصنف و علامه رضی میگوید قیاس دران بدوی بسکون دال بود که منسوب الیه
بسکون دال است لیکن بمقابله حضری قرینه آن دال را فتحه داده اند هِنْدَوَانِیٌّ بزیادت واو و الف و نون بمعنی
شمشیر منسوب بسوی هند که قیاس دران هندی بود و عَبْقَسِیٌّ در عبد القیس و عَبْشَمِیٌّ در عبد الشمس و عَبْدَرِیٌّ
در عبد الدار که قیاس دران حذف جزو ثانی بود مگر باختلاط بعض حروف هر دو و حذف بعض آنها که نسبت کرده اند
شاذ نسبت هر یک از هفتگانه مذکوره وَیُصَاغُ مِنْ اِسْمِ الشَّیْءِ لاداء معنی النسبة فَعَّالٌ لِعَامِلِهِ ای لصاحب حرفه وضوع
للشیء او صاحبه ای لخادمه مصاحبه یعنی گاهی قائم مقام منسوب لفظ فعال مشتق از اسمی سازند بمعنی کاسب
آن نحو حدّاد و نجّار بمعنی آهنگر و درودگر گویا منسوب حدید یعنی آهن و نجر بمعنی چوب تراشیدن یا بمعنی خادم
و مصاحب نحو جمّال صاحب جمل و منسوب بآن یعنی شتربان لهذا این فعال نسبی گویند و همچنین بصاغ فاعل
بصاحبه یعنی لفظ فاعل نیز بمعنی صاحب چیزے و منسوب بآن مستعمل میشود نحو تامر و تاجر یعنی صاحب تمر و تجارت
فائده ابن مالک گوید فعال غالبا برائے حرفه و صوغ و فاعل بمعنی صاحب شئی و گاهی یکی قائم مقام دیگر
باشد و گاهے غیر این هر دو قائم مقام هر دو باشد مثال فعّال معنی فاعل نحو ظلام بمعنی ظالم و از آنست قوله تعالی
و ما ربک بظلام للعبید و مثال فاعل معنی فعّال نحو حائک بمعنی بافنده جامه و مثال غیر این هر دو قائم مقام هر دو نحو
امرأة معطار ای کثیر العطر است قائم مقام فعّال ست و اگر بمعنی صاحب عطر ست قائم مقام فاعلست و یصاغ
لمعنی النسبة مَفْعَلَةٌ کَمَکَانٍ کَثُرَ فِیْهِ شَیْءٌ نحو مأسدة بمعنی جائیکه شیر دران بسیار باشد گویا آن مقام منسوب بشیر است

فائده امام نووی در تهذیب الاسماء واللغات از عبد الله بن مبارک وغیره می آرد اگر کسی چهار سال علی الاتصال در مقامے سکونت اختیار کند او را منسوب بدان مقام جائز ست و از جمله تصرفات ست که درین **فصل** ابدال و حذف آورده باید دانست که مراد از ابدال و حذف درین فصل خلاف قیاس ست بقرینه اکثر امثله آنها و نیز قواعد قیاسیه ابدال و حذف در بحث اعلال و تخفیف همزه سابقا مفصلا مذکور شده اند اعادهٔ آنها درینجا از قبیل تحصیل حاصل ست

اگرچه ابدال حروف درینجا قیاسیات اهم ذکر میکنند حروف ابدال که نه برای ادغام است نزد جمهور چهار ده اند و اما ابدال برای ادغام خاص بحروف معینه نیست بل ادغام در متجانس و متقارب در مخرج و صفت چنانکه در بحث ادغام گذشت واجب یا جائز ست و مجموعهٔ آنها نیست اَنْصَتَ یَوْمَ جَدَّ طَاهٍ زَلَّ یعنی ساکت شد آن شخص روزیکه جد طاه لغزش کرد و زمخشری در مفصل بحذف صاد و زا از مجموعهٔ مذکور و زیادت سین مجموعه اش استنجده یوم طال آورده و ابن حاجب در شافیه بر ذکر آن می پردازد که این قدر هم ست بسبب تبعیت صراط و زقر یعنی از حروف ابدال بعضی می افزایند قد شرع عبث یعنی این هفت حروف را بر چهار ده مذکوره زیاده میکنند تا همگی بست و یکحرف باشد معنیش آنکه پس قشر لعب کرد و بعضی مجموعه اش چنین آورده اند بعث قشرق و معنی ابدال این حروف آنست که گاهی بعضی ازینها با بعضے ابدال می یابند نه غیر اینها و ابدال عبارتست از نهادن حرفی بجای حرفی مثل نهادن الف بجای واو و یا در قال و باع نه آنکه حرفی را محذوف نمایند و عوضش حرفی دیگر آرند لیس نگویند که همزه در ابن و تا در اخت و بنت و عدة بدل از واو است و لهذا گویند در ابن فرعه تست فعل کذا قال المصنف فی شرح الاصول اما همزه هی آید بدل از حرف لین یعنی حرف علت ساکن پس شامل ست مده و راد هو المراد و ههنا در دابّة بفتح همزه مفتوحه صله دابة بالف بالتقاء ساکنین قلبش همزه مفتوحه برای مبالغه ست در احتراز از التقاء ساکنین اگرچه علی حده ست مثل آنست شابة و عالم بسکون همزه بدل از الف و بأز بسکون همزه بدل از الف باز اجوف واوی بدل آنکه جمعش ابواز و بیزان آید کذا فی الصحاح و صاحب قاموس در عمود العین گوید البأز البازی جمعش ابْؤُز و بُؤُز و بیزان جمع البازی بزاة و گاهی الف بهمزه مکسوره بدل شود مثل مشتئق درین شعر ع یادا می بانه کالکیک البرق + صبر انفقد جحت شوق المشتئق

له زق بفتح ست در شعر کذا فی القاموس ١٢ منه و عجب است از بعض شراح که این لفظ را اسم نال زبر بزیر بشتره ١٢ منه سله من الجرم می مخفف میته اسم امراة دو کالکیک جمع وکذاک یک بزمین و برق مثل صرحیح بر قبر خاک با سنگ ریگ وگل آمیخته معنیش ایا امی خانه میته واحده را بگذ مخلوطه با سنگ گل چکنم و مضطرب کنم بس تحقیق در هیجان آورد می شوق مشتاق را ١٢ منه نور الله مرقده ++

وشِئمة بالکسر همزه اصله شیمة بیاء رضا قاموس گوید شیمة الطبیعة بهمزه و موتگیا بهمزه ایهم فال زانیقا و روش کردن
آتش اصله موقد بالواو و بدل ازها و علاج دملو مثال ابدال همزه از یاست اصله موه بالتحریک بدلیل جمعش امواه
و میاه و تصغیرش مویه و آباب بحر مثال ابدال همزه از عین است اصله عباب بحر ای معظم الماء البحر و کثرته وارتفاع
و ابن حاجب هم کرسماعی مبدله مذکوره را شاذ و آباب بحر را اشذ گفته واما الف می آید بدل از واو و یا و همزه چون
طائی جمع اصله طیئ بعد یا که هنگام نسبت یای اولش را بالف و یای ثانیش را بهمزه بدل کردند تا طائی شد و آل اصله
اول عند الکسائی بدلیل تصغیرش اویل مثال ابدال الف از واو است یا اصلش اهل است بدلیل تصغیرش اهیل کما هو
عند البصریین بسه صورت مثال ابدال الف از هاست اما تحقیق آنست که اولا های اهل را بهمزه و بعده همزه
را بالف بدل کنند نه ابتداءها را بالف علامه رضی میگوید زیرا که ابدال ها بالف ثابت نشده بخلاف همزه در صورت
مثال ابدال الف از همزه شد پس لفظ آل مثال ابدال الف از واو و ها و همزه باختلاف اقوال است و اگر مصنف علام
چنین میفرمود و بدل از یا و واو و ها و همزه الف نشر و مثال و مثل له حاصل میشد و یا بدل می آید از واو و الف و همزه چون
صُیَّم اصله صوم جمع صائم و صبیة اصله صبوة جمع صبی کذا فی شرح الاصول و مثل آنست قنیة و حبلی
بالیاء المبدلة من الالف قال الرضی فی الوقف ان فزارة وناسا من قیس یقلبون کل الف فی الآخر یاء سواء کا
للتانیث کحبلی او لا کالمثنی و مثال بدل از همزه نحو توضیت اصله توضأت بالهمزه صاحب قاموس گوید توضأت للصلوة
و توضیت لغیة و نیز یا بدل می آید از یکی از دو حرف یا سه حرف تضعیف و از نون سماعا اناسی و دینار اصله دنار
بدو نون بدلیل دنانیر جمع آن و امْلیتُ اصله امللتُ نوشتم کتاب را هر دو مثال قلب یکی از دو حرف تضعیف بیا
و اعتبار دو مثال برای آنست که در اول حرف اول بدل کرده اند و در ثانی حرف ثانی را و نیز اول مثال قلب نون تضعیف
هم دوست بخلاف ثانی و تقصّیتُ اصله تقصّصتُ بسه صاد مهمله از تقصیص بمعنی ناخن تراشیدن مثال قلب یکی
از سه حرف تضعیف بیاست و اناسیّ اصله اناسین جمع انسان مثال ابدال نون بیاست بدل تضعیف نه جمع
انسی چنانکه مبرد گفته زیرا که انسی منسوب است که جمعش اناسی نباید کما قاله المصنف فی شرح الاصول و نزد
بعضه امْلیتُ و امْللتُ دو لغت مستقل اند یکی فرع دیگری نیست و یا بدل می آید از عین مهمله و بای موحده
و سین مهمله و ثای مثلثه در ضفادی اصله ضفادع جمع ضفدع گزیرج و درهم بمعنی غوک و ثعالی اصله ثعالب

جمع ثعلب و باره وسادی اصله سادس وثالی اصله ثالث و واو می آید بدل از یا و الف و همزه نحو نهو
بصیغه مبالغه از نهی اصله نهوی مثل صبور یا را بواو بدل کردند و قیاس در ان بالعکس بود وکما فی مرمیٌّ و مثال واو از
الف نحو اوادم جمع آدم که الف در جمع واو شد و مثال ابدال از همزه نحو جون اصله جؤن بالهمزه جمع جونه ظرف
از ظروف عطار و میم می آید بدل از واو در فم اصله فوه ها حذف شد و واو بمیم بدل گردیده و از لام تعریف
در قول آنحضرت صلی الله علیه وسلم لیس من امبر امصیام فی امسفر در جواب بنی حمیر که پرسیده بودند لیس
من البر الصیام فی السفر که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مطابق زبان شان فرموده و نیز بدل می آید از نون ساکن
که قبل از بای موحده افتد در یک کلمه در مانند عنبر خوشبوی معروف و نام پدر قبیله و شنباء بر وزن فعلاء بالفتح
زنیکه دندانش تیزی و خوش آبی داشته باشد و یا در دو کلمه نحو صمٌّ بکمٌ که نون تنوین صم بمیم بدل گردیده
و این لزوم در نون ساکن است و در بنام اصله بنان بمعنی سر انگشت و طامه الله علی الخیر جوازا یعنی در نون
متحرک اصله طانه از طین ای خمیر کرده ست او را خدای تعالی بر خیر و بعضی بر آنند که طامه و طانه هر دو لغت مستقل
اند که یکی اصل دیگری نیست و نیز میم بدل می آید از بای موحده در بنات مخر اصله بخر ای دختران بخار یعنی ابر
سفید قبل از موسم گرما که از بخار متولد شود و ما زالت راتما اصله راتبا ای ثابتا یعنی همیشه ثابت و مقیم مستمر
و من کثم اصله کثب بفتحتین ای من قرب و نون بدل می آید از واو و لام در صنعانی منسوب بصنعاء که اصلش
صنعاوی قرار داده واو را بنون بدل کردند و لعن اصله لعل الامثل بنون ل شد و بعضی بر آنند که
لعل و لعن هر دو مستقل اند منجمله شانزده لغت لعل و تا بدل می آید از یا نحو ثنتان اصله ثنیان و از واو و سین و بای
موحده و صاد چون اتلج اصله اولج بمعنی ادخل مثال ابدال از واو و ست و طست بمعنی طشت اصله طس بدلیل
طسوس که سین دوم تا بدل گردیده و ذعالت اصله ذعالب جمع ذعلوب پارچه کهنه مثال قلب با بتا ست
و لصت اصله لص هر دو بحرکات ثلثه لام بمعنی دزد کذا فی القاموس و ها بدل می آید از تای فوقانیه نحو رحمه
در وقف و همزه نحو هرقت اصله ارقت من الاراقه ریختن و هرحت اصله ارحت من الاراحه راحت رسانیدن و هیاک
اصله ایاک و هیت خفت فعلت اصله ان فعلت و یا هناه اصله هناو بواو در آخر مثل کساو که بهمزه بدل شد بعد همزه
بها بدل گردیده و همین ست مراد مصنف و جوهری در صحاح می آرد یقال فی النداء خاصة یا هناه بزیاده

هاء فی آخره تصیر تاء فی الوصل سناه یافلان ف هی بدل من الواو التی فی هنوک انتهی و آنهمه شد خمسه قلب همزه
بهاست و نیز یا بدل می آید از الف در اصله ما برای استفهام و نه اصلا انا ضمیر متکلم که در وقف الف آید
ولام بدل می آید از نون فنا مجح اصیلاً اصله اصیلان تصغیر اصلان جمع اصیل بر وزن فعیل بمعنی وقت ما بین العصر
والمغرب در الطجع اصله اضطجع بر پهلو خوابید و طا و دال مهملتین بدل می آید از تای فوقانیه حصط اصله
حصت از حوص بمعنی دوختن و فزد اصله فزت من الفوز بمعنی رسیدن بمطلب ولحد معوا اصله جمعوا
ودولج اصله تولج مدخل و خشیان و جیم می آید بدل از یای مشدد برای نسبت در حالت وقف نحو فقیمج
اصله فقیمی منسوب بسوی قبیله فقیم و از یای مخفف نحو حجتج اصله حجتی و مشجت اصله مسیت و روا است ابدال
صاد از سین که قبل عین و خاء معجمتین و قاف و طا بلا فاصله یا بفاصله یک حرف یا دو حرف بود نحو اصبغ
اصله اسبغ بمعنی اکمل و صلخ اصله سلخ پوست کشید مثال آنست که سین قبل عین و خا بفاصله یک حرف
واقع شده و مثال صقر اصله سقر مثال تقدیم سین بر قاف بلا فاصله است و صوط اصله سوط مثال تقدیم سین بر طا
بفاصله دو حرف است و روا است ابدال زای معجمه از سین و صاد مهملتین که قبل دال باشند و هر دو ساکن اند نحو یزدل
اصله یسدل فرو می آویزد جامه خود را و فزدی اصله فصدی تمام شد بیان ابدال حالا شروع میکند در بیان
حذف و میگوید و آمده است حذف یکی از دو حرف تضعیف مانند احست اصله احسست مثال که
بر دو سین حرکت سین اول بما قبل داده یکی را از دو سین بالتقای ساکنین حذف کردند و مست بفتح میم
و کسر آن اصله مسست بکسر عین کلمه سین اول را ساکن کردند اگر بنقل کسره اش باشد مست بکسر میم شود
و اگر بدون نقل است بالفتح شود و بهر تقدیر یکی را از دو سین بالتقای ساکنین حذف کردند و مراد از مانند آنست که هر گاه
ضمیر مرفوع متحرک با او متصل شود و آمده است حذف تا با طا یعنی قبل طا در استطاع یستطیع از باب استفعال که
بعد حذف تا اسطاع یسطیع شود و حذف تای اول که ساکن است در تسع و تقی از باب افتعال که شرح

سله گویند حاتم طائی بر اسیری از زندانیان بنی عنزه رسید اسیر از حاتم یاری خواست حاتم دستهایش را واکرده فرمود تا دستهایش
به بست و بجایش در حبس نشست و کسی بر حالش وقوف نیافت تا آنکه بنات آن خانه احتیاج بفصد ناقه افتاد و کسی را از مردان سوای حاتم
ندیدند بضرورت دستهایش کشادند تا فصد نماید حاتم رفته آن را ذبح نمود پرسیدند چرا فصد نکردی گفت هذا فزدی
انه یعنی فصد کردن وی این است و انه بهای سکته تاکید ضمیر متکلم است ۱۲ منه نور الله مرقده

وتتقی بفتح تا ماند و از تجاسست تَوَقَّتْ یعنی چون امر از تتقی تخفیف بنا سازند بعد حذف تا مضارع و وقف آخر تق ماند واستخذ در استتخذ از باب استفعال بحذف تای ساکن لزوماً ای حذفاً لازماً وبَلْعَنْبَرِ وعَلْمَاءِ ومِلْمَاءِ در بنی العنبر بحذف نون بنی از بنی العنبر که نام قبیله ست سیبویه گوید حذف نون بنی مطرد ست در اسم هر قبیله که لام تعریف داخل بران مدغم نشود الا محذوف نشود مثل بنی النجار وعلی الماء بحذف لام علی ومن الماء بحذف نون من واز تغیرات سماعی حذف در یدا اصله یدی بالفتح ناقص یائی ودم وغدا اصله غدو بالفتح واسم واخ واب وحم وهن وفم وابن واخت وبنت همه ناقص واوی سوای فم اصله فوه اجوف واوی وصل همه در ابحاث سابقه مذکور شده ست مگر حم اصله حمو بالتحریک رسته دارزن از جانب شوهر وهن اصله هنو بالتحریک یا نیستکره ذکره او هر همه را حذف کرده عراب ماقبلش جاری کرده اند مگر در فوه بعد حذف ها واو را بمیم بدل کرده اعراب بران جاری نمی اند وحذف نسخ مثل لا تَكُ ایها الناس ولا ادر واذا یسر ولم یك در لا ادری واذا یسری ولم یکن وغیر آن از جمله تصرفات بحث زوائد است که درین

فصل آورده حروف زائد مبتدا ست وقوله ای حروف فیها زیادتی برای غیر الحاق تضعیف چنانچه آن بیاید بیان معنی مراد ست یعنی حرف زائد برای الحاق وتضعیف از حروف زوائد واز غیر این حروف نیز می آید نحو شملل وجلبب آری می آید برای الحاق صرف بدون تضعیف از همین حروف باشد نحو قلنسی وارطی ومجهور وتضعیف بدون الحاق گاهی از حروف باشد نحو علم وگاهی از غیر ایها نحو حرب ما زیادت برای غیر الحاق وتضعیف منحصر در حروف واگر مصنف علام بر غیر تضعیف اکتفا می نمود مستحسن میشد زیرا که تضعیف عام ست برای الحاق باشد یا بدون آن بالجمله چون در الحاق نیز تضعیف معتبر ست پس حاجت ذکر الحاق نبود ولهذا دیگر اهل فن بر تکریر اکتفا کرده اند بل مصنف نیز در اصول شرح آن باقتفای اهل فن پرداخته وقوله هَوِيتُ السِّمَانَ خبر مبتدای مذکور ست یعنی حروف زوائد ده حرف ست که درین مجموعه بهم آمده **فائده** نقل ست که مبرد از مازنی حروف زوائد را پرسید مازنی این شعر خواند ع هویت السمان فشیبننی + وقد کنت قدماً هویت السمانا + یعنی دوست داشتم زنان فربه را پس پیر کردند آن زنان مرا از صحبت خود وتحقیق بودم از قدیم که دوست میداشتم زنان فربه را مبرد گفت من از حروف زوائد می پرسیم وتو شعر میخوانی مازنی جواب داد قد اجبتك مرتین ونیز علامه رضی حکایت میکند که تلمیذی از استاد خود حروف زوائد را پرسید جواب داد سألتمونیها یعنی این حروف اند تلمیذ دانست که میگوید

پیشتر ازین سوال کرده آید و جواب داده ام لهذا تلمیذ گفت ما سألناک الا هذه النوبة یعنی نپرسیده ام از تو مگر همین بار استاد
گفت الیوم تنساه این را فراموش میکنی آنرا تلمیذ دانست میگوید اگر بیان خواهم کرد فراموش خواهی کرد لهذا
تلمیذ گفت والله لا انساه بخدا که فراموش نخواهم کرد آنرا استاد گفت قد اجبتک یا احمق مرتین فائده دیگر
اهل فن در جمع حروف زوائد طبع آزمائیها کرده مجموعه هاے بسیار آورده اند علامه رضی گوید این حروف نیست چند
مجموعه آورده است مگر راقم الحروف بر آنها اطلاع نیافته لیکن هر قدر که در مفصل و ارتشاف و رضی شافیه و شرح
دیگر آن شرح الشرح النفیه و شرح اصول غیره یافته همه آنها را درینجا میشمارد و بعضے از جمع کرده ناقص هم ضمیمه
آن میکند که اعاده علی آن تا بسی نرسد ازانجمله سته مجموعه در ما قبل گذشت ۴ وا ناه سلیمان که صاحب مفصل آورده
لیکن مخفی نماند که درین مجموعه الف مکرر است ۵ السمان هویت عکس هیت السمان که این نیز در مفصل مذکور است
۱۶ امان و تسهیل ۷ هم یتساؤن ۸ ما سألت یهون ۹ التمسان هوی ۱۰ اسألتم هوانی ۱۱ اهول ستنم ۱۲ امناد
و تسلیم ۱۳ اسلمنی فتاه ۱۴ اهوت سلیمان ۱۵ الا یوم انسه ۱۶ انهایة تمسول ۱۷ اسائل حمس هویت ۱۸
و ما سألتنیه ۱۹ اتوه سالمین ۲۰ وهی مسألتنا ۲۱ یا اوس هل نمت ۲۲ لم یاتنا سهو ۲۳ سألتنی ماهو
۲۴ سألتنیها الیوم و درین مجموعه یا مکرر است ۲۵ اموتسالنی ۲۶ و انها تسلیم ۲۷ تهوی من لیال ۲۸
و سألت هنیا ۲۹ تنهی مسئولی ۳۰ و سهلة امانی دلیل زیادت حرفی یکی اشتقاق است که دلیل اصالت
نیز بود و در بیان معنی اشتقاق میگوید ای فرع بودن لفظی مر لفظی را باید دانست که اشتقاق دو قسم
یکی علمی یعنی وجدان المناسبة بین اللفظین فی المادة و المعنی و آن سه قسم است اول اشتقاق صغیر که در وی
تناسب حروف و ترتیب معتبر است مثل اشتقاق ضرب ماضی از ضرب مصدر دوم اشتقاق کبیر که دران تناسب حروف بود و ان
ترتیب هم بود نحو جبذ من الجذب سوم اشتقاق اکبر که دران تناسب حروف باعتبار قرب مخرج هم باشد نحو نعق من النهق
دوم عملی و ان عبارت است از استخراج لفظے از لفظے با مناسبت حروف اصول و ترتیب حروف مستخرجه با دلالت کند بر معنے
مناسب ماخوذ منه کذا فی التلویح مگر ازینمعنی وصف کسے است که مشتق را از مشتق منه بر می آرد و آنچه مصنف در تفسیر به
تبعیت رضی آورده آن هم معنی اشتقاق عملی است مگر آنچه وصف لفظ است گویا معنی اشتقاق مصدر مجهول است
و علامه مشتق ای علامت اشتقاق موافقت هر دو است در ماده و معنی یعنی توافق و تشارک فرع و اصل در لفظ

یعنی پس حرفیکه در فرع و اصل هر دو یافته شود اصلی ست و هر چه در فرع یافته شود و در اصل نه زائد ست مثل ضارب و ضرب که
الف در ضارب زائد ست و باقی اصلی و همچنین آنچه در اصل یافته شود و در فرع نه مثل کراهیت و کره که الف و یا
و تا در مصدر زائد ست و باقی اصلی و دلیل دوم زیادت حرف عدم نظیر وزنش در کلام عرب که هم دلیل اصالت حرف
است ای خروج کلمه از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت یعنی اگر در لفظی از حکم بزیادت حرفی خروج
از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آن حرف نمایند مثل ملطی بکسر میم و سکون لام و فتح واو و تشدید طا اگر میمش را زائد
و واوش را اصلی گویند وزنش مفعلّ بود و آن یافته نشده و اگر میم را اصلی و واو زائد گویند وزنش فعوّل بود و این وزن موجود ست
مثل عسوّد بمعنی قوی شدید و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائد قرار دهند مثل نون قنفخر[1] بضم فا چه اگر آنرا اصلی
گویند وزنش فعلّل بود و آن یافته نشده و اگر زائد گویند وزنش فنعلّل باشد و از ان خروج لازم نمی آید که اوزان مزید
محصور نیستند و دلیل سوم زیادت حرف غلبه زیادتش در محلش یعنی اگر حرفی در محلی واقع شود که اکثر آنجا زائد
میباشد آنرا زائد قرار دهند اگر مانعی نباشد مثل میم مدیج یا ای آن و وزنش مفعل ست نه فعیل زیرا که میم در اول کلمه اکثر
زائد میباشد و دلیل چهارم زیادت حرف ترجیح یکی بر دیگری نزد تعارض ازین دلائل یعنی اگر دو دلیل معارض شود حکم بزیادت کند و دوم
باصالت پس اگر یکی مرجحی باشد آنرا ترجیح دهند والا هر دو جائز دارند چنانچه خواهی دانست اشتقاق قوی ترین
دلائل ست بنسبت عدم نظیر و غلبه زیادت که هیچ یکی از آنها با او معارض نتواند شد و لهذا ای بجهت قوت
اشتقاق بلغن بمعنی بلاغت بر وزن فعلن بود از ذلک یعنی نونش زائد ست بدلیل اشتقاق که ترجیح دارد بر عدم
نظیر چه عدم نظیر فعلن مقتضی آن نیست که نونش اصلی باشد بر وزن قمطر که شائع ست و ترنموت بمعنی کمان آواز کننده
بوقت کشیدن بر وزن تفعلوت بود از ترنم[2] یعنی هر دو تا و واوش زائد ست بدلیل اشتقاق از ترنم بل ترنم با وجود
عدم نظیر وزن مذکور و شیوع فعللول مثل عضرفوط که مقتضی اصالت هر دو تا ست و سنبتة بفتح سین و سکون
نون و فتح تای فوقانیه بمعنی دهر بر وزن فعلتة بود بدلیل اشتقاق از سنب بمعنی دهر پس هر دو تا زائد ست اگرچه
نظیر مقتضی آنست که تای اولش اصلی باشد بر وزن فعللة که شائع ست مثل دحرجة با عدم نظیر هر سه وزن یعنی با وجود
عدم نظیر این سه وزن مذکوره از بلغن و ترنموت و سنبتة مقتضای اشتقاق را ترجیح داده اند ازین کلام در ترجیح اشتقاق بر عدم النظیر بود

[1] و آنچه بعضی شارحین قنفعل بر وزن سفرجل نوشته اند صحیح نیست زیرا که جیم سفرجل مفتوحست و فای قنفعل مضموم کذا فی المنخرف وغیره ۱۲ منه
[2] ترنم بتشدید آواز در سرائیدن ۱۲ صراح

حالا در ترجیح اشتقاق بر غلبه زیادت میگوید میم مراجل یعنی جامهای منقش بر وزن مفاعل اصلیست از
جهت مُمَجَّل بضم میم اول و فتح ثانی و جیم یعنی جامه منقش بر وزن مفعلل پس میم و دوشش اصلیست بجهت نیامدن بمفعل
پس مراجل فرع آن بحکم اشتقاق میمش را نیز حکم حرف اصلی دهند باوجود غلبه زیادتش در اول کلمه که حکم
بزیادت آن میکنند در کلمه که محتمل دو اشتقاق است یا اکثری زیادت حرف را میخواهند دیگر اصالتش را
اگر هر دو جلی یعنی واضح و مشترک در لفظ و معنی باشند هر دو جاست یعنی بمقتضای هر دو اشتقاق حکم کنند
نحو ارطی نام درخت خوردنی شتر که هم بر وزن اَفعلی بود پس همزه اش اصلی و الفش زائد باشد و هم بر وزن اَفعل بود
پس همزه زائد و الف اصلی باشد بوجود بعیر آرِطٍ یعنی شتر خورنده ارطی بر وزن فاعل از ارط پس همزه ارطی
اصلی و الفش زائد ملحق بجعفر باشد و بعیر راطٍ یعنی شتر چرنده ارطی اصله راطی مثل قاضٍ اصله قاضی پس همزه ارطی
زائد و الفش مبدل از یا اصلی ست و هر دو اشتقاق لفظا و معنی ظاهرست پس بمقتضای هر دو اشتقاق جائزست
و اگر نه هر دو جلی باشند ترجیح یکی را باشد که واضح باشد چون مَلَکٌ اَصْلُهُ مَلْاَکٌ نزد ابو عبیده بر وزن
بر وزن مفعل بفتح همزه را بقاعده یسال با قبلش داده همزه را حذف کردند و نزد بعضی یعنی کسائی بر وزن
معفل بتقدیم عین بر فا از الوکة بمعنی رسالت بود پس اصلش مالک بود که بقلب مکانی ملاک بر وزن معفل
شد و همزه را بقاعده مذکور حذف کردند و ملک بر هر دو تقدیر مصدر میمی است بمعنی مفعول یعنی مرسل و نزد ابن
کیسان بر وزن فعال بود بزیادت همزه از مَلْک بحرکات ثلثه میم بآن معنی که ملک مالک و متصرف امور بندگانست
که حق تعالی ایشان را از برای آن مخلوق کرده است و ازین هر سه اشتقاق اول و ثانی باعتبار ظهور و خفای معنی مساوی
یکدیگرست لیکن ثانی بارتکاب قلب مکانی ضعیف لفظی ست و ثالث ابعدست لفظا که وزن فعال است در
و بتقدیر فقد دلیل اشتقاق دلیل زیادت حرف خروج آن کلمه یا اختیاری مشارک آن لفظا و معنی از
اوزان عرب بود بر تقدیر اصالت یعنی اگر حرفی را اصلی گویند عدم النظیر لازم آید حکم بزیادت آن میکنند کنون
کُنتال بالضم بمعنی قصیر که اگر نونش را اصلی گویند وزنش فُعلال بود و آن یافته نشده پس نونش زائدست و وزنش
فنعل و چون در کُنتال بالضم نونش زائد قرار داده شد در کِنتال بالکسر که وزنش مثل جردحل نیز زائد باشد اگرچه عدم
النظیر لازم نیاید و نون قِنفخر بالکسر و خُنفُسا بالضم بضم الفا که دابه ایست سیاه فارسیش خبزدوک ...

قنفخر بالضم وخنفساء بفتح الفا زائد شود یعنی اگر نون این دو اول را اصلی قرار دهند عدم النظیر لازم می
آید زیرا که فعلل و فعللاء چون قرطعب و قرفصاء آمده است لیکن چون قنفخر بالضم وخنفساء بفتح فا ساخت
این هر دو بر تقدیر اصالت نون از اوزان خارج میشود لهذا نون را دران هر دو نیز زائد قرار داده اند اگر
بر تقدیر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد ست کنهبل مثل جحمرش معرب کس معروف زیرا که وزن فعلل بکسر لام اول
تفعل در اسما نیامده است مگر آنکه زیادتش دران محل نیاید درینصورت آنرا اصلی گویند کمرزنجوش بفتح
میم و رای مجمه و ضم جیم معرب مرزنگوش گیاهی ست خوشبودار میمش را اگر اصلی گویند یا زائد عدم النظیر لازم آید
که وزن فعللول و مفعلول هر دو نیامده لیکن زیادت میم در اول کلمه قبل چهار حرف اصلی در ما سوای اسم فاعل و
اسم مفعول بعید ست پس حکم باصالتش دهند و اگر بر هیچ تقدیر از زیادت و اصالت خروج کلمه با حتش از اوزان
نبود دلیل زیادت حرف غلبه آن حرف ست در جاییکه واقع ست و چون دریافت غلبه زیادت موقوف بر
دراک مواضع زیادت بود لهذا مصنف در بیانش میگوید غالب ست زیادتی حرف تضعیف یا سه حرف
اصلی چون تکریر عین کلمه قرد د ملحق بجعفر بتکریر لام و عصبصب بتکرار عین و لام ملحق بسفرجل بر وزن فعلعل بمعنی صعب
سخت و مرمریس بتکرار فا و عین ملحق بسلسبیل بر وزن فعفعیل مشتق از مرس ست بمعنی شدت و تلذیذ فانها بدون
عین و لام دو ابنیه اگر گوئی در زلزال و قرقیت تکریر فا تنها آمده که وزن آنها فعفال و فعفلت ست مصنف در
جوابش میگوید و لزلزال و قرقیت اسمست بابه ثلاثی چنانکه کوفیان گویند زیرا که اگر درین هر دو مکرر زائد گویند کلمه بر دو حرف
باقی ماند و اگر یک حرف را زائد گویند تحکم لازم آید و غالب ست زیادت همزه و میم در اول کلمه با سه حرف اصلی فقط
نحو اکرم و منج بتقدیم النون علی ابیاء المجلس نام موضعی ست قوله فقط احتراز ست از همزه اهل که با دو حرف اصلی ست
و از همزه اصطبل که با چهار حرف اصلی ست که درینحال همزه اصلی میباشد و مطرد است زیادت میم در اسم فاعل و مفعول
و ظرف و مصدر میمی و آله گرچه زیادت نشد یعنی خواه با سه حرف بود نحو مکرم اسم فاعل و مفعول و ظرف مصدر میمی
از افعال خواه با زائد نحو مبعثر و مستدحرج و غیر آن از رباعی مجرد و مزید ثلاثی و در اسم مفعول و ظرف و مصدر
میمی و آله از ثلاثی مجرد نیز بل زیادت میم در آله مختص بثلاثی مجرد ست و در ماورای آن بلفظ
ما به تعبیر کنند نحو ما به الاکرام و غالب ست زیادت یا با سه حرف نحو یرمع بر وزن یفعل بالفتح

بعتنی ست لبرسے صبیان یا زیادہ نحو سلحفیۃ بضم سین و فتح لام و سکون حا پشت مکرده اول رباعی غیر مضارع اصلی بود و مراد از رباعی غیر ثلاثی ست زیرا که در تمثیلش سیتعور بمعنی باطل و داهیہ مثل عضرفوط بروزن فعللول که یائش اصلیست آورده اند و آن خماسی ست مثل عضرفوط نه رباعی و لهذا مصنف رحمہ اصول بجای رباعی غیر ثلاثی گفته و در اول مضارع ائمہ باشد نحو یدحرج و مطرد ست زیادت الف و واو با سه حرف نحو ضارب و کوثر از کثرت یا زیادہ از سه حرف نحو کوالل بمعنی قصیر بروزن فعلل کسفرجل نمود در اول استثنا از واو ست نه از الف که در اول واقع نشود پس واو در مثل بروزن فعللل ملحق بسفرجل بمعنی داهیہ و شر و امر عظیم اصلی و مطرد ست زیادت نون اگر بجای ثالث ست و ساکن نحو شرنبث بمعنی اسد و غلیظ الکفین و الرجلین یا آخر کلمہ بعد الف نحو عثمان و عطشان و مطرد است زیادت نون در مضارع و بعضے ابواب مثل نصرف انفعال و احرنجام و قلنسۃ و زیادت تا مطرد ست در تفعیل و تفعلہ مصدر و بعضے ابواب مثل تفعل و تفاعل و افتعال و استفعال و تفعلل و ملحقات آن و غیر آن و مانند رغبوت مصدر برای مبالغہ و مطرد ست زیادت سین در باب استفعال و در ہمہ صیغہا اما زیادت لام کم آید که در اول و اوسط یافته نشد مگر در آخر بعض الفاظ و ها کمتر از لام بل نیاید بقول بعضے یعنی مبرد نحو زیدل و عبدل مثال زیادت لام ست و اهراق اصله اراق مثال زیادت ها ست و مبرد که از زیادت ها انکار میکند از جانبش میتوان گفت که در اهراق الف زائد ست نه ها بقرینہ اهرق یهرق اهراقا کاراق یریق اراقۃ چون غالب الزیادت متعدد بود همه زائد ها اند اگر ممکن است زیادت همه نحیکہ بر تقدیر زیادت همه از سه حرف اصلی کمتر نماند نحو اجیئ بکسر همزہ و جیم بروزن افعلی بمعنی حادث و شان که همزہ و یا و الف هر سه دران زائد ست و با اینهمه سه حرف اصلی یعنی ج ر ا باقی ست و الا یعنی اگر زیادت همه ممکن نباشد بحیاه در صورت زیادت همه کلمہ بر دو حرف ماند حرفیکه زیادتش مستلزم خروج از وزن بود زائد ست چون میم مذبون یا عش اگرچه میم و یا هر دو از حروف غالب الزیادت دران موجود لیکن درین صورت حکم زیادت هر دو دال و نون دو حرف اصلی باقی میماند پس میم زائد گویند و همچنین طا هی ثانی قطوطی نام موضعی که غالب الزیادت دران مابنظر تکرار عین و واو و الف از حروف زوائد دران موجود و در صورت حکم زیادت همه دو حرف اصلی یعنی قاف و طا باقی میماند پس فقط طای ثانی زائد میگویند نه الف چون صفعل

[1] و از خدرف و نیز گویند کذا فی القاموس و صاحب شرح گوید غدف و با مجیہ کو دکان که بر مدبیہ گرد ریسمان میبستند و او را امید داوار ... آید

وفعوعل نه فعیل وفعولی یعنی اگر میم مدین و تای تطوطی را زائد گویند وزن اول فعل و وزن ثانی
فعوعل مثل مدخل و عثوثل باشد و آن متعارفست و اگر یای مدین و الف تطوطی را زائد گویند وزن اول فعیل و وزن
ثانی فعوسے بود و این هر دو وزن متعارف نیستند و اگر همزه دو موجب خروج اند یعنی هر کرا زائد گویند کلمه از
اوزان عرب بیرون رود پس حرفیکه زیادتش زیاده بود از دیگر آنرا زائد قرار دهند چون واو کوألل نه
همزه اش اگرچه فوعلل بر تقدیر زیادت واو و فعألل بر تقدیر زیادت همزه هر دو نایابند لیکن زیادت
واو در اوسط بیشتر ست از زیادت همزه در ان و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود یعنی اگر زائد گفتن هر یکے
از دو خروج وزن لازم نیاید در کلمه فک ادغام بوده باشد باوجود دو حرف متجانس ادغام نکرده باشند
با وجود شبهه اشتقاق بر شیئی ای بر تحقق واحد و شبهه اشتقاق آنست که لفظی را با لفظ دیگر بدون
مناسبت معنوی یافته شود درین صورت ترجیح دهند یکی را ای زیادت یک حرف بفک ادغام بعضے ترجیح
دهند بزیادت حرف دیگر بسبب شبهه اشتقاق پس یأجج بفتح جیم اول نام مقام یا بر وزن فعلل بود بزیادتی
جیم برای الحاق بجعفر پس عدم ادغام دلیل زیادت جیم ست زیرا که در ملحقات ادغام نمیکنند برای محافظت
وزن ملحق و ملحق به اگرچه بناے مهمل درینحالت لازم آید یعنی یأجج یا بر وزن یفعل بود لوجود أجّ النار روشن
شد آتش پس یا زائد باشد بسبب شبهه اشتقاق از أجّ بمناسبت لفظیه اگرچه درینحالت فک ادغام را وجهی بهم
نمیرسد مگر محمول بر شاذ کنند و اگر شبهه اشتقاق بهر دو شق ست یعنی از دو حرف هر کرا زائد گویند شبهه اشتقاق
لازم آید ترجیح بفک ادغام ست برای حکم زیادت حرف چون مهدد که نام زنی ست خواه میمش زائد باشد
یا دال شبهه اشتقاق بهرحال موجود ست لوجود مهد بمعنے گهواره گستردن و هدّ بمعنی شکستن و ویران
کردن پس بشبهه اشتقاق مهد میمش اصلی و دال زائد برای الحاق و وزنش فعلل ست و از شبهه اشتقاق هدّ میمش زائد و
دال اصلی و وزنش مفعل ست لیکن بسبب ترجیح فک ادغام بجهت الحاق حکم بزیادت دال و اصالت میم دهند
و اگر دالش اصلی بودی ادغام می یافت مثل مقرّ و مردّ و اگر فک ادغام نبود ترجیح بسبب شبهه اشتقاق بود اگرچه وزن
اغلب معارض آن باشد و نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست پس موظب بفتح ظای معجمه که نام موضعی ست قریب
بر وزن مفعل باشد لوجود وظب فی الصرح و وظوب پیوسته بودن بر کاری نه فوعل لعدم وجود مظب

اگرچه فوعل اغلب ست از مفعل بفتح عین مثل مورق بفتح را که اغلب در مثال واوی مفعل بکسر عین ست یعنی اگر با شبهه
اشتقاق وزن مغلوب مؤید باشد و معارض آن وزن اغلب با عدم شبهه اشتقاق بود پس حکم ترجیح شبهه اشتقاق
اگرچه با وزن مغلوب باشد اولی ست از حکم ترجیح وزن اغلب با نفظ مهمل در زمان بمعنی انار بروزن فعلان
بود لوجود رمّان بمعنی اصلح او اکل و عدم رمن و نزد بعضی بروزن فعّال که این وزن در پا بیشای باب نبات اثمار
و نباتات اغلب است مثل تفاح و کراث و حماض مگر اول ارجح ست بوجهیکه گذشت و اگر شبهه اشتقاق
هر دو نقدیر است ترجیح دهند بوزن اغلب که شبهه اشتقاق نیز موید است و بعضی ترجیح دهند با قیس
از وزن پس حومان که نام نباتی ست اگر واوش را زائد گویند از حمن بمعنی کنه کوچک شبهه اشتقاق در ان موجود ست
و وزنش فوعال بود و اگر نونش را زائد گویند از حوم بمعنی گردشی گردیدن نیز شبهه اشتقاق موجود و وزنش
فعلان بود لیکن ثانی ارجح ست و لهذا مصنف گوید نه فوعال از حمن ست بل فعلان از حوم که اغلب
ست فعلان از فوعال و موریق بفتح را نام مردی بروزن مفعل لعونه بروزن فوعل اگرچه فوعل در ان
ای در مورق و امثال آن که اولش میم مفتوح و ثانی واو ساکن و ثالث حرف مفتوح باشد اقیس ست
از مفعل زیراکه قیاس در مثال واوی آن ست که مفعل بکسر عین باشد اما وزن فوعل مغلوب و مفعل غالب پس
غالب را ترجیح دهند و اگر اغلبیت نبود یکی از هر دو وزن شبهه اشتقاق هر دو وزن یا هر دو حرف در حکم زیادت
برابر اند چون ارجوان بضم همزه و جیم رنگ سرخ معرب ارغوان وزن افعلان ست یا فعلوان اول از رجا
پرچو پس همزه زائد و واو اصلی باشد مثل افعوان و ثانی از ارج الطیب ای طیب انتشر شد پس همزه اصلی و واو زائد
باشد مثل عنفوان و هیچ یک ازین هر دو وزن باهم متعارض باشند پس ترجیح باغلبیت وزن ست
یعنی وزن اغلب حکم زیادت حرفیکه نماید همان حرف را زائد قرار دهند مثل امعة بکسر همزه و فتح میم مشدد
مردیکه تابع رای دیگری باشد و هیچ برای خود ثابت نماند و مرطفیلی بروزن فعلة بکسر الفاء و شد العین المفتوحة
نحو ذمیه بمعنی کوتاه و قنقبه بمعنی نوعی از کتان پس همزه اش اصلی ست و حرف میم که زائد ست ازین الرسالة
بوزن افعلة بکسر همزه و فتح عین مثل ابلمة که مقتضی زیادت همزه و اصالت هر دو میم ست و شبهه اشتقاق نیست

سله اماملة بتثلیث المیم والهمزة تسع لغات التی فیها النظر ۱۲ قاموس

جانب نیست که امع و مجمع هر دو مفقود ست داگر بنا شد یعنی اگر با وجود فقدان شبهه اشتقاق
هر دو جانب اغلبیت وزن هم بکدام جانب بنا شد هر دو حرف برابر ند یعنی هر دو علی سبیل البدلیت زائد
میتواند شد مثل اسطوانه بروزن افعواله و فعلوانه که هر دو وزن نادرست و سطن و اسط هر دو مفقود پس محتمل
که همزه زائد و نون اصلی باشد و محتمل که بالعکس بود هذا هو مرام المصنف العلام لیکن مخفی نماند که ماده
سطن مفقود نیست زیرا که ساطن بمعنی خبیث و اساطین مسطنه بمعنی ستونهاے ثابته در زمین و اسطوان
بمعنے شتر دراز گردن آمده ست کذا فی القاموس و نیز بر لبیب مخفی نیست که مناسب ترتیب مباحث این کتاب
آن بود که این فصل را بعد بیان ابنیه ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید می آوردند چنانکه دیگر اهل
فن کرده اند بل مصنف خودش نیز در اصول باتباع اهل فن پرداخته ست **فصل** در بیان تمرین
و آن در لغت بمعنی نرم کردن چیزے و معتاد کردن بر آنست و چون غرض از وضع این باب امتحان
متعلمین ست در ضبط مسائل صرفیه ست پس گویا نرم کردن و معتاد کردن شان ست بران لهذا تمرینش نامهادند
و بعد همه مباحث تصرفات لفظیه می آوردند و در اصطلاح عبارتست از انچه مصنف میگوید ای علمی
یعنی ملکه راسخه حاصله از ممارست و ضبط قواعد صرفیه که از ان جواب کیف تبنی من کذا مثل کذا یعنے چگونه بنا کنے
ازین لفظ مانند آن لفظ و اینمعنی بر تقدیریست که تبنی بصیغه مخاطب معروف و لفظ مثل مفعول آن باشد
و محتمل که تبنی غائب مجهول و لفظ مثل مرفوع نائب فاعل آن باشد یعنی چگونه بنا کرده شود این لفظ مانند آن لفظ
آسان شود یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف و دران انچه قیاس قواعد صرفیه
از ابدال و حذف وغیره خواهد بعمل آری چگونه باید جوابش دعایا بود زیرا که اصلش دعایو
مثل صحائف جمع دعیة اصله دعیوة گشت پس یاے واقعه در جمع بعد الف که در مفردش
مده زائده بود همزه گشت و واو متطرفه بعد کسره یا گردید تا دعائی بتقدیم همزه بر یا شد پس همزه را بقاعده
خطایا بیاے مفتوحه بدل کردند و یاے ثانیه متحرکه را بفتح ماقبل بالف تا دعایا شد پس دعا مبنی
منه است صحائف مبنی علیه و دعایا مبنی و هذا هو الاصطلاح عندهم **فائده** شرط تمرین آنست
که لفظ مبنی منه و مبنی علیه هر دو مخالف در صیغه و حروف اصلیه بود و نیز مبنی علیه باعتبار اصول

نه زوائد زائد بر مبنی منه باشد و الا هدم بنا است نه بنا و ازینجاست که بنای ثلاثی اند باعی و خماسی بنای باعی از خماسی روا نبود فلا یسأل کیف تبنی من جرج مثل ضرب او من سفرجل مثل عنکبوت زیرا که عنکبوت باعی مزید و سفرجل خماسی ست بخلاف زیادت زوائد که مانع بنا نیست پس از مستنفر در مثل عضد عفر لیه و کذا لا یقال کیف تبنی من ضرب مثل خلق او مثل یضرب چرا که ضرب و خلق موافق در صیغه و ضرب یضرب متحد در اصول ست بخلاف آنکه مخالف باشد مثل علم که جائز ست نحو ضرب بکسر الراء و فائده دیگر بنای لفظی مانند لفظیکه از کلام عرب نباشد نزد سیبویه جائز نیست پس بنای مثل جالینوس از ضرب روا نبود

اخفش بجهت استدراک اقتدار متعلم جائز میدارد و میگوید ضاربوب بروزن فاعیلول ست و ابو علی گوید

بیفلق و بیقزانی در مبنی آنچه در مبنی علیه افتاده و افزوده بود قیاسا یعنی حرفیکه در مبنی علیه بحسب قاعده و قیاس حذف شده باشد در مبنی نیز بازای آن حذف نمایند اگرچه قاعدهٔ حذف در آن جهد نباشد و نزد جمهور از مبنی بدون قاعده محذوف نشود و نزد بعضی برای حذف در مبنی شرط قیاس در حذف مبنی علیه بود یعنی محذوف شود از مبنی آنچه از مبنی علیه محذوف شده باشد بحسب قیاس یا بر خلاف آن چون بنا کنی از ضرب مثل مُحَوِّیِیّ منسوب به مُحَیّی اسم فاعل از تفعیل که هنگام نسبت یای آخر و یکی را از دو یای مشدد آن حذف سازند و دیگر را بواو بدل کنند تا مُحَوِّی شود چنانکه در نسبت گذشت نزد جمهور مُضَرِّبِیّ بود و بعضی حذف نکنند یا از که لام کلمه است و نه یکی را از دو را که عین مکرر است اگرچه در مبنی علیه یعنی مُحَوِّیّ یای اخیر لام کلمه و یکی از دو یا که عین مکرر ست محذوف شده است زیرا که در مبنی کدام وجه حذف یافته نمی شود پس ضرب در نسبت مضربی باشد و نزد ابو علی و بعضی مذکور مُضَرِّبِیّ بحذف لام کلمه و یکی از عین مکرر به تبعیت مبنی علیه اگر گوئی ابو علی و بعضی مذکور چرا یکی را از عین مکرر در مبنی بواو بدل نمی کنند چنانکه در مُحَوِّی مبنی علیه کرده اند گوییم ابو علی و بعضی مذکور قائل تبعیت در زیادت و نقصان بوده اند نه در ابدال و چون بنا کنی از دَعَا مثل اِسْم و غَدٍ دِعْوٌ و دِعْیٌ بالکسر و الضم و دَعٌ بالفتح شود نزد جمهور و ابو علی زیرا که اصل اسم سِمْوٌ بالکسر و الضم بود و او ش را نسیا حذف کرده و سین ساکن نموده همزهٔ وصل در اولش آورده اند و اصل غد غَدْوٌ بالفتح بود که واوش نسیا محذوف شد و چون واو هر دو بر خلاف قیاس محذوف شده است

در مبنی محذوف نشود نزد بعضی مذکور ادع و دع بود مثل مبنی علیه و بنای عَفَنْجَل بروزن جعفر ناقه سریع السیر و فیشغو نا الکسر انفعل و قال عمل و قتول بر مبنی علیه اول و عَمَل و قتول بالکسر تشدید لام بر مبنی علیه ثانی آید بلا ادغام نون تا التباس بفعل و فعّل لازم نیاید یعنی اگر نون اعنمل و قنول را بمیم یا واو ادغام کنند عمل و قول شود پس معلوم نگردد که نون زائد را ادغام کرده اند یا عینش مکرر است و همچنین عنمل و قنول معلوم نشود که نون زائد را ادغام کرده اند یا کلمه مشدد الاصل بتکریر عین است مثل سلّغة بمعنی احمق و غضبناک

و ادغام در صورت التباس ممتنع میباشد و بنای جَحَنْفَل بمعنی غلیظ الشفتین از کسر و جخل ممتنع است برای ثقل یا لبس تفعلل یعنی اگر از کسر و جحل بر جحفل بنا کنند کسنر و جنبل شود پس اگر ادغام نکنند ثقل لازم آید و اگر کنند کسّر و جحّل شود و معلوم نشود که درین هر دو لفظ نون زائد را ادغام کرده اند یا لام را برای الحاق سفرجل تکریر نموده اند و بنای أُبْلُم بضم اول و ثالث بوست مقل از وای لفیف مفروق مهموز العین واوی لفیف مقرون مهموز الفاء أُوءِي اصلا أوءي یای متطرفه بعد ضمه را بعد کسره کردند و بقاعده قاض اندا أوءٍ شد واو أُوءٍ بضم همزه و کسره واو آخر با تنوین بود اصلا أووي ضمه واو را بکسره بدل کردند و یا را بقاعده قاض انداختند بعده همزه ثانیه را بواو بدل کردند و جوبا و با وجود اجتماع دو واو اول ساکن دوم متحرک ادغام نکردند زیرا که واو اول مبدل از همزه است که دران ادغام جائز نیست و بنای إجْرِد مثل إثمد نبات از وای ایجءٍ اصلا ووي یا را بقاعده قاض حذف کردند و واو را بکسره ماقبل یا کردند و از وای ایوءٍ اصله اروی یا بقاعده قاض افتاد و همزه ثانیه بیا بدل گردید و در بعض نسخ إیج نیز دیده شد اصلا اوی همزه ثانیه یا شد پس یا و واو بهم آمدند واو را بقاعده سید یا کرده ادغام و یای ثالث را نسیًا حذف کردند و نزد بعضی در حالت رفع و جر منو یا محذوف شود کذا فی شرح الاصول و بنای اِطْلَخَمَّ اللیل بمعنی تاریک شد شب از وای اِیْیَیّا شود اصلا اِوْیَیَی مثل اِقْشَعَرَ لبیه یا آخر آنها الف شد و واو اول در ثانی ادغام یافت و واو بکسره ماقبل یا گشت و از وی أُوْيِيَا اصله أُوْيِيَ یای آخر الف شد و اول در دوم ادغام یافت و واو بکسره ماقبل یا گردید و بنای اِغْدَوْدَنَ الشعر اذا طال و تم کذا فی الصحاح از سیع دقوة ابیعَیّعَ اصله ابوییع واو یا شد و بقاعده سید ادغام یافت و اقوَدَّی شود اصله اقووو و چهارم واو آخر آنها یا شد بقاعده و در اصل ثالث بود حالا خامس گردید و یا الف شد و یای دوم در سوم ادغام یافت و قیل اِقْوَیّا یعنی نزد بعضی واو سوم به سبب

استثقال اجتماع سه واو بیا گردید پس واو دوم بقاعده سید جاء بیا کردند تا اقوّیا شد و بنای عصفور از قوة قُوِّیٌّ بالضم وتشدید واو مکسوره و یای مشدد اصل قُوُوْوٌ بچار واو بروزن عُصْفُورٌ واو متطرف با غند پس بقاعده سید واو سوم یا گردید در یا ادغام یافت و واو دوم برعایت یا مکسور شد و واو اول در غیر مدغم گردید تا قُوِّیٌّ شد و بنای قَذَعْمِلٌ از قَضْی قُضَضِّیٌّ بضم قاف و فتح ضاد اصل قُضَضِّیٌ به سه یا بحذف یای ثالث منسیاً و با ادغام یای اول در ثانی تا قُضَضِّیٌّ شد و بنای قَذَعْمِیلَةٌ بیزال از قضی قُضَضِّیَّةٌ بضم قاف و فتح ضاد و یای مشدد مکسور قبل یای مشدد مفتوح اصل قضیضیة بروزن قذعمیلة بچار یا که اول را در ثانی و سوم را در چارم ادغام کردند قُضَضِّیَّةٌ که از چار یای مذکور اول را محذوف و ثانی را بواو بدل کردند مانند مُحَیِّیٌ و مُعَوِّیٌ که در سبب گذشت و بنای جَحْمَرِشٌ از قضی قَضْیَیًا بالفتح با تنوین یا اصل قضییی به سه یا اول مفتوح و ثانی مکسور بروزن جحمرش یای اخیره بقاعده اجتماع سه یا منسیا حذف شد پس ثانی بسبب فتح ماقبل بالف بدل گردید با اجتماع ساکنین میان الف و تنوین افتاد تا قضیا شد و قیل قَضْیَیٌ بفتح یای اول و اعراب یای ثانی یعنی بعضی یای ثانی را بالف بدل میکنند زیرا که برای الحاق است و بنای حَبَنْطَأٌ بکسر نام گیاهی است از قضی قَضَنْضَاءٌ همزه آخر اصل قضیضای بتکرار عین و لام یعنی ضاد و یا پس یای اخیر بقاعده رداء همزه گردید و بنای دحرجت ذوا قرأت اصل قرأات همزه ثانیه را بقاعده ساکنه و متحرکه بعد متحرکه یا ساکنه یا گردد و در موضع لام بیا بدل کردند و بنای سِبَطْرٌ بمعنی دراز بدین کذا فی الصراح از قرأ قِرَأْيٌ بسکون همزه و اعراب یا اصله قرأأ مثل قمطر همزه ثانیه بقاعده صدر الذکر یا گردید و تحرک یا بعد سکون ثقل نماند و بنای اِطْمَأْنَنْتُ اِقْرَأْيَيْتُ بسکون همزه بعد او یا اصله اقرأأأت به سه همزه ثانیه را بقاعده مذکوره بیا بدل کردند و اول و ثالث را بحال خود گذاشتند بقاعده اذا اجتمع اکثر من همزتین حقق الاولی والثالثة و مضارعش یَقْرَئِیْئِیُ بکسر همزه اول قبل یای ساکن و ضم همزه ثانیه اصله یقرء به سه همزه اول ساکن دوم مکسور سوم مضموم ثانی را بقاعده مذکوره بیا بدل کرده حرکتش را بماقبل دادند یقرئیئی شد و ادغام در سوم نکردند چه در همزه ادغام نمی شود چون بنا کنند از واقی مثل کوکب پس جمع بواو و نون کرده بیای متکلم اضافت نمایند اوقیین و تشدید یا شود

اصله ووای بروزن کوکب بالف شد وهمزه را بعد نقل حرکتش بما قبل حذف کردند ووَوی شد پس واو
اول را بقاعده اواصل بهمزه بدل کردند تا اُوَی شد وهنگام جمع بواو ونون اُوُون گردید بحذف الف
یا مگر در مصطفون بوقت اجتماع یای ساکن با نون جمع در رفع اُوون گردید پس واو ثانی را بیا کرده در یا ادغام کردند
تا اُوِیّ شد فائده گویند ابن جنی از خالویه پرسید اذا بنی من وای مثل کوکب فی جمع بالواو والنون و
اضیف الی یاء المتکلم ما یقال فالویه متحیر شد ابن جنی گفت یقال اُوَیَّ وچون بنا کنند از اوق مثل اخشوشن
ایووّق الالاق ... شود اوق بروزن فوعل یعنی جبون وما وق بروزن مفوعل مجنون تخییل که اوق
بروزن فعل بود وآنست أَبِق الرجل فهو مأوق وما وق کذا فی الصحاح والقاموس پس اگر اوق بروزن
فوعل باشد اصل او وق از اوق است واگر بروزن فعل باشد اصلش اُوُق بود وبهر تقدیر همزه یا واو مکسور
بکسره ما قبل باشد والاق مثل ناس است که اصلش اناس بود چون همزه اناس خلاف قیاس حذف شده است
همزه الاق نیز محذوف شد عند الجمهور فائده گویند ابوعلی از خالویه پرسید کیف تبنی مثل مسطار من آءة
وهی شجرة اصلها اوأة کحظة لمنفعال پس متحیر شد وهیچ جواب نداد ابوعلی گفت مسآة بحذف التاء
در اصل مستطیر بود فتح یا را نقل کرده بما قبلش دادند ویا الف شد مستطار گردید بعده تاء فوقانیه را از جهت
اجتماع طا وتا جوازًا حذف کردند تا مسطار شد پس مسآة در اصل مستأوة بود حرکت واو را بما قبلش داده
واو را بالف بدل کردند وتا را از جهت موافقت اصل الی فناد مستفعلا شد واین مذهب ابوعلی است اما نزد جمهور
مستآة باشد زیرا که حذف تا در مبنی علی یافته نمی شود فصل در خط ای نقش تحریر وتصویر لفظ بحروف تهجی وذکرش
بعد بیان تصرفات لفظیه برای آنست که نقوش دلالت بر الفاظ میکنند پس تصرفات لفظیه باعتبار دلالت از ان معلوم میشود ومراد از ان نقوش صحیحه است
که وضع اولش که مدار بر ان مرعی است ونیز مراد از ان نقوش غیر عروضیه است زیرا که مدار کتابت ایشان بر حروف ملفوظه میباشد واینجا گاهی
حروف ملفوظه نمینویسند مثل واو داود ویای به وگاهی غیر ملفوظه می نگارند مثل همزه فاعلم وگاهی الف را بصورت
واو مثل صلوٰة وگاهی بصورت یا مثل می نویسند چنانکه تفصیلش خواهی دانست وخط مصحف نیز
گاهی مخالف قیاس رسم خط معروف میباشد ولهذا گفته اند خطان لا یقاسان خط المصحف وخط العروض
ودر رسم خط مصحف مجید خاصه کتابها مصنف شده اند مثل عقیلة شاطبیه ومقنع ابی عمرو دانی وغیرهما

فائده چون اکثر حروف باعتبار صورت متشابه یکدیگر میباشند برای رفع التباس نقطها را معین نموده اند و از ینجاست
که حروف منقوطه را حروف معجم خوانند و برای امتیاز بعض حروف یک نقطه بس ست بعض دیگر چون شین
معجمه یک نقطه زنند و اکثر به سه نقطه مناسبت سه دندانه آن منقوطه کنند یا سین اگر مراد از ان اسم حرف
هجا بود کتابتش باسین است بصورت اسمای حروف سمی و مراد از ان یا مراد سین جداست که مصنف بر او
راجع کرده و همچنین طٰها و اگر اسم شئ دیگر ست مثل ام حفصه یا سین بود نزد بعضی دلیس بصورت
اسمای حروف نزد بعضی و در مصحف مجید بهر دو تقدیر اسم حرف باشد یا اسم شئ دیگر اخیر ست
ای یٰسین و طٰه بصورت اسمای حروف بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحروف بصورتیکه
مراد ورا است در وقت ابتدا بان وقت تکلم پس من ابنک را بهمزه نویسند اگرچه در تلفظ محذوف ست زیرا
که وقت ابتداء کلام ملفوظ بود و در وقت وقف بران یعنی بصورتی نویسند که در وقت آغاز و وقف ملفوظ
شود و بهمذا رهٔ زیدن با الف در حالت وقف بر کلمه ره که امر ست از رأی یری های سکته لاحق کرده ره میگویند
و همچنین در مجیئ مه جئت چه طور آمدنی آمدی پس مجی مضاف کلمه ما مفعول مطلق جئت فعل تا حرف
و مای استفهامیه چونکه مضاف الیه واقع شود الفش را محذوف میکنند و بسبب باقی ماندن کلمه بر یکحرف
های سکته لاحق کرده در حالت وقف مجیئ مه میگویند بها نویسند یعنی بهر دو را در حالت وصل نیز و
اگر مای استفهامیه مضاف الیه باشد و مجرور بحرف جر بود در ینحالت بها نمی نویسند مثل عمّ و مم والی و حتام
و اصل در کتابت کلمات آنست که از یکدیگر منفصل نوشته شود مگر مانند بزیدٍ و لزیدٍ و منک و منکم و ضربکم
یعنی جائیکه کلمه یکحرفی یا دو حرفی از پس یا پیش کلمه دیگر لاحق شود متصل نگارند و کتابت اضربُنْ جمع مذکر
امر با نون خفیفه بواو و الف بصورت اضربوا و کتابت اضربِنْ امر واحد مخاطبه با نون خفیفه بیا بصورت
اضربی و هل تضربُنْ جمع مضارع مخاطب با نون خفیفه بواو و نون بصورت تضربون و هل تضربِنْ
واحد مخاطبه مضارع با نون خفیفه بیا و نون بصورت تضربین باید بمقتضای کتابت موافق حالت
وقف چه در حالت وقف نون خفیفه را حذف میکنند و آنچه بسبب نون خفیفه محذوف شده باشد

له اعجم الکتاب و عجمه نقطه حروف المعجم ای الاعجام مصدر کالمدخل ای من شانه ان یعجم ۱۲ قاموس

آنرا باز می آرند لیکن ننوشتند تا مؤکد بانون خفیفه بصورت غیر مؤکد نشود وشناختن مؤکد از غیر
مؤکد دانسته شود و قواعد خط را دشوار نیفتد لیکن مخفی نماند که التباس مؤکد با غیر مؤکد در حالت وقف نیز لازم می
آید مگر آنجا بر قرینه اکتفا کردند فافهم لیکن خط همزه مخالف اصل مذکور ست که آنرا صورتی معین نیست بل بر
صورت حروف علت مرقوم میشود بسبب کمال ارتباط بینهما که گاهی همزه بحرف علت بدل شود و
گاهی حرف علت بهمزه آری خلیل شکلش سر عین مقرر کرده و بالفعل تحریر سر عین بجای همزه بتقلید خلیل
در خط نسخ شائع و مرسوم شده است و در خط نستعلیق هم همان سر عین با دنی تغیر شکل کج می نگارند
و در صورت کتابتش بصورت حروف علت کتابت همزه اول کلمه بالف است مطلقا وصلی
باشد یا قطعی زائد یا اصلی مبدل یا غیر مبدل مفتوح یا مضموم یا مکسور مثال هر یک ظاهر ست مگر
گاهی جائیکه لام کی بر آن مصدریه داخله بر لا در آید لِئَلّا ای جائیکه لام ابتدائیه بر ان شرطیه آید
نویسند و حینئذ ای جائیکه لفظ یوم و حین برا ذ در آید و هؤلاء که در ینهمه بوفق حرکت خودش نوشته
شود پس بیا در اول بشکل یا و در هؤلاء بشکل واو مرقوم شود و خط همزه متوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل
یعنی بعد فتحه بالف و بعد کسره بیا و بعد ضمه بواو نحو رأس و ذئب و بؤس و خط همزه متوسط متحرک بوفق حرکتش
اگر بعد سکون است چون یسأل و یئیس و یلؤم و بیشتری از اهل فن مفتوحه متوسط را بعد الف
ننویسند بنظر کراهت اجتماع مثلین نحو ساءل از باب مفاعله و اگر متوسط مفتوحه بعد حرکت ست
پس در مؤجل یعنی بعد ضمه بواو و در فئة بمعنی گروه یعنی بعد کسره بیا نویسند و در غیر آن طبق
بین بین نویسند پس در مانند یقرؤک از باب افعال همزه را بواو نویسند اگر بین بین قریب است
و بیا اگر بین بین بعید بود و در سئل بر تقدیر بین بین قریب بیا نویسند و بر تقدیر بین بین بعید بواو
و در سأل یعنی در مفتوحه بعد فتحه بالف و در سئم یعنی در مکسوره بعد فتحه و من مقرئک یعنی در مکسوره
بعد کسره بیا و در رؤف یعنی در مضمومه بعد فتحه و در رؤس یعنی در مضمومه بعد ضمه بواو زیرا که درین پنج
مثال بین بین قریب ست همزه آخر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
نویسند چون قرأ و یقرئ و ردؤ و لم یقرئ و لم یردؤ و اگر بعد ساکن ست بیفگنند چون خبء

در رفع و جر و خبأ در نصب و الفیکه در حالت نصب می نویسند آن صورت همزه نیست بل تنوین منقلب است
که در حالت وقف الف میشود چنانکه در رایت زیدا و معنی خبأ پنهان کرده شده کذا فی الصحاح و همزه آخر
در کتابت بعد اتصال چیزی غیر مستقل مثل جزو ماقبل که وقف بر آن باشد بر ماقبل مانند ضمیر
واحد و تای تانیث و نون تاکید و مانند آن از علامات تثنیه و جمع و یای نسبت حکم همزه متوسط دارد
در کتابت نحو جزؤک و ردائک مثال اتصال ضمیر است اما مثال تای تانیث نحو عباءة که نزد اکثر
بالف واحد نوشته شود و مثل ساءل از مفاعله بجهت استکراه اجتماع الفین و مثال نون تاکید نحو لیشاءن
نه در همانند مقروءة و بریئة یعنی جائیکه همزه آخر بعد واو و یای ساکن زائده تخفیفش بقلب و ادغام کرده باشند
اگرچه بعد اتصال تای تانیث در وسط افتد حکم متوسطه نیابد و نوشته نشود بتبعیت صورت تخفیف
از قلب و ادغام که جائزست و همزه که بعد از آن مده بر صورت خطش بود بیفتد یعنی محذوف شود
در کتابت پس در مستهزؤن و مستهزئین متوسط درین هر دو مثال بمقتضای قاعده مذکور
بواو و یا مکتوب میشد و همچنین در علمت خطأ که خطأ تنوین مفعول علمت واقع شد تنوینش را بجهت وقف
بالف بدل کردند پس همزه خطأ قبل الف مذکور استحقاق کتابتش بالف مثل متوسط میداشت لیکن
همزه نه نویسند بل یک واو و یا و الف بنظر استکراه اجتماع مثلین بخلاف ردائی بیای متکلم و حنائی
بیای نسبت که مده بر صورت همزه نیست زیرا که مده درین هر دو صورت که یاست مده مکتوب
میشود چنانکه صورت ویست در کتابت بحالت انفراد و همزه بشکل یا مرقوم میگردد چنانکه صورت اوست
بحالت اتصال و بخلاف نحو مستهزئین مثنی که دران بعد همزه مده نیست و در قرأا تثنیه ماضی و یقرآن
تثنیه مضارع همزه را در خط نیفکنند تا التباس اول بمفرد ماضی و التباس ثانی بجمع مونث
مضارع نشود و الفیکه رابع کلمه یا زیاده بود در اسم یا در فعل یا منقلب یا غیر منقلب یا بود الی بشکل یا مرقوم شود نحو معطی
و اعلی و مرتضی و اصطفی و مستقصی و استصفی و حبلی و قهقری و قبعثری و اگر تای تانیث یا ضمیر متصل
بان پیوندد بالف نوشته شود نحو ارطاة و مستشناة و اعطاه و اما نه بعد یا در فعل یا اسم غیر علم نحو
صد یا زان تشنه و احیا و خطایا تا دو یا در صورت جمع نشود نافهم و بعد یا هم در همانند یحیی

و در بعضی کلمات مؤنث زبان معنی سیراب ضد صدیا بالفعل یا در قوم تشو تا میان علم و غیر علم فرق شود و عکس نکردند
زیرا که غیر علم مقدم ست بر علم و آنرا با الف نوشته بودند پس علم را بیا نوشتند و مصنف علامه از تسهیل
ابن مالک نقل میکند لا یکتب شیء من الاعلام بالیاء الا یحیی و التعمیم مذهب مبرد و الف ثالث اگر بدل از یا است
بیا نویسند نحو رمی رحی و اگر نه با الف نحو دعا و عصا مگر آنکه کلمه بر وزن فَعلی و فُعلی بضم فا و کسر آن با فتح عین باشد
نزد کوفیان نحو العلی و الرضی که بیا نوشته شود و در کلا خاصة نیز خود و نگارند زیرا که الف محتمل
ست که بدل از واو بود بدلیل آنکه تای کلتا مؤنث آن بدل از واو ست و اصله کلوی و محتمل که بدل از یا
باشد بدلیل ماله اثنی‌ها فائده الف نحو صلوٰة و زکوٰة و حیوٰة و مشکوٰة در بواو جز آن که محمل بواو ست بصورت
واو نوشته شود اگر مثنی و مضاف نبود والا بصورت الف نحو صلاتان و زکاتان و صلاتی و زکاتی و اما
لا نعم البنا با الف نوشته شوند مثل ما و اذا و انا و امتی و انی بیا مکتوب شود بجهت اماله و از حروف جز بلی و الی و
علی و حتی بیا نوشته اند نوشتن الف بلی بیا برای اماله است و الف الی و علی برا منع نکرد در الیه و علیه یا
میشود و حتی محمول ست بر الی دو حرف مکرر و اله از یک کلمه اند یا دوم تای ضمیر ست و از جنس حرف اول
بعد ادغام یکی نویسند چون قد تبینت تا ثانی در ان ضمیر متکلم ست و اول لام کلمه از بات نه در مدت و للّحم
که درین هر دو دو حرف نویسند زیرا که در وحدت اگرچه دال را تا بدل نموده در تا ادغام کرده اند لیکن در اصل تا از جنس
واحد نیستند و در اللحم اگرچه لام تعریف و لام لحم یک جنس اند لیکن از یک کلمه نیستند و نیز در نوشتن یک لام در اللحم معرف
با منکر با همزه استفهام مشتبه میشد و اگر دوم ضمیر مفعول ست و از جنس اول یک حرف ننویسند چون اجبهه و بدیکم
زیرا که ضمیر مفعول مثل فاعل مانند جزو نیست اما الذی و التی و الذین و مما و عما و اما و الا هر دو با لفتح
و الکسر بخلاف قیاس ست چه قیاس در الذی التی و الذین آن بود که بدو لام می نوشتند یکی لام تعریف
دوم لذی و لتی و لذین که هر دو از دو کلمه اند و همچنین در مما و عما و اما و الا قیاس آن بود که من ما و عن ما
و ان ما و ان لا مثلا بر صورتش می نوشتند لیکن در موصولات بجهت لزوم لام تعریف و عدم افتراق آن و عدم التباس و
کثرت استعمال یک لام در خط حذف کردند لکن اللذین تثنیه را بدو لام نویسند تا از جمع ممتاز شود و اللذان و اللتان
و اللتین محمول ست بر اللذین و همچنین اللاء بدو لام نویسند تا مشتبه نشود به الا و الالاء و اللاتی و اللوتی و اللائی و اللواء را محمول

کردند و وجه نوشتن ما و غیره مطابق اصل در آخر کتاب مذکور خواهد شد و الف الله بعد لام مشدد و الف رحمن
بعد میم ننویسند برای تخفیف از جهت کثرت استعمال چنانکه همزهٔ اسم در بسم الله الرحمن الرحیم
از کثرت استعمال در ابتدای هر کار نه در باسم الله فقط و باسم ربک از عدم کثرت استعمال اما در بسم الله مجریها
محذوف شد از جهت کثرت استعمال کشتی نشینان و چنانکه همزهٔ ابن که نعت در میان دو علم است
نحو هذا زید بن عمرو که ابن عمرو نعت زید است لیکن این حذف مشروط است بآنکه موصوفش منون بضرورتی
نباشد والا محذوف نشود و اگر نعت نباشد مثل زید ابن خالد که زید مبتدا و ابن خالد خبر آنست یا ابن العلمین
نباشد مثل زید ابن خالک نیز محذوف نشود و ال ای الف و لام تعریف نه بعد لام جر یا تاکید بود در
مانند ابن که در اولش لام بود تا مشابه ای تامل ال نیفتد و محذوف شود تا سه لام جمع نشود در مثل دهن که
اولش لام نباشد همزهٔ اش ای همزه ال فقط بیفتد چون لِلّبنِ و لِلدُّهنِ در هر دو بر و لام مکتوب شود
و بیفگنند همزهٔ وصل را بعد الف استفهام نحو اصّدق و انبه ناصر بسبب کراهت اجتماع دو الف در صدر
مگر همزهٔ ال بعد همزهٔ استفهام اگرچه وصلیست که اثباتش درست نویسند ما نویسند نحو الرَّجُلُ و [illegible]
کتابت برای دلالت بر اثبات لفظا برای فرق میان اخبار و استخبار و بیفگنند در خط الف ها در هذه و هذا
و هذان و هذین و هؤلاء برای تخفیف و کثرت ها ی تنبیه با اسم اشاره و نه الف در هاء و هاتی و ها
ذاک و ها انت بسبب عدم کثرت استعمال آنها و بیفگنند الف ذلک و اولئک و ثلث و ثلثین و لکنّ و لکنْ
مشدد و مخفف از حروف مشبه بالفعل یا حرف عطف برای تخفیف از کثرت استعمال و کذا [illegible]
و اسمعیل و اسحق را بی الف نویسند و داود را بیک واو بجهت کراهت دو واو بخلاف دو یای مثل تصییر و
تحییر که هر دو را باقی دارند در خط تا التباس بمضارع مجرد لازم نیاید و بعضی سلیمان و عثمان و معاویه را بی الف
نویسند بلحاظ کثرت استعمال اعلام مذکوره بدانکه [illegible] الف بعد واو جمع در فعل ماضی و
مضارع و امر است خلافا لبعض البصریین فی المضارع و ضمیر مفعول [illegible] بواو عطف
مشتبه نگردد در بعض صور چون قدروا [illegible] و اگر الف بعد قدروا نه نویسند معلوم نشود که واو
قدروا ضمیر جمع است یا واو عطف و جاییکه اشتباه نباشد مثل کلوا و اشربوا آنجا که واو فعل جمع متصل مکتوب میشود

محمول بر صورت التباس طرد اللباب قوله ضمیر مفعول بدون پیوسته احترازست از نحو ضربوا که الف دران نمی
نویسند و نون جمع نحو ینصرون و نون تاکید نحو اخشون هم در حکم آنست که واو را متوسط میگردانند و می افزایند
الف در مائتان از جهت زیادت در مائة و در ان تا جدا شود از منه در صورت حروف
اما اختلاف نقاط قابل اعتبار نیست و در مئات و مئون و مئین جمع نمی افزایند بسبب نبودن
کلام وجه زیادت و می افزایند واو بعد عمرو مفتوح العین منصرف در حالت رفع و جر تا تمیز یابد
از عُمر بضم عین و فتح میم غیر منصرف اما در حالت نصب برای تمیز حاجت واو نیست که عمر
بالفتح بالف مکتوب میشود بخلاف عمر مضموم العین غیر منصرف اما این حکم در نثر ست و در نظم وزن
شعر خود ممیز ست حاجت امتیاز بواو نیست و می افزایند واو در اولاء جمع اسم اشاره برای
موافقت اولئک و در ان از جهت مخالفت الیک سلے تا امتیاز بینهما در صورت حاصل شود
و می افزایند واو در اولو جمع ذو بواسطه متابعت اُولی در حالت نصب و جر و در ان
برای مفارقت الی حروف جر در صورت و حرف و شبیهه آن را از اسماء شرط و استفهام
جزمتی با کلمهٔ ما که حرف است متصل نگارند چون اما مثال حرف ست و اینما و کلما مثال
اسم شبیه بحرف ست که اول برای استفهام و ثانی برای شرط ست زیرا که مای حرفیه غیر
مصدریه مثل جزو ما قبل باشد لهذا موصول نویسند و قوله کلمة ما که حرفست احترازست از مای اسمیه نحو ان ما عندی
حسن یعنی انچه پیش منست نیکوست چنانکه ان ناصب در لئلا وان شرطیه را در الا تصلوه ان لا
بالا متصل نگارند و چنانکه یوم و حین با کلمه اذ متصل نگارند نحو یومئذ حینئذ بر تقدیر بنا یعنی بر تقدیر مبنی
بودن یوم و حین بر فتحه هنگام اضافت این هر دو بسوی اذ زیرا که هر گاه اذ از مضاف الیه خود مقطوع شود با
مضاف خود مثل کلمه واحده باشد لهذا موصول شود در کتابت اما بر تقدیر اعراب منفصل نویسند و گاهی حالت
اعرابیه را بر بنائیه حمل کرده نیز موصول نویسند و همچنین ست که سائر اسمای زمان مثل وقتئذ و ساعتئذ و زمانئذ والحمد لله
علی ما وفقنی لاتمامه والصلوة والسلام علی رسوله محمد و آله و اصحابه هداة الانام الی یوم القیام

تمت

نور الصباح فی اغلاط الصراح

بسم الله الرحمن الرحیم

صراح ہمہ لغات حمد خالق الکائناتی ست کہ بحر بجواہر مضامین الحکم قطرہ ایست از قاموس نوال آجل ثناؤہ عن اللسان والقلم وصحاح تمامہ کائنات نعت فائق الموجوداتی ست کہ برہان قاطع جوامع الکلم ذرہ ایست از آفتاب کمال او صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم اما بعد ہیچمدان سراپا گناہ محمد سعد اللہ عفا اللہ عنہ ماجناہ ووفقہ کما یحبہ ویرضاہ خدمت جوہریان گوہر معانی ومبصران جواہر سخندانی عرض میدارد کہ کتاب کامل النصاب صراح ترجمۂ صحاح جوہری تالیف ابو الفضل جمال قرشی محمد بن خالد ادیب لغوی کہ تالیفش در سن ششصد وہشتاد ویک ہجری قدم براہ اختتام گذاشتہ در افادۂ معنی لغویہ وتراجم عبارات عربیہ بلغات فارسیہ نظیر خود نداشتہ است وعزید اعتبار واشتہارش بحدی رسیدہ کہ معتمد ومعمول علیہ جمہور انام از خواص وعام گردیدہ بل کمتر کسی از مولفین بودہ باشد کہ در تالیفات خود با وجود تیسر آن استناد نفرمودہ واین ہیچمدان در زمانیکہ بتالیف تاج اللغات از سرکار شاہ اودھ مامور بود ہنگام تفحص بعض معانی بر چندی از مسامحات آن اطلاع یافتہ مکنون خاطر میداشت وفی اظہارش رامعتذر اسائت ادب وفقدان مخاطب حیف می پنداشت تا آنکہ بعضے از دوستان سلیم الطبع کہ طی کشح از فرمایش ایشان ممکن نبود باستماع بعضی از آنہا دل خوش فرمود وبغایت پسندیدہ مبالغہ واصرار بضبط وتحریر آنہا از حد نمود لہذا احرفی چند از آنہا حوالۂ سینۂ قرطاس کردہ شد وغرض اصلی آنست تا ناظرین انصاف پرست پی بحقیقت حالش بردہ از استناد معانی غیر صحیحہ باز مانند ونشود کہ از اشتہار اعتبارش تعمق نکردہ قدم در راہ غلط گذارند نہ استعلای نفس امارۂ خویش وتخطیۂ مصنف فضائل کیش کہ کتابش من حیث الافادہ استاد وہادی ہر ناظر ست مع ان المصنفین قلما ینجون عن الخطیئات ولقد اخبرنا بانما الاعمال بالنیات وسمیتہا بنور الصباح فی اغلاط الصراح وطویتہا علی مقدمۃ ومقالۃ مستعینا باللہ ذی الجلالۃ اما المقدمۃ ففیہا عشرۃ فوائد

فائدۂ اول نام این کتاب الصراح من الصحاح ست وصراح بالضم بمعنی خالص از ہر چیز باشد ومراد از

صحاح کتاب جوہریست کہ بکسر صاد شہرت دارد و آن جمع صحیح ست یعنی لغات صحیحہ و آنرا اختیار کہ مؤلفش بایراد لغات صحیحہ التزام کردہ است لہذا نامش صحاح گذاشتہ ہمچنانکہ در خطبہ اش میگوید اودعت فی ہذا الکتاب ما صح عندی من ہذہ اللغۃ و دلالت میکند بران قول نور الدین علی بن محمد بن العلیف المکی رح کہ در مدح قاموس گفتہ ست قد مجد الدین فی ایامہ + من بعض ابحر علمہ قاموسا + ذہبت صحاح الجوہری کانہا سحر المدائن حین القی موسیٰ + چہ تامی ذہبت وہای کانہا دلیل ست بر جمع بودن صحاح مکسور وہمچنین دلالت میکند برای قول صاحب صراح در خطبہ اش فی اربع مجلدات ضخام صحاح کاسمہا غیر سقام زیرا کہ صحاح بالکسر جمع صحیح درین عبارت صفت مجلدات واقع شدہ وقولہ کاسمہا دلالت میکند برینمعنی کہ اسمش نیز بالکسر ست و بعضی آنرا بالفتح بمعنی صحیح خواندہ اند خطیب تبریزی گوید کتاب الصحاح بالکسر وہو المشہور وہو جمع صحیح کظریف وظراف ویقال الصحاح بالفتح وہو مفرد لغت کصحیح انتہی نقلہ العلامۃ السیوطی فی مزہر اللغۃ وبعضی فتحاش را باین جہت ترجیح میدہند کہ ضمیر مفرد بجانبش راجع میکنند چنانچہ درین شعر کہ در وصف صحاح گفتہ اند شعر عمل الصحاح وحاز فی ترتیبہ + قصب السباق لما بہ یسبق + آما محتمل کہ ضمیر ترتیبہ باعتبار کتاب راجع بصحاح باشد و دریںصورت استدلال بمنیتواند شد بالجملہ بالکسر اظہر ست پس انچہ صاحب منتخب گوید بالفتح اصح ست وجہش نیز ظاہر و مخفی نماند کہ تالیف صراح مقدم ست بر تالیف قاموس چہ صراح چنانکہ گذشت در سن ششصد و دہشتاد و یک ہجری اتمام یافتہ وصاحب قاموس قدم در عالم وجود بسن ہفصد و نوزدہ گذاشتہ و بسن ہشتصد و ہفدہ عالم فانی را درگذاشتہ آری چون تالیف صحاح قریب سہ صد سال مقدم بر تالیف صراح ست چہ تاریخ کتابت صحاح از دست جوہری سن سہ صد و نود و شش در نسخہ ملک معظم یافتہ اند و تا زمان صاحب صراح بسیاری از حواشی صحاح تالیف یافتہ بودند پس عجب نیست کہ بعضے از آنہا بنظر مصنف علامہ در آمدہ باشد فائدہ دوم این کتاب بر ترتیب صحاح جوہری ست کہ موجد این طرز خاص در بیان ابواب لغت او بودہ ست یعنی حرف آخر را باب و اولش را فصل قرار دادہ مجرد و مزید را در یک مادہ می آرد و لہذا در خطبہ اش فرمودہ علی ترتیب لم اسبق علیہ وتہذیب لم اغلب علیہ آری در بعض جاہا رباعی مجرد را ہم در ثلاثی مجرد نقل میکند مثل آنکہ عنصر را در عصر آوردہ بخلاف صاحب قاموس کہ جداگانہ ذکر می نماید وہمچنانکہ بترتیب اول و آخر پرداختہ ترتیب اوساط را نیز از دست ندادہ الا ما شاء اللہ وہمچنین صاحب صراح لبعض جاہا بمقتضای بشریت از قلمش برخلاف اصل رفتہ چنانکہ جلعب را بر جلجب مقدم آوردہ حالانکہ در صحاح ترتیبش برعکس بودہ است وہو القیاس وہمچنین قمطر را کہ جوہری

بعد قرآورده صاحب صراح قبل قعر بعد قطمیر آورده کما هو فی کثیر من نسخ الصحاح والصراح اما از
کلام صاحب قاموس معلوم میشود که ترتیبش مطابق ترتیب صحاح جوهری نیست زیرا که در قطر میگوید وذکر الجوهری هذه اللفظ
بعد قطر وهم یعنی ذکر کردن جوهری قمطر را بعد قطر بلا فصل غلط است وحق ذکرش بعد قمرست و در قطمیر میگوید
وذکر الجوهری قمطر بعد هذا الترکیب غیر جید والصواب بعد ق م ر پس شاید در نسخه که بصاحب قاموس رسیده همچنین
بوده باشد **فائده سوم** در حل عبارت مشکله صاحب صراح که در اول کتاب آورده **قوله** و ترجمتها بالفارسیة مفردات اللغة
من انواعها الثلث ای الاسم والفعل والحرف **قوله** وحذفت عن الاسم والمصدر حالة التعریف آلة التعریف یعنی دور کردم
از اسم جامد و مصدر که اهل لغة در عربی معرف باللام نقل میکنند در حالت نقل از عربی بفارسی آلة تعریف را که عبارتست از الف
ولام ست یعنی در صحاح مثلا الضرب والاسد بالف ولام مذکورست درین کتاب ضرب و اسد بدون الف لام مذکور میشود
پس مراد از تحریف درینجا نقل کردنست و بعضی گفته اند معنیش تحریف آوردنست فافهم **قوله** ورسمت عن اختلاف
ابواب ثلاثیات المصادر بعینین عنیت بهما عینی فعلی الماضی والمضارع اذ الاختلاف بینهما واقع ورقمت اختلاف
حرکاتهما اولا ثم فسرت انواع تلک الحرکة بحسب حالاتهما ثانیا لان مجرد الرقم ربما یترک فی الکتابة ویبهم یعنی نوشتم
برای تمیز کردن بابهای مختلفه ثلاثی مجرد دو عین بدین شکل عع که اراده کردم از عین اول عین کلمه فعل ماضی و از عین
ثانی عین فعل مضارع زیرا که اختلاف درین هر دو واقع میشود و نوشتم زیر و بالای هر دو عین مذکور حرکات مختلفه
آنها اولا باز تفسیر کردم انواع حرکات مذکوره را بحسب حالات ماضی و مضارع بار دیگر زیرا که صرف رقم گاهی متروک میشود در کتابت
ومبهم و مشتبه میگردد یعنی اولا حرکت خاص عین هر دو از زیر و زبر و پیش نوشتم بعده بسبب عدم اعتماد بر مجرد کتابت تصریح و تفسیر انواع
حرکات پرداختم از حروف ف وک وض پس هر چه ازینها اول مذکور شده از ان فتحه و کسره و ضمه عین ماضی مراد داشته شد
وهر چه بعد آن ذکر یافته حرکت مضارع قصد کرده آمد **قوله** واصطلحت ایضا رقمین هندسیین موضع الاولی والثانیة من العینین
یعنی همچنانکه از عع دو عین ماضی و مضارع و از ک ف وض حرکات آنها اصطلاح و مقرر کرده شد همچنین دو
رقم هندسی یعنی ۱ و ۲ چنانکه نزد اهل حساب متعارفست بعد حروف مذکوره افزودم تا دلالت کند اول بر حرکت
عین ماضی و ثانی بر حرکت عین مضارع مثالش عبث بفتحتین بازی ع ع ک ف ۱ ۲ باید دانست که قیاس
آنست که تحریر هندسه ۱ و ۲ بعد حرف اول و ثانی مذکور جدا گانه باشد چنانکه در نسخ مطبوعه درست
کرده اند لیکن در نسخهای مکتوبه عتیقه و جدیده بدین شکل دیده شد کا فاضا فاکه یعنی الف را بآخر حرف
اول وصل کرده اند و همچنین هندسه دو را بآخر حرف ثانی اما اتصال الف بما قبلش موافق قیاس کتابت ست

بخلاف انضمام علامت ثانی بما قبلش که بر حسب قیاس نیست مگر در یک نسخهٔ عتیقه مکتوبه مجلهٔ کتب شاه قطب اعظم مودودی که تا نصف کتاب بحسب قیاس دیده شد و نصف دیگرش موافق نسخهای متعارف بود **قوله** مع بیان ان المصدر من باب اصدا و بابین ترجمه اش ظاهرست و مراد از بابین تعدد بابست خواه دو باشد یا زائد و این بیان ابد تقسیم می آرد یکی آنکه بهر دو باب اشارت بحروف مینماید مثالش لعوب مانده شدن ع ف اض ۲ و ک اف ۲ و نسیج بافتن جامه ع ف اض ۲ و ک ۲ دوم آنکه جانب دوم بلفظ عکس اشاره میکند مثل آنکه میگوید لجاجت ستیهیدن ع ک ۲ و بعکسها لجاج کذلک گاهی هر دو را در بیان ابواب جمع میکند مثل شیخ زفستی بخل ۱۲ و حریصی ع ک اف ۲ و بعکسه ض ۲ ایضا **فائده چهارم** کتاب صراح اگرچه بنظر ظاهر خلاصهٔ صحاح ست و بس و ظاهر از کلام مصنف آنست که از معانیش چیزی نه گذاشته الا اشعار سند را حذف کرده چنانچه میگوید تحریت الایجاز فیه لا الانتخاب و تجنبت الاطالة والاطناب معرضا عن الاستشهاد بالاشعار دون الامثال والآیات والآثار مگر ترجمه لغت لما رمهموز اللام که در صحاح موجودست از مصنف علام بکسیه ساقط شده و همچنین ترجمه لغت لزاد و سنا و نیز بسیاست که از غیر صحاح نیز می آرد و بر بعضی اشعار میکند چنانکه در معنی اقاله میگوید درگذاشتن گناه ولم یات هذا المعنی فی الصحاح والمجمل والدیوان وذکره الزوزنی فی المصادر و هم ازین قبیل ست آنچه در ودع آورده که شنیده ام از کسیکه نصاب تام در عربیت دارد که دع و ذر هر دو امرست یعنی ترک کن لیکن دع بترک شی قبل علم و ذر بترک آن بعد علم و روایت ست که بعض ائمه امام فخر رازی را پرسید ند در آیه اتدعون بعلا وتذرون احسن الخالقین چرا تدعون احسن الخالقین نفرمود حالانکه بنظر حصول مجانست اقرب الی الفصاحت بود جواب داد زیرا که مشرکین باوجود علم آنکه خدا رب ایشان و رب پدران ایشان ست او را ترک کرده عبادت اصنام اختیار کردند و این معنی از تذرون حاصل میشود نه از تدعون و گاهی بدون اشعار ذکر میکند مثل تکفیر بمعنی منسوب کردن بکفر و عفیر تصغیر عفر و فوط و دبغ و دباغ و دباغت بمعنی رنگ سبز دادن جامه را و عرق بمعنی دسته بنا و سفاک بمعنی بسیار خون ریز و نوف بمعنی فرج زن که در صحاح نیست آری صاحب قاموس نوف را بمعنی گوشت پاره مانند فرج زن که آنرا ختنه کنند آورده لیکن چون زمان مصنف علام متقدم بر زمان صاحب قاموس ست لامحاله از کتابی دیگر آورده باشد **فائده پنجم** گاهی لفظی را از بابی نقل میکند که از بیشتر صحاح و تاج المصادر و غیرها از مشهورات یافته نمیشود مثل ولوع بمعنی فریفته شدن در فعل که از نصر آورده چنانکه گفته ع ع بضمها و فتح الاول حالانکه در معتبرات مشهوره ذکرهم دیده نشد و بس **فائده ششم** مصنف علام گاهی در بیان حلیه لغات لفظ موهم غیر مراد میگوید مثل الکاوث الکلا بالفتح و الضم بمعنیین نقعس والقعمات بالفتح

والضم که فتح کلمهٔ اول وضم کلمهٔ ثانی مراد میدارد حالانکه ظاهرا فتح وضم حرف
اول از هردو کلمه متوهم مے شود ومثل حوب ثلث لغات بانگ برزدن شتر
راکه مراد از ثلث لغات مثلثة البا است صرح به صاحب القاموس معهذا ظاهرا
باحرکات سه گانه اول متوهم میشود همچنانکه در حضرة ودلالة وامثالها گویند فائدهٔ هفتم گاهے در ترجمه
لفظ موهم غیر مراد می آرد مثل روعه بالتسکین والحرکة گلزار بحث که مرادش گلزار بکسر کاف عجمی بمعنی گل ولای شدید
است حالانکه وهم جانب گلزار بضم کاف هم میرود بل این لفظ اشهر ست فائدهٔ هشتم مصنف علام بیشتر
ترجمه بالفاظ غیر مانوس این زمان میکند ولهذا صاحبان طبع شکر الله سعیهم در نسخهای مطبوعه تراجم آنها بالفاظ
مستعمله کرده اند لیکن باینهمه بسیاری از الفاظ غیر مانوس باقی مانده که مترجم نشده اند مثل نُبی بضم نون وکسرها
در ترجمهٔ قرآن چنانکه میگوید قرآن جمع کردن دنبی انتهی وآن کلام خداست خسرو گوید ع ایکه نبی گفته
او گفته وامثال آن چنانکه بتتبع مخفی نیست فائدهٔ نهم عادت لغویان آنست که از بالفتح والضم والکسر فتح
وضم وکسر حرف اول وسکون ثانی مراد میدارند مگر جائیکه بعد ثانی الف باشد مثل نُشافه بالضم وکتاب بالکسر وذهاب
بالفتح یا آنکه صیغهٔ ظرف یا آله بود یا فاعل بود یا مفعول یا مزید ثلاثی یا رباعی باشد مثل مسجد ومرجع ومجلس ومکرم یا
یا بالفتح که درین حالات فقط حرکت بر اول یا فقط حرکت بر غیر اول مقصود دارند واز بالتحریک محرکة بفتحتین مراد
میدارند فائدهٔ دهم صاحب صراح جائیکه عبارت صحاح را مشکل ودشوار (سکون ثانی ۱۲) میدارند بلکه بمزید احتیاط عبارتش بعینها
بدون ترجمه نقل میکند وهمین ست علت خلط فارسی وعربی درین کتاب کما لا یخفی علی ناظر الصحاح والصراح اما با اینهمه
احتیاط قلمش در بسیاری از تراجم از جادهٔ راستی بر کران افتاده وبر تصدیق این مقال آنچه درین رساله مذکور
خواهد شد شاهد عدل است واز آنجاست که صاحب کشف الظنون می نگارد صاحب الصراح لم یأمن من الخبط
والخطا اگرچه بعضی از آنها بمحض اقتفای جوهری بغیر تعمق نظر سر زده مثل آنکه عرفات را جای وقوف آوردن بمنی
آورده چنانکه خواهی دانست وجوهری اگرچه امام فن ومحقق زمن ست لیکن بسیاری از ناظرین مثل مدقق تبریزی
وهروی ومحقق فیروزآبادی وغیرهما بتخطیه اش پرداخته اند وبعضی مثل یوسف بن یوسف وغیره همت بر اصلاح
غلطهایش برگماشته اما حق آنست که بقول امام احمد بن حنبل کیست که عاری باشد که از خطا وتصحیف کتاب
از لغت خالی نمی باشد خصوصا مجلدات ضخیمه اما وجه مسامحاتش را چنین گویند که جوهری بعد تالیف صحاح [illegible]
نظر ثانی انداخته وتهذیبش پرداخته بود که وسوسه اش درگرفت تا آنکه بالای مسجد نیشاپور بر آمد و [illegible]

انی عملت فی الدنیا شیأ لم اسبق علیه فسأعمل للآخرة امراً لم اسبق علیه پس آن دو مصراع باب دو فتی کلان ساخته در بر گرفته محکم بست و بزعم طیران خود را از بالای بام بر زمین انداخته هلاک گردید لهذا باقی کتابش مسوده غیر منقح ماند که شاگردش ابراهیم بن صالح اوراق از جیر سواد بر صفحه بیاض کشید و خطا ها نمود کذا فی کشف الظنون ومدینة العلوم وغیرهما و مقتضی بن تو جیه آنست که از اول کتاب تا باب ضاد از عیوب سالم باشد و هو کما تری ما المقالة فمطویة علی عشرین بابا الاول باب الهمزة **قوله** بار بجقه بیو بوء ای اقر و ذا یکون ابدا بما علیه **اقول** مصدر فعل مذکور در معنی مسطور بواء بالف آید اما بوء بمعنی رجوع باشد بمعنی در تاج المصادر می آرد البوء والبوء باز گشتن والبواء قرار دادن و همتا بودن در قصاص و جوهری در صحاح نیز بوء را در معنی بیاورده چه عبارتش این ست قال الاخفش باؤ بغضب من الله رجعوا ای صار علیهم قال کذلک باء باثمه یبوء بوءا و تقول باء بحقه ای اقر و ذا یکون ابدا بما علیه لا له انتهی پس قوله اقر بمعنی باء بحقه است که مصدرش بوء تشدید و تعلق بمعنی سابق ندارد که مصدرش بوء مذکور شد و اما آنچه صاحب قاموس آورده باء بذنبه بوءا و بواء اعلاه اعترف به نیز دلالت بر قولش ندارد چه اعتراف بالذنب چیزی دیگر ست و اعتراف بحق دیگر و لهذا صاحب شمس العلوم هر دو معنی جداگانه بیان کرده **قوله** حلوء علی فعول الضمتین سودن سنگ بر سنگ **اقول** ترجمه صحیح این ست سودن سنگ بسنگ پس آنچه از سائیدن ساقط شود آن بر کف داشته بر آئینه مالش کرده و جلا داده سرمه در چشم کشیدن زیرا که ترجمه این عبارت جوهریست حلأت له حلوءا علی فعول اذا حککت له حجرا علی حجر ثم جعلت الحکاکة علی کفک وصدأت به المرآة ثم کحلته بها **قوله** حمان بفتحتین لای ناک شدن چاه **اقول** صحیح حما بفتحتین و همزه بغیر الف و نون ست جوهری در صحاح می آرد حمئت البئر حما کثرت حماتها ای بسیار لای آلود شد چاه صاحب قاموس گوید بمعنی المائر کفرح حما و حما حما فعلته ای لای ناک شد آب پس مصنف علام درینجا مسامحه فرموده که نون تنوین جزو کلمه پنداشته در کتابت داخل کرده اما مدیکه لای همزه در نسخ یافته میشود محتمل که از تصرف ناسخین تابعین بوده باشد **قوله** خراءة بالفتح والمد کرامیت داشتن **اقول** معنی خراءة براز کردن است صاحب قاموس گوید خری کسمع خراءة و خراءة و یکسر خروءا سلح والخرء بالضم العذرة یعنی ریدو براز لرد و خرء بالضم بمعنی پلیدیست و در خبر سلمان ست که او را مشرکان گفتند قد علمکم نبیکم کل شیء حتی الخراءة صاحب نهایه گوید الخراءة بالکسر والمد التخلی والقعود للحاجة واکثر الرواة یفتحون الخاء و یحتمل ان یکون بالفتح المصدر و بالکسر الاسم یعنی اسم مصدر بمعنی هیأة نشستن برای قضای حاجت زمخشری در اساس می آرد گویند فلان اعرف بالخراءة

ودرین عبارت … معنی … براز کردن … بیرون … نشستن برای قضای حاجت سروری ۱۲

منه بالقراءة یعنی فلان شناسا ترست بآداب یدن از آداب قرارت ظاهر انشا غلط اتحاد وزن ست
که کسی از لغویان نوشته باشد القراءة گکراهته که مصنف علام آنرا محمول بر اتحاد معنی فرموده **قوله** شئیته خواستن بکسر
بفتحها **اقول** این لفظ از باب علم ست کذا فی تاج المصادر وغیره و در صحاح نیز از فتح نیامده چه عبارتش اینست شئت الشیء
اشاءه و در قاموس چنین ست شئته اشاءه شیئا ومشیئة وازین دو عبارت یعنی ضبطش از علم ظاهر نه بر وزنش
از فتح چنانکه از قول بفتحها پیداست از حلیه صحت عاریست **الثانی باب الباء الموحدة قوله** تجنیب ایضا الخنار
و توتیر فی ظهر الفرس **اقول** الصحیح فی رجل الفرس زیراکه جوهری در صحاح می آرد التجنیب ایضا الخنار و توتیر فی
رجل الفرس وهو مستحب یعنی تجنیب نیز بمعنی انحنا و کجی ست بر مانند کمان در پای اسپ و آن محبوب می باشد کذا فی القاموس
مخفی مباد که مصنف علام رجل بالکسر را چگونه بظهر بدل ساخته مگر منشاء اشتباه چنان معلوم میشود که تجنیب بجیم را با
بجای مهمله خوانده که بمعنی انحنای پشت اسپ ست **قوله** محقب ردیف که پس سوار نشیند **اقول** محقب بکسر
قاف آنکه دیگری را پس خود بر سواری نشاند نه آنکه خود پس سوار نشیند چنانکه مصنف فرموده زیراکه عبارت جوهری
در صحاح چنین ست المحقب المردف کذا فی القاموس و در مشارق الانوار میگوید احقبها خلفه ای اردفها و رکبها وجعلها
مکان الحقیبة وابن اثیر در نهایه می آرد و حدیث عائشه رضی الله عنها فاحقبها عبد الرحمن علی ناقته
ای اردفها خلفه علی حقیبة الرحل و بیهقی در تاج المصادر آورده الاحقاب در حقیبه نهادن و منه الحدیث فاحقبها
علی ناقته ای اردفها علی حقیبة الرحل اگر گفته شود محقب مردف در صحاح بصیغه اسم مفعول ست پس حاصل
ردیف و مردف واحد باشد گوییم آری لیکن مراد لغویان درین لفظ صیغه اسم فاعل ست و لهذا صاحب
قاموس میگوید المحقب المردف و بفتح القاف الثعلب **قوله** تخنیب کوژی پشت و ساقهای اسپ بالحیم فی الاصل
اقول صحیح اینست تخنیب در فرس بخاء مهمله کجی که در پشت هر دو دست اسپ باشد و تجنیب بجیم انحنای ست
در پای اسپ زیراکه جوهری در صحاح میگوید التخنیب فی الفرس انحنا و توتیر فی الصلب والیدین فاذا کان
فی الرجل فهو التجنیب بالجیم پس مصنف علام رجل بالکسر را که معنی پاست رجل بر وزن عضد بمعنی
انسان تحکم کرده معهذا رجل بمعنی مرد ست نه بمعنی مطلق انسان صاحب قاموس گوید التخنیب حدیداب فی وظیفی الفرس
وصلبها و بالجیم فی الرجلین و تبعد ما بین الرجلین بلا فحج واعوجاج فی الساقین انتهی یعنی کجی در هر دو دست
و پشت اسپ و تجنیب بجیم کجی در هر دو پای آن باشد یا دوری میان هر دو پای اسپ بدون تباعد پاشنها
یا کجی در ساقین اسپ **قوله** حوب تلث لغات بانگ بر زدن شتر را **اقول** صحیح چنین ست حوب

زجریست برای شتران بمعنی بانگ زدن مطلق که معنی مصدریست مراد از لغات ثلثه با حرکات سه گانه
آخر کلمه است که حرف با باشد یا حرکات حرف اول نیز اکه عبارت صحاح اینست وجوب زجر للابل فیه ثلث
لغات جوب و جوب و جوب این عبارت دلالت بمدعای مذکوری دارد چه نکره در اصطلاح نحویان معرفه
میباشد و معرفه نکره یعنی اگر در میان معانی گویند الجبل مراد کوه مطلق میباشد و اگر گویند جبل مراد کوه خاص
میباشد و بنا بر علی هذا چون جوهری زجر آورده نه الزجر پس مرادش زجر خاص خواهد بود نه زجر مطلق صاحب
قاموس گوید این در اصل بمعنی ابل بوده در زجرش استعمال یافته و در تاج اللغات از جزری نقل کرده
اند جوب زجر شتر نر یعنی آنکه جمل زجر ناقه **قوله** جنبه ثلث لغات نور در یگ ابر و سر بند **اقول** عبارت صحاح
چنین ست الجنة و الجنة و الجنة طریقة من رمل او سحاب و خرقة کالعصابة یعنی نور در ریگ ابر پارچه مانند سربند
در عرض پس قول مصنف و سربند مخالف ست اصل خودش را و عبارت قاموس نیز مطابق کلام جوهری ست
پس مصنف علام ترجمه خرقه کالعصابه که صرف بلفظ سربند ساخته هیچگاه نه صحیح نیست **قوله** سخاب بالکسر گردن بند
که بی جواهر باشد **اقول** صحیح چنین ست گردن بندیکه از سک و قرنفل بدون جواهر سازند چه عبارت صحاح اینست
السخاب ما یتخذ من سک و قرنفل لیس فیها من الجواهر شیء و در بعض نسخ چنین دیده شد قلادة تتخذ من سک و عنبر لیس فیها
من الجواهر شیء و صاحب قاموس گوید سخاب ککتاب قلادة من سک و قرنفل و محلب بلا جوهر یعنی گردن بند بی جواهر که از مشک و قرنفل
و حب المحلب سازند اما ازهری گوید سخاب نزد عرب هر قلاده را گویند خواه جواهر دران باشد یا نه و نزد بعضی سخاب بالضم
تعویذ ست و نزد بعضی رشته ایست که از مهرها منظوم ساخته در گلو اندازند کذا فی حاشیة القاموس **قوله** مکتب نوآموز
اقول صحیح چنین ست آموزنده کتابت زیراکه عبارت جوهری چنین ست المکتب الذی یعلم الکتابة قال الحسن
و کان الحجاج مکتبا فی الطائف یعنی معلم ای مکتب شخصیکه تعلیم کتابت کند حسن گفته است و بود حجاج بن یوسف
تعلیم کنندهٔ کتابت در طائف **قوله** کلوب کلاب بالفتح و الضم زد کلالیب جمع کلاب بالضم آهن کج باشند بموزه
رائض باشد که بر تهیگاه ستور زنند بوقت راندن و یسمی المهماز ایضا **اقول** صحیح درین مقام اینست کلوب
بالفتح و تشدید لام مضموم و کلاب بالضم و لام مشدد مهماز و آن آهنه کوچک مدور باشد بر پاشنه موزه
سواران که بر تهیگاه ستوران وقت راندن میزنند زیراکه جوهری در صحاح گفته الکلوب
المنشال و کذلک الکلاب والجمع الکلالیب و یسمی المهماز یعنی الحدیدة التی علی خف الرائض پس مراد
جوهری از منشار همین آهنه مدور کوچک ست بقرینه قوله و یسمی المهماز آنچه در بعض نسخ صحاح

ابدنف الرأفض لفظ کلا با واقع شده از طغیان قلم ناسخین ست شاید همین نسخه منشأ غرض مصنف علام واقع شده وصاحب قاموس گوید الکلوب المهماز کالکلاب بالضم پس مصنف علام درین مقام دو مسامحه فرموده یکی ترجمه کلوب کلاب بار مطلقا دوم حیدا کردن کلاب بمعنی مهماز که از کلام جوهری معلوم نمی شود الثالث باب التاء المثناة الفوقانیة قوله برت بالضم مرد خوار اقول معنیش مرد راه نماست جوهری گوید البرت بالضم الرجل الدلیل وصاحب قاموس گوید البرت بالضم الرجل الدلیل الماهر ودر تاج اللغات مذکور ست برت بتثلیث با وبریت مثل سکیت مرد راهبر ماهر انتهی پس مصنف علام دلیل بدال مهمله را ذلیل بذال معجمه خوانده ترجمه اش بمرد خوار نموده الرابع باب الثاء المثلثة قوله حدث بفتحتین حدثی بالضم حادثه حدثان بفتحتین کله بمعنی اقول یعنی حدث حدثی حدثان همه بیک معنی ست که حادثه باشد لیکن حدثان بالکسر ست نه بفتحتین صاحب قاموس گوید حدثان الامر بالکسر اوله وابتداءه کحداثته ومن الدهر نوبه کحوادثه واحداثه انتهی ودر تاج اللغات مسطور ست حدثان الدهر بالکسر واحداثه حوادث زمانه وجوهری در تاج لفظ حرکات لفظا نپرداخته چه عبارتش الحدث والحدثی والحدثان کله بمعنی انتهی بل مصنف علام بفتحتین بخود افزوده در غلط افتاد قوله ثبت ثباته یعنی سبات پیدا اقول ترجمه صحیح امیست سبلت را چیزی چرب مالید چه عبارت صاحب جمهرت ثبت شاربه اذا اطعمه شیئا وسماه کذا فی القاموس الخامس باب الجیم قوله حشرج حشیو یعنی اشتام اقول مصنف علام مراد از اشتام آتش معروف داشته وآن بمعنی حسو بروزن صبوست بمعنی حسی بل معنی حسی ریگ توده خشک شده وبسته در زمین سنگ ریزها که آنرا کنده آب آرند بوی یا درهمان می آرد الحشرج حسی یکون فی حصی وانشد بیت فلثمت فاها آخذا بقرونها ... الریف ببرد ماء الحشرج ودر همدرین کتاب میگوید حسی بالکسر ما تنشفه الارض من الرمل فاذا صار الی صلابة امسکته فتحفر عنه الرمل فتستخرجه وهو الاحتساء یعنی حسی بالکسر تری نیست که خشک کند آنرا زمین از ریگ پس هرگاه سخت شود امساک کند آنرا پس بکنی از ان آن ریگ پس بر آری آنرا ویرا احسا گویند ودر ترجمه قاموس مسطور ست حسی زمین پست در سنگریزها که جمع شود یا زمین سخت که بالایش ریگ باشد وچون آن ریگ را کنند آب برآید ومنقطع نشود انتهی قوله نخارجه انگشتان وررو کسی زدن بوقت جنگ اقول معنی آن مساهمت ومقارعت صابع ست که عبارت ست

انگشت زدن با انگشتان با یکدیگر جوہری گوید المخارجة المناہدة بالاصابع والمناہدة المساہمة بالاصابع و نیز همچنین در تاج المصادر میگوید المساہمة با کسی قرعه زدن و در قاموس مسطور ست المخارجة ان یخرج ہذا من اصابعه والآخر مثله انتهی ظاہر امنشا ر اشتباه آنست که چون جوہری تفسیر مخارجه بمناہده کرده و آن بمعنی بر جستن باہم بجنگ نیز آید لہذا بترجمہ مذکور پرداخته حال آنکه مناہده باینمعنی بدون تقیید اصابع مذکور میشود و بمعنی قرعه زدن باصابع مذکور می نماید چنانکه جوہری آورده و لہذا صاحب قاموس گوید المناہدة المناہضة فی الحرب والمساہمة بالاصابع **قوله** تخارج دو گروه روبا روی جنگ کردن **اقول** معنی تخارج بر آوردن ہر یکے از رفیقان مثل نفقه دیگر ست جوہری در صحاح می آرد التخارج التناہد والتناہد اخراج کل واحد من الرفقة نفقة علی قدر نفقة صاحبه و صاحب قاموس گوید التخارج ان یاخذ بعض الشرکاء الدار و بعضهم الارض و منشار اشتباه ہمان معنی مخارجه ست کما سبق **السادس باب الدال قوله** صید شکاری و شکار کردن بفتح الکاف و فتحها **اقول** صحیح و صواب آن بود که بجای بفتحها کاف میگفت چه این لفظ از ضرب و سمع آمده است نه از فتح و لہذا بیہقی در تاج المصادر این لفظ را از ضرب آورده میگوید صید یصید نیز لغتی ست دران و نبودن حرف حلق در عین و لام نیز دلیلی ست بر نبودن آن از فتح ظاہر امنشار اشتباه عبارت جوہری ست در صحاح صاده یصیده و یصاده پس مصنف علام زعم کرده که یصاده مضارع صاده مفتوح العین ماضی ست چنانکه یصید مضارع آن بوده است حالانکه جوہری بامضارع یصاده از صاده ماضی مکسور العین مراد داشته اما چون لفظ صاده از ضرب و سمع بعد تعلیل صورت واحد دارد لہذا جوہری بنظر اختصار صاده دیگر نیاورده و بالفرض اگر می آورد تاہم بنظر ظاہر بنیان موہم وہم مذکور میشد **السابع باب الراء قوله** بمزد دادن خانه و جز آن که در جمله معانی اجاره در ماده جور آورده **اقول** اجاره بمعنی مذکور از اجر ست نه از جور و اجاره از ان معنی خلاص کردن از ظلم و زینہار دادن ست بحکم خاصه سلب یا اعطای ما خذ که آن جوار بمعنی پناه است جوہری در صحاح می آرد الجار الذی اجرته من ان یظلمه ظالم و استجاره من فلان فاجاره منه اجاره الله من العذاب انقذه یعنی جار کسی ست که پناه دہی او را از ظلم ظالم و طلب پناه کرد او را از فلانی پس زینہار داد از ظلم او و پناه داد او را خدا از عذاب و کذا فی غیره من اللغات و لہذا صاحب صحاح اجاره بمعنی بمزد دادن خانه را در اجر آورده بل مصنف نیز در دین ماده بتعیینش پرداخته **قوله** تره بالفتح یکبار شیر دادن **اقول** معنیش یکبار مکیدن شیر از پستان ست جوہری در صحاح گوید الحترة الرضعة الواحدة و کذا فی القاموس نیز صاحب قاموس

در ترجمه رضع امه میگوید آنحضرت شدیها یعنی مکید پستان مادر را آنچه بیهقی در تاج می آرد الرضع والرضاع والرضاعة شیر خوردن بل خود مصنف در ترجمه رضاع میگوید شیر مکیدن بچه مادر را **قوله** حائر گرداب **اقول** حائر حقیقة بمعنی جاییکه دران آب جمع شود جوهری در صحاح گوید الحائر مجتمع الماء و کذا فی القاموس گرداب عبارت از آب گردش کننده اما احتمال اطلاق حال بر محل در بیان معانی لغویه مستبعد ست **قوله** عشر بالضم و فتح درخت باصمغ **اقول** حق لفظ در ترجمه این ست عشر بضم اول و فتح ۲ درختی ست صمغ دار از نوع عضاة چه عبارت صحاح اینست العشر شجر له صمغ و هو من العضاه و ثمرته نفاخة کنفاخة القثاء الاصغر و جهش در جوب گذشت اما تحقیق آنست که صاحب قاموس گوید شجر فیه حراق لم یقتدح الناس فی اجود منه و یحشی فی المخاد و یخرج من زهره و شعبه سکر یعنی درختی ست که در آن حراق باشد یعنی چیزیکه دران آتش گیرند آتش زنه که بهتر ازان حراقی نیافته اند و آنرا در تکیه ها پر میسازند و از شگوفه و شاخهایش شکری بر آید که دران تلخی باشد و از مخزن الادویه معلوم می شود که آن درختی ست که بهندی آنرا مدار و آک میگویند و حراق مذکور اندرون ثمرش بر می آید که مانند پنبه باشد و نهایت نرم بود **الثامن باب الزاء المعجمة** **قوله** حجزه بفتحتین تاریکی **اقول** حجزة بر وزن طلبة جمع حاجز ست بمعنی ظالم مانع از حق جوهری در صحاح می آرد الحجزة الظلمة و فی حدیث قیلة ایلام ابن هذه ان ینتصف من وراء الحجزة و هم الذین یحجزون عن حقه و در قاموس مسطور ست الحجزة الظلمة الذین یمنعون بعض الناس من بعض و یفصلون بینهم بالحق یعنی حجزه ظالمانند که باز میدارند بعض کسان را از بعض و جدائی می افگنند میان شان بحق یعنی حق شان جدا میدارند پس مصنف علام لفظ ظلمه را که جمع ظالم ست مثل طلبه جمع طالب ظلمة بالضم مصدر بمعنی تاریکی زعم کرده و تفسیرش که در صحاح و دیگر کتب مسطور ست اصلا خیال نفرموده **قوله** تحزیز تیز کردن و برهم سودن دندان را و اندازه کردن **اقول** ترجمه صحیح این ست تیزی دندان و تیز کردن آنها جوهری گوید فی اسنانه تحزیز ای اشر و قد حزز اسنانه و الحز الفرض فی الشیء یعنی در دندان او تیزی ست و تحقیق تیز کرد دندانهای او را و حز بمعنی اندازه دن در چیزی و در قاموس مسطور ست اشر الاسنان و اشر التحزیز الذی فیها یکون خلقة و مستعملا یعنی عشر بضمتین و بضم اول و فتح ثانی تیزی دندان خلقی و عملی بالجمله تحزیز بمعنی تیزی دندانها و تیز کردن آنهاست نه برهم سودن دندان و اندازه کردن آری اندازه کردن معنی حز بمجرد ست چنانچه از کلام جوهری مفهوم شد و در قاموس نیز موافق آنست **التاسع باب السین المهملة** **قوله** جنس بالضم

نیز یافته میشود از غنیمت جای غنیمت **اقول** معنیش غنیمت ست ولیکن جوهری در صحاح میگوید الغنا بالفتح
المغنم و الغنیمة یعنی آنچه مغنم و غنیمت هر دو بیک معنی ست **و** در قاموس آرد
المغنم و الغنیم و الغنیمة بمعنی ای بمعنی واحد یعنی مغنم و غنیمت هر دو بیک معنی ست و در قاموس آرد
الغناسته و الغناستة الغاساالغنیمة و منشاء این قول خیال معلوم میشود که مصنف مغنم را که در عبارت
صحاح است بمعنی غنیمت و جای غنیمت هر دو معنا دانسته و هو بعید عن مثله چه مغنم اگرچه بمعنی جای
غنیمت هم میتواند بیکن در ترجمه جیاسته بمعنی غنیمت ست و بس لهذا در لغات متعارف دیگر از معنی ظرفی اثر
نیست **قوله** طنفسه بالفتح و الکسر خبر دوک **اقول** معنی طنفسه پارچه گستر و نیست خبر دوک ترجمه عنفسا بالضم ست
و آن جانوریست کوچک سیاه که در پای دیوارها و خاکروبها و سرگینها بهم میرسد و چند اصناف از پردار و بی پر
و بزرگ و کوچک بر می آید می شده آنرا بفارسی خبر دوک و بهندی گبرولا گویند پس طنفسه با خنفسا بر
مصنف مشتبه شد صاحب قاموس گوید الطنفسة مثلثة الطاء و الفاء و بکسر الطاء و فتح الفاء و بالعکس واحدة الطنافس
البسط و الثیاب مااین ترجمه در نسخ مکتوبه دیده شده و در نسخه مطبوع شاید طالعش با صلاحش پرداخته است که
بمعنی پارچه گستر نوشته یا در کدامی نسخه چنین یافته باشد **قوله** العاشر باب السین المعجمه **قوله** حر متی
کبسه تین مثال تکی **اقول** حر متی بمعنی ذات ست قال ابو الطیب المتنبی ع کریم الجرشی شریف النسب
یعنی ممدوح کریم النفس و شریف النسب است و منشاء اشتباه لفظ نفس ست که صاحب صحاح در ترجمه اش آورده حرشی
نفس بفتحتین نون سکون فا بوده است که بمعنی ذات ست و مصنف آنرا نفس بفتحتین گمان کرده بمعنی دم آورده **قوله**
حرش المراس علف و آتش کاه و آهنین محشه کذلک و جاییکه در وی حشیش نهند **اقول** عبارت
صحاح چنین است اما الذی فیه الحشیش ففیه لغتان محش و محش بالفتح اجود یعنی و اما چیزیکه در وحشیش گذارند در آن
دو لغت ست محش بالفتح و الکسر مگر بالفتح افصح ست مراد از آنچه گلیم ست نه جای چنانکه مصنف علام آورده
بیان که ابن اثیر در نهایه می آرد المحش بالفتح و الکسر الکساء الذی یوضع فیه الحشیش و اخذ و مراد از فتحه و کسره میم
محش ست صاحب قاموس گوید المحش حدیدة یحش بها النار ای تحرک کالمحشة و الشجاع و ما یجعل فیه الحشیش کالمحشة
و فتح میم افصح و بجاسانج یقش و کسرو افصح **قوله** بخشم آوردن کسی را در معانی احماش **اقول** عبارت جوهری
اینست احمشت الرجل اغضبته پس حسب قولش بخشم آوردن ترجمه حمش باید
نه احماش از آنجا که صاحب قاموس احماش را نیز بمعنی آورده پس تحمیل که مصنف علام ترجمه مذکور را از مثل
قاموس گرفته باشد گاهی از کتابی دیگر نیز می افزاید لیکن چون مصنف التزام ایراد معانی بر سبیل ایجاز

دردن الا انتخاب کرده است کما سبق فی الفائدة الرابعة پس ترکیب ثانی اصحاح . بلکه اینجا غیر محتمل باشد
از قبیل قلب موضوع توان شمرد و بالجمله درین صورت مسامحت حیثیة اللغة مرتفع میگردد لیکن من حیث
الترجمه والالتزام باقی میماند و بر همین امر قیاس باید کرد در بابیه بجای اینکه اشارت بنقصان ترجمه کرده شد قوله
خوش آب گرد آوردن ستور را **اقول** معنی خوش گرد آوردن را من بستجه جوهری در صحاح میگوید حست
الابل جمعتها وسقتها یعنی جمع کردم شتران را و راندم آنها را و صاحب موش گوید جمعها وساقها ای گرد آورد
و راند شتران را پس شاید مصنف علام سقتها را که در عبارت جوهری از سوق بمعنی راندن ست
بسقی بمعنی آب دادن وهم کرده **الحادی عشر باب الطاء المهملة قوله** بکسر بالکسر زصنوبر که یا ن
اقول معنی تیهمی از تیم باخر که از ارش سازند جوهری در صحاح می آرد الخرط بالکسر واحد الخرط وهی کتیبه
من عموف و خرکان یوتر زیها یعنی خرط مفرد خرط است آن بیاید باشد از تیم باخر که از ارش میسازد
واگرچه از ارش هم برگ بی نیند لیکن از بستن چیزی برگرفتن از مفهوم نمیشود بلکه از بستن برگ مرست
چیزی منطقه نبندد **الثانی عشر باب العین المهملة قوله** جرعه سه گوسپند **اقول** ارباب طبع اغراض
را مثل تطیعه ضبط کرده اند و ظاهر آنست که این لفظ مثل جبیته تصغیر جرعه بکسر بمعنی قطعه و پاره شی ست
و در حواشی صحاح دیده شد الجزیعه تصغیر جرعه ای القلیل من الشی و در قاموس می آرد جزعه بالکسر
القلیل من المال ومن الماء وفیهم و القطعه من الغنم و این مسامحت نسبت مصنف علام منسوب نوان
کرد بل از صاحبان طبع که ضبط اغلاط کرده اند و ایراد شده درین رساله برای آنست که اطفال
کتب مطبوعه اطلاع یافته محفوظ مانند **قوله** غلام افصح ای خلع شکم کرد او از غلاف بیرون آمده باشد
تفصیع متعدی یا انفصاع لازم منه **اقول** کلام مصنف علام دلالت بر یکی میکند که معنی تفصیع پاره بودن
سر ذکر کودک از غلاف و انفصاع بر آمدن آن از غلاف میشود حال آنکه از عبارت صحاح معنی تفصیع خارج
کردن چیزی و انفصاع خارج شدن چیزی علی الاطلاق مفهوم میشود چنانچه میگوید فصع من کذا
تفصیعا ای خرجته فانفصع ظاهرا منشاء اشتباه آنست که جوهری در صحاح قبل از عبارت مذکوره
آورده است غلام افصع ای اقلع بادی القلفه آن طرف پس مصنف علام فقط معنی متعدی تفصیع و لازم معنی
وانفصاع منه بعد متعدی و لازم از طرف خود افزوده حالانکه از تدبیر مطلق معلوم میشود و جمیع در
کلام مصنف بجای معجز است که صاحبان طبع تصحیفش بجیم کرده اند **قوله** قبعه ایضا مرغی ست زرد

سوراخهای موش باشد پیوسته چون انجحری ترسد دروی رود **اقول** جوهری در صحاح چنین گوید
القبعة طویر القبع مثل العصفور یکون عند جحرة الجرذان فاذا فزع ادرمی بجحر القبیع فیها یعنی قبعه پرنده
کوچک ابلقی ست مانند گنجشک که میباشد نزد سوراخهای موشهای صحرائی چون ترسانیده شود یا
سنگریزه بروزنند در سوراخ در رود و ظاهرست که تفسیر و ترجمه مصنف موافقت و مطابقت نامه
با کلام جوهری ندارد **قوله** الماع لمعه بر آوردن زمین پستان کردن مادیان و ماده خر و ماده شیر
و سرهای پستان سیاه شدن آبستن را **اقول** صاحب صحاح چنین گوید المع الفرس و الاتان و اطبأ
اللبوة اذا اشرف للحمل و اسودت حلماتها پس ترجمه صحیح آنست الماع نماینده شدن (یعنی رنگ آن ۱۲) ماده اسپ و خر
و سر پستانهای ماده شیر از حمل و سیاه گردیدن سر پستانهای آنها از قرب زائیدن و در
قاموس میگوید المع الفرس و الاتان و اطبأ و اللبوة اذا اشرق للحمل و اسودت الحلمتان و در
تاج المصادر می آرد المع الفرس و المعت الاتان طلوع نزائیدن کرد بچه را ماده اسپ و بچه ماده
خر **قوله** نبع درختی ست که از وی کمان سازند و از شاخهای وی تیر سازند نبعه چوبی از وی
اقول در صحاح این عبارت مسطورست النبع شجر یتخذ منه القسی الواحدة نبعة یعنی نبع نوع درختی
است که از ان کمانها سازند نبعه یک درخت از نوع مذکور پس ترجمه نبعه به چوبی از وی صحیح نباشد
کما لا یخفی **قوله** وکع بفتحتین انگشت ابهام پا بر سبابه نشستن مرد را **اقول** معنیش آنست راجع
و متوجه گردیدن تر انگشت پا جانب سبابه تا آنکه بیخش گره دار بیرون آمده نماید جوهری در
صحاح میگوید الوکع بالتحریک اقبال الابهام علی السبابة من الرجل حتی یری اصلها خارجا
کالعقدة یقال رجل اوکع و امرأة وکعاء و هکذا فی القاموس و ازین کلام معلوم شد زن و
مرد درین وصف برابراند پس تخصیص مصنف بمرد از مخترعات اوست شاید که رجل بالکسر
را که در کلام جوهری بمعنی پاست رجل بالفتح را و ضم جیم بمعنی مرد زعم کرده اما عجب آنست که ترجمه
اش بپا هم ساخته و با وصف تخصیص مرد وکعاء صفت مونث هم آورده **قوله** الملیعه سکة
الحراثة و الجمع ملیع و هو بالفارسیة بزن **اقول** سکة الحراثة عبارتست از آهن شیار کردن
که آنرا انقلب نیز گویند صاحب قاموس گوید السکة حدیدة الفدان یعنی آهن مزارع و آن غیر
بزن ست چه بزن تخته یا چوبی ست که زمین شیار کرده را بدان هموار کنند کذا فی البرهان وغیره

نگردیدن ترجمه مصنف و جوهری هر دو برابرند **قوله** ولوع و لع حریص شدن بچیزی صلته بالباء ع ک

اف ۲ و لوع حریص النعت و المصدر کلاهما بالفتح **اقول** صحیح چنین ست لع بالتحریک مصدرست بمعنی حریص شدن ع ک اف ۲ ولوع بالفتح اسم مصدر آنست جوهری در صحاح میگوید الولوع الاسم من لعت به اولع ولعاً و ولوعاً المصدر و الاسم جمیعا بالفتح یعنی ولوع اسم مصدرست از ولعت به اولع ولعا و ولوعا که اول ازین مصدر و ثانی اسم مصدرست و هر دو بالفتح و اوست پس مراد از جمیعا جمعیت در فتح و اوست از مصدر و اسم ترتیب لف و نشر مصدر و اسم مصدر مراد ست و مؤید این معنی ست قول صاحب قاموس لع به کوجل ولعا محرکه و ولوعا بالفتح و قول بیهقی در تاج الولع و الولوع بالفتح سخت حریص شدن انتهی بالجمله ولوع اسم مصدر بمعنی حریص شدن ست و همین ست مراد جوهری از اسم نه نعت بمعنی حریص چنانچه مصنف زعم کرده **قوله** مهروع ای مصروع **اقول** ترجمه کالمش مجنون افگنده بر زمین ست چه جوهری در صحاح میگوید المهروع المجنون الذی یصرع و هکذا فی القاموس و در قاموس اگرچه بمعنی مصروع من الجن نیز آورده لیکن مصروع ازانهم عام ست و لزوم قلب موضوع مزید بران **الثالث عشر باب الفاء** **قوله** اشفی بالکسر درفش **اقول** معنیش کفش گر یا موزه دوز ست جوهری در صحاح می آرد الاشفی الاسکاف و هکذا فی القاموس و معنی اسکاف خود مصنف کفش گر نوشته صاحب قاموس گوید الاسکاف الخفاف یعنی موزه دوز و اما درفش آله حرم دوزان ست که بدان حرم را سوراخ کنند و آنرا در عربی مخرز گویند **قوله** جرف کاویدن زمین را به بیل خاک و گل برکندن از زمین ع ن بفتحهما **اقول** صحیح چنین ست ع ف اض ہو یعنی از نصر جوهری در صحاح می آرد جرفت الشیء اجرفه بالضم جرفا ای ذهبت به کله او جله و جرفت الطین کسحته یعنی بردم آنرا تمام یا اکثر و فراهم گرفتم گل را از زمین پس مراد از قوله بالضم ضم عین مضارع ست که اشارتست به بودنش از نصر و لهذا بیهقی در باب نصر از تاج المصادر میگوید الجرف جمله چیزی به بردن و گل از زمین فرا گرفتن اما از فتح در کتابی از معتبرات لغت دیده نشد و کیف لا که حرف حلق در عین یا لامش که از لوازم اوست دران واقع نشده و شاید منشار اشتباه عبارت مثل قاموس ست که میگوید جرفه جرفا و جرفه بفتحهما که مراد از قوله بفتحهما فتح جرف و جرفه است شاید مصنف علام از ان فتح عین ماضی و مضارع زعم کرده **قوله** تخلیف یکی پستان ناقه را تمام دوشیدن صلته بالباء تعال خلف بناقه **اقول** معنی صحیح اینست بستن یک پستان ناقه را جوهری در صحاح میگوید خلف بناقته تخلیفا ای صر منها خلفا و حسنه و هم درین کتاب گوید صررت الناقة شددت علیه الصرار و هو خیط یشد فوق الخلف **قوله** زلیف

دم در زمین کشیدن کبوتر نزدیک ماده بانگ کردن **اقول** ترجمه صحیح مطابق صحاح چنین ست دم
درکشیدن کبوتر و سر را جانب دم مائل کردن و گرد ماده برگردیدن زیرا که جوهری در صحاح آورده است اف
الحمام عند الحمامة اذا جر الذنابی و دفع مقدمه بمؤخره واستدار علیها و کذا فی القاموس بعینه پس ترجمه و
تفسیر مصنف نقصانی دارد **قوله** عرفات جای وقوف آوردن بنی **اقول** عرفات نام مقامی ست بفاصله
دوازده میل از مکه معظمه که حاجیان نهم ذی الحجه در انجا وقوف می نمایند کذا فی القاموس مگر درین زمان مشتهر
میان حجاج آنست که بعد نه کروه از مکه دار و درین نطاکه سه کروه از مکه بازار منی ست و سه کروه از منی مزدلفه
و سه کروه از ان عرفات اما این مسامحه نه از مصنف تنها واقع شده بل جوهری نیز در صحاح همچنین آورده
لکن هذا السراب من العجب العجائب **قوله** تعریف شناسا کردن و آگاهانیدن و گم شده جستن **اقول** معنی آخر
چنین باید تعریف کردن گم شده جوهری در صحاح میگوید التعریف الاعلام والتعریف ایضا انشاد الضالة
پس معنی انشاد ضالة یعنی گم شده آنست که یابنده اش بمواقع ازدحام وجاهائیکه بودن مالکش از جامع
محتمل باشد بآواز بلند گوید اگر این چیز از کسے گم شده باشد از من بگیرد و جستن گم شده معنی نشدت ست نه انشاد
پس مصنف علام در مجرد و مزید فرقے نساخته حالانکه فرق بینهما از صحاح و کتب دیگر ثابت در مجمع البحار مذکور ست
نشدت الضالة فانا ناشد اذا طلبتها و انشدتها عرفتها یعنی گم شده را جستم پس من جوینده آنم و این
جمله وقتی گوئی که طلب گم گشته کنی و معنی انشدتها شناسا کردم گم گشته را اما عجب آنست که معنی انشاد در
ماده خودش صحیح نوشته **قوله** غرنفه دوال پاره که از قبضه شمشیر آویزان باشد **اقول** معنیش اینست دوال نیست
مشبک و مزین قدر یک وجب که آویزان باشد از قرب السیف و آن عبارتست از غلافیکه در ان
شمشیر را مع نیام و دوال نهند جوهری در صحاح می آورد الغرنفة جلدة من ادم نحو من شبر فارغة فی
اسفل قرب السیف یتذبذب وتكون مفرغة مزینة و کذا فی القاموس یعنی پاره پوستی ست بقدر یک وجب تخمیناً
آویزان در اسفل غلاف شمشیر که متحرک و مشبک و مزین باشد **قوله** غضف شکستن چوب **اقول** در ترجمه
عبارت صحاح نقصانی باقیمانده چه عبارت صحاح آنست غضفت العود اذا کسرته فلم تنعم کسره یعنے میگوئی غضفت
العود هرگاه بشکنی چوب را و خوب نشکنی آنرا **قوله** قطف خراشیدن عوف آک و گیاه یعنی برگهای وے که
آنرا سرنگ خوانند **اقول** قطف بمعنی اول بالفتح ست و بمعنی ثانی بالتحریک یعنی بفتح قاف وطا جوهری گوید
القطوف بالضم الخدوش والواحد قطف والقطف نبات رخص عریض الورق الواحدة قطفة یقال لها القطفة

سرنگ صاحب قاموس می آرد و یقطوف بالضم خوشها لواحد قطف القطف محرکة وبهار الاثر و بقلة
یقال لها سرمق انتهی ودر منتخب اللغات مذکورست قطف بالفتح بریدن خوشهٔ انگور وچیدن میوه وخراشیدن
و بفتحتین گیاهی ست که برگهای او پهن باشد ودر مخزن الادویه می نویسد قطف بفتح قاف و طا مفتوحه
عربی ست و نیز سرمق نامند معرب از سلمه یا سرمک یا سرمه فارسی ست و بفارسی اسفناخ رومی و بهندی پالک
و بقول دیگر کلکه و پهن و نزد بعضی بتهوا گویند و بالجمله ظاهر از کلام مصنف آنست که هر دو معنی مذکور بالفتح است
همچنانکه عادت صاحب قاموس ست که لفظ بالفتح را بدون ضبط حرکات می آرند و قطع نظر ازین
بودن لفظ واحد بهر دو معنی لامحاله از کلامش ظاهر ست هذا بمعنی اول بالفتح ست و بمعنی ثانی بفتحتین اما
سرنگ بنون چنانکه در نسخهای مطبوعه و مکتوبه صراح بل در نسخهای صحاح نیز دیده شد ظاهر از طغیان
ناسخین ست که سرمک بمیم را بانون نوشته اند **قوله** ناقة کنوف التی تبرک فی کنفة الابل **اقول** یعنی ناقه
که بیک جانب شتر نشیند مگر جوهری بعد عبارت مذکوره چیزی دیگر هم گفته بود که مصنف آنرا حذف ساخته و آن
اینست مثل القذور الا انها لا تستبعد کما تستبعد القذور پس ترجمه کامل اینست ناقه که بیک جانب شتر
نشیند مگر دوری او مثل ناقه قذور نباشد که دور تر نشیند **قوله** نجف نجفة بالتحریک جای بلند **اقول**
ترجمه تمام صحاح اینست جای دراز و نرم و بلند که آب بر آن نرسد یعنی در میان رود که بهندیش تاپو گویند
جوهری در صحاح می آرد النجف والنجفة بالتحریک مکان لا یعلوه الماء مستطیل منقاد و صاحب قاموس
بعد عبارت منقوله صحاح میگوید یکون فی بطن الوادی وقد یکون فی بطن من الارض یعنی میباشد آن
مکان درمیان رود و گاهی درمیان زمین باشد **قوله** نسف ایضا باد بردادن خرمن و جز آن منسف
پیکو **اقول** معنی صحیح نسف غله افشاندن ست و معنی منسف غله افشان که بهندیش چهاج نامند جوهری
گوید نسف الطعام نفضه والمنسف ما ینسف به الطعام وهو شیٔ طویل منصوب الصدر و اعلاه مرتفع
یعنی افشاند غله را و منسف غله افشان و آن چیزیست دراز بلند سینه و جانب علای آن بلند بود و صاحب
قاموس در همین ماده یعنی نسف میگوید کمنبر ما ینفض به الحب انتهی و یدل علیه قول الجوهری آنا ما فلان لحیته
منسف اما پیکو بکسر اول و سکون ثانی و سکون واو چیزی باشد چهار شاخه و پنج شاخه که دهقانان غله کوفته را
بآن بباد میدهند تا از کاه جدا شود و آنرا در خراسان چهار شاخ گویند کذا فی البرهان و عربی آن مذری باشد
قوله نکف پی کم کردن **اقول** معنی صحیح اینست و در دن ستور از زمین سخت در زمین نرم تا نشان پا پیدا گردد

جوہری گوید تکلفت اثرہ واشکفتہ وذلک اذا علا ظلفا من الارض لا یودی اثرا فاعرضتہ فی مکان سہل
یعنے میگویند تکلفت اثرہ واشکفتہ واین قول وقتی گویند کہ چون ستور بر آید بالای زمین سخت کہ نشان قدم
بران نیفتد پس بیاری ہا بر زمین نرم وہکذا فی القاموس وتاج المصادر **قولہ** نوف کوہان انواف
ج وفرج زن **اقول** نوف بمعنی فرج زن نیست چنانچہ مصنف علام زعم کردہ بل بمعنی گوشت پارۂ بلند
فرج زن ست کہ خاتنہ آنرا قطع میکند فیروزآبادی در قاموس در معنیش می آرد بظارۃ المرأۃ ما تقطعہ الخاتنۃ
منہن یعنی گوشت پارۂ فرج زن او آنچہ آنرا خاتنہ قطع میکند پس قولہ ما تقطعہ عطف تفسیر نیست برای
بظارۃ المرأۃ اما جوہری این معنی نیاوردہ **قولہ** وجف وجیف طپیدن ونوعی از رفتار شتر **اقول**
معنے صحیح آن نوعی از رفتار شتران واسپان جوہری گوید الوجیف ضرب من سیر الابل والخیل وہکذا فی القاموس
وبیہقی در تاج می آرد الوجف والوجیف والوجفان پوئیدن ستور پس تخصیص سیر شتر خلاف اصل ومخالف
قول لغویان دیگرست **قولہ** وخفار زمین کہ در وی سنگہای سیاہ باشد **اقول** ترجمہ صحیح انیست یعنی کہ در وی
سنگہای سیاہ باشد اما زمین سوختہ نباشد جوہری در صحاح می آرد الوخفار ارض فیہا حجارۃ سود لیست بحرۃ
وہکذا فی القاموس فی الجملہ در ترجمہ مصنف نقصانی باقیماندہ **الرابع عشر باب القاف** **قولہ**
دہمقہ تنگی ونرمی طعام **اقول** ترجمہ صحیح انیست نرمی وخوشبوئی در وقت طعام جوہری گوید قال الاصمعی
الدہمقۃ لین الطعام وطیبہ ورقتہ وفیروزآبادی در قاموس می آرد دہمق الطعام طیبہ ورققہ ولینہ یعنے مطیب
ورقیق ونرم کرد طعام را **قولہ** زقاق بالضم کوچہ یذکر ویونث قال الاخفش اہل الحجاز یونثون الطریق
والصراط والسبیل والسوق والزقاق وبنو تمیم یذکرون ہذا کلہ **اقول** این قول مصنف خالی از مسامحہ
نیست زیرا کہ در نسخ معتمدہ صحاح چنین ست الزقاق السکۃ الضیقۃ یذکر ویونث قال الاخفش اہل
الحجاز یونثون الطریق والصراط والسبیل والسوق والزقاق والکلاء وہو سوق البصرۃ وبنو تمیم یذکرون
ہذا کلہ بنابرین عبارت ترجمہ ضیقہ ولفظ کلاء مع ترجمہ اش از قلم مصنف ساقط شدہ مگر آنکہ در نسخہ
صحاحش عبارت منقولہ ہمچنین بودہ باشد کہ او آوردہ **قولہ** نہا بین درانکہ از ابریشم وجز آن بافتہ
باشند در معنی طریقہ **اقول** ترجمہ صحیح طریقہ انیست پارچۂ بافتہ از صوف یا موی بقدر پہنای دست
یا کمتر از ان ودر طول قدر خانۂ بادیہ نشینان کہ دوختہ باشد کنارہ اش با کنارۂ دیگری مانند آن
زیرا کہ جوہری در صحاح چنین آوردہ الطریقۃ نسیجۃ من صوف او شعر فی عرض الذراع او اقل

وطولها علی قدر البیت فخیطنی ملتقی الشقاق من الکسر الی الکسر وکذا فی القاموس مراد ازان
چیزیست که در ہندی آنرا پٹی گویند **قوله** مطروق آب باران که در وی ستور بول انداخته باشد
اقول ترجمه کامل صحاح انیست آب باران که در و شتران بول و پشک انداخته باشند زیراکه جوہری
در صحاح چنین آورده المطروق ماء السماء الذی یبول فیه ویبعر فافهم **قوله** ستاره روزند معنے
طارق **اقول** ترجمه صحیح ستاره صبح ست زیراکه جوہری میگوید الطارق النجم الذی یقال له کوکب
الصبح **قوله** زنبیل از برگ خرما بافته در معنی لفظ عرق **اقول** ترجمه صحیح آنست بوریای بافته از
برگ خرما وغیر آن که ازان زنبیل سازند مگر ہنوز آنرا زنبیل نساخته باشند وازہمین جہت زنبیل را عرق نامند
زیراکه جوہری در صحاح می آرد العرق السفیفة المنسوجة من الخوص وغیره قبل ان یجعل منها الزنبیل
ومنه قیل الزنبیل عرق بالجملة ازین کلام پیدا ست که اصل معنی عرق بوریای ست که ازان
زنبیل سازند وچون زنبیل ازان ساخته میشود بران ہم اطلاق میکنند ومصنف علام که اصل
معنیش را نیاورده واکتفا بر منقول الیه فرموده ترجمه اش خالی از مسامحه نیست **قوله** معالق سوسمار ان
خورد **اقول** معنی صحیح ظروف شیر دوشی که از چرم وچوب سازند که سر آنہا فراخ واندرون تنگ باشد
جوہری در صحاح میگوید المعالق العلاب الصغار واحدها معلق قال الفرزدق ؎ وانا النفی
بالاکف رماحنا اذا ارعشت ایدیکم بالمعالق ؎ وخود مصنف در ماده علب میگوید علبه شیر دوشی
از چرم علب علاب جمع منشاء اشتباه اشتراک لفظ علاب جمع علبه بمعنے ظرف مذکور وجمع علب
مثل کتف بمعنی سوسمار ست **قوله** عناق معانقه دست در گردن یکدیگر افگندن **اقول** ترجمه مطابق
صحاح انیست دست در گردن یکدیگر افگنده بخود چسپانیدن چه جوہری در صحاح چنین آورده المعانقة
المعانقة قد عانقه اذا جعل یدیه علی عنقه وضمه الی نفسه **قوله** فسق فسوق بیرون آمدن رطب از پوست
وبنده از فرمان **اقول** معنے صحیح انیست بیرون آمدن رطب است از پوست بنده از فرمان
خدا زیراکه جوہری در صحاح میگوید فسقت الرطبة اذا خرجت عن قشرها وفسق الرجل یفسق
ویفسق ایضا عن الاخفش فسقا وفسوقا ای فجر ورفیه نوعی از تره است که دواب رامی خورانند ولغار
آنرا اسپست نامند پس مصنف علام میان آمدن رطب بیرون زمعنی خرمای تر ابتداء بفتح بصیغه
ترکم مردود بیجا نیتواند فرق نکرده وبودن فعل مذکور از ضرب که جوہری از اخفش نقل کرده مذکور نساخته

وصاحب قاموس از نصر وضرب وکرم نیز آورده **قوله** مرقه شوربا مرق ج **اقول** ترجمه مطابق عبارت صحاح
نیست مرق شوربا مرقه یکی زیراکه عبارت صحاح چنین ست المرق معروف والمرقة اخص منه وهکذا فی القاموس
قوله ثقة اعتماد کردن و استوار داشتن **اقول** ثقة لازم ست بمعنی استوار شدن وتعدیه اش بحرف با باشد
بیهقی در تاج المصادر میگوید الثقة والموثق استوار شدن ویعدی بالباء وجوهری می آرد وثقت بفلان
اثق بالکسر فیهما اذا ائتمنته وصاحب قاموس می نگارد وثق به کورث ثقة وموثقا ائتمنه پس ترجمه اش بمتعدی
از جهت تعدیه اش بحرف باست که مصنف علام خیالش نکرده خودش استعدی فهمیده **الخامس**
عشر باب الکاف **قوله** حسک بالتحریک خار مغیلان **اقول** ترجمه حسک خار خسک است که در هندی آنرا گوکهرو
نامند وحسک بحای مهمله معرب خسک بخای معجمه است کذا فی البرهان وجوهری گوید الحسک حسک السعدان
ودر معنی آن مینویسد افضل مرعی الابل وصاحب قاموس گوید الحسک محرکة نبات تعلق ثمرته بصوف الغنم ورقه
کورق الرجلة او ادق وعند ورقه شوک ملزز صلب ذو ثلث شعب وله ثمر یفتت حصی الکلیتین والمثانة
ثم قال ویعمل علی مثال شوکه اداة للحرب من حدید او من قصب فیلقی حول العسکر ویسمی باسمه یعنی حسک نفتحتین
رویدگی ست که بارش به پشم گوسفندان بیاویزد وبرگش مانند برگ خرفه باشد یا از وباریکتر ونزد برگش
خاری چسپنده سخت سه شاخه باشد وشیرهٔ بارش سنگ کلیه ومثانه را پاره پاره میسازد وبازگفت ومانند
خارش برای جنگ از آهن وقصب چیزی ساخته گرد لشکر می اندازند تا پای لشکر مخالف را مجروح سازد
ونامش هم بر نام خار مذکور نهند ودر هندی نیز آنرا گوکهرو گویند **قوله** تدلک خویشتن مالیدن بوقت شستن اندام
اقول ترجمه صحیح مطابق صحاح این ست مالیدن بدن خود وقت غسل کردن چه عبارت صحاح این ست
تدلک الرجل اذا دلک جسده عند الاغتسال پس مصنف علام در اغتسال وغسل بالفتح فرق نساخته وترجمهٔ
بینهما مگر آنکه شستن اندام اصطلاح داشته باشد از اغتسال یعنی شستن تمام بدن **قوله** لبیکة من غنم وهو مثل
البکیکة **اقول** در نسخ صراح البکیکة بدو کاف دیده شد اما در نسخ معتمدهٔ صحاح وقاموس بکاف اول ولام ثانی بنظر
آمده وعبارت صحاح این ست لبیکة من غنم وقد لبکوا بین الشاء ای خلطوا بینه وهو مثل البکیلة ودر قاموس میگوید
اللبیکة البکیلة بالجملة لبیکة وبکیله هر دو بمعنی جماعت مختلط گوسیندان ست پس مراد از مثل بکیله مماثلت در معنی
بل در لفظ نیز پس بکیله بکاف اول ولام ثانی را مصنف علام بکیله بهر دو کاف زعم کرده اما در بکل در بمعنی بلام
ثانی آورده پس غالبا مرکز کاف از طغیان قلم باسخین باشد **السادس عشر باب اللام** **قوله**

نمایش سراب منجمله معانی لفظ آل **اقول** ترجمه صحیح مطابق صحاح این ست چیزیکه بینی آنرا در اول روز یا آخر
روز گویا برمیدارد کالبدهای او آن غیر سراب ست جوهری در صحاح میگوید الآل الذی تراه فی اول النهار و
آخره کانه یرفع الشخوص ولیس هو السراب و در معنی سراب میگوید الذی تراه نصف النهار کانه ماء یعنی سراب
مخصوص ست بانچه در نیمروز مثل آب محسوس شود آری بعضے از لغویان عین سراب را نیز آل میگویند چنانکه صاحب
قاموس گوید الآل ما اشرف من البعیر والسراب او خاص بما فی اول النهار پس شاید مصنف علام بتبعیت
ایشان پرداخته و ترجمه عبارت جوهری قصدا ترک کرده باشد اما از قبیل قلب موضوع و خلاف اقراضش توان
شمرد کما سبق الیه الاشارة **قوله** ثله رمه بسیار از گوسفند و بز درآمیخته **اقول** ترجمه مطابق قول جوهری این ست
رمه بسیار از میش و بز آمیخته زیراکه عبارت جوهری چنین ست یقال للضان الکثیرة ثلة قال ابو یوسف لا یقال
للمعزی الکثیرة ثلة ولکن حلة فاذا اجتمعت الضان و المعزی فکثرتا قیل لهما ثلة یعنی میگویند میش بسیار را ثله
و ابو یوسف گفته است بزهای بسیار را ثله نمیگویند بل حله پس هرگاه میش و بز بسیار جمع شوند آنها را ثله گویند باجمله
ترجمه ضان میش باشد و ترجمه معزی بز اما گوسپند شامل ست هر دو قسم را که در عربی آنرا شاة و غنم گویند که
جنس ضان و معزی باشد **قوله** سر شیر منجمله معانی ثماله اثمال بسیار سر شیر بستن **اقول** ترجمه صحیح ثماله کف
شیر ست اثمال بسیار کف دار شدن شیر زیراکه عبارت جوهری در صحاح چنین ست الثمال ایضا جمع ثماله
وهی الرغوة وقد اثمل اللبن ای کثرة ثمالته و صاحب قاموس گوید ثماله للرغوة اما سر شیر عبارت ست از
منیی که مانند پوست باریک بر شیر مجتمع گردد و آنرا در عربی ذوابه و خرشا و قشطه و بهندی ملائی گویند مگر آنکه مصنف
علام از سر شیر باعتبار معنی لغوی کف مراد داشته باشد **قوله** الاجمال بسیار شدن شتر **اقول** ترجمه
صحیح مطابق صحاح این ست بسیار شدن شتران نر قوم جوهری گوید اجمل القوم کثرت جمالهم و جمال
جمع جمل بمعنی شتر نر ست جوهری از فراء نقل میکند الجمل زوج الناقة والجمع جمال اگرچه در فارسی
لفظ شتر مذکر و مونث هر دو را شامل ست لیکن عدم تطابق با اصلش ظاهر **قوله** ذبل گوشت ماهی
اقول ترجمه صحیح مطابق صحاح این ست ذبل چیزیست مثل دندان فیل و آن پشت سنگ پشت
بحری باشد که از آن دست برنجنها سازند جوهری در صحاح می آرد الذبل شیء کالعاج وهو ظهر السلحفاة
البحریة یتخذ منه السوار و در قاموس مسطور ست الذبل جلد السلحفاة البحریة والبریة او عظام
ظهر دابة بحریة اما گوشت ماهی عبارت نیست از صدف و آن چیز دیگر ست از انچه مذکور شد

السابع عشر باب المیم **قوله** سام سامة سام سامة بستوه آمدن **اقول** مصدر این باب مطابق صحاح سام
بالفتح وسام وسامة بمد همزه بمعنی ملول شدن ست وصاحب قاموس مصدر این سام بالفتح تحقیق آورده وعبارت
صحاح این ست سامت من الشئ اسام سأما وسآمة وسأما اذا مللته وعبارت قاموس اینکه سئم الشئ ومنه
کفرح سأما وسأما وسآمة مل و بیهقی در تاج المصادر می آرد السآمة بسیر برآمدن پس زیاده کردن
مصنف لفظ سامة که غالباً بالفتح مراد داشته باشد وترجمه این مصدر بستوه آمدن مخالف اصل و دیگر معتبرات
فن ست **قوله** ویقال هو المعجم اذا کان عزیز النفس **اقول** عبارت صحاح این ست رجل صلب المعجم اذا
کان عزیز النفس و در قاموس مسطور ست رجل صلب المعجم کمقعدة عزیز النفس پس تجلة عزیز النفس
معنی صلب المعجم ست نه معنی معجم فقط چنانکه مصنف آورده **الثامن عشر باب النون** **قوله**
خوان بالکسر مخففا هرچه بروی طعام نهند معرب خوان اخونة خون ج **اقول** این ترجمه فی الجملة
تخالف با صحاح دارد چه عبارت صحاح این ست الخوان بالکسر الذی یوکل علیه معرب والجمع فی القلة اخونة وفی الکثیر
خون و ترجمه اش این ست خوان بالکسر خوانیست که بر و طعام خورند معرب خوان فارسی ست سه خوان
را اخونة و زائد را خون گویند **قوله** سال و عمر بجمله معانی سن **اقول** ذکر سال درینجا از قسم اشتباه است
چه آن ترجمه سنة بالفتح و تباست که ناقص یائی ست و لهذا انوری ش درسنی آورده است
سنة سال سنین سنوات وسنهات ج سنه از سنی در صحاح و قاموس امثال این نها اثری نیست بلی می گوید
قد یعبر بالسن عن العمر و صاحب قاموس گوید السن مقدار العمر مونثة و متوهم نشود که وا و عطف میان
سال و عمر برای تفسیر ست زیرا که سال عبارت از دوازده ماه ست و عمر عبارت از مدت حیات فشتان بینهما
آری سن در فارسی بمعنی سال مستعمل ست الهروی گوید بیت توقف تو درین سن بکام خواهش باشد
دعای آنکه شوی پیر با صواب برآمد کذا فی بهار عجم **قوله** ویقال کم سنک یعنی سال تو **اقول** ترجمه صحیح
این ست چه قدر ست عمر تو **التاسع عشر باب الواو والیاء** **قوله** حجا القوم ای جزاهم **اقول**
در نسخ مطبوعه غیر آن جزاهم بجیم دیده شد اما صحیح مطابق نسخ صحاح بحای مهمله است بمعنی تخمین و تقدیر کرد
جوهری گوید حجا الرجل القوم کذا و کذا ای حزاهم وظنهم اما یحتمل که این مسامحه از قلم ناسخین باشد نه از
مصنف علام **قوله** رغوة ثلث لغات کفک سر شیر **اقول** رغوه بمعنی کف شیر ست نه بمعنی سر شیر که
عبارت ست از دهنیتی که مانند پوست بر سر شیر منجمد گردد و آن غیر کف ست که بعربی آنرا دوایه

وخرشا گویند جوهری گوید رغّی اللبن ترغیة اذا ازبد و یقال ایضا است البهم تمتغی و تمشّی ای لها نشافة
و رغوة و هو زبد اللبن و در نشف میگوید النشافة الرغوة التی تعلو اللبن اذا احلب یقال است البهم تنشف و
تمتغی ای لها نشافة و رغوة مگر آنکه مراد مصنف از سر شیر هم کف شیر باشد باعتبار معنی لغوی که بهم سر شیر میباشد
قوله لن نیک ای اصلحوا اذا وقفت علیه قلت نستال زیدا و اذا وقفت علیه قلت ره زیدا اقول یعنی
اصلاح کن خندق گرد خیمه خود را و هرگاه وقف کنی بر لفظ لن گوئی بمثل ره زید یعنی به بین زید را و هرگاه
وقف کنی ره گوئی ره زیدا و این کلامش خالی از مسامحه نیست که لفظ زید العدیه ز طرف خود افزوده حالانکه
عبارت صحاح همین قدر است اذا وقفت علیه قلت ره و قطع نظر از ینکه در اصلش نیست در ینصورت احتمال
وقف را گنجایش نیست که وقف در آخر میباشد نه در وسط کلام العشرون باب التغلیظ یعنی در ذکر
چیزهائیکه بعضی از حضرات بزعم تخطیه مصنف آورده اند و جواب از آن امکان دارد قوله الحداة بالفتحات تبر تیشه
قیل صحیح در ترجمه اش تبر دو سر است زیرا که جوهری در صحاح میگوید الحداة الفاس ذات الراسین اقول ترجمه تیشه
عبارت از همین تبر دو سر است و وجه تسمیه اش آنست که اگرچه هر دو سرش بشکل هم میباشد لیکن جانبش نسبت
دست حاملش مانند تبر در طول و جانب دیگر بمثل تیشه در عرض بود و صاحب مدار الافاضل گوید تبر تیشه آلتی ست آهنی در وجه
و این تقدیر صحیح و درست ست اما آنچه بعدش گفته که عرب آنرا علاة گویند غلط محض است چه علاة عبارت ست از
سندان آهنگران که آهن را بران بهم میسازند و مصداق تبر تیشه نمیتواند شد قوله الدهجة کلاهم دیک و خشاب نهادن
قیل این ترجمه غلط است چه در صحاح چنین ست الدهجة مشی الکبیر کانه فی قید یعنی رفتار مرد پیر گویا در بند است
اقول در صحاح بعد عبارت منقوله مسطور است قال الاصمعی یقال للبعیر اذا قارب الخطو و اسرع قد دهج یدهج و
ترجمه مسطور مطابق این عبارت اصمعی ست پس غلط نباشد نهایت کار این ست که مصنف ترجمه عبارت منقوله
معترض ننموده و لا باس چه مصنف بسیاری عبارات را ترجمه نمیکند قوله طاة بالضم جل شتر که بالان زیرا و نهند قیل
این ترجمه مخالف کلام جوهری است چه عبارتش نیست هی الحلس الذی یلقی تحت الرحل یعنی گلیمی که انداخته میشود
زیر بالان اقول مخالفت در صورتی ست که لفظ زیر را بیای مثناة تحتانیه بعد زای معجمه خوانند و اگر بیای
موحده خوانند عدم تخالف باتفاق ظاهر و مسامحه نقاط را منسوب بجانب مصنفین کردن بعید از انصاف
ست قوله حلق بر حلق زدن ع فاکه قیل در صحاح همین قدر است حلقه اذا اصاب حلقه یعنی میگویند حلقه وقتی که
چیزی حلق او رسد پس گفتن مصنف ع فاکه یعنی از باب ضرب معنی ندارد اقول مصنف التزام آن نکرده است

که جوهری از غیه صحاح نگوید کما تقدم فی المقدمة آری بودنش از ضرب در تاج المصادر موجود پس آنچه زائد گفته فی نفسه صحیح ست اگرچه در صحاح نیست **قوله** خدباء گوسپند مهای سپید **قیل** این ترجمه مخالف کلام جوهری ست چه عبارتش این ست الخدباء الشاة تبیض اوظفتها یعنی گوسپند سپید پا زیراکه اوظفه جمع وظیف ست که بمعنی باریکی ساق و ذراع از ستور باشد کذا فی الصراح **اقول** گاهی سم را بر پا نیز اطلاق کنند و همین ست مراد مصنف در ینمقام بقرینه آنکه نفس سم که بمنزله ناخن ست سپید نمیباشد صاحب برهان قاطع گوید سم بضم اول و سکون ثانی معروف ست که سم اسپ و اشتر و خر و گاو و گوسفند و امثال آن باشد و این بمنزله ناخن ست آنها را و بمعنی پا هم آمده است که بعربی رجل خوانند انتهی **قوله** غربان هماطر بالان یعنی دو صخره دو و خرشته **قیل** عبارت صحاح چنین ست هما بناران طویلان پس مصنف طویلان را طربالان خوانده **اقول** اگرچه در بعض نسخ صحاح عبارت چنین ست اما در بعضے از نسخ عتیقه معتبره که پیش بعضے از دوستان موجود ست مطابق عبارت مصنف دیده شد من شاء فلیرجع الیها معهذا چون طربالان بمعنے دو صخره یا دو پشته است پس چندان منافات معنوی با لفظ مسطور صحاح هم ندارد و از ینجاست که صاحب قاموس در معانی غری میگوید البناء الجید و منه الغریان بناءان مشهوران بالکوفة هذا و لعل الله یحدث بعد ذلک امرا و هو الذی قد جعل لکل شیء قدرا فقط **تمت**

وجوه تراکیب تسمیه

بسم الله الرحمن الرحیم

باید دانست که در تسمیه پنجهزار و سه صد و دوازده ترکیب باختلاف معانی محتمل ست باین نهج الرحمن مجرور صفت الله و الرحیم صفت الله یا الرحمن یا عطف بیان الله یا الرحمن یا بدل الله یا الرحمن یا تاکید الرحمن یا الرحمن عطف بیان الله و الرحیم صفت یا بدل از الله یا صفت یا بدل یا تاکید

[illegible]

الرحمن یا الرحمن بدل از الله والرحیم عطف بیان یا صفت یا بدل الله یا عطف بیان
یا صفت یا بدل یا تاکید الرحمن یا الرحمن منصوب باعنی صفت الله بطریق القطع والرحیم
صفت یا عطف بیان یا بدل یا تاکید الرحمن یا منصوب باعنی ثانی بطریق مذکور یا الرحمن منصوب
بامدح والرحیم صفت یا عطف بیان یا بدل یا تاکید یا منصوب بامدح ثانی یا الرحمن منصوب باخص
والرحیم صفت یا عطف بیان یا بدل یا تاکید یا منصوب باخص ثانی یا الرحمن مرفوع صفت الله بطریق
القطع خبر مبتدا محذوف یعنی هو والرحیم صفت یا عطف بیان یا بدل یا تاکید یا خبر ثانی یا خبر مبتدا ثانی
محذوف یا الرحمن مجرور صفت الله والرحیم منصوب بتقدیر اعنی یا امدح یا اخص صفت الله
بطریق القطع یا الرحمن مجرور بدل از الله والرحیم منصوب بتقدیر اعنی یا امدح یا اخص
صفت الله یا الرحمن مجرور بدل از الله والرحیم منصوب بتقدیر اعنی یا امدح یا اخص
صفت الله یا الرحمن مجرور صفت الله والرحیم منصوب بتقدیر اعنی یا امدح یا اخص
صفت الرحمن یا الرحمن مجرور عطف بیان الله والرحیم منصوب بتقدیر اعنی یا امدح یا اخص
صفت الرحمن یا الرحمن مجرور بدل از الله والرحیم منصوب بتقدیر اعنی یا امدح یا اخص
صفت الله یا الرحمن مجرور صفت الله والرحیم مرفوع صفت الله یا الرحمن مجرور عطف
بیان الله والرحیم مرفوع صفت الله یا الرحمن مجرور بدل از الله والرحیم مرفوع صفت الله
یا الرحمن مجرور صفت الله والرحیم مرفوع صفت الرحمن یا الرحمن مجرور عطف بیان الله والرحیم
مرفوع صفت الرحمن یا الرحمن مجرور بدل از الله والرحیم مرفوع صفت الرحمن و این همه شصت
و چهار وجه شد و بهر وجه متعلق محذوف جار مجرور یا فعل ست کما هو الاصل و مذهب الکوفیین پس
مضارع باشد یا ماضی یا امر مثل اشرع یا شرعت یا اشرع تا همه اش یکصد و نود و دو بود بر تقدیر تقدم
افعال مذکوره کما هو الاصل و همین قدر دیگر بر تقدیر تاخر اینها للافادة الحصر پس مجموع سه صد و هشتاد و چهار باشد

بر تقدیر افعال عامه و همین قدر دیگر بر تقدیر افعال خاصه مثل اقرأ یا قرأت یا اقرأ مقدم یا موخر تا همه
این هفصد و شصت و هشت بهم رسد یا متعلق مذکور اسم است کما هو مذهب البصریین پس اگر آن اسم مصدر است
مثل ابتدائی بسم الله که خبرش نیز محذوف بود مثل ثابت شصت و چهار وجه دیگر حاصل شود و همین قدر
دیگر اگر اسم مذکور مشتق و خبر مصدر مسطور باشد مثل ثابت در قول مذکور و این یکصد و بست و هشت
وجه بر تقدیر عموم هر دو باشد و همین قدر دیگر بر تقدیر خصوص هر دو مثل قرائتی بسم الله حسن تا همه
دوصد و پنجاه و شش باشد و یکصد و بست و هشت وجه دیگر بر تقدیر خصوص هر دو اگر مثل قرائتی
مختص بود رداً لمن بدأ باسم اللات والعزی پس تمام سه صد و هشتاد و چهار شود و همانقدر دیگر
اگر مبتدا عام و خبر خاص مثل ابتدائی حسن باشد پس جمله پانصد و دوازده گردد و همان قدر دیگر اگر مثل
مختص باشد پس ششصد و چهل شود و همان قدر دیگر اگر مبتدا خاص و خبر عام باشد تا همه هفتصد و شصت و
شود و اگر اسم مذکور خبر مبتدای جامد بود شصت و چهار وجه دیگر حاصل شود بر تقدیر عموم آن مثل انا بادئ
پس همه هشتصد و سی و دو شود و شصت و چهار دیگر بر تقدیر خصوص آن مثل انا قارئ باسم الله
تا همه هشتصد و نود و شش بود بر تقدیر تقدیم اسمای مذکوره از جار و مجرور و همین قدر دیگر بر تقدیر
تاخر آنها از انها پس همه یکهزار و هفتصد و نود و دو باشد و با متعلقات فعلیه سابقه همگی دو هزار و پانصد و
شصت وجه ظاهر گردد و اگر بای آن برای مصاحبت گرفته آید کما هو مختار الزمخشری صاحب الکشاف
و همین قدر دیگر اگر برای استعانت قرار داده شود کما اختاره القاضی البیضاوی تا مجموع پنجهزار و
یکصد و بست حاصل آید و با شصت و چهار وجه دیگر بر تقدیر بای زائده بسم الله مبتدا و خبرش
آن محذوف بود یعنی اسم الله مبتدائی و با همین قدر دیگر اگر خبرش خاص محذوف بود مثل بسم الله
مقروئی و با همین قدر دیگر اگر جار و مجرور متعلق الحمد متاخر باشد چنانکه یافته شود تمام پنجهزار و سه صد و
دوازده حاصل آید و این احتمالات بر تقدیریست که متعلق جار و مجرور از مضارع و ماضی و امر افعال
مسطوره گرفته آید و اگر اختلاف صیغ از غائب و حاضر و متکلم و معروف و مجهول و در هر سه و اختلاف
وحدان و مع الغیر در متکلم اعتبار کرده آید خیلی زاید ازین اعداد حاصل گردد بل احتمالات دیگر هم
ممکن اما آنچه مذکور شد تکلف کثیر والعلم الحقیقی عند الله العلی الاکبر

خير المسهل لمسئلة الطهر المتخلل

بسم الله الرحمن الرحيم

ان احسن ما نمقه القلم حمد من علم الانسان ما لم يعلم ۞ وازين ما نحيطه بالرقم ۞ الصلوة على من اوتي جوامع الكلم والحكم ۞ وعلى آله وصحبه الطيبين الطاهرين اولي النجدة والكرم ۞ اما بعد فيقول العبد الآثم الاواه محمد سعد الله جعل عقباه خيرا من اولاه ۞ ان هذه عجالة اسعاد نجيزتها للولد السعيد البار ۞ امثل الاقران والاشباه ۞ محمد بشارت الله رزقه الله علما نافعا ورقاه بعين قراءته مسئلة الطهر المتخلل من شرح الوقاية ۞ التي تعسر حلها على اكثر طلبة العلوم واصحاب الدراية ۞ واقتصر فيها على حل المطالب في كشف المعضل ۞ ومن غير تعرض لمسامحات الناظرين والزلل ۞ فان خير الكلام ما قل ودل وسميتها **خير المسهل لمسئلة الطهر المتخلل** ووجدت تاريخه **حل اجمال الطهر المتخلل** واسأل الله ان ينفع به اولادي وسائر المستفيدين ۞ وعليه توكلت وبه استعين ۞ وهو نعم المولى ونعم المعين ۞ اعلم ان الطهر الذي يكون اقل بمعنى التقليل لا بمعنى التفضيل كما لا يخفى من خمسة عشر يوما ولو بيوم لا تمامها فانها اقل مدة الطهر الصحيح فلا نزاع في كونها واكثر منها فاصلا اذا تخلل بين الدمين بان يكون الدمان في طرفيه فان كان ذلك الطهر الاقل من خمسة عشر يوما اقل من ثلثة ايام كان يوما او يومين لا يفصل بينهما اي لا يفرق بين الدم والطهر فلا يعطى له حكم الطهر بل هو كالدم المتوالي اجماعا باتفاق الآراء وان كان ذلك الطهر المتخلل ثلثة ايام بان رأت بالغة يوما دما وثلثة ايام طهرا ثم في اليوم الخامس دما او اكثر من ثلثة ايام بان رأت يوما دما واربعة ايام طهرا ثم يوما دما مثلا ففيه ستة اقوال اشار الى الاول بقوله فعند ابي يوسف وهو قول ابي حنيفة آخرا احترازا عن رواية محمد وابن المبارك كما سيأتي لا يفصل بل يكون دما حكما وان كان ذلك الدم المتخلل اكثر من عشرة ايام كلمة ان وصيلة فيجوز على هذا التقدير الاخير بداية الحيض وختمه بالطهر بان كانت المرأة معتادة بعشرة ايام حيضا وعشرين يوما طهرا فان رأت مرة تسعة عشر يوما طهرا ثم يوما دما ثم عشرة طهرا ثم يوما دما فالعشرة بين الدمين حيض مع ان اولها وآخرها طهر على هذا القول فقط دون الاقوال الخمسة

الباقية الآتية فان ابا يوسف وان شرط احاطة الدم للطرفين كغيره لكن لا يشترط بطرف في مدة الحيض
فمن اصله انه يجعل الزمان الذي هو طهر كله حيضا باحاطة الدمين به بخلاف غيره وقد ذكر ان الفتوى
على هذا كذا في التبيين للزيلعي وهكذا في الزاهدي والاخذ بهذا ايسر كذا في الهداية وبه يفتى كذا في المحيط
هكذا في العالمگيرية تيسيرا على المفتي والمستفتي لان في الاقوال الباقية الآتية قيودا وتفاصيل تعسر
ضبطها على الحيض القاصرات العقل فتصير المبتلاه في بيانها قاصرة فيه تعسر على المفتي جوابها وفي
رواية محمد عنه اي عن ابي حنيفة انه اي الطهر لا يفصل ان احاطت الدم بطرفيه في عشرة كما اذا رأت
الدم يوما ثم الطهر ثمانية ثم دما يوما فهذه الثمانية المتخللة بين الدمين تعد حيضا او في اقل من عشرة كما
اذا رأت الدم يوما ثم الطهر ستة ثم الدم يوما فهذه الستة بين الدمين تعد حيضا وهذه الرواية اخص
من قول ابي يوسف فانه لم يشترط احاطة الدم بطرفي الطهر عشرة او اقل وفي رواية عبد الله
بن المبارك المروزي المتولد سنة ثمان عشر ومائة صاحب للامام وتلميذه عنه اي عن ابي حنيفة انه
يشترط مع ذلك اي مع احاطة الدم بطرفيه كون الدمين نصابا كما اذا رأت الدم يومين ثم الطهر سبعة ايام
ثم الدم يوما فيكون الكل حيضا وهذه الرواية اخص من رواية محمد ايضا وعند محمد يشير الى مذهبه والذي
سبق عنه كانت رواية عنه عن ابي حنيفة يشترط مع هذا اي مع احاطة الدمين بطرفيه وكون الدمين نصابا
كون الطهر مساويا للدمين كما اذا رأت الدم يومين ثم الطهر ثلثة ايام ثم دما يوما فيكون الطهر المذكور دما
حكميا او اقل كما اذا رأت يومين دما ثم يومين طهرا ثم يوما دما ثم اذا صار الطهر المذكور دما عنده فان
وجد في عشرة هو فيها طهر آخر مفعول بالم يسم فاعله لقوله ضمير هو راجع الى الطهر السابق الذكر وضمير
صفة لقوله طهر آخر
فيها الى عشرة والجملة اي هو فيها صفة عشرة اي العشرة التي وقع فيها ذلك الطهر ففيه تعقيد
والعبارة الواضحة فان وجد طهر آخر في عشرة وقع فيها الطهر المذكور وقوله يغلب الدمين المحيطين به
صفة لقوله طهر آخر والضمير المجرور يرجع اليه كما اذا رأت الدم يومين ثم الطهر ثلثة ايام ثم الدم يوما
ثم رأت الطهر ثلثة ايام ثم يوما دما ففي هذه الصورة الطهر الثاني ثلثة ايام والدمان المحيطان به يومان
والثلثة غالبة على الاثنين لكن يصير الطهر الآخر مغلوبا ان عد ذلك الدم الحكمي دما ففي الصورة المذكورة
الطهر الآخر ثلثة والدم السابق الحقيقي مع الطهر الذي هو دم حكمي ستة ولا شك ان الستة غالبة على الثلثة
بل ضعفها فانه اي الطهر الآخر يعد دما حتى يجعل الطهر الآخر حيضا ايضا احتراز لقوله فان وجد آه

الا في قول ابي سهيل فانه لا يعتبر الدم الحكمي فلا يجعل الطهر الآخر حيضا بتبعيته فعندها الستة الاولى حيض
دون الاربعة الباقية ولا فرق بين كون الطهر الآخر الغالب على طهر فيه مقدما على ذلك الطهر المساوي
للدمين او مؤخرا وقد سبق صورة التاخير اما صورة التقديم كما اذا رأت يوما دما ثم ثلثة طهرا ثم يوما دما
ثم ثلثة طهرا ثم يومين دما بعكس الصورة الاولى وعند الحسن بن زياد الطهر الذي يكون ثلثة او اكثر فاصل
مطلقا سواء كان الدم محيطا للطهر في مدة الحيض ام لا وكان الدمان نصابا اولا وكان الطهر مساويا
للدمين او اقل فهذه ستة اقوال فصلناها ومثلنا لكل واحد منها وقد ذكرنا بالمجهول اشارة الى ضعفه
فان الفتوى على قول ابي يوسف على الاطلاق كما سبق فلا يرد ان كون الفتوى على قول محمد ينافي
لما مر من ان الفتوى على قول ابي يوسف ان كثيرا من المتقدمين والمتاخرين افتوا بقول محمد وهو ما
شرط فيه كون الدمين نصابا وكون الطهر مساويا للدمين او اقل ونضع اي نذكر وفي بعض النسخ ونحن نضع
بينا امتفردا مثالا يجمع هذه الاقوال الستة حيث يكون لكل قول مثال من الدم الحقيقي والحكمي وهو هذا
مبتداة بكسر الدال اي امرأة حاضت ابتداء رأت يوما دما واربعة عشر طهرا ثم يوما دما وثمانية ثم يوما وسبعة
ثم يومين وثلثة ثم يوما وثلثة ثم يوما ويومين ثم يوما هذه النسخة هي المعتبرة واعتمد عليها صاحب ذخيرة العقبى
حيث قال كل لفظ فاصل بثم يقدر فيه دم وكل لفظ فاصل بالواو يقدر فيه طهر انتهى وفي كثير من النسخ
لفظ الدم والطهر موجود صراحة فلا حاجة الى التقدير فهذه خمسة واربعون يوما ففي رواية ابي يوسف
عن ابي حنيفة اعني آخر الروايات عنه وهو قول ابي يوسف ايضا العشرة الاولى والعشرة الرابعة
حيض اما العشرة الاولى فلان بداية الحيض من اولها واذ لم يرد الحيض على عشرة فحكم على هذه العشرة
انها حيض وان كان الدم لم يجر في التسعة بعد يوم واحد لكنها دم حكما واما العشرة الرابعة فلانها بداية
الشهر الثاني وقد جرت العادة بحدوث الحيض في كل شهر فاذا تعين عشرة للحيض فتعين عشرون للطهر

فان قيل المبتدأة التي لا يعرف حالها اذا جعلت عشرة لحيضها واقل الطهر خمسة عشر لطهرها فالاحتياط ان يجعل حيضها متصلة بخمسة عشر ليترجح جانب الحرمة على الحل ولا تقنع في حكمها بما هو غالب حال النساء قلنا ما فعل فيه ايضا احتياط للاحتمال الغالب ان تكون حيضها على طبق الغالب بل هو الراجح وفي رواية محمد عن ابي حنيفة وهي ان يحيط الدم بطرفي العشرة العشرة التي بعد طهر هو اربعة عشر يوما حيض اذ الدم يحيط بطرفي تلك العشرة فالدم في اليوم الاول والعاشر حقيقي وفي الايام الثمانية بينهما حكمي وفي رواية ابن المبارك وهي الرواية السابقة مع كون الدمين المحيطين نصابا العشرة التي بعد طهر هو ثمانية حيض اذ الدم في يوم من اولها ويومين من آخرها بلغ النصاب هو ثلثة ايام وعند محمد القائل بكون الدم فيه يحيط طرفي الطهر مع كونه نصابا ومساويا للطهر او اغلب العشرة التي هي بعد طهر هو سبعة حيض اذ الدم فيها يساوي الطهر لكون الدم في اولين منها والطهر في ثلثة بعدها والدم في يوم بعدها وعند ابي سهل الستة الاولى منها اي من العشرة التي عند محمد حيض لا الاربعة الاخيرة فانه لا يعد الدم الحكمي من الحيض كما سبق وعند الحسن الاربعة الاخيرة التي في اولها وآخرها دم وفي يومين بينهما طهر حيض اذ عنده الطهر المتخلل لا اقل من ثلثة ايام بعد دما لا غير فعنده لا يكون سوى هذه الاربعة من الايام المعدودة حيضا وما سوى ذلك اي ما سوى ما حكم كل مجتهد بانه حيض استحاضة ففي كل صورة يكون الطهر الناقص من خمسة عشر يوما وهو اربعة عشر فاصلا في هذه الاقوال الستة الفاء في قوله ففي للتفريع على ما سبق او للجزاء لشرط مقدر اي اذا عرفت ما سبق ففي آه وقوله في كل صورة بالاضافة متعلق بقوله يكون وكلمة في في قوله هذه الاقوال بمعنى من كما في قوله تعالى في اوائل سورة النساء وارزقوهم فيها اي من الاموال كما في الجلالين وتقدير الكلام فيكون الطهر الناقص في كل صورة من هذه الاقوال فاصلا ويحتمل ان يكون قوله في هذه الاقوال بدلا من قوله في كل صورة ولو قال فيكون الطهر الناقص في كل من هذه الاقوال فاصلا لكان اخصر واظهر هذا التركيب مع ظهوره خفي على كثيرين من المحصلين بل على بعض الاساتذة من المشهورين سوى قول ابي يوسف فان كان فيما يكون فاصلا احد الدمين نصابا كان حيضا اولا كان او آخرا وان كان كل منهما نصابا فالاول حيض لتقدمه وعدم انقضاء ايام نصاب الطهر الذي بعد حتى يعد الدم الثاني ايضا حيضا وان لم يكن شيء منهما نصابا فالكل استحاضة هذا وانما استثنى من الاقوال الستة

قول ابی یوسف لان هذا الفصل ای کون الطهر فاصلا لا یتاتی ولا یحصل علی قولہ ای علی
قول ابی یوسف کما عرفت اولا وقد عبر الفقهاء هذه الایام الخمسة والاربعین بحرف الطاء اشارة
الی الطهر ولو کان فی ما حکما و بحرف الدال اشارة الی الدم وکتب بعضهم الحرف الثانی بالحمرة ولا یخفی
لطفه فان الدم یکون احمر وکتبوا تحت الحروف المذکورة المشیرة الی الایام المعدودة حیضا من عشرة
او غیرها انها حیض عند الفلانی من المجتهدین وهکذا صور تمامها و بعضهم کتبوا صورة الاصفار
و بعضهم النقاط بالسواد والحمرة مقام الحرفین المذکورین وقال صاحب ذخیرة العقبی ان النفاس
کالحیض فی الاختلافات التی وقعت فی الطهر المتخلل کذا فهم من الزیلعی ولنختم الله حامدین وعلی
رسوله وآله وصحبه مصلین ○

تمت

رسالہ علم الواجب تعالی

بسم الله الرحمن الرحیم

اما بعد فهذه رسالة فی علم الواجب القوی المتین ایلتها لبعض المشتغلین متوکلا علی الله
وبه استعین اعلم ان الله تعالی علمین اجمالی قبل ایجاد العالم وتفصیلی بعده والثانی حضوری
وعین المعلوم بالاتفاق لکن لیس صفة الکمال حتی یضره الاستکمال بالغیر او زیادة صفة العلم
وعدمها فی بعض الاحیان والاولی تحیر فیه العقلاء الاذکیاء وتزلزل فیه قدم اساطین الحکماء
فاختلفوا فیما بینهم وتحزبوا فذهبوا الی ما ذهبوا ثم المتاخرون مذاهبهم قد جعلوا علی کل واحد
منها اعتراضوا وقدحوا والاحتمالات العدیدة علی ظنهم اختاروا ورجحوا وللناس فیما یعشقون مذاهب
وانی اذکر تقریرا مختصرا واختار قولا منتصرا فان خیر الکلام ما قل ودل وعلی الله اعتمد واتوکل
فاقول علمه الازلی بالعالم اما خارج عنه منضم او منتزع او مباین او لا فعینه او جزؤه فهذه
الاحتمالات الخمسة عقلیة لکن لم یذهب احد الی الجزئیة لاستلزامه ترکیبه تعالی عن ذلک علوا
کبیرا والبواقی اندرج فیها عشرة مذاهب فالمباین اندرج تحته خمسة مذاهب الاول مذهب افلاطون

الالٰہی القائل بالصور المجردة القائمة بانفسها وہو المثل الافلاطونية والثانی مذہب جمہور المشائین القائلین بالوجود الدہری للممکنات مع ثباتہا ومتغیراتہا الموجودة فی وعاء الدہر المسمی بالواقع فہی موجودة عندہ معا والحدوث انما ہو بالنسبة الینا والثالث مذہب بعض المشائین القائلین بانہ العقل الاول مع ما فیہما من الصور الحاصلة فیہما والرابع مذہب جمہور المتکلمین والمعتزلة القائلین بالاعیان الثابتة الحاضرة عندہ تعالی قبل الوجود والخامس مذہب صاحب الاشراق القائل بالاشراق النوری والحضور الشروقی اذ ہو یقول انہ تعالی نور الانوار ظاہر لذاتہ وغیرہ ظاہر لہ لان العلم مفاض عن شانہ الفائض علی جمیع الاشیاء واذ قد ثبت انہ تعالی علة لجمیع الاشیاء فعلم العلة یوجب علم المعلول والمنتزع مذہب بعض المتکلمین القائلین بالصفة البسیطة ذات اضافة اعنی التعلق الخاص لہ تعالی بالماہیات الممکنة قبل الایجاد وہو معنی انتزاعی والمنضم ہو مذہب الشیخین ارسطاطالیس وابی النصر الفارابی وابی علی بن سینا القائلین بالصور المرتسمة للممکنات فی ذاتہ تعالی والعینیة اندرج تحتہا ثلثة مذاہب الاول مذہب الصوفیة القائلین بانہ ذات الواجب ووجودہ المتحدان مع الممکنات فانہ لو وجد فی المتعین بکل التعین ہو الممکن والمعری عنہ الواجب والثانی مذہب الحکماء المتاخرین القائلین بانہ وجودہ تعالی مع تغایر ذات الواجب والممکن فعلمہ بذاتہ منطو علی علمہ بالممکنات ومن جملة احوال ذاتہ کونہ مبدأ لہا والثالث مذہب فرفوریوس القائل باتحاد العاقل مع المعقول فتلک عشرة کاملة من المذاہب المشتہرة الشائعة الذائعة وکل منہا مخدوش ومقدوح فیرد علی مذہب افلاطون اما اولا فلان صور الجواہر جواہر وصور الاعراض اعراض غیر قائمة بانفسہا فلو کان العلم صورة قائمة بنفسہا لا یکون الواجب تعالی عالما بالاعراض اذ لا یمکن قیامہا بانفسہا ویجاب بجواز قیامہا بانفسہا فی عالم الانوار وان لم تکن قائمة بانفسہا فی الخارج کما ان الانسان قائم بنفسہ فی الخارج وقائم بغیرہ فی الذہن وکالاعمال لیصیر جواہر فی الآخرة حال الوزن وکذلک صور المعدومات الممکنة والممتنعة لجواز قیامہا بنفسہا فی عالم الانوار ویزاح بان مدار الجوہریة والعرضیة علی القیام بموضوع وعدمہ فی الخارج فکیف یتصور قیام العرض بنفسہ فی الخارج مع ان الثابت عند اہل الشرع لیس وزن نفس الاعمال بل صحائف الاعمال والجواہر الصالحة للوزن بازاء الاعمال کما فی التفسیر النیشابوری وقد یجاب بان

المراد من القيام بالنفس ان لا يكون قائمة في العالم ولا ينافيه قيامها في محالها ويزاح بان العلم
صفة وهي ما قامت بالموصوف قيام الفعل بالفاعل فلو لم يقم بالواجب كيف يكون عالما و
بانا نعلم الاعراض بدون الجواهر فكيف لا يعلم الله تعالى وعلى ما قلتم يلزم عدم علمه تعالى بالاعراض بدون
الجواهر ويرد الاول بان معنى قولنا انه تعالى عالم ان له نسبة الى العلم كالشمس بمعنى ان له نسبة كما
الشمس والثاني بانه لا باس بعدم علمه على ذلك النهج نعم لو لم يعلمها الله تعالى مطلقا يلزم المحذور وليس
يلزم علمه تعالى بكيفية يعلم الممكن اما تعلم ان علمنا بالممكنات حصولي لا علمه تعالى عند كثير من المحققين او ذلك
صفة نقص بالنسبة اليه تعالى فكذا علمنا بالاعراض بدون الجواهر الذي هو خلاف الواقع وهو انما يعلمها كما
هي في نفس الامر فلو لم يعلم الله تعالى بخسته ز وجابل فرد الا يلزم النقص اما ثانيا فلان الممكنات قبل ايجادها
معدومات صرفة فكيف يتصور قيام صورها بانفسها او بشيء آخر اذ المعدوم لا صورة له ويجاب بان الصور
قد يستفاد من الخارج وقد يخترع كما ان البناء يخترع في ذهنه صورة المكان ثم يبني مطابقا لها صورة
اولا ويزاح بانه على هذا التقدير تكون تلك الصورة قائمة في ذات الواجب تعالى وعلما حصوليا
انفعاليا كعلم البناء بصورة المكان وقد كان الكلام في علمه الحضوري فهو توجيه القول بما لا يرضى
قائله واما ثالثا فلان افلاطون يقول ان الممكنات المعدومة منكشفة عنده تعالى بتلك الصور واذ
العلم يساوق الامتياز المستلزم للوجود فكيف يتاز المعدومات فيما بينها واما رابعا فلان تلك الصور لا بد لها
ان تكون معلومة فهي بصور اخرى فيتسلسل او بنفسها الوجودها عنده تعالى فليكتف بذواتها بنفسها لان
هذه العلاقة حاصلة لها فلا حاجة الى الصور واما خامسا فلان تلك الصور اما واجبة بالذات فيلزم تعدد
الوجباء او ممتنعة فهي باطلة اذ الممتنع لا وجود له ولا صورة له او ممكنة فيكون فائضة الذات والوجود منه
تعالى كذويها اذ الفاعل المختار لا بد له ان يعلم الشيء اولا ثم يوجده فهي اما معلومة بصور اخرى وهي ايضا
باخرى وهكذا فيلزم التسلسل او بانفسها فليكن علم ذواتها ايضا بنفسها او بذاتها فيلزم الدور ولو زيع
نحو العلم او صادرة عن غير مسبوقية العلم فيلزم ان لا يكون الله تعالى فاعلا مختارا ويجاب باختيار الممكنة
وعدم مسبوقية العلم بان العلم صفة الكمال ولا باس بايجابه تعالى في ايجاد الصفات لا انه موجب
فيه لا مختار ويزاح بان الصور على هذا المذهب امور مباينة والامر المباين لا يحمل على الشيء بخلاف
الصفة فالقول بانها صفات مجرد لفظ لا مصداق له اذ لو كان مجرد حضورها عنده تعالى

بعد الایجاد کافیا لکونها صفات له فلتکن ذوات الصور ایضا کذلک لکونها حاضرة عنده تعالی بعد
الایجاد وهذا الایراد یعم جمیع المذاهب المندرجة تحت المنفصل و اما سادسا فلانه یلزم الجهل فی مرتبة الذات
وما یجاب بانه لا باس فیه انما النقص فی الجهل النفس الامری والجهل فی المرتبة لیس فی نفس الامر
مزاح بان مرتبة تقدم الذات من مراتب نفس الامر نعم لیست من المراتب الخارجیة فتامل و اما سابعا
فلان الصور امور منفصلة فیلزم زیادة صفة العلم علیه والاستکمال بالغیر و اما ثامنا فلانه لما کان
مقدورات الله تعالی والحوادث الیومیة وکذا نعیم الجنان غیر متناهیة بمعنی لا تقف عند حد فلا بد
من علمها بالصور الغیر المتناهیة بالفعل لئلا یلزم الجهل المستحیل واذ المعلومات مترتبة فیلزم ترتب
العلوم بحسبها والامور الغیر المتناهیة المترتبة بطلها براهین التسلسل من التطبیق والتضاعف وغیرهما
ویرد علی مذهب جمهور المشائین اما اولا فلان الکلام فی العلم الفعلی له تعالی قبل ایجاد العالم وهذا الوجود
الدهری لو کان علما یکون انفعالیا تابعا للموجودات وبعد ایجادها و اما ثانیا فلانه یلزم الاستکمال
بالغیر وزیادة صفة العلم علیه اذ العلم حینئذ عین المعلوم و اما ثالثا فلما یبطله براهین التسلسل ضرورة
ترتب المتصلات بالاتصال والمعدات بالطبع و اما رابعا فلان هذه الموجودات لو کانت حادثة بالزمان
یلزم الجهل المستحیل قبل ایجادها خارجا او قدیمة فیلزم الجهل فی مرتبة ذات الواجب المتقدم علیها
ذاتا و اما خامسا فلان الحوادث الیومیة لا محالة تکون داخلة فیها فتکون حاضرة عنده تعالی
ازلا وابدا فلا حاجة الی وجودها علی نهج الحدوث الیومی ویلزم قدم الحوادث ولم یقل به احد اللهم
الا ان یقال ان الحدوث بالنسبة الینا لا بالنسبة الیه تعالی ویرد علی مذهب بعض المشائین اما اولا فلان
الصور الموجودة فی العقل الاول لا محالة یکون ممکنات صادرة منه تعالی فلا بد من سبق العلم
ذاتا او زمانا حتی لا یلزم الجهل المستحیل فهو بصور اخری فیلزم التسلسل او بنفسها فلیکن حال
ذوات الصور ایضا کذلک و اما احتمال عدم سبقة العلم وصدورها اضطرارا لکونها علما وصفة له
تعالی فمدفوع کما مر من ان القول بالصفة مجرد لفظ او ما تعلم ان المباین لا یکون صفة و اما ثانیا
فلان العقل الاول مقدم علی الصور الحاصلة فیه ضرورة تاخر الحاصل عما حصل فیه فح لا بد من
معلومیة العقل له تعالی قبل ایجاده تقدما ذاتیا او زمانیا واذ مذهب هؤلاء ان علم کل شیء بصورة
لصورة العقل اما قائمة به تعالی او لغیره وهو خلاف مذهبهم فانهم یستحیلون کون الواجب محلا للصور

فيلزم كونه تعالى فاعلاً وقابلاً معاً ولا قائل آخر هناك او يلزم الاضطرار في ايجاد العقل الاول واما
ثالثا فلان قيام الصور في العقل مقدم على حضوره بهذه الصفة عنده تعالى فيلزم تقدم علم العقل
الاول بالصور على علم الواجب تعالى ولو بالذات واما رابعا فلان معلومات الله تعالى غير متناهية
ابداً عند الكل وازلاً ايضا عند الحكماء ومراتب العلم وترتبه حسب المعلومات فالصور المذكورة غير متناهية
مرتبة يبطلها براهين ابطال التسلسل فتدبر وعلى مذهب جمهور المتكلمين والمعتزلة اما اولا فبانا نعلم من الثبوت
الا الوجود فلا معنى للثبوت قبل الوجود كيف ولو فرض له معنى آخر غير الوجود لم ينفع للمعلومية
واما ثانيا فلانها اما واجبات فيلزم تعدد الوجباء او ممتنعات فكيف تنقلب الى الموجودات الممكنة
او ممكنات صادرة عنه تعالى فلابد من سبق علمه تعالى عليه الاضطرار الفاحش واما ثالثا فللزوم
التسلسل كما سبق ذكره واما رابعا فلانه يلزم قدم العالم واما خامسا فلانه يلزم الاستكمال بالغير وزيادة
صفة العلم والجواب ان المراد من الاعيان الثابتة الماهيات الممكنة لذاتها اي لا لعلة كالممتنع لذاته
اي لا لعلة وكوجود الواجب لذاته لا لعلة والصادر منه تعالى وجودها لا امكانها فانه ذاتي
لا يحتاج الى العلة فهي ممتازة بثبوتها وامكانها الازلي وهذا الثبوت هو المرجح لقبول الممكن الوجود
دون الممتنع والخطاب لقوله تعالى كن اي موجوداً فيكون كذلك فهو اصلح للامتثال للامر دون
الممتنع والحدوث والقدم في مرتبة متاخرة عنها فكيف يلزم قدم العالم اذ هو من اقسام الموجود الخارجي دون
الثابت لنفس الامري وليس فيها ترتيب حتى يلزم التسلسل واما الاستكمال بالغير وزيادة صفة العلم
فلا ضير فيه عند المتكلمين اذ العلم عندهم صفة ذات اضافة فصفة العلم بحسب ذاته يقتضي تعلقه بالمعلوم
وتوقف ترتب الشيء على مقتضى الذات لا يكون استكمالا بالغير فاندفعت المحاذير بحذافيرها فهذا
المذهب هو المختار عند اولي الابصار وهذا يوافق بكلام كثير من الاكابر من اهل الحق والاشعرية
والماتريدية في الفتوحات هي اعيان لذاتها ما هي اعيان بموجب ولا لعلة كما ان وجود الحق تعالى
لذاته لا لعلة وفي موضع آخر منها ان الاعيان الثابتة هي الماهيات الممكنة معدومة متميزة ظهورها
وليس انقلاب ثبوتها وجوداً الا ان ثبوتها ذاتي لها وما بالذات لا يزول وانما الظهور للوجود الفائض عليها
انتهى وفي مطلع الجود لابراهيم المدني ان المتكلمين والفقهاء قالوا ان الممكنات غير مجعولة بحسب الثبوت
وثبوتها ازلي انتهى وفي المسايرة لصاحب الشيخ القدير انه تعالى يعلم الممكنات قبل وجودها في الازل

الا ارتسام بحسب امتيازه بالثبوت وقد بقي بعد انه يلزم ان لا يكون الله تعالى عالما بالممتنعات لانها ليست
من الاعيان الثابتة والماهيات الممكنة فتامل ويرد على مذهب صاحب الاشراق انا سلمنا ان الله
تعالى نور الانوار ظاهر لذاته وغيره ظاهر له لكن الغير قبل ايجاده العالم اي شيء ومصداق علمه ان الوجود
الدهري او الصورة المجردة او المرتسمة في العقل او الاضافة البسيطة او نفس ذاته فيرجع الى احد
من مذاهب غيره مع انه يرد عليه ما يرد عليهم واما بعد وقوع الشعاع والافاضة فهو علم الفعالي تفصيلي
لا فعلي اجمالي وكلامنا فيه ويرد على مذهب بعض المتكلمين اولا ان الاضافة تقتضي وجود الطرفين مع تدفرض
العلم قبل الممكنات ويجاب ان الامر الضروري للاضافة امتياز الطرفين وهؤلاء قائلون بثبوت الاعيان
اي الماهيات الممكنة في الازل وهذا القدر كاف واما ثانيا فلان الاضافات الخاصة للممكنات
الغير المتناهية غير متناهية فيبطلها براهين ابطال التسلسل ويجاب بان صفة العلم زائدة على ذاته تعالى
كسائر الصفات موجود بوجود خارجي لا كثرة فيه انما الكثرة في الاشياء وتعلقاتها بحسبها وله تعالى
تعلقات ازلي في ثبوتها الازلي وغير متغير وحادث تابع لوجودها الحادث متغير كذا قال المحقق الدواني واما
ثالثا فلان الامر الانتزاعي بنفس ذاته فلا يصلح لترتب الآثار اذ لا وجود له في نفسه بل بمنشاء انتزاعه فح يرجع
الى غير مذهبهم مع انه بعد الانتزاع يصير منضما فيرد عليه ما يرد عليه ويرد على مذهب الشيخين وابي علي اما
اولا فلان الواحد الحقيقي لما ابدع صور الممكنات المتعددة وارتسمت فيه يكون قابلا وفاعلا معا ويجاب
بان لزوم كونه فاعلا وقابلا بمعنى مطلق الاتصاف لا استحالة فيه وبمعنى الانفعال التجددي ممنوع واما ثانيا فيلزم
ان يكون تعالى موصوفا بصفات حقيقية غير متناهية ويجاب بانه تعالى لم يتاخر عنها حتى يلزم الحدوث
قال بهمنيار ان اللوازم التي هي معقولاته تعالى وان كانت اعراضا موجودة فيه فليس مما يتصف
بها وينفعل عنها لان كونه واجب الوجود هو بعينه كونه مبدأ للوازمه التي هي الصور المعقولة وانما الممتنع
ان يكون ذاته محلا للاعراض ينفعل عنها ويستكمل بها بل كماله في كونه بحيث يصدر عنه هذه اللوازم واما
ثالثا فلانه يلزم ان يكون محلا للكثرة وهو بري عن ذلك واجابه الشيخ في التعليقات بما حاصله ان هذه
الكثرة بعد الذات الاحدية بعدية المسبب عن السبب والعارض عن المعروض لا الزماني والى هذا
اشار المعلم الثاني بقوله واجب الوجود مبدء كل فيض وهو ظاهر على ذاته بذاته فله الكل من حيث
لا كثرة فيه وعلمه بذاته ويتحد الكل بالنسبة الى ذاته واما رابعا فلجريان التسلسل كما مر واما خامسا فلان الصور المرتسمة

انما يكون للممكنات الموجودة فی وقت من الاوقات واما المعدومات المحضة فلا وجود ولا صورة
لها فيلزم عدم علمه تعالى بالنسبة اليها واما ساوسا فلان هذه الصور اما ممكنة فلا بد من مبدء العلم
الا ان يكون فاعلا مختارا فعلمها ان كان نفس الذات يلزم التخلف والتوزيع وعدم الحاجة الى الصور او
بصور اخرى فيلزم التسلسل وجواب بان معنى مبدء العلم لها كون مبدا العلم فی ذاته تعالى يعنى ان نفس ذاته تعالى
مبدء لعلم الاشياء فكما ان فاعليته الحقيقية لا يتوقف على وجود الفعل لان وجود الفعل يتوقف على
كونه فاعلا فلو كان بالعكس يلزم الدور كذا عالميته لا يتوقف على وجود المعلوم ويتراح انه على هذا
لا حاجة الى الصور ويرد على مذهب الصوفية بان اتحاد الواجب والممكن غير معقول كيف لا وان
الممكنات محتاجة فی وجودها الى وجود الواجب تعالى وذاته فكيف تتحد الفاقد للشیٔ مع واجده
ازلا وابدا واما ثانيا فلان الممكن لو كان متحدا مع الواجب لزم انقلاب الممكن واجبا وهو مستحيل ولذا قال
المكی فی باب الاسرار من الفتوحات ما قال بالاتحاد الا اهل الالحاد كما ان القائل بالحلول من اهل الجهل
والفضول وفی الباب الثانی والتسعين والمأتين ان القمر ليس فيه الامر من نور الشمس شیٔ وان
الشمس ما انتقلت اليه بذاتها فكذلك العبد ليس فيه من خالقه شیٔ ولا حل فيه وفی الباب التاسع
والخمسين والخمس مائة العالم ما هو عين الحق ولا حل فيه اذ لو كان عين الحق تعالى او حل فيه لما كان
بديعا ولا قديما انتهى وبالجملة ليس هذا الاتحاد الا قول الجهلة المتصوفة اما الصوفية الصافية
فيقولون ان ما به موجودية الممكن عين وجود الواجب فوجود الواجب لم يتحد بالممكن اصلا بل هو نور محض
اذا تجلى على الممكن صار مترتب الآثار وفی الباب التاسع والستين والمأة من الفتوحات القديم قط
لا يكون محلا للحوادث فلا يكون حالا فی المحدث وانما الوجود الحادث والقديم مربوط بعضه ببعض
ربطا افاضة لا ربط وجود عين بعين فان الرب لا يجتمع مع عبد فی مرتبة واحدة وفی مطلع الجود وجود الممكنات
مفاض من تجلی الوجود المطلق وذلك باشراق نوره على الماهيات انتهى يعنی مثل نور الشمس فی القمر
فالوجود المفاض على الماهيات الممكنة حادثة بعد تجليه وهذا وان كان صحيحا فی نفسه لكن لا يصح فی مسئلة
علمه تعالى اذ وجوده تعالى بقطع النظر عن تجليه على الماهيات الممكنة ليس عين وجوده مع التجلی فعلمه بذاته التی هو
الوجود لا يستلزم العلم بالوجود المفاض فيلزم الجهل تعالى الله عن ذلك علوا كبيرا ويرد على مذهب
الحكماء المتاخرين اما اولا فلان اتحاد وجود المتباينين غير معقول وهم ليسوا بقائلين بالاعيان

فالممکنات فی الازل معدومات صرفة هو العلم لا یتعلق بما لیس لشیٔ محض اما ثانیا فلان وجوده تعالی علة لوجود الممکنات عنه هو المعلول ولا اتحاد بین العلة والمعلول فکذا حال علمها کذا صرح به صاحب الاشراق وایضا معنی قولهم وجود العلة موجبة لوجود المعلول ان وجودها الخارجی یستلزم وجود المعلول کذلک لا الذهنی العلمی مع ان هذا الاستلزام مسلم فی العلة الموجبة لا فی غیرها والواجب تعالی بالنسبة الی الحوادث الیومیة لیس کذلک واما رابعا فلان ذاته تعالی مباین للممکن والمباین لا یکون منشأ لانکشاف لمباین آخر والقول بانه تعالی لما کان فی غایة التقدس والتنزه نورا محضا فلا باس بان یکون منشأ انکشاف الاشیاء مع کونه مباینا فهادم للقاعدة المقررة عندهم واما خامسا فبان الشیٔ الواحد لا یکون منشأ لامتیاز للاشیاء الکثیرة ویرد علی مذهب فرفوریوس انه لیس فی الحقیقة غیر مذهب الصوفیة او الحکماء فما یرد علیهما یرد علیه هذا والله اعلم بالصواب وهو المیسر

تمام شد

لکل صعاب فله الحمد فی المبدء والمآب

التنویه بالتشبیه

بسم الله الرحمن الرحیم

سبحان الذی لیس کمثله شیٔ ÷ والذی بدأ الخلق والیه الرجعی ÷ تنزه عن التشبیه والتمثیل ÷ وتقدس عن التغیر والتبدیل ÷ ونصلی علی من اوتی جوامع الکلم واوحی الیه التنزیل ÷ وعلی آله وصحبه ذوی الهدایة والتبجیل ÷ اما بعد فهذه رسالة حررتها فی التشبیه وسمیتها التنویه بالتشبیه واهدیتها الی حضرة من اطاعته طاعة ÷ وامتثال امره نعمة البضاعة ÷ ورتبتها علی مقدمة وخمسة ابواب ÷ والله المستعان فی کل فصل وباب مقدمة دربیان معنی لغوی واصطلاحی تشبیه وانچه بآن تعلق دارد بدانکه تشبیه در لغت عبارت ست از دلالت کردن بر مشارکت چیزے باچیزے در معنی تحقیقا یا تخییلا ومراد از معنی وصفی ست که از موجودات خارجیه نباشد مثل شجاعت وسخاوت وعلم وحلم مشارکت زید وعمرو در خانه وجامه تشبیه نباشد که امر مشترک دران موجود خارجی ست نه معنوی وچیز اول را مشبه وثانی را مشبه به ومعنی مشترک را وجه التشبیه ووجه شبه ومثل فالمشبه کمهر با گویند

سوال تعریف مذکور صادق ست بر جاءنی زیدٌ و عمروٌ و قاتل زیدٌ بکراً که هر دو اول اشتراک در مجیئت و هر دو ثانی مشارکت در قتل دارند حال آنکه این هر دو را از افراد تشبیه نمی شمارند **جواب** مراد از مشارکت مذکور دلالت باعتبار معنی مطابقی ست نه التزامی و معنی مطابقی جاءنی زیدٌ و عمروٌ ثبوت مجیئت ست برای هریک نه مشابهت یکی با دیگری در مجیئت آری هرگاه مجیئت برای هریک ثابت شده مشارکت یکی با دیگر در مجیئت هم لازم آمده لیکن این معنی التزامی ست که مقصود بالذات نبوده است و اگر مشارکت مذکور را کسی قصداً ملحوظ دارد و درین حالت از قبیل تشبیه خواهد بود **سوال** صرفیان در خاصیات ابواب تصریح کرده اند که باب مفاعلة برای مشارکت و باب تفاعل برای تشارک می باشد و این قول دلالت صریحه بر همین دارد که مشارکت و تشارک معنی مطابقی آنهاست **جواب** قول مذکور از قبیل مسامحه است و مراد آنست که از معنی مطابقی آنها مشارکت و تشارک لازم می آید چه مدلول مطابقی امثله این هر دو باب ثبوت مسند مثل قتل و ضرب برای دو کس ست که از ان مشارکت آن هر دو در مسند نیز لازم می آید و ثبوت حکمی برای شیئین چیزی دیگر ست و مشارکت احدهما للآخر چیزی دیگر که سائل میان هر دو فرقی نکرده هکذا قال السید السند و العصام الاسفرائنی اما این جواب خالی از دغدغه نیست چه شک نیست که مشارکت مفاعلة و تفاعل بالای مشارکت جاءنی زیدٌ و عمروٌ ست و در معنی موضوع له داخل و لهذا معنی مفاعلة و تفاعل بدون اعتبار تعدد مسند الیه و شرکت در صدور فعل صورت نه بندد بر خلاف جاءنی که مشارکت دران محض از تعدد مسند الیه مستفاد میشود و تحقق معنی آن از مسند الیه واحد نیز ممکن و ازین قرینه معلوم شد که مشارکت مفاعلة و تفاعل در معنی مطابقی آنها معتبر ست نه التزامی اما تحقیق نزد راقم الحروف آنست که شرکت مفاعلة و تفاعل در معنی مطابقی ست و نه التزامی بل معنی تضمنی چه مدلول مطابقی قاتل زیدٌ عمراً و تقاتل زید و عمرو قتل مع مشارکت ست اگرچه این مشارکت از امور عامه است که در هر مادهٔ این باب مثل قاتل و ضارب و ناصر و غیرها سوای شاذ یافته می شود و چون معتبر در تشبیه معنی مطابقی ست نه تضمنی و التزامی پس اعتراض مذکور ساقط شد و علامه تفتازانی در جواب اعتراض مذکور میگوید که مراد از تشبیه مشارکتی ست که بواسطهٔ حرف تشبیه مثل کاف و نحو آن لفظاً یا تقدیراً حاصل شود و بعضی او با بر آنند که مشارکت مفاعلة و تفاعل

که اگرچه در [illegible] فتح و برای [illegible] بالضم [illegible] کرده [illegible] درجات [illegible] الف [illegible] بجای واو [illegible] مذکور [illegible] است [illegible] در [illegible] الف [illegible] در [illegible] بالضم [illegible] مضمر ست درحالت نصب [illegible] در [illegible]

از قبیل تشابه است نه تشبیه و فرق میان هر دو در ما بعد مذکور خواهد شد و بهترین جوابات نزد مؤلف
آنست که مراد از مشارکت امرین درینجا مشارکتی ست که در یکی یعنی مشبه به بطریق اصالت و در دیگری
یعنی مشبه بطور فرعیت باشد بخلاف مشارکت زید و عمرو در جاءنی زید و عمرو و قاتل زید عمراً که هر یک
بالاصالت ست اما تشبیه در اصطلاح فن بیان عبارت از معنی مذکورست که خالی باشد از استعارهٔ
مصرحه و مکنیه و تجرید پس این هر سه داخل ست در تشبیه لغوی نه اصطلاحی و استعارهٔ مصرحه آنست
که دران بدون ادات تشبیه حرف چیزی را بچیزی تشبیه دهند و مشبه به را مذکور نمایند اما مراد مشبه باشد
مثل رأیت اسداً یرمی دیدم شیر را که تیر می انداز و حسب مراد از اسد مشبه به درینجا مرد شجاع مشبه است
بقرینهٔ تیر اندازی و استعارهٔ مکنیه عبارت از معنی مذکورست با ذکر مشبه فقط مثل انشبت المنیةُ
اظفارها دست ناخنهای خود را فرو برد و خلانید که موت را با درنده تشبیه داده و ناخنها لازم
مشبه به برای موت که مشبه است ثابت گردانیده و تجرید عبارتست از انتزاع کردن از صاحب صفتی
امری مماثل آن دران صفت بخصوصیت بزید اسداً ملاقات کردم از زید اسد را یعنی از زید اسد
منتزع میشد پس ملاقات او گویا ملاقات اسد ست و این نزد محققین نه داخل تشبیه است نه استعاره
و علی ای حال معنی مذکور لغوی باشد یا اصطلاحی صفت متکلم یعنی تشبیه دهنده است و در عرف
بر جملهٔ دالّه بر معنی مذکور اطلاق می کنند **سوال** فرق در تشبیه خصوصاً تشبیه بلیغ که دران غیر از مشبه به
مذکور نمی باشد مثل صمٌّ بکمٌ عمیٌ یعنی منافقان مثل کران و گنگان و نابینایان اند و در استعاره
و تشابه چیست **جواب** در تشبیه اعتبار تغایر در مشبه و مشبه به من وجه و اشتراک من وجه
هر یک ذاتاً یا صفةً و اعتبار ادات تشبیه لفظاً یا تقدیراً ضروری ست بخلاف استعاره اگرچه علاقهٔ
تشبیه دران هم میباشد لیکن متکلم دران ادعای عینیت می کند و ادات تشبیه لفظاً یا تقدیراً مراد نمیدارد
و لهذا لازم و ملایم مشبه به را برای مشبه ثابت می کند می کند و تشابه عبارتست از حکم تساوی بین الشیئین بقصد
متکلم خواه در نفس الامر متساوی باشد و سوای تشخص چیزی دیگر ممیز یکدیگر نباشد مثل دو چادر متساوی از یک جامه
پس گویند این چادر مثل آن چادر ست یا در نفس الامر متفاوت باشد لیکن تفاوت بنظر متکلم ملحوظ نباشد
چنانکه درین بیت ابونواس شعر رقّ الزجاجُ و رقّتِ الخمرُ ✤ فتشابها و تشاکل الامرُ ✤
فکانّما خمرٌ و لا قدحٌ ✤ و کانّما قدحٌ و لا خمرُ ✤ یعنی رقیق و لطیف ست آبگینه و رقیق ست

شراب پس متشابه شدند آن هر دو امر مناسب یکدیگر شد پس گویا شرابست نه پیاله و گویا پیاله است
نه شراب و مثالش در فارسی این دو بیت ست — هست بر ما تا بچشم خون فشان باده در کف
از بادهٔ احمر قدح ٭ یا شرابست اینکه می ریزیم ز چشم ٭ یا سرشک ست اینکه دارم در قدح ٭
مثال دیگر — هلال عید با بروی آن دلبر نمی ماند ٭ اگر ماند بشی ماند بشی دیگر نمی ماند ٭ مقصود از
تشابه مصرع دوم ست و مزید تحقیقش در مابعد خواهد آمد و چون در تشبیه ناگزیر ست از مشبه و مشبه به و وجه
شبه و ادات تشبیه که این چهار را ارکان تشبیه گویند و از غرض تشبیه چه متکلم را حاجت تشبیه
نمی افتد مگر برای غرضی و نیز اختلاف اقسام آن باعتبار طرفین و وجه شبه و مراتب قرب و
بعد و رد و قبول و غیره آن مناسب چنان می نماید که مباحث مذکوره در پنج باب بیان کنیم و
آنچه در نهر الفصاحت (نام کتاب قتیل) و دریای لطافت (نام کتاب انشا) غرض را هم داخل ارکان شمرده شد
خلاف اصطلاح بلغاست که ارکان را منحصر در چهار اول نموده اند و نیز در علوم عقلیه مقرر
شده است که غرض شی خارج از شی و ارکانش میباشد **باب اول در بیان
مشبه و مشبه به** بدانکه طرفین تشبیه یعنی مشبه و مشبه به چهار قسم ست - اول
هر دو حسی دوم هر دو عقلی سوم مشبه عقلی و مشبه به حسی چهارم مشبه حسی و مشبه به عقلی و
مراد از حسی آنست که خودش یا مادهٔ آن مدرک بحواس ظاهره باشد پس داخل ست دران
مرکبات خیالیه که ماده و اجزای آن محسوس بحس ظاهر بود و مراد از عقلی آنست که خودش و
مادهٔ آن مدرک بحس ظاهر نباشد خواه مدرکش عقل صرف باشد یا قوای باطنه از وهمیات
و وجدانیات مدرکه ببعض حواس باطنه مثل جوع و شبع بالجمله در اصطلاح ایشان از
مدرکات حواس باطنه مرکبات خیالیه داخل حسی ست و باقی داخل عقلی و باعث بران تقلیل اقسام
برای مسامحه ضبط احکام ست ولا مشاحة فی الاصطلاح مثال هر دو حسی تشبیه رخسار
بگل از مبصرات و تشبیه آواز مرغ بآواز خلخال معشوق از مسموعات و تشبیه زلف بعنبر از مشمومات
و تشبیه آب دهن معشوق بشراب از مذوقات و تشبیه پوست بدن نرم با حریر از ملموسات
علامه تفتازانی در شرح تلخیص می آرد که درین همه امثله سوای مسموعات بنظر حقیقت مسامحه است
چه مدرک بحاسه بصر رنگ رخسار و گل ست و مدرک بحاسه شامه رائحه زلف و عنبر ست

ومدرک ذائقه طعم آب دہن و خمرست ومدرک لامسه ملاست و نرمی پوست بدن و حریرست نه
خود اشیاے مذکوره لیکن عرف برین اطلاق شائع شده است که می گویند ابصرتُ الورد و
شممتُ العنبر وذقتُ الخمر ولمستُ الحریر ونمی گویند ابصرت لون الورد وہکذا مثال مرکب
خیالی که اجزاہم حسی شمرده اند این ست ؎ کانّ محمرّ الشقیق اذا تصوب او تصعّد ٭
اعلام یاقوتٍ نُشِرن علی رماحٍ من زبرجد ٭ یعنی شقائق سرخ وقتیکه از تحریک باد میل
بپائین می کند یا بالا میرود گویا علمهای یاقوت ست که بر نیزه های زبرجدین پہن کرده شده است
پس اعلام منشوره بر نیزه های زبرجدین اگرچه در خارج وجود ندارد تا حس بصر آن را ادراک
نماید لیکن ماده واجزای آنکه یاقوت و زبرجد و رماح باشد از مبصرات ست که قوت خیالیه
آنها را ترکیب داده و مثالش در فارسی چنین ست ؎ صبح راانگریس پروین بدان ماند درست ٭
کز لبس سیمین مدروی بشدین عقاسی ٭ که سیمین مدرو و لبدین عقار از عالم اعلام یاقوت ست
مثال ہر دو عقلی تشبیه علم بمعنی ملکه با حیات که ہر دو را قوت عقلیه ادراک می کند وہمچنین تشبیه
جہل بمرگ مثالش در اشعار عربی این ست ؎ اخو العلم حی خالد بعد موته ٭ واوصاله
تحت التراب رمیم ٭ وذو الجہل میت وہو ماش علی الثری ٭ یظن من الاحیاء وہو عدیم ٭
برادر علم یعنی صاحب علم زنده است ہمیشه بعد مردن خود و استخوانهای او زیر خاک
پوسیده است وصاحب جہل مرده است وحال آنکه او میرود بر زمین گمان کننده خود را
از احیا حالانکه او معدوم ست شاعر علم را بحیات وجہل را بمرگ تشبیه داده وہر یک عقلی ست
ودر فارسی این شعر ست ؎ علم ست چون حیات ابد ای پسر بکوش ٭ از چشمهٔ حیات خود
آب حیات نوش ٭ واین مصراع نیز ع زندگی دانائی ست ومرگ نادان زیستن ٭ ووجه شبه
در علم وحیات جہت ادراک ست یعنی ہمچنانکه از ملکه ادراک جزوی حاصل میشود حیات نیز
باعث ادراک مے باشد کذا فی شرح التلخیص وغیره اما عجب ست از صاحب حدائق که وجه
شبه بینہما زنده ساختن را قرار داده حالانکه زنده ساختن نه کار حیات ست نه کار علم ووجه شبه
صفت ہر دو می باشد وہمچنین استعجاب ست از صاحب نہر الفصاحت که وجه شبه
درینجا بقاے تام در دنیا زعم کرده حالانکه بقاے تام از صفات عامه است

که در سخاوت و شجاعت و عدالت و غیرها نیز یافته می شود بل در مزایای متعدیه[1] الی الغیر اشهر و وجه
شبه را اختصاصی نباشد مثال مشبه عقلی و مشبه به حسی تشبیه موت بسبع که موت بمعنی عدم الحیوة
از شان حی محسوس نیست و سبع محسوس ست و ازین قبیل ست تشبیه درد بامتاع و
جان ببازار درین مصراع عرفی ع ای متاع درد در بازار جان انداخته * و اضافت
متاع درد و بازار جان از قبیل اضافت مشبه به جانب مشبه است مثل اضافت لجین الماء
یعنی آبیکه مثل سیم[2] ست و احتمال اضافت بیانی منافی آن نیست و مراد از درد درد عشق ست که
ادراکش عقل می کند نه درد اعضا که مدرک بحاسه می باشد مثال مشبه حسی و مشبه به عقلی تشبیه
عطر بخلق کریم چه عطر محسوس ست و خلق که عبارت ست از کیفیت نفسانیه محسوس نیست
مثال وهمی این بیت امرأ القیس ست ؎ ایقتلنی والمشرفی مضاجعی * ومسنونة
زرق کانیاب اغوال * یعنی آیا می کشد مرا رقیب حالانکه هم بستر من سیف منسوب بمشارف
یمن و سنانهای کبود یعنی تیر تیز پیکان مانند دندانهای غولان ست چه انیاب اغوال
نه خود محسوس بحس ظاهر ست نه اجزای آن بل وهم باستخدام متخیله غول را سبع قرار داده
دندانها برای آن ثابت گردانیده و این همه از مخترعات محضه است که در خارج وجود ندارد
مثالش در فارسی ؎ زراهم می برد نفس فسون ساز * دهد چون آشنا این غولم آواز *
چون آدمی شنیده که غول چیزیست گمراه کننده متخیله او را بصورت آدمی تصور کرده برای او
آوازی ثابت گردانیده و باز آواز را با آواز آشنا تشبیه داده باید دانست که مراد از خیالی
درینجا صور مرتسمه در قوت خیال که تادیهٔ آنها دران از حس مشترک بوده باشد و از وهمی جزئیات
مدرکه بالوهم چنانکه شهرت دارد نیست زیرا که اعلام یاقوتیه نه ازان قبیل ست که در قوت خیالیه از
حس مشترک رسیده چه اصلا احساسی بآن راه نیافته است و نه انیاب اغوال از معانی جزویه
بل صور کلیه آری بر تقدیر خود ادراکش بحواس متصور بل تحقیق آنست که آدمی را قوتی ست
دراکه که تابع وهم و قوت عقلیه و از شان اوست ترکیب صور و معانی و تفصیل آنها و تصرفات دران
و اختراع اشیا که حقیقتی برای آنها نیست مثل انسان با دو جناح یا دو سر یا بغیر سر و انیاب اغوال
و این قوت دائما چه در بیداری و چه در حالت نوم بکار خود مشغول میباشد سکوتی برای او نیست

[1] مثل سخاوت و تعلیم ۱۲
[2] سیم ۱۲

پس این قوت اگر به تبعیت قوت عقلیه ادراک می کند آنرا متفکره نامند واگر به تبعیت وهمیه
می پردازد آنرا متخیله گویند ودرین حالت اگر از مدرکات حسیه بترکیب وتفصیل امری غیر موجود
فی الخارج پیدا کرده است مثل اعلام یاقوت وآدم با دو جناح آنرا مرکب خیالی نامند که بنظر مدرک
بودن اجزائش بحواس ظاهری آن را داخل حسیات نموده اند واگر بدون ترکیب
تحلیل چیزی از پیش خود اختراع کرده است مثل انیاب اغوال آنرا وهمی گویند وبسبب نبودن
خودش واجزای آن مدرک بحواس ظاهره آنرا از عقلیات شمرده اند وازین بیان فرق در خیالی
حسی ووهمی عقلی باحسن وجوه ثابت گردید وبر بسیاری از اهل فن مشتبه مانده حتی که
صاحب الحدائق بمرام قول علامه تفتازانی که مذکور شد نارسیده بر وبل بزعم خود
اعتراضی ساخته ع وکم من عائبٍ قولاً صحیحاً + کما لایخفی علی من طالعهما وهو شهید

باب دوم دربیان وجه تشبیه وآن مشتمل ست بر فوائد عدیده فائده

در تفسیر وجه تشبیه یعنی معنی مشترک در مشبه ومشبه به بنظر متکلم اما در مشبه به بطریق اصالت ودر مشبه
بطور فرعیت وقید نظر متکلم برای آنست که زید واسد مثلاً اگرچه در بسیاری از ذاتیات وعرضیات
باهم اشتراک می دارند مثل حیوانیت وحسیت ونمو وحرکت ووجود وغیر آن لیکن مد نظر متکلم جرأتست
نه غیر ولهذا می گویند گل مثل دیوارست وبنده مثل خداست اگرچه در مطلق وجود باهم اشتراک
دارند بالجمله ملحوظ درینجا اوصاف مخصوصه مشهوره نزد ایشان ست ولهذا ادعای حمل مشبه بر مشبه به
بنظر ظاهر باعتبار اتحاد اوصاف درست دارند که آنرا التشبیه بلیغ گویند وازین عالم ست این
بیت انوری ؎ ای روزگار ابوجود تو افتخار + ای بیش زآفرینش وکم زآفریدگار + یعنی
ای مانند کسی که بیش از خلق وکم از خالق ست وبرین تقدیر مندفع شد اعتراضی که برین شعر وارد
کرده اند یعنی مبالغه از حد گذشته که مصداقش غیر از پیغمبر ما صلی الله علیه وسلم نمی تواند شد معهذا
در فن شعر اینچنین اعتراضات قابل التفات نمی باشد وقید اصالت وفرعیت برای خروج تشابه
است وتحقیقش همچنانکه از اسرار البلاغت وغیر آن مستفاد میشود آنست که اگر اقتصار کرده شود
بر جمع بین الشیئین در مطلق صورت وشکل یا بر جمع بین الوصفین بر نهج واحد وقصد مبالغه در اثبات
صفت برای چیزی وتکمیل ناقص ملحوظ نباشد این حکم اجتماع را تشابه گفتن اولی است

هر یک مشبه و مشبه به میتواند تا ترجیح احد المتساویین لازم نیاید اگرچه تشبیه قرار دادن
نیز باعتبار غرضی آنجا جائزست مثلا غره فرس را گویند مشابه صبح ست یا صبح را گویند
مشابه غرهٔ فرس ست و وجه شبه بینهما ظهور شئ منیر در مظلم بدون کم و بیشی قرار دهند و درین صورت
تشابه است و هر یک اصل و فرع متساوی شد و اگر گوئی امتناع ترجیح احد المتساویین مستلزم
آنست که در مقام تشابه تشبیه جائز نباشد گوئیم تشابه باعتبار تساوی در وجه شبه است و
تشبیه باعتبار غرضی مثل آنکه کلام در آن باشد یا غرض بیان معانی آن بود و باین اعتبار
اصالت و فرعیت پیدا گردد مثلا شخصی فرس را دیده گفت غره اش مثل صبح ست یا صبح را
دیده پس گفت این صبح مثل غرهٔ فرس ست الغرض در هرجا مقام تشابه و تشبیه هر دو ممکن لیکن
هرگاه در نظر متکلم تساوی بود حکم تشابه بهتر زیرا که تشبیه در اغلب مشعر بزائد بودن احد الطرفین
و ناقص بودن طرف دیگر در وجه شبه میباشد **فائده** اصل در تشبیه آنست که مشبه ادنی و مشبه به
اعلی و اتم در وجه تشبیه و اشهر بود تا ترقی مشبه ازین تشبیه که عبارت از برابر کردن مشبه با مشبه به
در وجه شبه ست حاصل شود و عدول ازان نکنند الا چند جا یکی آنکه اعلی تر از مشبه که معقول بود
ممکن نباشد درین حالت با دنی محسوس مشتهر نزد مخاطب تشبیه دهند مثل تشبیه سبحانه تعالی
با فتاب و ماهتاب و تشبیه نورش با چراغ مثل قوله تعالی مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا مِصْبَاحٌ
و مثل قوله علیه السلام سَتَرَوْنَ رَبَّكُمْ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ و مثل قول مولانای جامی ؒ ؎

وجودش آن فروزان آفتابست	که ذره ذره ازوی نوریابست

دوم آنکه بهتر از مشبه یعنی مشبه که محسوس بود ممکن الوقوع در نفس الامر نباشد لهذا گاهی
فاضل را با مفضول اشهر تشبیه دهند مثل اللهم صل علی محمد و علی آل محمد کما صلیت
علی ابراهیم و علی آل ابراهیم چه حضرت ابراهیم علیه السلام نزد یهود و نصاری
و عرب که بیشتر از اولادشان بودند بمزید رحمت الهی اشتهار داشتند و اهل فن ازین تشبیه این
رو جوابهای بسیار داده اند که این مختصر گنجایش آنها ندارد و گاهی بالعکس خودش تشبیه دهند
مثل این شعر که می در نعت سرور عالم صلی الله علیه وسلم ؎ گزین کرده هر دو عالم توئی
ولیکن کسی را شد آن هم توئی ؛ سوم در مقام ادعای متکلم که بهتر از مشبه متصور نیست

پس بالنفس خود ش تشبیه دہد چنانکه ظهوری گوید ؎ مراد تماشا نظر های او + سراپای او چون سراپای او + تمام جائیکه ادعای اکملیت مشبه خلاف واقع کرده باشند پس بطریق تکمیل ناقص هرچه صلوح مشبه به داشته باشد آنرا مشبه گردانند وبالعکس مثل ؎ گل بترش چو عارض خوبان + سنبلش همچو زلف محبوبان + پنجم درمقام تقبیح وذم که درینحالت با قبح تشبیه دهند مثل تشبیه سری کسا نار جدری بر دباشد با سیر گبین بسته منقار زده تقتول گوید ؎ نماید شکل شان زبنیشان بدیده + که از سرگین خروسی دانه چیده + ششم درمقام سلب کقوله تعالی یَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ ای زنان پیغمبر نیستید شما مثل یکی زن از زنان دیگران در دون مرتبگی فائده گاهی وجه شبه بنظر قومی مستحسن باشد ونزد قومی دیگر نامستحسن مثلاً تازیان زلف با نگشت تشبیه دهند بخلاف فارسیان وشعرا هند رنگ معشوق را برنگ طلا تشبیه بخلاف فارسیان بل ایشان رنگ عاشق را بآن تشبیه سید هند وهندیان جسم معشوق را بماهی تشبیه سید هند بخلاف فارسیان وتازیان وامثال آن فائده در تشبیه اشتراک طرفین از جهتی وافتراق از جهتی دیگر بنظر تشبیه دهنده ضروریست الا در صورت تساوی من کل وجه وتباین محض تشبیه صورت نه بندد وآن اشتراک بنا بر تحقیق علامه تفتازانی در شرح تلخیص ودیگر ائمه فن بیان عام است ازینکه در تمام ماهیت نوعیه طرفین باشد مثل تشبیه قمیصی باقمیصی دیگر در بودن هردو از جامه کتان درحالیکه سامع را حال مشبه به معلوم باشد نه حال مشبه یا در جنس مثل آنکه گویند این پیراهن مشابه آن پیراهن است در بودن هر یک از ثوب یا در فصل مثل آنکه گویند این قبا مانند آن قباست در بودن هر یک از پنبه چه پنبه فصلیست ممیز حریر وصوف وغیر آن یا در وصفی خارج از حقیقت طرفین مثل کیفیات حسی مانند رنگ وشکل وحسن ظاهری از تناسب اعضا یا عقلی مثل علم وحلم یا اضافی اعتباری مثل ازاله حجاب در تشبیه دلیل بآفتاب وزدودن کلفت در تشبیه وصل دوست بچراغ وهمچنین افتراق عام ست ازینکه در فصل مع عوارض باشد چنانکه در دو قمیص مشترک الجنس که یکی از پنبه ودیگر از حریر بود باختلاف طول وعرض ویافت ودوخت وغیر آن یا در ماهیت وبعض عوارض چنانکه در مشترکات وصفی مثل تشبیه مرد تیز رو با اسپ در سرعت رفتار که ماهیت وعوارض سوای وجه شبه برای هر یک جداست یا فقط در عوارض حقیقیه بود با اختلاف اشخاص از یک نوع چنانکه در دو قمیص کتانی با اختلاف عوارض صدر الذکر وازین قسم است تشبیه معشوقی بایوسف در حسن یا فقط در هیأة فی الجمله با وجود اتحاد شخص همچنانکه در قول بلقیس کانه هو بحال تخت خودش که جواهر سرخ را بجای سبز وسبز را بجای سرخ نصب کرده از هیئت اصلیه اش فی الجمله

متغیر ساخته بودند برای امتحان دانشمندی بلقیس یا فقط در وجود اصلی وظلی با وجود اتحاد اشخاص بهیأتها
چنانکه درین مصراع ع بنمودی در آئینه همتاے خویش + که فرق در طرفین محض باعتبار وجود ظلی و اصلی ست
وازین عالم ست از مصراع ظهوری ع سراپاے او چون سراپاے او + که فرق در طرفین باعتبار وجود ذهنی و
وجود خارجی نفس الامریست و آزین تحقیق محقق شد که تشبیه دو شخص از یک نوع باعتبار اتحاد وصفی با اختلاف
عوارض دیگر بلا شبه جائز ست پس اگر کسی در تصویر کشی مشابه مانی ازرنگ یا در خوشنویسی مانند یاقوت یا در فقه
مثل ابوحنیفه باشد توان گفت فلان مانند مانی و فلان مانند یاقوت و فلان مثل ابوحنیفه است و عجب ست از
صاحب نهر الفصاحت که تشبیه شخصی با شخصی دیگر از نوع واحد جائز نمیدارد و میگوید تشبیه افاده غرض
نماید و درین مقام هیچگونه غرض قائل متعلق نیست مثلاً کسی گوید زید مثل یوسف است و در تشبیه حسن
پس زید و یوسف در حسن که لغت است باهم شریک اند و در حقیقت هم مساهم در صورت اتحاد زید و یوسف
معلوم میشود تغایر باقی نمی ماند بخلاف اینکه مثل ماه ست چه حقیقت ماه ورای حقیقت زید ست انتهی کلامه
وجه استعجاب ظاهر ست که از اتحاد دو شخص در نوع انسان و وصف حسن اتحاد در سائر اوصاف لازم نمی آید
چه تغایر فضائل دیگر از علم و فضل و عزیز مصر بودن و نبوت و ولایت و نبوت یعقوب علیه السلام که در یوسف
ست نه در زید برای تشبیه بس ست و عجیب تر آنست که خودش در تمثیل طرفین حسی و وجه شبه عقلی می آرد
اُستاد فن چون خضر علیه السلام ست در هدایت معهذا درین مثال و زید مثل یوسف ست هیچگونه تفاوت
در اتحاد نوعی در صفتی نیست و غریب تر آنست که خودش در جواب آن باین عبارت می پردازد گوییم
درینجا تشبیه بالاصالت نیست چه در اصل تشبیه زید چیزے ست که تشبیه یوسف با آنست مثل آفتاب
یا ماه یا تغایر در عمرو و زید از روی تشخص قبول کنیم و گوییم که حقیقت زید من حیث انه زید ورای حقیقت عمرو من حیث
من حیث انه عمرو و همچنین میتوان گفت این پارچه سرخ که جزویست از پارچه کلان برابر و شبیه ست با جزو دوم
از آن درین صورت این جزو غیر آن جزو باشد و حق اینست که تشبیه قماش سرخ با قماش سرخ افاده غرض
نمیکند بلکه داخل افاده بدیهیاتست ازین چه فائده که این خانه کوچک مثل آن خانه کوچک ست یا فیل زید
مثل فیل عمرو راه میرود و بعد چند سطر ازین که در نقلش فائده جدید نیست میگوید و ازین عبارت که زید
چون یوسف است مراد زید چون یوسف شبیه بمهر و ماه بود درینجا حقیقت یوسف ازین سبب که عین مشابه
غیر حقیقت زید ست که انسان باشد هر چند عینیت فرضی باشد و با وصف فرض تغایر در دو چیز که عین

یکدیگر باشند تشبیه درست آید اعتبارات را درین امور دخل بسیارست انتهت عبارته بالفاظه ووجه غرابت این است که از جمله بدیهیات اولیه ست که در قولهم زید مثل یوسف ست غیر از تشبیه واحد که یوسف دران مشبه به است تشبیهی دیگر نیست تا احتمال تشبیه یوسف ع بآفتاب یا ماه باشد و بر تقدیر تسلیم اتحاد یکه ازین تشبیه مستفاد میتواند شد منحصر در وجه شبه است که حسن و روشنی باشد وازان اتحاد حقیقت یوسف با حقیقت ستاره لازم نمی آید تا گفته آید که باین سبب حقیقت زید غیر حقیقت یوسف ست معهذا در تشبیه ادعای عینیت مطلقا نمی باشد آری ادعای مذکور در استعاره بود همچنانکه دانستی وانچه فرق تشخص زید و عمرو را مدار جواز تشبیه فرض کرده است حاجتی بآن نیست زیراکه افراد حیوان خصوصاً ازان افراد انسان قطع نظر از اختلاف تشخصات معانی وصفات مختلفهٔ طبعیه وصناعیه از سخاوت وشجاعت وکتابت واضداد آنها وحرفهای متعدد میدارند که اختلاف یکی ازان هم برای مغایرت ضروری تشبیه کافی ست بل در دو خانهٔ کوچک متساوی هم بنسبت امور خارجیه اعتبار اختلاف ممکن و همچنین در دو قطعهٔ متساوی از یک جامه اعتبار اختلاف صفاقت وسخافت بنظر بافت متصور بل اکثر واقع میشود که بافت سر جامه بهتر از آخرش میباشد و بر تقدیر تسلیم تساوی ظهور تشابه امکان تشبیه در مقام تشابه هم باقی ست **فائده** وجه شبه که عارض مشبه ومشبه به باشد باعتبار وجود سه قسم است یکی حقیقی که وجودش در نفس ذات طرفین در خارج متقرر باشد وآن دو نوع ست **اول** حسی که ادراکش بحواس ظاهره تعلق داشته باشد مثل کیفیات جسمانیه از الوان واشکال وطول وقصر وتوسط بینهما از مبصرات واصوات ضعیفه وقویه از مسموعات وحلاوت ومرارت وملوحت وحموضت از مذوقات وروائح طیبه وغیر طیبه از مشمومات وحرارت وبرودت ورطوبت ویبوست وخشونت وملاست وصلابت ولینت وثقل وخفت از ملموسات وامثال آن **نوع دوم** عقلی مثل کیفیات نفسانیه که ادراکش تعلق بعقل داشته باشد مثل ذکاوت وعلم وغضب وحلم وسخاوت وشجاعت ومعرفت وقدرت امور طبعیه **قسم دوم** اضافی که تقرر آن در ذات طرفین در خارج نباشد بل آن معنی در نفس الامر تعلق بهر دو داشته باشد مثل تشبیه دلیل بشمس در ازالهٔ حجاب چه ازالهٔ حجاب در ذات شمس و دلیل استقرار نمی دارد آری متعلق است بهر یک باعتبار منشای انتزاع وجود نفس الامر دارد **قسم سوم** اعتباری وهمی که وجودش در نفس الامر باعتبار منشاء انتزاع هم نباشد بل محض در اعتبار عقل مثل صورت وهمیه چنگال برای موت **فائده** وجه تشبیه باعتبار وحدت وتعدد سه قسم است واحد وبمنزلهٔ واحد ومتعدد ومعنی واحد ظاهر است ومراد از منزلهٔ واحد مرکبی ست که دران وحدت ترکیبی میان ذوات

بمختلفه یا هیأت وحدانی در صفات متعدده ملحوظ باشد و مراد از متعدد آنست که دران اشتراک طرفین از امور متعدد
از وجوه تشبیه قصد کرده شود یعنی هر یکی وجه تشبیه علی سبیل الاستقلال بود و لهذا اگر یکی از امور متعدده پس کنند
ممکن است مثل تشبیه میوه بمیوه در رنگ و بو و مزه برخلاف مرکب بمنزلهٔ واحد که وجه تشبیه دران حیثیت ملتئمه
یا هیأت منتزعه من حیث المجموع بود و لهذا تا تمام اجزای مشبه به دران مذکور نه کنند درست نباشد مثل تشبیه یاده
با تیغ برکشیده پیش آفتاب و هر یکی ازین هر سه حسی و عقلی بود و متعدد را قسمی ثالث نیز باشد یعنی مختلف که بعضش حسی
و بعضش عقلی باشد و در وجه تشبیه حسی از هر سه قسم لازم است که طرفین نیز حسی باشند نه عقلی زیرا که در طرفین
عقلیین وجه تشبیه غیر از عقلی نباشد چه وجه تشبیه امریست ماخوذ از طرفین و موجود در آنها و موجود در عقلی مدرک بالعقل باشد نه بحس اما وجه تشبیه عقلی لازم نیست که
طرفین نیز عقلی باشند زیرا که ادراک محسوسات و معقولات هر دو بعقل میتوان کرد بخلاف حس از ادراک معقولات عاجز است و لهذا علمای بیان گفته اند التشبیه بالوجه العقلی
اعم من التشبیه بالوجه الحسی و معنیش همین است که در هر جا تشبیه بوجه حسی ممکن است تشبیه بوجه عقلی نیز میتوان کرد مثال وجه تشبیه واحد حسی حمرت در تشبیه رخسار
بگل و بوی خوش در تشبیه زلف بعنبر و نرمی ملمس در تشبیه پوست بدن با مخمل و حلاوت در تشبیه آب
با شکر و خفای آواز در تشبیه صوت ضعیف با همس و ازین قبیل ست این شعر

ای دهانت غنچه و خط سبزه و رخسار گل	سبلت را دوست نرگس نالات را یار گل

چه تنگی در غنچه و دهان و سبزی خط و سبزه و رنگ رخسار و گل محسوس مشترک ست مثال وجه تشبیه
واحد عقلی و طرفین حسی جرأت در تشبیه مرد شجاع با اسد مثال وجه تشبیه واحد عقلی و طرفین عقلی
خلو فائده در تشبیه وجود شی غیر نافع با عدم چه خلو فائده در وجود و عدم از امور عقلیه است مثال
وجه تشبیه و مشبه هر دو عقلی و مشبه به حسی هدایت در تشبیه علم با نور مثال وجه تشبیه و مشبه به عقلی
و مشبه به استطابت نفس در تشبیه عطر بخلق کریم مثال مرکب حسی بمنزلهٔ واحد که طرفینش مفرد
باشند تشبیه اخگر بچشم خروس در سرخی و استدارت و مقدار مخصوص چه اخگر و چشم خروس در
سرخی اگرچه مفرد حسی اند لیکن وجه تشبیه هیأتیست وحدانی مرکب از اوصاف مذکوره و ازین قبیل است
این شعر عربی وقد لاح فی صبح الثریا کما تری + کعنقود ملاحیة حین نورا + تحقیق ظاهر شد
در صبح ثریا همچنانکه می بینی مثل خوشهٔ انگور ملاحیه وقتیکه شگوفه بر آورده ملاحیه انگور سپید
طولانی بود و نوّر در اصل تنورا بود بعد حذف تا نورا ماند و وجه تشبیه هیأة کذائی ست حاصل
از صغار سپید مستدیر متقارب و این شعر فارسی باره در زیر ران چو هیکل چرخ + چتر بر

فوق سر چو من ماه + وجه شبه در تشبیه اسپ باسمان عظمت و سرعت سیرست و در تشبیه چتر با ماه تدویر و درخشندگی ست و این همه از محسوسات ست مثال دیگر ع شکار پیشه و ترک اند چشم مخمورت نهاده بر سر بالین خود کمان هر دو + مقصود شاعر تشبیه چشم شکار انداز و ابرو بکمان نیست بل هیئت حاصله از شکار اندازی که در پی صید گردیده و کوفت کشیده مانده گردد و بخوابد و کمان را بر بالین خود گذارد مثال مرکب حسی که مشبه واحد و مشبه به مرکب حسی ست ع بیار آن مے که پنداری روان یاقوت نابستی دیا چون برکشیده تیغ پیش آفتابستی + مثال هر سه مرکب حسی این شعر بسیارست ع کان مثار النقع فوق رؤسنا + واسیافنا لیل تهاوی کواکبه + گویا غبار برانگیخته بالای سرهای ما و شمشیرهای ما که دران غبار می رخشد مثل شبی ست که ساقط میشود دران کواکب آن شب یعنی شهابهاے ثاقبه و این مجموع یک هیأت ست نه اینکه غبار را بالشب و شمشیر را بالشهب تشبیه داده و وجه شبه درین شعر هیأتی ست که از حرکت اجرام روشن مستطیل در جوانب چیزے سیاه حاصل آمده و ازهمین قبیل ست این شعر خاقانی ع ابر از هوا بر گل چکان مانند زنگی دایگان + در کام رومی بچگان پستان نور انداخته مقصود شاعر نسبت مجموع چکیدن باران از ابر سیاه بر گل بزنگی دایه است که رومی بچه را شیر میدهد نه اینکه گل را برومی بچه و ابر را بزنگی دایه و باران را بالشیر تشبیه داده باشد و وجه تشبیه هیاتی ست که از احاطه چیزی سیاه بر سرخ و ترشح غیلدزان سرخ حاصل آمده و از بدایع مرکبات حسی آنست که تشبیه در صورتے واقع شود که مشتمل بود بر حرکت و اوصاف دیگر همچو ع چشم گریانم بزیر قصر آن حوری سرشت + شیوهٔ جنات تجری تحتها الانهار داشت + و هم ازین قبیل است این بیت ع بود چون پر تو ماهی که در دریاست موج او + چو در بحر اصول آن شوخ استادانه می رقصد + یعنی مانند پر تو ماهی ست که بدریا موج میزند و ازین تشبیه لطفی دیگر بهم میرسد که همچو امواج دریا هر عضو در رقص حرکتے دارد و گاہے ترکیب در هیأة سکون میباشد چنانچه درین بیت ع شود ز گوشه نشینی فزون رعونت نفس سگ نشسته ز استاده سرفرازترست + بمثال مشبه مفرد حسی و مشبه به و وجه مرکب حسی در عربی الشمس کالمراة فی کف الاشل + آفتاب بمثل آئینه است در کف مرتعش وجه تشبیه هیأتی ست مستفاد از استدارت و اشراق و حرکت سریعه متصله بالتموج حتی که شعاع چنان می نماید که از جوانب دائره منبسط شود و باز منقبض گردد زیرا که اگر تیز نظری آفتاب را ببیند و خواهد که جرمش خوبتر واضح

گردد بهیأت مذکوره دران یابد و در فارسی ع رخسار تو شیریست برآمیخته بامل + مقصود درینجا تشبیه
رخسارست باشیر آمیخته بشراب و وجه امتزاج سرخی باسفیدی مثال مشبه به مفرد و مشبه و وجه
شبه مرکب این شعر خاقانی ست ع چون ریم آهن بزخم آهن + صد چشمه کنند چشم دشمن و مشبه
درینجا صد چشمه نمودن چشم دشمن بزخم سنان مرکب است و مشبه به ریم آهن مفرد و وجه تشبیه هیأتی
است مانا شکل خانهٔ زنبور و آن هم مرکب است مثال وجه شبه و طرفین مرکب عقلی قوله تعالی ست
مَثَلُ الَّذِینَ حُمِّلُوا التَّوْرٰاةَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوهٰا کَمَثَلِ الْحِمٰارِ یَحْمِلُ أَسْفٰاراً یعنی مثال کسانیکه
علم توریت داده شدند باز بران عمل نکردند مانند حماریست بردارندهٔ کتابها و وجه تشبیه حرمان انتفاع
از نافع ابلغ با تحمل تعب در استصحاب آن و این امر عقلی ست منتزع از چند چیز از فعل خاص حمار
یعنی بار برداشتن و بودن آن محمول اوعیهٔ علوم و جاهل بودن حمار از آنچه در دست پس مشبه به
مرکب ست و همچنین در جانب مشبه مثالش در فارسی این ست ع نه محقق بود نه دانشمند
چارپائی برو کتابی چند + تشبیه داده است شاعر عالم بی عمل را به چارپائی که حامل کتابها
که بهترین نافع ست باشد و آن را بدان منفعت نرسد و لقد یع محض کشد +
مثال وجه تشبیه مرکب عقلی و طرفین مفرد عقلی این بیت انوری ست ع در جهانی و از جهان بیشی
همچو معنی که در بیان باشد + مشبه سبحانه تعالی و مشبه به معنی و وجه تشبیه رائج بودن مستفاد از مستفاد منه
فائده وجه تشبیه متعدد سه قسم ست اول آنکه همه اش حسی باشد مثل ع اَیْنَ اَیْنَ الْکُؤُسُ وَالْاَقْدَاحُ
اَیْنَ اَیْنَ الشُّمُوسُ وَالْاَقْمَارُ + وجه تشبیه دارت کاسه و قدح با آفتاب و ماه در تدویر و درخشندگی و گردش
است و مثل تشبیه یک فاکهه بفاکههٔ دیگر در لون و طعم و رائحه دوم آنکه همه عقلی باشد مثل تشبیه طائری
بزاغ در حدت نظر و کمال حذر و اخفای جماع سوم مختلف که بعضش حسی و بعضش عقلی باشد
مثل تشبیه نسان باشمس در حسن طلعت و بزرگی شان که اول حسی و ثانی عقلی ست آرزو گوید ع
دشوار بود وصل تو ای بادشاه حسن + در خانهٔ خورشید کسی راه ندارد
وازین قبیل ست این مصراع ع گهی خوردن می چون خون بدخواه + وجه تشبیه در تشبیه
می باخون بدخواه حمرت و مرغوب بودن ست و اول حسی و ثانی عقلی ست فائده گاهی وجه
تشبیه را از نفس تضاد و انتزاع نمایند و معنی تضاد مشترک را تناسب قرار دهند و مقصود ازان ظرافت

[illegible]

یا استهزا باشد مثل آنکه جبان را با اسد و بخیل را با حاتم تشبیه دهند و گویند کأنّه بالاسد و انّه
حاتم و این دو معنی دارد یکی آنکه او چنان در بخل ست که حاتم در کرم دوم آنکه او مانند حاتم ست
در سخا و این سبب تعریض بود چه هر گاه او بخیل باشد و بنام مشهور بسخا او را بخوانی و ادعای اتحاد هر دو نمائی
معلوم شود که این کلام مطابق واقع نیست نه از روی حقیقت و نه از روی تشبیه بسبب عدم مناسبت
مگر بسبب ادعای محال پس هر که این کلام شنود مستبعد و بدیهی البطلان شمارد و موجب خنده گردد مانند اکاذیب مضحکه

باب سوم در ادات تشبیه خواه باشد مثل کاف و کأنّ در عربی و چو و چون و همچو و همچون
در فارسی یا اسم چنانکه مثل و نحو و شبه و مشابه و مماثل در عربی و مانند و همتا و سان و مانا در فارسی
یا فعل مثل تماثل و تشابه و یحکی و یضاهی در عربی و گوئی و پنداری در فارسی و گاهی مرکب باشد از اسم و حرف مانند بعینه و
کانه در عربی و بعینه بمثابه در فارسی و گاهی از اسم و فعل و حرف مثل کانک تقول و کانما تقول در عربی و چنانکه تو گوئی و
چنانکه تو پنداری در فارسی و اصل در کاف و مثل و نحو آن که بر مفردات داخل میشوند آنست که بر مشبه به لفظا
یا تقدیراً داخل شود مثل زید کالاسد و کصیب من السماء تقدیره کذوی صیب زیرا که صیب بمعنی
باران و نازل ست و مشبه به کسی ست که باران برو نازل شده و مراد از ذوی صیب نیز همان ست
مگر گاهے بر غیر مشبه به نیز داخل شود آنجا که مشبه به مرکبی باشد که مفردی قائم مقامش نتواند بود مثل قوله
تعالے انّما مثل الحیوة الدنیا کماء انزلناه من السماء زیرا که ماء خود مشبه به نیست بل مراد آنست
که حال دنیا از آراستگی و خرابی من بعد آن مثل نباتی ست که از آب سبز شده و خوشنما بر آورده
خراب گردید پس مشبه به دران بحقیقت نبات موصوف ست و اصل در کأنّ و تماثل که بر جمله
داخل میشوند آنست که بر مشبه داخل شود مثل کان زیداً اسد و تماثل زید عمراً و گاهی فعلی از
افعال قلوب دلالت بر تشبیه کند مثل علمت زیداً اسداً در تشبیه قریب و حسبت زیداً اسداً
در تشبیه بعید زیرا که حسبان دلالت بر ظن و گمان میکند نه بر تحقیق بر خلاف علم که درینجا بمعنی یقین ست
و در فارسی نیز بعض افعال در بعض تراکیب افادهٔ تشبیه میکنند چنانکه درین بیت مختاری ؎ از یک
صدف گهر شد رای تو و خرد + و زیک رحم جدا شده طبع تو و کرم + مقصود شاعر آنست که رای تو مشابه
گهر و طبع تو مشابه کرم ست و گاہے عبارت دیگر مفید تشبیه شود مثل این بیت نظیری ؎ بوی
یاسمن از من سست وفائی آید + گلم از دست بگیرید که از کار شدم + مقصود شاعر تشبیه یار به گل ست

داخل است چنانچه لفظ میگوید در عطیهٔ کبری و خان آرزو ذکر کرده ادات تشبیه را بجای آمدن یار بوی و
مطلب و لهذا نباشد ناقص کلام جز آن مدخول که چون لفظ بخلاف و میشود جمله بر
گل دوش بر میکند تنگی غنچه لباس چون ۵ صائب شعر برین موسوی معزی میر اعتراض
چنانچه بجای را چون لفظ که نوشته چنین + آسمان بنیانِ پر عبارت این از بر حسب
که نغمه و صفیر و گل رو و چنانچه گفته متصل پر نقطه چند بعد خودش که آنست عجب اما بسته

همه مفردات بوده اند **باب چهارم در غرض تشبیه** باید دانست که غرض تشبیه
را اکثر احوال راجع بمشبه میگردد و آن چند قسم ست **اوّل** بیان امکان وقوع
مشبه در جائیکه وقوعش مرغوب بود و امکان خلاف و ادعا کرده امتناعش آنجا ظاهر باشد
چنانچه درین بیت ۵ فان تفق الانام وانت فیهم + فان المسک بعض دم الغزال
یعنی اگر تو فائق شوی بر خلق حالانکه از ین خلق هستی ممکن ست زیرا که مشک پارهٔ
از خون آهوست و فائق ست بران مقصود شاعر آنست هرگاه ممدوح را
فایق بر همه خلق قرار داد گویا از نوعش بر آمده جنسی براسه گردید و معهذا ممدوح از جملهٔ
خلق ست و این معنی بظاهر ممتنع می نمود که فردے از افراد نوع بحدے ممتاز گردد که از ان
نوع بر آید لهذا شاعر از تشبیه دادن ممدوح بمشک که تشبیه ضمنی ست امکان معنی
مذکور ثابت گردانیده مثالش در فارسی ۵ گر از خلق آمده بر خلق شاه ست + عجب مشیم
گل از جنس گیاه ست + مثال دیگر ۵ تیغ از گلوی سوختگان تند نگذرد + آب از زمین
تفته بلنگر کند گذار + **دوم** بیان حال مشبه مثل تشبیه یک جامه بجامهٔ دیگر در سیاهی
بشرط آنکه سامع را رنگ مشبه به معلوم باشد نه رنگ مشبه چنانکه درین بیت ۵ دل از وداع رفیقان چو دیگ
بر آتش + تن از غریو عزیزان چو مرغ در مضراب + غرض از تشبیه درینجا بیان حال دل و تن
مشبه است که سامع را از ان خبر نبود **سوم** بیان مقدار حال مشبه مثل تشبیه جامهٔ سیاه بغراب
در شدت سواد و ازین قبیل ست این شعر انوری ۵ حدیث سرین و میانش چه گوییم +
که دیدست کوهے حلق بکاهی + غرض از تشبیه درینجا شدت فربهی سرین و لاغری میان ست
چهارم تقریر حال مشبه و تقویت آن یعنی ثابت گردانیدن حال مشبه در ذهن سامع و خاطر

نشان گردانیدن آن مثل تشبیه سعی بیفایدهٔ بنقش کردن بر آب و سبب خاطر نشان گردیدن ازین تشبیل آنست که مشبه امر عقلی ست و مشبه به امر حسی و نفس انسانی بحسیات زیاده تر از عقلیات مالوف ست پس انچه بواسطهٔ حس درمی یابد زود تر ذهن نشین و خاطر نشان میگردد و ازین قبیل ست این شعر ثنائی ؎ صورت ابلهان چو دیگ تهی ست + از درون خالی و برون سیه ست و درین اغراض چهارگانه مشبه به در وجه شبه اشهر میباشد و در غرض چهارم اتم نیز کما لایخفی پنجم تزیین مشبه یعنی زینت دادن مشبه یعنی زینت دادن مشبه در نظر سامع مثل تشبیه دادن روی سیاه با مردمک آهو و ازین قبیل ست قول استاد ؎

کلفت باسود الاعضاء طرا	وما عندی بیاضتها بزین
سواد العین للانسان حسن	و هذا کله انسان عین

یعنی عاشق شدم بر سیاه اعضا تمامها و سپیدی اعضا نزد من خوبی نیست زیرا که سیاهی چشم برای انسان حسن ست و این تمامه مردمک چشم ست و هم ازین قبیل ست این شعر انوری ؎ استری بود سیه زیر مغرق زینی + راست چون تیره شبی بسته برو یک شبه ماه + ششم تشویه یعنی تقبیح مشبه مثل تشبیه روئی که در آن آثار چیچک باشد بسرگین بسته که خروس بر آن منقارها زده باشد و مثالش در ما قبل گذشت هفتم استطراف یعنی طریف و نادر شمردن مشبه در ذهن سامع ای مشبه از جهت تشبیه بصورتی بر آید که عادةً حضور صورت او در ذهن ممتنع باشد مثل تشبیه انبار زگال که بعض از ان افروخته باشد بدریای مشک که موجش از طلا بود که چنین صورت عادةً ممتنع الحضور ست شاعری گوید ؎ کانما الفحم والجمار به + بحر من المسک موجه الذهب + یعنی گویا انگشت و اخگری درین دریاییست از مشک که موجش از طلاست و اکثر امثلهٔ تشبیه وهمی و خیالی ازین قبیل ست و داخل ست درین قسم تشبیه مثل مشعل آتشین بدریای زرین که صاحب مجمع الصنائع آنرا بنام تشبیه غیر مرعی آورده یعنی آنکه مشبه ممکن غیر موجود باشد مقابل تشبیه مرعی که طرفینش از موجودات خارجیه بود چون تشبیه لب بشکر و زلف بشب و در حقیقت این تشبیه داخل ست در حسی باید دانست که استطراف دو قسم ست یکی آنکه حضور مشبه به فی نفسه در ذهن نادر باشد چنانکه گذشت دوم آنکه ندرتش بحالت حضور مشبه بود یعنی ذهن در وقت تصور مشبه بتصور مشبه به کمتر انتقال نماید

چنانکه درین شعر کمال اسمعیل ؎ وان ابروبین بشکل کشتی گیران + سر سوی هم آورده و قد ها زده خم + چه توجه کشتی گیران خمیده تن با هم گرا اگرچه یافته میشود ولیکن از تصور ابرو حصول تصور چنین کشتی گیران خیلی کمتر این ست اقسام غرض تشبیه راجع بسوی مشبه گاهی راجع بمشبه به شود و آن دو قسم ست اوّل آنکه هرچه از طرفین تشبیه در وجه شبه نقصانی داشته باشد آنرا مشبه به سازند بنظر ادعای الکملیت او و این را تشبیه مقلوب گویند چنانچه درین شعر ؎ وبدا الصباح کانّ غرته + وجه الخلیفة حین یمتدح + یعنی و ظاهر شده صبح گویا که سپیدی آوردی بادشاه ست وقتی که مدح کرده میشود و ازین قبیل ست این شعر ؎ اندیشه برفتن بمندت ماند + خورشید به همت بلندت ماند + که اسپ همت ممدوح را مشبه به گردانیده بنظر ادعای اکملیت، سعد التی در مطول می آرد تشبیه مقلوب را تشبیه تنزیه و تشویه بسبب نیز میتوان اند بادعای الیت زینت یا کثرت قبح یا مشبه به یا ادعای آنکه مشبه نادرتر و خفی تر ست دوم چیزی را که اهتمام شانش مقصود باشد مشبه به سازند مثل تشبیه دادن گرسنه روی را در استدارات و اشراق با گرده نان و لهذا در تعریف شاعری گفته ؎ گدا از بسکه دیده فحط احسان + هلال عید را داند لب نان + و این قسم غرض را اظهار المطلوب نامند باب تجنیس در اقسام تشبیه باید دانست که تشبیه باعتبار طرفین و باعتبار ادات و غرض اقسام میرد بتقسیمات متعدده سید رود اما باعتبار طرفین به نزده قسم ست اوّل هر دو مفرد غیر مقید مثل تشبیه زید با شیر و تشبیه رخسار بگل دوم هر دو مفرد مقید با قیدیکه آنرا در تشبیه مداخلتی باشد مثل تشبیه سعی بیفائده بنقش بر روی آب زیرا که وجه شبه در آن مساوات فعل با عدم نست و آن موقوف ست بر قیدین مذکورین سوم یکی مفرد مقید دوم مفرد غیر مقید مثل ع رخساره چو گلستان خندان + ومثل ع آئینه در دست شل باشد مثال آفتاب و تشبیه مفردین را هر چونکه باشد تشبیه مفرق گویند چهارم هر دو مرکب مثالش در عربی در بیت کانّ مثار النقع گذشت و در فارسی این بیت خاقانی ست ؎ دیده باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور + از بلورین جام عکس می همان انگیخته + و معنی مرکب چنانکه گذشت هیأة فراهم آمده از چند چیز باشد پنجم تشبیه مفرد بمرکب چنانکه در شعر عربی

کان نجم الشقیق گذشت و در فارسی مثالش این مصراع خاقانی ست ع بلبله چون کبک خون
گرفته بمنقار + ششم تشبیه مرکب بمفرد مثل ؎ یا صاحبی تقصیا نظریکما + تریا وجوه الارض
کیف تصوّرا + تریا نهاراً مشمسا قد شابه + زهرالرّبی فکانما هو مقمراً + ای هر دو یاران من نیک
نگرید خواهید دید وجوه ارض را چگونه صورت گرفته است خواهید دید روزی ابر و غبار را که
آمیخته باشد دران شگوفهای گریوها پس گویا آن روز شب ماه ست پس مشبه یعنی روز آمیخته
با شگوفها مرکب و شب ماه مشبه به مفرد ست و ازهمین قبیل ست این شعر خاقانی ؎
چون ریم آهن بزخم آهن + صد چشمه کنند چشم دشمن + چنانچه در بیان وجه تشبیه گذشت هفتم
هر دو متعدد و آن دو قسم ست یکی ملفوف که اوّل چند مشبه مذکور نمایند و باز چند مشبه به بحسب
ترتیب مشبه آرند بطریق لف و نشر مرتب مثل ؎ تافته زلف و شکسته رخ و زیبا قد او
مشک سارا و گل سوری و سرو چمن ست + دوم مفروق که یک مشبه و یک مشبه به ذکر نمایند
و باز همچنان آرند مثل ؎ رویت دریای حسن و لعلت مرجان + زلفت عنبر صدف دهن
در دندان + هشتم مشبه واحد و مشبه به متعدد و آن را تشبیه جمع نامند مثل ؎ کانما تبسّم
عن لؤلؤ + منضّد او برد او اقاح + گویا تبسم میکند از در ته بته یا ژاله یا بابونه و در فارسی
مولوی جامی فرماید ؎ عارض ست این یا قمر یا لالهٔ حمراست این + یا شعاع شمس یا آئینهٔ
دلهاست این + نهم مشبه به متعدد و مشبه مفرد مثل ؎ صدغ الحبیب و حالی + کلاهما
کاللیالی + یعنی ع حال من و زلف یار مانند شب ست + و بعضی این شعر را در مثال تشبیه
تسویه آرند و گویند تسویه آنست که شاعر صفتی از خود و صفتی از معشوق بیک چیز تشبیه دهد همچنانکه
درین شعر زلف معشوق و حال خود را به شب تشبیه داده و ازین قبیل ست این شعر پارسی منطقی ؎
یک نقطه آید از دل من و ز دهان تو + یک موی خیزد از تن من و ز میان تو + دهم نوعی ست
از تشبیه متعدد که آنرا تشبیه بالعکس نامند که چیزی را مانند کنند بچیزی در صفتی باز مشبه به را در صفتی
بمشبه تشبیه دهند مثالش ؎ از نعل مرکبش زمین مه نما چو چرخ + و ز گرد لشکرش چو
زمین چرخ پر غبار + مثال دیگر ؎ از سم مرکبان شده مانند غار کوه + و ز شخص کشتگان
شده مانند کوه غار + یازدهم نوعی دیگر ست از تشبیه متعدد که یک تشبیه را از ممدوح سلب نمایند

وتشبیہی دیگر ثابت کنند کہ دران مبالغہ زائد بود مثالش متنبی گوید ؎ لم تحک نائلک السحاب و انما
حمت بہ فصبیبھا الرحضاء ✦ حکایت نہ کردہ و شبہ نشدہ است بخشش ترا ابر و جز این نیست کہ
تپ عارض شدہ است اورا از رشک آن و بارش او عرق محموم ست کہ از غایۃ انفعال
ریختہ چہ اولا شاعر تشبیہ سحاب را بہ کرم ممدوح کہ بر سبیل ادعای و تکمیل ناقص تشبیہ
دادہ اند نفی کردہ باز با شخص محموم تشبیہ دادہ دوازدھم تشبیہ تفضیل و آنہم قسمے ست از
تشبیہ متعدد کہ چیزی را بچیزی مانند کنند باز ازان رجوع کردہ مشبہ را بر مشبہ بہ تفضیل دہند
مثالش ؎ حسبت جمالہ بدرا مضیئا ✦ واین البدر من ذاک الجمال ✦ و در فارسی این
بیت ست ؎ توئی چون ماہ اما ماہ گویا ✦ توئی چون سرو اما سرو رعنا ✦ سیزدھم
نوعی از تشبیہ مفرد ست کہ آنرا تشبیہ بکنایت گویند کہ بر ذکر مشبہ بہ اکتفا کردہ مشبہ و ادات
تشبیہ دران صراحۃً مذکور نکنند مگر بقرینہ سیاق کلام و بکنایہ معلوم گردد مثالش ؎ لؤلؤ از نرگس
فرو بارید و گل را آب داد ✦ وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد کہ شاعر اشک را بلؤلؤ
و چشم را بہ نرگس و رخسار را بگل و دندان را بہ تگرگ و لب را بعناب تشبیہ دادہ چہاردھم
نوعیست از تشبیہ کہ آنرا تشبیہ اضمار گویند و آن عبارتست از ذکر دو چیز قابل تشبیہ و ظاہر
چنان نماید کہ مقصود تشبیہ نیست مگر سامع بغوص دریابد کہ مقصود تشبیہ ست مثالش ؎
گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت ✦ ور ماہ توئی مرا چرا باید کاست ✦ ظاہرا مقصود شاعر تعجب ست
از گداختن خود در ضمیر تشبیہ معشوق بشمع ست پانزدھم نوعی از تشبیہ ست کہ مشبہ و مشبہ بہ
یکی سازند بادعای کمال عظمت ممدوح کہ بہتر ازو متصور نیست والا نقصان مشبہ لازم آید
ظہوری گوید ؎ مراد تماشا نظر ہاے او ✦ سراپاے او چون سراپاے او ✦ و باعتبار وجہ تشبیہ
چند تقسیم دارد اول تمثیل ست بر دو قسم قسم اول تشبیہ تمثیل کہ وجہ شبہ دران از چند
چیز منتزع باشد و امثلہ اش از تشبیہ عنقود و تشبیہ مثار النقع گذشت و در فارسی بعضی از
متاخرین مثل صائب و پیروانش این طرق تشبیہ را نہایت مطبوع میدانند برخلاف بعضی
دیگر و گویند بہتر آنست کہ ہمہ مصرع ثانی تمثیل اول باشد چنانکہ درین شعر ؎ بہ بند در قفا
ادبار دست جور ظالم را ✦ ہمان بنشست پیکان از ہوا چون تیر برگردد ✦ وگاہے مصرع اول

تمثیل ثانی بود چنانکه درین بیت ؎ چون صفیر از کوچهٔ دلدار مے آییم ما + انه
دو جانب پشت بر دیوار می آییم ما + وسکاکی مقید کرده است این منتزع را بغیر حقیقی ای وجه
شبه وصف غیر حقیقی باشد یعنی تمثیل آنست که وجه شبه حسا و عقلا متحقق نباشد بل وهمی
مثل کمثل الحمار یحمل اسفارا که وجه شبه یعنی حرمان انتفاع با نافع ابلغ مع کد و تعب در مصاحبت
وصفی ست وهمی مرکب از متعدد و نزد صاحب کشاف تمثیل بمعنی تشبیه است دوم تشبیه
غیر تمثیل و آن نزد جمهور تشبیهی ست که از امور متعدده منتزع نباشد و نزد سکاکی آنکه وجه
شبه آن منتزع از متعدد نباشد و وهمی و اعتباری هم نباشد بل حقیقی بود تقسیم دوم
تشبیه دو قسم ست اول مجمل دوم مفصل مجمل آنست که وجه شبه دران مذکور نباشد و آن
بر چند نوع ست اول آنکه با وجود عدم ذکر وجه تشبیه بر کسے مخفی نماند مثل تشبیه زید با سد که
وجه شبه در آن که جرأت ست بر هر کس ظاهر دوم آنکه وجه شبه را غیر از خواص نداند مثل تشبیه علیم
بحیات که وجه شبه در آن جهت ادراک ست چنانکه در تمثیل تشبیه عقلی مذکور شده و ازهمین قبیل ست
ع گل رعنا به پیش او کف فسوس می مالد + که وجه شبه دران دوئی ست که در گل رعنا و کف
افسوس مشترک ست سوم آنکه وصف کدامی از طرفین هم مذکور نباشد مثل این شعر خاقانی ؎
از عارض و روی و زلف داری + طاؤس و بهشت و مار با هم + مراد از وصف آنست که ایمای
بر وجه شبه نداشته باشد اگرچه وصف دیگر دران مذکور بود مثل زید الفاضل اسد چه لفظ فاضل اگرچه
وصف مشبه است اما دلالت بر وجه شبه که جرأت ست ندارد چهارم وصفیکه ایمای بر وجه شبه
داشته باشد برای مشبه ثابت کنند چنانکه درین بیت خاقانی ؎ خنجر سبزش چو سرخ آید
بخون + حصرم وهی را نشان یابی بهم + چه از لفظ سرخ و سبز که وصف مشبه به واقع شده ظاهر
میشود که وجه شبه درینجا اجتماع حمرت و خضرت ست پنجم آنکه چنان وصف مشبه به مذکور
نمایند که ازان وجه شبه درینجا اجتماع حمرت و خضرت ست ؎ فانک شمس
والملوک کواکب + اذا طلعت لم یبد منهن کوکب + یعنے تحقیق تو آفتابی و پادشاهان
دیگر ستارگانند وقتے که آفتاب طالع شد ظاهر نمی شود کدام ستاره چه از وصف مذکور
معلوم میشود که وجه شبه ظهور یکی و اختفاے دیگریست و ازین قسم ست این بیت

ص دورو آئینه همچو صبح باشد برقع رویت + دو گیسو نور خورشیدست و گیسو نور اختر ها
یعنی برقع رویت مثل آئینهٔ دوروست که آن آئینه مانند صبح ست و مصراع دوم بیان
صبح ست پس درین بیت دو تشبیه ست یکی تشبیه برقع با آئینه دوم تشبیه آئینهٔ دو رو
بصبح و این از بدائع تشبیهات ست ششم آنکه وصف مشبه و مشبه به که دلالت بر وجه
شبه کند مذکور نمایند همچنانکه درین دو بیت رودکی ص چاکرانت بگه رزم چو خیاطانند
گرچه خیاط نیند ای ملک کشورگیر + بگز نیزه قد خصم تو می پیمایند + که ببرند بشمشیر و بدوزند بتیر
که لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملایم مشبه ست و نیزه و شمشیر و تیر ملایم مشبه که
ازان وجه شبه یعنی بریدن و دوختن پیداست قسم دوم مفصل که وجه یا آنچه
مستلزم وجه شبه باشد دران مذکور کنند مثال اول این بیت ست ص لغزد زخرد
زلعل تو چون از شراب پای + لرزد دلم زچشم تو چون از خمار دست + که وجه شبه لغزیدن
و لرزیدن دران ذکر یافته مثال دوم الکلام الفصیح کالعسل فی الحلاوة وجه شبه میل
طبع ست که حلاوت را لازم بود تقسیم دیگر تشبیه دو قسم ست قریب مبتذل که دران انتقال
از مشبه بسوی مشبه به بدون تامل حاصل شود و اسباب قرب و ابتذال چند چیز بود یکی
وحدت وجه شبه مثل سیاهی در تشبیه زنگی بزگال و سپیدی در تشبیه عسل یا برف دوم
قرب مشبه به با مشبه مثل تشبیه کنار با سیب و تشبیه سپر با بدر در شکل و وضع یا کثرت حضور مشبه به
در ذهن مثل تشبیه زلف بشب و تشبیه روی خوب بآفتاب و امثال آن دوم غریب بعید
و اسباب بعد و غرابت نیز متعدد ست مثل تعدد و ترکب وجه تشبیه و بودنش مرکب عقلی
چنانچه مذکور شد و مثل مناسبت بعیده درمیان مشبه و مشبه به چنانچه درین بیت مختاری
ص زابر سیاه و برف سپید و زمین سبز + طوطی همین پدید شد از بیضهٔ غراب +
که شاعر ابر را با زاغ و برف را به بیضه و زمین سبز را با طوطی تشبیه داده که از غرابت خالی نیست
و مثل ندرت حضور مشبه به در ذهن بسبب آنکه خیالی یا وهمی باشد و چندانکه وجه تشبیه مرکب
از چیزهای بسیار باشد تشبیه بعیدتر و غریب تر میشود خواه این ترکیب وهمی باشد یا خیالی
یا عقلی و تشبیه بعید و غریب ابلغ بود از قریب مبتذل و گاهی تشبیه مبتذل بسبب

تصرفی خاص غرابتی پیدا میکند چنانکه درین بیت ؎ هیچدل از زینت دنیا نشاط افزا نشد
عقدهٔ کارکس از دندان گوهر وا نشد + زیراکه تشبیه دندان بگوهر مبتذل ست لیکن از
نسبت عقده باز کردن لطفے جداگانه پیدا کرده و گاہے در تشبیه مبتذل شرطے
می افزایند که به سبب آن از ابتذال خارج گردد چنانکه در بیت مختاری ؎ ماهی اگر ماه
را از سرو بود قد + سروی اگر سرو را از ماه بود بر + مثال دیگر ؎ توئی چو ماه اگر ماه را
کلاه بود + توئی چو سرو اگر سرو را قبا باشد + و ازین قبیل ست این شعر ؎ سرو خوانم قد زیبای ترا
لیک اگر در سرو رعنائی بود + چه تشبیه معشوق بماه و سرو مبتذل ست اما به سبب شرط
غرابتی بهم رسانیده و بعضی این را تشبیه مشروط نامند تقسیم دیگر تشبیه باعتبار غرض
مقبول ست یا مردود مقبول آنست که در افادهٔ غرض وافی باشد و مشبه به در وجه مشبه
مشهور تر و تمام تر و مسلم الحکم بود و در بیان امکان نزد مخاطب معروف باشد و مردود آنکه
در امور مذکور ناقص و ضعیف باشد تقسیم دیگر باعتبار ادات تشبیه تشبیهی که حرف تشبیه درو
مذکور نباشد آنرا موکد گویند چون رویش گل ست و آنچه درو حرف تشبیه مذکور باشد آنرا مرسل
و مطلق نامند. و موکد دو قسم ست یکی آنست که فقط ادات تشبیه را محذوف نمایند چنانچه
گذشت دیگر آنکه با وجود حذف ادات تشبیه مشبه به را بسوے مشبه مضاف نمایند
مثل لجین الماء درین شعر ؎ والرّیح تلعب بالغصون وقد جرا + ذهب
الاصیل علے لجین الماء + یعنی نسیم بازی مے کند با شاخها در حالتے که جاری
شده است طلای وقت عصر بر نقرهٔ آب اصیل عبارتست از وقت بین العصر و المغرب
و مراد از ذهب الاصیل آفتاب زردست که درین وقت مے باشد مقصود شاعر تشبیه
آفتاب زرد با طلا و تشبیه آب با لجین ست که بمعنی نقره است پس لجین مشبه به را مضاف
و ماء مشبه را مضاف الیه ساخته و ازین قبیل ست این بیت ؎ عبهر چشمش گرفته
سرخی لاله + لاله رویش گرفته زردی عبهر + یعنی چشم او که مانند عبهر ست و روی او که مثل لاله است
و ازین قبیل ست نامی گلو و طبل شکم و وجه تسمیه موکد آنست که در تشبیه محذوف الادات مبالغه و ایهام
عینیت میباشد بخلاف مرسل و عجب ست از صاحب نهر الفصاحة و دریای لطافت که برخلاف فن بیان معنی موکد و مرسل

بالعکس بیان کرده تقسیم دیگر تشبیه باعتبار ذکر طرفین وادات تشبیه ووجه شبه وحذف بعضی سه قسم ست
قوی وضعیف ومتوسط ومجموع آن هشت قسم باشند اول آنکه مشبه ومشبه به را مذکور وادات تشبیه ووجه
تشبیه را محذوف کنند مثل زید شیرست دوم آنکه درمقام استخبار مشبه را نیز حذف کنند مثل شیرست در
جواب کسیکه پرسد زید چگونه است سوم آنکه تنها حرف تشبیه محذوف کنند مثل زید شیرست در جرأت
چهارم آنکه درمحل استخبار مشبه را نیز حذف کنند مثل شیرست درجرأت پنجم آنکه وجه شبه را محذوف
نمایند مثل زید مانند شیرست ششم آنکه درحال استخبار مشبه را نیز حذف کنند مثل مانند شیرست هفتم
آنکه هرچهار را مذکور سازند مثل زید مانند شیراست درجرأت هشتم آنکه مشبه را درمقام استخبار حذف نمایند
چنانچه اگر پرسند زید کیست گوئی مانند شیرست در جرأت وازین اقسام هشتگانه دو اول اقوی ودو اخیر اضعف
وچهار باقی متوسط وسبب قوت درحالت حذف ادات تشبیه ووجه شبه آنست که چون ادات
تشبیه محذوف شود مشبه گویا عین مشبه به باشد وهمین ست تشبیه بلیغ واگر وجه شبه را حذف کنند
عمومیت حاصل شود وانهم ابلغ است پس درتشبیهی که این هردو محذوف ست قوی ترست وهرچه یکی ازین هردو دران
مذکور شود نسبت اول ضعیف خواهد بود وآنچه دران هردو مذکور شود اضعف خواهد بود ۔

فالحمد لله ذی الانعام الموفق للاتمام والصلوة والسلام علی خیر الانام وعلی آله وصحبها لعظام ٭

تتمۂ کتاب

سوال دردرود ماثور یعنی اللهم صل علی محمد وعلی آل محمد کما صلیت علی ابراهیم وعلی آل ابراهیم
مشبه فاضل تر از مشبه به است وازوجوه مستثنیات کدامی دران یافته نمیشود جواب این تشبیه داخل
ست در وجه اول از وجوه مستثنیات زیراکه اعلی تر از مشبه در ممکنات امکان وقوع ندارد جواب دوم
آنکه محتمل که آنحضرت صلی الله علیه وسلم این درود قبل از علم افضلیت خود بر سائر انبیاء تجویز فرموده باشند ولهذا در
صحیح مسلم از انس رض مرویست که مردی آنحضرت صلی الله علیه وسلم را گفت یا خیر البریة فرمود ذاک ابراهیم
سوم آنکه این تشبیه بنظر تواضع وانکسار برای تعلیم امت واقع شده چهارم آنکه کاف کما برای
تعلیل ست نه تشبیه پنجم آنکه تشبیه متعلق بآل آنحضرت ست ششم آنکه تشبیه مجموع بالمجموع ست
وافضلیت مجموع مشبه به باعتبار افضلیت آل ابراهیم ست که بسیاری از انبیاء گذشته اند لیکن خود آنحضرت
صلی الله علیه وسلم افضل بوده اند از ابراهیم علیه السلام هفتم مشبه درینجا درود برآنحضرت صلی الله علیه وسلم

وآلش و مشبه به درود بر حضرت ابراهیم علیه السلام وآلش بوده است وشک نیست که درود بر حضرت
ابراهیم علیه السلام وآلش در بدو حال نزد مخاطبین یعنی عرب ویهود ونصاری که پیشتر از اولادشان
بود اشهر واتم بود نسبت درود بر آنحضرت وآلش واینقدر بس است گو در نفس الامر درود بر آنحضرت
افضل واکمل بوده است همچنانکه در قوله تعالی فاذکروا الله کذکرکم آباءکم هشتم آنکه درود بر آنحضرت
واصل او تا آخر زمان متصور محض بود ودرود بر حضرت ابراهیم محسوس شده بود وآثارش مشهود واینقدر برای
تشبیه کافیست نهم آنکه این درود برای تعلیم امت ست پس صلوٰة هر یک از مؤمنین مشبه ست
وصلوٰة ابراهیم علیه السلام مشبه به وازین لازم نمی آید مگر افضلیت صلوٰة ابراهیم بر صلوٰة هر واحد
از مؤمنین نه بر صلوٰة جمیع مؤمنین دهم آنکه تشبیه در نفس صلوٰة ست نه در قدر وکیفیت ووقت
همچنانکه در قوله تعالی انا اوحینا الیک کما اوحینا الی نوح وقوله کتب علیکم الصیام کما کتب
علی الذین من قبلکم یازدهم آنکه تشبیه در وجهی منافی فرق بوجهی دیگر نیست کما فی قوله تعالی
ان مثل عیسی عند الله کمثل آدم چه تشبیه در نبودن پدر ست اگرچه حضرت آدم علیه السلام مادر هم
نداشت پس تشبیه در اصل صلوٰة ست ومعنی این ست اللهم صل علی محمد وعلی آل محمد بمقدار
فضلهم وشرفهم عندک کما صلیت علی ابراهیم وعلی آل ابراهیم بمقدار فضلهم وشرفهم مثل
قوله تعالی فاذکروا الله کذکرکم آباءکم یعنی اذکروا الله بقدر نعمه کما تذکرون آباءکم بقدر احسانهم
الیکم دوازدهم آنکه وجه تشبیه افضلیت صلوٰة هر یک بر صلوٰة سابقین است پس همچنانکه
صلوٰة بر ابراهیم علیه السلام افضل بر صلوٰة همه سابقین بوده است همچنان صلوٰة
بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم نیز افضل بر صلوٰة همه سابقین مراد ست که من جملهٔ آنها ابراهیم
علیه السلام بوده است هکذا قالوا ولا یخفی ما فی بعض الاجوبة من الحسن والقبح ؛

تمت

سوانح عمری شارح فصول اکبری

مع تواریخ عربی وفارسی واردوی ووفات مصنف جامع الکمالات
سرحلقهٔ علمای نامدار سرخیل فضلای ذی اعتبار تاج المتکلمین سراج المتعلمین محیط ناپیداکنار تحقیق

استاذ الاساتذہ سند الجہابذہ مہر درخشان منطقۂ فضل وجاہ حضرت مفتی مولانا محمد
سعد اللہ جعل اللہ الجنۃ مثواہ پس از آنجا کہ ریاض سخن از رشحات طبع گوہربار والد بزرگم تازہ است
و فضای جہان از صیت فضائل پدر سترگم پرآوازہ و شاگردانش ہم ہزاران ہزار تصانیفش ہم
بسیار و بیشمار مگر چند از آنہا کہ از دست برد گردش زمانہ و تبلف ندا در ینجا ثبت افتاد و آن سی
وہشت [۳۸] معدود ست و در کتب خانۂ محرر سطور موجود یکی مفید الطلاب فی خاصیات الابواب دوم [۲]
القول الفصیل فی ہمزۃ الوصل سوم [۳] عقود اللاجیاد فی مجہول اختار وانقاد چہارم [۴] کاشف الظلام
عما تیعلق بالالف واللام پنجم [۵] رسالۂ لامیۂ فارسی ششم [۶] نواد در الاصول فی شرح الفصول
ہفتم [۷] غایۃ البیان فی تحقیق السبحان ہشتم [۸] وجوہ تراکیب تسمیہ نہم [۹] نوادر البیان فی علم القرآن
دہم [۱۰] التنویہ بالتشبیہ یازدہم [۱۱] نور الصباح فی اغلاط الصراح دوازدہم [۱۲] القول المانوس فی
صفات القاموس سیزدہم [۱۳] تحقیق علم الواجب تعالیٰ چہاردہم [۱۴] خیر المسہل لمسئلۃ الطہر المتخلل .
پانزدہم [۱۵] رسالۃ المنہ فی وجود الغنہ شانزدہم [۱۶] ترجمۂ الفقہ الاکبر ہفدہم [۱۷] ترجمۂ حقیقۃ الاسلام
ہیجدہم [۱۸] ہدایۃ النور فیما یتعلق بالاظفار والشعور نوزدہم [۱۹] زاد السبیل الی دار الخلیل بستم [۲۰]
حاشیۂ ما لابد منہ بست و یکم [۲۱] حاشیۂ سلم مولوی حمد اللہ بست و دوم [۲۲] تعلیقات بر صدرا بست و سوم [۲۳]
شرح ضابطۂ تہذیب بست و چہارم [۲۴] شرح خطبۂ قطبی بست و پنجم [۲۵] رسالۂ قوس قزح
بست و ششم [۲۶] رسالۂ تناسخ بست و ہفتم [۲۷] رسالۂ سبع عرض شعیرہ بست و ہشتم [۲۸] حاشیۂ شرح چغمینی
بست و نہم [۲۹] رسالۂ عروض باقافیہ سی ام [۳۰] شرح العروض والقوافی سی و یکم [۳۱] جواہر العروض سی و دوم [۳۲]
کیفیت ایجاد رباعی سی و سوم [۳۳] شرح سہ نثر ظہوری سی و چہارم [۳۴] نکتۂ متعلقۂ رسالۂ عبد الواسع
ہانسوی سی و پنجم [۳۵] وسیلۃ النجاۃ فی مسائل الزکوۃ سی و ششم [۳۶] میزان الافکار شرح معیار
الاشعار سی و ہفتم [۳۷] قصیدۂ لامیۂ عربیہ سی و ہشتم [۳۸] قصیدۂ لامیۂ فارسیہ و اکثری ازین کتب چاپ
شدہ علم اشاعت در میدان افاضت افراشتہ و بعضی سر از زاویۂ جزو دان کتابت ہنوز برنداشتہ
و جناب موصوف بالقابہم در ۱۲۱۹ ہجری تسع عشرۃ بعد الالف والمائتین در بلدۂ فرخندہ بنیاد شہر مرادآباد
از شبستان عدم بہ صبحکدۂ ہستی مژدۂ بیدار بختی ولادت باسعادت آوردند و بحقیقت سعد ظہور کردند
کہ ظہور حق و بیدار بخت ہر دو نام تاریخی الشان ست و ظہور سعادت رانشان ذی شان ست و در
۱۲۱۹ ۱۲۱۹

سن اوائل قبل مراہقت از ضروریات فارسی ومختصرات عربی فراغ یافتند و در وادی طالب علمی بسر شوق راپا کردہ شتافتند و از انجا کہ ذوق و ہمت بن مزید جاذبۂ خالص از کسب کمالات مقصود در کاخ دماغ ایشان بیچیدہ بود در سنہ تسع وعشرین در مقامات مختلفہ نجیب آباد و مصطفےٰ آباد سفر کردہ از مولوی عبدالرحمن صاحب قہستانی وغیرہم استفادہ شرح جامی ومتن متین و دیگر رسائل بقدر معتد بہ بدست حصول آوردہ تا آنکہ در شاہجہان آباد بعہد اکبر شاہ ثانی پدر ابوالمظفر خاتم السلاطین فائز شدہ از اساتذۂ وقت مولوی محمد حیات صاحب و مفتی صدرالدین خانصاحب تا مدت سہ سال وچہار ماہ تکمیل کتب درسیہ کردند وگوی سبقت از اقران وامثال خود بردند وگاہ گاہ در خدمت حضرت خاتم المفسرین سند المحدثین مولانا حافظ شاہ عبدالعزیز صاحب قدس سرہ العزیز حاضر شدہ استفادہ حل مقامات معلقہ کردند ونقد استعداد کامل بجیب مراد آوردند ونیز بحضوری خدمت شیخ طریقت حضرت شاہ غلام علی صاحب خلیفۂ دوم حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہما داخل سلسلۂ علیۂ نقشبندیہ گردیدند و بہ منزل فیض باطنی رسیدند و بعد ازان در سنۂ ثلاثہ واربعین در بیت السلطنت لکھنو بخدمت اشرف العلماء مولانا محمد اشرف صاحب و مفتی محمد ظہور اللہ صاحب لکھنوی و مولانا محمد اسماعیل صاحب مرادآبادی و مولانا میرزا حسن علی صاحب محدث لکھنوی ارشد تلامذۂ حضرت شاہ صاحب موصوف الصدر حاضر شدہ تکمیل بقیۂ علوم عقلی ونقلی پرداختند و علم علم وعمل در چار دانگ عالم بلند ساختند و در سنۂ خمسین بعمر بست و نہ سالگی بعہدۂ مدرسی مدرسۂ شاہی لکھنو شرف امتیاز داشتند و حسب الامر دفتر شاہی ترجمۂ بعض مجلدات قاموس برنگاشتند و بعد ازان بعہدۂ جلیلۂ افتای عدالت تا مدت دراز وزمانۂ دیر یاز ماموز بودند و در ہر مسئلۂ علمی عقدۂ مالاینحل کشودند و در سنۂ سبعین چون توفیق سفر حرمین شریفین رفیق راہ وصول مامول ایشان گردید در مکہ معظمہ زاد اللہ شرفا وتعظیما از شیخ العلما مولانا شیخ جمال رحمۃ اللہ تعالیٰ شرف تجدید سند حدیث حاصل نمودند و بصحبت مراقبۂ عالم ربانی عارف باللہ شیخ یحیی داغستانی خلیفۂ شیخ خالد نقشبندی قدست اسرارہم تا مدتی مستفیض گشتہ سرمایۂ علم ظاہری وباطنی اندوختند و در حرم شریف مدینۂ طیبہ از شیخ الدلائل بعد قرأت دلائل الخیرات زیر منبر مسجد نبوی سند اجازت حاصل

بمو دند و دریں سماعت دلائل و استجازت آن راقم سطور ہم شریک برکت بود فالحمد للہ علی حصول
ذلک المقصود و باز بہ شہر لکھنؤ مراجعت فرمودند و بانتظام عہدۂ مفوضہ آفتاب دستور ماجور بودند
و بعد انتزاع سلطنت لکھنؤ و خرابی آنہا در آغاز سنہ ثلاثہ و سبعین قبیل غدر ہندی کہ ہمین تاریخ
شورش و ہنگامۂ ہندست حسب الطلب نواب فردوس مکان کہ با حضرت والدی نسبت تلمذ داشتند
بریاست رامپور آمدہ بعہدۂ جلیلۂ عدالت مرافعہ و افسری مدارس معزز و ممتاز ماندند و تا آخر عمر
طلبۂ علوم بہ فیض درس ایشان مستفیض میشدند حتی کہ در عین حالت درس قصیدۂ بردہ و صوم ماہ رمضان
المبارک بعروض عارضۂ فالج حسب منطوق لازم الوثوق آیہ کریمہ کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ
و بہ فحوای ہدایت انتمای مثل سائر کُلُّ رُوحٍ مَاذِرَةُ الْفَوْتِ بعمر ہفتاد و پنج سالگی در سنہ
اربع و تسعین چہاردہم رمضان المبارک بروز یکشنبہ داعی اجل را لبیک گفتند و در حجرۂ
مغفرت لحد متصل مزار پرانوار بغدادی صاحب قریب مسجد منڈیر بخواب عروسی برزخی خفتند
إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ مَا شَاءَ اللّٰهُ كَانَ وَمَا لَا يَشَاءُ لَا يَكُونُ

تمت

قطعۂ تاریخ طبع کتاب ہذا از فکر طبع فخر الشعرا ابو الصدق سید محمد لائق حسین۔ قوی۔ زمرد رقم۔ الامروہی

بفضل پاک خلاق دو عالم	ذوی الاکرام و ربّ ذو الجلالے	شدہ مطبوع این نادر رسالہ	بہ زیب و زینت و حسن و جمالے
باہتمام الحاج قمر الدین صاحب	کہ او ممدوح ما صاحب کمالے	قوی گفتیم سالش از دل خود	کتابے دلپذیر و بے مثالے

۱۳ ۲۷

خاتمۃ الطبع

الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی خاتم المرسلین و آلہ و صحبہ اجمعین الی یوم الدین
اما بعد دریں اوان سعادت اقتران و زمان بشارت قران مجموعۂ رسائل اعنی نواد الوصول
فی شرح الفصول و نور الصباح فی اغلاط الصراح و وجوہ تراکیب تسمیہ و خیر المسہل لمسئلۃ الطہر المتخلل و رسالہ
علم الواجب تعالیٰ و التنویہ بالتشبیہ کہ ہمگی مصنفۂ جامع علوم معقول و منقول حاوی فروع و اصول عالم علوم
ربانی واقف اسرار احادیث و آیات قرآنی العلامۃ الالمعی و الفاضل اللوذعی مولانا مولوی مفتی سعد اللہ طاب ثراہ
ہستند باہتمام خادم شائقین حاجی محمد قمر الدین غفر لہ اللہ المبین در مطبع قیومی کانپور حلیۂ طبع پوشید

فہرست کتب درسیہ مدارس بنگال از جماعت نہم تا جماعت اول

کتاب	قیمت	کتاب	قیمت	کتاب	قیمت	کتاب	قیمت
میزان منشعب	۲ر	شرح ملا جامی قیومی	۸عگر	تاریخ الخلفاء	عہ	شرح دیوان متنبی بقدر نصاب	۸عہ
پنج گنج مع زبدہ	۳ر	میزان منطق مع صغری کبری	۴ہر	تاریخ الخلفا بقدر نصاب	۹ر	ہدایۃ اخیرین	صہر
صرف میر	۲ر	قلیوبی محشی عمدہ	۴عہ	حسامی محشی یوسفی	۱ر	سلم العلوم متن	۱۲ر
نحو میر	۲ر	درایۃ الادب بقدر نصاب		ایضاً حاشیہ تعلیق الحامی	۴عہ	ملا حسن	عگر
دستور المبتدی	۲ر	مع شرح اردو	۵ر	اصول شاشی	۶ر	حمد اللہ	۱۲عہ
شرح مأتہ عامل خرد	۲ر	قال اقول	۲ر	اصول شاشی تقطیع کلاں محشی	۱۲ر	مسلم الثبوت متن	۵ر
ایضاً کلاں عمدہ مع حواشی	۸ر	نیۃ المصلی محشی جدیدہ	۹ر	شرح وقایہ اول	عگر	کشف المبہم	۴عہ
ترکیب اصل جمل مع نظم		مفصل حاشیہ مختصر	عہ	شرح وقایہ ثانی	عگر	فرائد ملا محمود	۸عہ
مأتہ عامل	شر	مفصل مع حاشیہ عبد الغنی صاحب	عگر	قطبی محشی خرد	۱۱ر	عقاید نسفی	۱۲ر
تعریب الاطفال	۲ر	مرقات محشی	۳ر	مقامات بدیع الزمان		اقلیدس پہلا مقالہ	۷ر
فصول اکبری تقطیع ۲۲/۲۹	۴ر	قدوری قیومی	۱۴ر	ہدانی بقدر نصاب		مقامات حریری	
نوادر الاصول شرح فصول اکبری	۱۰ر	منتخب اللغات	۱۴ر	مع شرح فارسی	۵ر	محشی بقدر نصاب	۱۰ر
ایضاً کاغذ عمدہ	۱۱ر	صراح	عگر	قصائد ابن الفارض بقدر نصاب		مثنوی شریف دفتر اول	۴عگر
ہدایۃ النحو	۴ر	غیاث اللغات	عگر	مع شرح فارسی بہت عمدہ	۱۲ر	غزوۂ احد	۸ر
درایۃ النحو شرح ہدایۃ النحو	۱۰ر	لغات کشوری	عگر	مقدمہ ابن خلدون		میبذی	۱۲ر
دبستان دانش	۳ر	شرح تہذیب	۱۲ر	بقدر نصاب	۸ر	سبعہ معلقہ محشی	۱۰ر
ابواب مسلسلہ	۴ر	اخوان الصفا بقدر نصاب	۸ر	تذکرۃ الشعر بقدر نصاب	۵ر	سراجی	۶ر
حکایات لطیف	۲ر	دیوان حضرت علیؓ	۷ر	تاریخ فرشتہ بقدر نصاب	۱۰ر	مختصر معانی عمدہ	
پندنامہ حضرت فرید الدین عطارؒ	۱ر	شرح دیوان حضرت علیؓ		مناظرہ رشیدیہ	۶ر	حواشی قیومی	۱۲عہ
مفتاح الادب اول	۴ر	از مولوی عبد الودود صاحب		توضیح محشی مولوی عبد الرحیم		حساب کتاب آ تا رام	عہ
کافیہ محشی قیومی	۶ر	مرحوم کامل	۱۲عہ	مرحوم بقدر نصاب	۴عہ	پی گھوش اردو	۴عہ

ان کے علاوہ ہر قسم کی عربی - فارسی - اردو - کتابیں بہ کثرت موجود ہیں جو بکفایت ذیل کے پتے سے مل سکتی ہیں

المشتہر محمد عبد القیوم تاجر کتب کلکتہ قریب مدرسہ عالیہ نمبر ۱۶

ہی اور بہت صحیح ہے کیونکہ مولانا شاہ عبدالعزیز صاحب
قدس سرہ کی نظر کردہ ہے چار روپیہ

قصص الانبیا کلان اردو جس مین بڑے بڑے
انبیاء علیہم السلام کا ذکر ہے بارہا کلکتہ و بمبئی
وغیرہ مین چھپی اور کثرت شایقین سے ہاتھون ہاتھ
فروخت ہوگئی اب مطبع قیومی مین خوشخط جلی قلم نہایت
عمدہ کاغذ پر اور خوب صفائی سے چھاپی گئی ہے - ۱۲/

فتاوی دایم الدین احمد جسمین مشہور اور مستند
فتاوے درج ہین عرصہ سے نایاب ہوگیا تھا
احقر نے تلاش کرکے چھپوایا قیمت تین آنہ ۳/

فتاوی اہانت علمای کفر از تصنیف لطیف
جامع معقول و منقول جناب ابو محمد امین اللہ صاحب
متخلص بہ مخزن شاہ اسلام آبادی - ۴/

سنن ابی داود محشی مولانا فخر الحسن صاحب گنگوہی
طالبان احادیث نبوی کو مژدہ ہو کہ یہ کتاب گو اکثر مطابع
مین اس سے پہلے چھپی مگر اب تک حل عقدہای باریک
سے عاری اور حجاب اخلاق سے تاری متواری رہی جس سے
معلم اور متعلم دونون کو جس دقت اور پریشانی کا سامنا
رہا وہ کچھ انہین کا دل خوب اندازہ کر سکتا ہے الحمد للہ
کہ اب یہہ تکلیف اور پریشانی دور ہوگئی مولانا مرحوم نے
نہایت محنت و جانفشانی سے ہر ہر مشکل مضامین
کو نہایت عمدگی کے ساتھہ حل فرمادیا جسکی تحقیق ملاحظہ
سے ہوگی مطبوعہ مطبع نامی کانپور قیمت پانچ روپیہ

دقایق الحقایق مترجم اردو - یہ کتاب عربی زبان مین
حضرت مولانا فخر الدین رازی رحمۃ اللہ علیہ کی تصنیف کی
ہی قیمت چھہ آنہ ۶/

لباب الاخبار مترجم - یہ کتاب پند و نصایح مین
بینظیر ہے ترجمہ اردو و فارسی نہایت صحیح و بامحاورہ
مطبوعہ قیومی پریس - چار آنہ

دقایق الاخبار مترجم اردو - یہ کتاب عربی زبان
مین حضرت امام حجۃ الاسلام ابو حامد محمد بن محمد غزالی رحمۃ اللہ
علیہ کی تصنیف ہے اس کتاب مین نور محمدی صلی اللہ علیہ
وسلم کی خلقت اور حضرت آدم علیہ السلام کی پیدایش
اور فرشتون کی آفرینش اور ملائکہ اور روح اور
ملک الموت اور جان کندنی اور شیطان کے حالات
اور اعضا اور ارواح کے مقامات اور منکر نکیر اور انکے
سوال وجواب اور کراما کاتبین اور صحایف اعمال
اور احوال قبور اور نفخ الصور اور احیاء موتی اور حشر خلایق
اور احوال قیامت اور نصب میزان اور حساب خلق
اور کیفیت پل صراط اور شفاعت اور بہشت و دوزخ
وغیرہ وغیرہ کا ذکر اور بیان کمال شرح و بسط
سے کیا گیا ہے - چھہ آنہ

کلیات امدادیہ یہہ تصنیف حضرت حاجی شاہ
محمد امداد اللہ صاحب مرحوم مہاجر مکہ معظمہ زاد اللہ شرفا
وتعظیما جسمین مفصلہ ذیل رسائل ہین - مثنوی تحفۃ العشاق
غذای روح - گلزار معرفت - رسالہ دردناک - نالۂ امداد غریب

قصیدۂ ہفت مسئلہ۔ ارشاد مرشد حاجی امداد اللہ ضیاء القلوب۔ رسالہ وحدۃ الوجود۔ قیومی۔ آٹھ آنہ

مجموعۂ ذخیرۂ کرامت حصۂ اول۔ یہہ کتاب بعض [illegible] رسالوں کا مجموعہ ہے جو حضرت مولانا [illegible] صاحب جونپوری کی تصنیف سے ہین [illegible] ذخیرۂ کرامت حصۂ اول یہہ ہین [illegible] صفات رحمت۔ رسالہ فیض عام۔ تزکیۃ العقائد۔ حجۃ قاطع۔ نور الہدی۔ کتاب استغاثت۔ زینۃ المصلی عقائد حقہ۔ آٹھ آنہ

ذخیرۂ کرامت حصۂ دوم۔ حضرات ذخیرۂ کرامت حصۂ دوم مین بھی بعض اُن رسالون کا مجموعہ ہے جو حضرت مولانا مولوی کرامت علی صاحب جونپوری کی تصنیف سے ہین۔ نام رسائل ذخیرۂ کرامت حصۂ دوم یہہ ہین۔ رسالہ بیعت وتوبہ۔ رد البدعۃ دعوات مسنونہ۔ رسالہ حق الیقین۔ رسالہ قول الامین رسالہ قول الثبات۔ قیومی۔ بارہ آنے

تنقیۃ البطون۔ اس مین آجکل کے ضروری مسائل نہایت صاف طور پر سلیس اُردو مین بیان کیے گئے ہین قیومی۔ آٹھ آنے

مجموعہ خطب دوازدہ ماہی مترجم۔ طبع جدید لایق دید جسمین بارہون مہینے کے خطبے از تالیفات جناب مولانا محمد اسماعیل صاحب شہید ومولوی شاہ ولی اللہ صاحب محدث دہلوی وفقیہ ابو اللیث وابن نباتہ رحمۃ اللہ علیہ جو تمام عرب عجم مین پڑھے جاتے ہین باترجمہ اُردو مع اشعار نصیحت آمیز و خطبۂ نکاح مع نقشۂ مہر ازواج مطہرات و ترکیب عقیقہ مطبع قیومی۔ چودہ آنہ

سبعہ معلقہ دبیران روشن ضمیر واد بیان خوش تقریر پر مخفی نرہے کہ مدت مدید و عرصۂ دراز سے اس خاکسار کی تمنا تھی کہ کوئی شرح عمدہ سبعہ معلقہ کی زیور طبع سے آراستہ و پیراستہ کرکے شائقین کی خدمت مین پیش کرون۔ بفضل کاشف الحاجات کمترین کو اپنے ارادہ مین کامیابی ہوئی یعنی وہ شرح جو ایک مدت سے طبع ہوتے ہوتے درجۂ مسخ کو پہونچ گئی تھی اور بالکل محرف بن گئی تھی (جسکے مصنف حضرت مولوی محمد عبد الرحیم صاحب مرحوم صفی پوری ہین) پہلے عاجز نے اُس کو صحیح کرایا اور پھر نہایت سنجیدہ کاتب سے لکھوایا۔ اور بفضلہ تعالیٰ کاپی اور پروف کی صحت بھی مکرر اور سہ کرر کرائی۔ علاوہ شرح مذکور کے دو ترجمے بھی یعنی ایک فارسی اور دوسرا اُردو صفحہ بصفحہ درج ہے باوجود اس قدر دقتون کے اس گوہر نایاب کی قیمت ۱۰ / ہے۔

علاوہ ان کے ہر قسم کی عربی۔ فارسی۔ اُردو کتابین ہمارے کارخانہ سے نہایت کفایت کیساتھ مل سکتی ہین۔

المشتہر حاجی محمد عبد القیوم تاجر کتب کلکتہ بلبیلی اسکوائر نمبر ۱۲